Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

LORENZ BERGMANN

KIRKEHISTORIE

II

FRA REFORMATIONEN TIL VORE DAGE

TREDJE GENNEMSETE UDGAVE

P. HAASES FORLAG - KØBENHAVN
MDCCCCXXI

FR. BAGGES KGL. HOFBOGTRYKKERI
KØBENHAVN

FORORD

Første Udgave af denne Fremstilling af Kirkehistorien udkom i 1908—10. Den var i første Række beregnet paa Undervisningen ved Seminarierne og lagde især Vægt paa at fremhæve den historiske Aarsagssammenhæng, saa vidt som Bogens begrænsede Omfang tillod det. Senere har den vist sig anvendelig ogsaa uden for Seminarierne, bl. a. ved Universitetets Undervisning i Kirkehistorie for Begyndere. Dette har bevirket, at Litteraturfortegnelsen i Slutningen af Bogen er bleven betydelig udvidet, saa at den nu — uden at tilstræbe Fuldstændighed — omfatter de vigtigste videnskabelige Hovedværker og populærvidenskabelige Fremstillinger, baade i dansk og i udenlandsk Litteratur.

Den her foreliggende 3dje Udgave indeholder adskillige Forandringer. Fremstillingen er ført ned til 1920, og der er tilføjet flere helt nye Afsnit (f. Eks. om den islandske Kirke, om Spiritismen og Teosofien). Hver enkelt § er nu delt i mindre Afsnit, hvert med sin særlige Overskrift. Bestræbelsen for at faa Aarsagssammenhængen til at fremtræde saa tydeligt som muligt har undertiden medført en Forandring af Rækkefølgen af de enkelte Afsnit (§ 3, 5, D. § 14 (delvis ny). § 15. 19. 25, 3. 34, 8). Det er mit Haab, at disse Forandringer maa anerkendes at være Forbedringer.

Lorenz Bergmann.

REFORMATIONEN

§ 1. Indledning.

Med **Luther** begynder et nyt Afsnit i Kirkens og Menneskehedens Historie. De mange Angreb paa den pavelige Absolutisme i Slutningen af Middelalderen, de forskellige Krav paa og Tilløb til »en Reform af Kirken paa Hoved og Lemmer« havde forberedt Jordbunden (I. § 27—31); men først med Luther kom Reformationen. Her som ved andre Vendepunkter i Historien viser sig ret Betydningen af den store, skabende Personlighed. Luthers nye »evangeliske« Kristendomsopfattelse førte med Nødvendighed til et Brud med Pavekirken og til Oprettelsen af nye, »protestantiske« Kirkesamfund[1]).

Hvor stor Betydning Reformationen end har haft for hele den kulturhistoriske Udvikling, baade i politisk, social og videnskabelig Henseende, maa det dog ikke overses, at den efter sin første Oprindelse og sit inderste Væsen var en rent religiøs Bevægelse[2]). Den begynder med den religiøse Udvikling, hvorigennem Luther modnes til Reformator. Denne Udvikling er endnu ikke afsluttet i 1517, da han optræder mod Afladshandelen, men først i 1520, da han udgiver sine reformatoriske Hovedskrifter og brænder Pavens Bulle.

---

[1]) Udtrykket »Evangeliet«, som atter og atter forekommer i Skrifter fra Reformationstiden, er det korteste positive Udtryk for det, som den reformatoriske Bevægelse egentlig vilde, nemlig Fornyelse af det nye Testamentes Kristendom, det glade Budskab om Guds Naade i Kristus. Derimod betegner Udtrykket »Protestantismen« den negative Side, Forkastelsen af alt det, der i Tidens Løb havde overskygget »Evangeliet«. [2]) Ingen »materialistisk« eller »socialistisk« Historieskrivning har derfor kunnet forklare Reformationen udelukkende eller hovedsagelig ud fra økonomiske eller andre sociologiske Aarsager.

§ 2. Luthers Udvikling til Reformator (indtil 1520).

1. Luthers Barndom og Ungdom (1483—1505). **Martin Luther** blev født i Eisleben den 10de November 1483; næste Dag blev han døbt og fik Navnet Martin efter Dagens Helgen, Biskop Martin af Tours (I S. 89). Luthers Fader var Bjærgværksarbejder og hørte til en gammel Bondeslægt; ved Flid og Sparsommelighed blev han efterhaanden en velhavende og anset Mand. Denne Herkomst fra Bondestanden har sat sit blivende Præg paa Luthers Personlighed; den mærkes i hans Arbejdsomhed og Nøjsomhed, hans folkelige Sans og friske Umiddelbarhed, hans djærve, men ofte platte Sprog og den konservative Tænkemaade, der laa paa Bunden af hans Karakter. Hans Forældre var fromme katolske Kristne, og han lærte tidligt at bede til Gud og til Helgenerne, især St. Anna, men ogsaa at frygte for Djævelen og for Hekse, der kunde forgøre baade Mennesker og Kvæg (I S. 196 f.). Han fik en streng Opdragelse og kom til at frygte baade sin jordiske og sin himmelske Fader, ligesom Kristus stod for ham som den strenge Dommer. I 7 Aars Alderen kom han i Latinskolen. Ligesom de andre Skoledrenge maatte han deltage i Korsangen i Kirken og gaa omkring paa Gaden og synge for Dørene. En velstillet Købmands Hustru (Ursula Cotta i Eisenach) lagde Mærke til hans smukke Sangstemme og optog ham i sit Hus, og her fik han et godt Hjem.

18 Aar gammel kom han som Student til Universitetet i Erfurt. Her gennemgik han først det sædvanlige filosofiske Kursus og begyndte saa efter sin Faders Ønske paa Juraen, men afbrød disse Studier for at gaa i Kloster. Han var en dybt religiøs Natur og havde en fint mærkende Samvittighed, men ogsaa et medfødt Anlæg til Tungsind. Fra Barndommen af havde han lært at frygte for Guds Vrede, og han spurgte ofte sig selv: »Naar vil du dog blive from og gøre nok, saa at du kan faa en naadig Gud?« Efter den gængse Opfattelse var det at gaa i Kloster det bedste, man kunde gøre for at fortjene Guds Velbehag. En Sommerdag overraskedes han af et voldsomt Uvejr; Lynet slog ned ganske nær ved ham, og i sin Dødsangst raabte han: »Hjælp, kære St. Anna, saa skal jeg blive Munk!« Dette Løfte opfyldte han ved at lade sig optage i Augustiner-Eremitternes Kloster i Erfurt

(1505). Det var en Tiggerorden, som var vel anset baade for Fromhed og for Lærdom.

2. Luther i Klosteret i Erfurt og ved Universitetet i Wittenberg (1505—1517). Gennem sit Klosterlivs Erfaringer udvikledes Luther til Reformator. Han var jo blevet Munk for at fortjene Guds Naade, og han skyede ingen Anstrengelse for at naa dette Maal. Villigt gik han med Tiggerposen paa Nakken eller udførte det ringeste Arbejde i Klosteret. Ivrigt fastede og vaagede han, bad og studerede. Han siger selv, at »hvis nogen Sinde en Munk var kommet ind i Himlen ved Munkeri, vilde jeg være kommet dér«. Men Freden opnaaede han ikke ad den Vej. Medens de andre Munke beundrede hans strenge Liv, fandt han alle sine Gerninger plettede af Synd; til Tider var han lige ved at fortvivle, og han spurgte sig selv, om Gud ikke havde bestemt ham til Fortabelse. Da var der en gammel Munk, der mindede ham om Trosbekendelsens Ord om Syndernes Forladelse, som hver enkelt skulde tilegne sig, og Ordenens Generalvikar, den fromme Johan Staupitz, henviste ham til Kristus som Frelseren: Kristus skræmmer ikke, men han trøster; derfor skulde Luther i Stedet for at gruble over Forudbestemmelsen se hen til Kristi Blod, der var udgydt ogsaa for ham. I Lyset af denne Betragtning af Kristus fik han nu mere ud af sin Læsning i Skriften, især de paulinske Breve. De lærte ham det samme som hans egne Erfaringer, at det er umuligt at vinde Fred med Gud ved sine egne Gerninger, og at Frelsen udelukkende skyldes Guds syndsforladende Naade i Kristus.

Efter at være bleven præsteviet blev Luther forflyttet til Augustinerklosteret i Wittenberg (1508). Her havde Kurfyrst Frederik den Vise af Sachsen faa Aar i Forvejen oprettet et Universitet, hvor Luther nu skulde tage de teologiske Grader og derefter selv holde Forelæsninger.

1510 blev han sendt til Rom i Anledning af en Strid om Augustinerordenens Forfatning. Her fik han et levende Indtryk af Pavehoffets Verdslighed, af de romerske Præsters Usædelighed og deres forretningsmæssige Besørgelse af de kirkelige Handlinger. Senere sagde han, at han ikke for 100,000 Gylden vilde undvære at have set Rom, da han ellers altid vilde være bange for, at han havde gjort Paven Uret. Men dengang løb han selv som en from Pilegrim fra den ene Kirke

til den anden, ivrig for at udnytte alle Naadeskattene i det hellige Rom. Han sørgede over, at hans Fader og Moder endnu var i Live, da han gerne vilde have friet dem ud af Skærsilden ved sine Messer og gode Gerninger. For at udfri sin Bedstefaders Sjæl af Skærsilden krøb han paa sine Knæ op ad »den hellige Trappe«; men da han var naaet helt op, tænkte han: Hvem ved, om det er sandt? [1]).

Efter sin Hjemkomst fra Rom (1511) genoptog Luther sin Universitetsvirksomhed i Wittenberg. Han blev nu Doktor i Teologi og holdt Forelæsninger over Salmerne, Romer- og Galaterbrevet. Disse Forelæsninger viser hans voksende Klarhed over Paulus' Lære om, at Mennesket ikke kan retfærdiggøres (ɔ: opnaa Syndsforladelse) ved sine egne Gerninger, men ved Guds Naade, for Kristi Skyld [2]), paa Betingelse af Troen. Foruden i Skriften fordybede han sig i Augustinus, hvis Lære om Synd og Naade og om Guds evige Forudbestemmelse som den eneste Vej til Frelse (I S. 101) han fandt stemmende med sine egne religiøse Erfaringer. Han følte sig ogsaa tiltalt af meget i de tyske Mystikeres Skrifter, baade Taulers Prædikener og et Skrift af en ukendt Forfatter, som han udgav under Titlen »En tysk Teologi« (I S. 184 f); men det panteistiske Element i Mystikken var altid fremmed for Luthers stærkt personlige Fromhed. Ofte prædikede han og udtalte sig i sine Prædikener mod Gerningsretfærdigheden, særlig mod Valfarterne; thi »man vilde tjene Gud bedre hjemme i sit Kald«. Paa Universitetet angreb han den skolastiske Teologi og dens Paastand, at Mennesket af egen Kraft skulde kunne elske Gud over alt andet. Flere af de andre Professorer (f. Eks. Karlstadt) og de fleste af Studenterne sluttede sig til ham; men endnu anede han ikke, at hans religiøse Grundopfattelse vilde føre til et Brud med Kirken. Anledningen til dette Brud blev Afladsstriden.

[1]) Denne hellige Trappe skal stamme fra Pilatus' Borg i Jeusalem, hvorfra Kejser Konstantins Moder skal have bragt den til Rom, hvor den endnu findes. Et Opslag nedenfor Trappen gengiver forskellige pavelige Bestemmelser, hvorefter man kan erhverve 9 Aars Aflad for ethvert af Trappens 28 Trin, naar man bestiger den »paa Knæene og med sønderknust Hjerte, under Bøn eller Betragtning af vor Herres Jesu Kristi Lidelser«.
[2]) 1516 skriver Luther til en Ven: »Lær at kende Kristus og ham korsfæstet, lær at synge for ham og, mistvivlende om dig selv, at sige til ham: Du, Herre Jesus, er min Retfærdighed; men jeg er din Synd; du har taget mit paa dig og givet mig dit; du har taget, hvad du ikke var, og givet mig, hvad jeg ikke var«.

3. Afladsstriden og Disputatsen i Leipzig (1517—1519). For at faa Penge til Opførelsen af Peterskirken[1]) lod Pave Leo X (I S. 190) sælge Aflad i Tyskland. I Nærheden af Wittenberg[2]) blev »den hellige Forretning« ledet af Dominikaneren Johan Tetzel. Den Aflad, han solgte, medførte fuld Eftergivelse, ikke blot af de kirkelige Straffe, men ogsaa af Skærsildsstraffene (I S. 167 f); »naar Pengene i Kassen klinger, straks Sjælen ud af Skærsilden springer«, som Tetzel sagde. Han skal ogsaa have pralet af at have frelst flere ved Aflad, end Apostelen Peter ved sin Prædiken, og at Afladskorset med Pavens Vaaben formaaede lige saa meget som Kristi Kors. Luther saa klart, hvor fordærvelig denne Afladshandel var for Sjælesorgen, idet Folk, som havde købt Afladsbreve, mente at være sikre paa deres Salighed, selv om de ikke forbedrede deres Liv. 31. Oktober 1517 opslog han da paa Døren til Slotskirken i Wittenberg 95 latinske Sætninger (Teser) om Afladen.

I dette Skridt var der i og for sig intet usædvanligt; tværtimod var det almindeligt paa den Maade at indbyde til en offentlig Drøftelse af teologiske Spørgsmaal. Heller ikke Ordlyden af Luthers Sætninger syntes revolutionær. Hvad han angreb, var kun Afladshandelen, ikke selve Afladen, og endnu mindre Paven. Afladen vilde han føre tilbage til den oprindelige Form: Paven kan kun eftergive de Straffe, som han selv har paalagt, ikke derimod Skærsildsstraffene; han kan heller ikke tilgive Skylden, men kun erklære, at den er tilgivet af Gud. Og han mente troskyldigt, at hvis Paven kendte Afladskræmmernes Udsugelser, saa han hellere, at St. Peters Kirke blev brændt til Aske, end at den skulde opbygges ved hans Faars Hud, Kød og Ben. Teserne indeholder imidlertid ogsaa Tanker, som — konsekvent gennemført — maatte lede til at forkaste hele Bodssakramentet og Afladslæren: Naar vor Herre og Mester, Jesus Kristus, siger: »Gører Bod!« har han villet, at de troendes hele Liv skal være en Bod. Hermed mener han dog ikke den sakramentale Bod, men en indre Bod[3]), der viser

---

[1]) I Virkeligheden var det kun Halvdelen af Pengene, der gik i den pavelige Kasse. Den anden Halvdel havde Paven tilstaaet Ærkebiskop Albrecht af Mainz, som dermed skulde betale det rige Bankhus Fugger, der havde forstrakt ham med den betydelige Sum (omtrent ½ Million Kroner), som han havde maattet betale Paven for at blive stadfæstet i sine forskellige kirkelige Embeder. [2]) I selve Sachsen havde Frederik den Vise forbudt Tetzel at sælge Aflad, da Kurfyrstens egne Relikviesamling i Slotskirken i Wittenberg, hvor man ved et eneste Besøg paa Allehelgensdag kunde erhverve 127,799 Aars Aflad, gjorde det unødvendigt for hans Undersaatter at sætte Penge i udenlandsk Aflad. [3]) I flere Skrifter, som udkom snart efter Teserne, udvikler Luther sin nye Forstaaelse af Bodens Væsen: Det nye Te-

sig i Dødelsen af Kødet. Ogsaa uden Afladsbrev har enhver angrende Kristen fuld Forladelse for Straf og Skyld. Kirkens sande Skat er det hellige Evangelium om Guds Herlighed og Naade.

Disse Sætninger blev hurtigt udbredt i hele Tyskland og vandt mange Steder stærk Tilslutning, saa at Afladshandelen ikke gav det Udbytte, som man havde ventet. Men Tetzel og flere andre Teologer skrev imod Luther og henviste bl. a. til, at Afladshandelen var godkendt af Paven, hvis Befalinger alle Kristne burde adlyde. Herved blev Striden udvidet til at gælde Pavens og Kirkens Autoritet. Luther paaberaabte sig den hellige Skrift og hævdede ligesom Reformvennerne i Slutningen af Middelalderen (I S. 178), at et almindeligt Kirkemøde stod over Paven. Da han Aaret efter maatte give Møde for en pavelig Legat (Kardinal Cajetan) paa en Rigsdag i Augsburg 1518, nægtede han at tilbagekalde og appellerede i Stedet derfor til et almindeligt Kirkemøde.

1519 døde Kejser Maximilian. Leo X mente, at det vilde være farligt for Pavens verdslige Magt, hvis Maximilians Sønnesøn Karl, der i Forvejen herskede over Spanien, Nederlandene og Neapel, nu skulde blive valgt til Kejser, og han arbejdede derfor paa at faa Kurfyrst Frederik den Vise valgt. Det er betegnende for Pavens ganske verdslige Politik, at han foretrak Luthers Landsherre og Velynder, som han snart efter stemplede som en Fjende af Religionen, fremfor den ivrigt katolske Konge af Spanien. Frederik den Vise vilde imidlertid ikke være Kejser, og Karl (V) blev valgt.

Forhandlingerne om Kejservalget bevirkede, at den Proces, der var rejst mod Luther, blev afbrudt for et Aars Tid. Luther havde ladet sig overtale til at love, at han vilde tie, hvis hans Modstandere vilde gøre det samme; men da han snart efter blev udfordret af den lærde og stridslystne Dr. Eck, optog han Kampen paa ny. 1519 blev der i Leipzig holdt en Disputats mellem Luther og Eck. Her hævdede Eck, at Luthers Opfattelse af Pavedømmet som en blot menneskelig Ordning var en husitisk Vildfarelse, hvortil Luther svarede,

---

stamentes Ord for at gøre Bod betyder egentlig at fatte et andet Sind. Boden bestaar altsaa ikke i en Række ydre Bodsgerninger, men i Sindets Forandring. Den sande Bod maa vedvare hele Livet igennem. Den begynder med, at Mennesket faar Øje for Guds Kærlighed, der især viser sig i Kristus, og derved lærer at forstaa sin egen Utaknemlighed og at stole paa Guds Barmhjertighed.

at der blandt Hus' Sætninger var flere, som var fuldt ud kristelige og evangeliske, og som Konstanzerkonciliet (I S. 181) derfor havde fejlet i at fordømme; thi ogsaa et Kirkemøde kan fare vild; Skriften alene er ufejlbar. Saaledes var Luther, drevet videre og videre af sine Modstandere, naaet til den bestemte Forkastelse af Katolicismens højeste Autoriteter, baade Paven og Kirkemødet, og til i Trossager kun at ville bøje sig for den hellige Skrift. »Kirken er en Skabning af Evangeliet og uden Sammenligning ringere end dette«.

4. Luthers reformatoriske Hovedskrifter 1520. Adskillige Humanister som Ulrich von Hutten og Adelsmænd som Franz von Sickingen havde allerede i Forvejen næret en levende Uvilje over Pavedømmets mange Overgreb. Efter Samtalen i Leipzig betragtede de Luther som en Forbundsfælle i Kampen mod Rom, og flere Riddere tilbød, om fornødent, at beskytte ham. Denne Tilslutning viste Luther, at han ikke stod ene, og han begyndte nu at betragte sin Sag som hele Folkets Sag og at anse det for sin Opgave at føre sit Folk i Uafhængighedskampen mod Rom. Dog erklærede han udtrykkelig, at han ikke vilde, at der skulde kæmpes for Evangeliet med Vaabenmagt. »Ved Ordet er Verden bleven overvundet, ved Ordet er Kirken bleven bevaret, ved Ordet skal den ogsaa bringes paa Fode igen«. I denne Overbevisning om Ordets Magt udgav han sit dristige, paa een Gang religiøse og nationale Programskrift »Til den kristelige Adel af den tyske Nation« (1520).

Luther henvender sig her til Kejseren, Fyrsterne og Adelen i det Haab, at Gud ved Lægmandsstanden vil fremme den Reformation af Kristenheden, som den gejstlige Stand har forsømt. Overfor Modstandernes Paastand om, at den gejstlige Magt staar over den verdslige, henviser han til de Kristnes almindelige Præstedømme (I S. 62): Daaben, Evangeliet og Troen gør alle Kristne til Præster; den eneste Forskel mellem »gejstlige« og »verdslige« er den forskellige Embedsgerning. Dernæst bekæmper han Paastanden om, at Paven har Eneret til at udlægge Skriften og til at sammenkalde et Koncilium. Paven er ingenlunde ufejlbar. Naar Forholdene kræver det, kan den verdslige Magt sammenkalde et frit, almindeligt Kirkemøde, saaledes som Konstantin den Store og flere andre Kejsere har gjort. Derpaa nævner han en Række Punkter, som et saadant Kirkemøde burde forbedre. Det bør hindre Pavens mangfoldige Pengeudpresninger og hans Forsøg paa at hæve sig over den verdslige Magt. Valfarterne til Rom bør afskaffes. Præsterne skal

have Lov til at gifte sig. Kætterne bør man overvinde med Skrifter, ikke med Baal; ellers vilde Bødlerne jo være de lærdeste Doktorer. Tiggeriet skal afløses af en ordnet Fattigpleje. Øvrigheden bør forbyde Rentelaan, hindre Overdaadighed i Mad og Drikke, og lukke Utugtshusene. Universiteterne trænger til en kraftig Reformation; Teologien skal ikke bygge paa den skolastiske Dogmatik, men paa den hellige Skrift, ligesom der ogsaa i Skolerne skal undervises i Evangeliet.

Kort efter dette Skrift, som blev udbredt i mange Tusinde Eksemplarer, udgav Luther paa Latin sit teologiske Hovedværk »Om Kirkens babyloniske Fangenskab«, hvor han angriber den middelalderlige Sakramentlære (I S. 154. 166 f.). Han forkaster her Sakramenternes Syvtal og fremhæver Ordet og Troen som det afgørende, ogsaa ved Sakramentet.

Nadveren er kommet i et tredobbelt Fangenskab. 1. har man tyrannisk berøvet Lægfolk Kalken, uagtet Kristus selv har sagt: »Drikker alle deraf« (Mt. 26,27). 2. har man krævet Tro paa Forvandlingslæren, medens det dog er en langt sandsynligere Opfattelse, at Kristi Legeme og Blod er til Stede *i* Brødet og Vinen. 3. har man betragtet Messen som en god Gerning og et Offer, skønt vi i Virkeligheden ikke er de givende, men de modtagende. Indstiftelsesordene viser nemlig, at Nadveren er Kristi Testamente, hvorved han forjætter os Syndernes Forladelse; denne Forjættelse maa vi modtage i Tro. Ordet og Troen er Hovedsagen ved Nadveren, vigtigere end »Tegnet« (ɔ: »Kristi Legeme og Blod«), ja, man kan holde Messe daglig derved, at man i Tro tager Kristi Ord for sig, selv om man ikke modtager »Tegnet«.

Daaben maa ikke stilles i Skygge af fyldestgørende Bodsgerninger eller Munkeløfter. Den har Betydning for hele Livet, idet vi, saa længe vi lever, maa udføre det, som Daaben betyder, nemlig dø fra Synden og opstaa til et nyt Liv. »Det er ikke Sakramentet, men Troen paa Sakramentet, der retfærdiggør«. Det afgørende er Modtagerens Tro, ikke den Maade, hvorpaa Daaben udføres, eller den Formel, der anvendes[1]). — Boden kan, strengt taget, ikke kaldes for et Sakramente, da den mangler det synlige Tegn og i Grunden kun er en Tilbagevenden til Daaben. Alligevel var Luther endnu villig til at regne den for et tredje Sakramente, der var indstiftet af Kristus ved hans forjættende Ord om at forlade

[1]) Luther betegner det som »det stiveste Vrøvl« kun at ville godkende Døbeformlen »i Faderens, Sønnens og den hellige Aands Navn«, da Apostlene jo døbte »i Jesu Navn« (hvad han slutter af Ap. G. 2,38. 10,48. 19,5). »Hvorledes Daaben end bliver uddelt, naar den kun ikke bliver uddelt i et Menneskes, men i Herrens Navn, gør den salig, ja, jeg tvivler ikke om, at hvis en modtager den i Herrens Navn, er han i Sandhed døbt i Herrens Navn, selv om en ugudelig Præst ikke skulde uddele den i Herrens Navn. Thi Daabens

Synder[1]). Derimod hævder han med Styrke, at Konfirmationen, Ægteskabet, Præstevielsen og den sidste Olie ikke bør anses for Sakramenter, fordi de mangler en særlig guddommelig Forjættelse og et ydre Tegn[2]).

Dette Angreb paa Sakramentlæren ramte den katolske Dogmatik i dens Midtpunkt. Samme Aar udgav Luther sine skønne Skrifter »Om gode Gerninger« og »Om et Kristenmenneskes Frihed«, hvorved han lagde Grunden til en Etik i Evangeliets Aand.

Skriftet »Om gode Gerninger« hævder, at den første og største gode Gerning er Troen paa Kristus (Joh. 6,29). Alle de Gerninger, der udføres i denne Tro, er gode Gerninger, hvor uanselige de end er; thi Gerningerne er ikke velbehagelige for deres egen Skyld, men paa Grund af Troen.

Skriftet »Om et Kristenmenneskes Frihed« udvikler de to Sætninger, at et Kristenmenneske ved Troen er en fri Herre over alle Ting og ingen undergiven, men ved Kærligheden en Tjener for alle og hver Mand undergiven. Ved Troen forenes nemlig Menneskets Sjæl med Kristus ligesom en Brud med sin Brudgom; derved bliver de fælles om alt. Saaledes modtager den troende Kristi Retfærdighed og bliver derved en fri Herre over alle Ting. Men med sit Legeme lever han her paa Jorden blandt andre Mennesker, og hans Tro maa derfor ytre sig i tjenende Kærlighed mod Næsten. Det er ikke gode Gerninger, der gør en god Mand; men en god Mand gør gode Gerninger. Personen maa først være from og god, for at Gerningerne kan blive gode, ligesom Kristus siger, at Træet maa være godt, for at Frugterne kan blive gode. — Dette Skrift sendte Luther til Paven sammen med et Brev, hvori han udtalte, at han aldrig havde angrebet Pavens Person; han vidste godt, at den hellige Fader Leo sad i det romerske Sodoma som et Faar iblandt Ulve, som en Daniel imellem Løverne; men tilbagekalde sin Lære kan han ikke, og Guds Ord maa frit kunne forkyndes.

Paa dette Tidspunkt havde Paven allerede udstedt en Bulle, der fordømte 41 af Luthers Sætninger[3]); hans Skrifter

---

Kraft beror ikke saa meget paa Meddelerens som paa Modtagerens Tro og Brug«. [1]) Mt. 16,19. 18,18. Joh. 20,23. [2]) For Ægteskabets Vedkommende afviser Luther Paaberaabelsen af Ef. 5,32, da der i den græske Grundtekst staar Ordet Hemmelighed (»Mysterium«), og ikke »Sakramente«, som i den latinske Bibeloversættelse. Heller ikke taler Jak. 5,14 om den sidste Olie som et Dødssakramente, men om Olie som et Lægemiddel, anvendt under Bøn til Gud om den syges Helbredelse. [3]) Blandt andre Sætninger, der fordømtes som stridende mod den katolske Sandhed, var ogsaa, at et nyt Levned er den bedste Bod, og at det strider mod Aandens Vilje, at man brænder Kættere. — Denne Bulle, betegnes ofte som »Bandbullen«, men med Urette, for saa vidt som den kun truede med Bandsættelse. Virkelig sat i Band blev han først i Begyndelsen af 1521 ved en ny pavelig Bulle.

skulde brændes, han selv og hans Tilhængere sættes i Band, hvis de ikke vilde tilbagekalde. Men i Stedet derfor angreb Luther Paven som Antikrist, fordi han forhindrede Evangeliet, og da man nogle Steder havde brændt hans Bøger, dristede han sig til at brænde Bullen og de pavelige Lovbøger i Studenternes Nærværelse (10. December 1520). Hermed var Brudet med Pavekirken uopretteligt.

§ 3. Reformationen i Tyskland fra 1521 til 1530.

1. Rigsdagen i Worms 1521. Næste Aar holdt den nye Kejser, Karl V, Rigsdag i Worms. Kejseren var personlig strengt kirkelig sindet og betragtede det som sin Opgave at udrydde det lutherske Kætteri; men han var uvillig over Pavens franskvenlige Politik og vilde gerne staa sig godt med Stænderne, der — med Frederik den Vise i Spidsen — ønskede, at Luther skulde indstævnes og forhøres for Rigsdagen. Derfor udstedte han et Lejdebrev for Luther, der frimodigt begav sig til Worms. Da en af hans Venner advarende mindede ham om Hus' Skæbne, svarede han, at om end Hus var brændt, saa var Sandheden dog ikke brændt, og selv om der var lige saa mange Djævle i Worms som Tagsten paa Husene, vilde han dog derhen. Paa Rejsen blev han alle Vegne vel modtaget, og da han kom til Worms, var hele Byen paa Benene for at se den Mand, der havde vakt saa stort et Røre. Dagen efter sin Ankomst blev han fremstillet for Rigsdagen og spurgt, om han vilde tilbagekalde sine Skrifter. For ikke at sige noget uoverlagt her, hvor saa meget stod paa Spil, bad Luther om Betænkningstid. Men allerede næste Dag erklærede han med fast og tydelig Røst: »Hvis jeg ikke bliver overbevist ved Vidnesbyrd fra Skriften eller ved klare Grunde — thi jeg tror hverken Paven eller Koncilierne alene, da det staar fast, at de ofte har faret vild og modsagt sig selv — er jeg overvundet ved de af mig anførte Skriftord, og min Samvittighed er fanget i Guds Ord. Jeg hverken kan eller vil tilbagekalde noget, da det ikke er sikkert eller redeligt at handle imod sin Samvittighed.« Til sidst raabte han: »[Jeg kan ikke andet. Her staar jeg][1]). Gud hjælpe mig. Amen!«

[1]) Ordene i Klammer mangler i de ældste Beretninger og er derfor ikke historiske i bogstavelig Forstand; men de giver et træffende Udtryk for Luthers ubestikkelige Sandhedskærlighed (»Jeg kan ikke andet!«) og hans uforfærdede Bekendermod (»Her staar jeg!«).

Luther optræder her som Profet for en kristelig Individualisme, der ikke vil bøje sig for den katolske Kirkes Autoriteter, Paven og Kirkemødet, men kun for den hellige Skrift, for saa vidt som den for hans Samvittighed godtgør sig som Guds Ord. Uagtet han herved viste sig som en haardnakket Kætter, vilde Kejseren dog ikke bryde sit Løfte og tilstod ham fri Afrejse; men efter at han havde forladt Worms, erklærede et kejserligt Edikt ham »i Rigets Ach t«. Herved blev han en fredløs Mand, som ingen maatte huse; enhver skulde være pligtig til at udlevere ham og hans Tilhængere, og hans Skrifter skulde brændes.

2. Luther paa Wartburg (1521—1522). Luthers Bibelopfattelse. Da dette strenge Edikt blev udstedt, var Luther allerede i Sikkerhed. Paa Rejsen fra Worms blev han overfaldet af væbnede Ryttere, som bragte ham til Borgen Wartburg i Thüringen. Mange troede, at han var myrdet; i Virkeligheden var det den velmenende og forsigtige Kurfyrst Frederik den Vise, der havde sørget for, at han kunde blive skjult paa et sikkert Sted, dog saaledes, at han ikke selv vilde vide, hvor Luther blev ført hen, saa at han med en god Samvittighed kunde sige, at han ikke vidste det. Under Navnet Junker Georg tilbragte Luther omtrent et Aar paa Wartburg. Herfra udsendte han en Række Skrifter, som viste, at han endnu var i Live og fuld af Arbejdslyst. Det var dels Stridsskrifter, dels opbyggelige Skrifter som hans Kirkepostil, en Samling Prædikener over Kirkeaarets Evangelier og Epistler, som var bestemt til at læses op ved den kirkelige Gudstjeneste. Endnu større Betydning fik hans Oversættelse af det nye Testamente (1522), paa Grundlag af Erasmus' græske Tekstudgave (I S. 191).

Efter sin Tilbagekomst til Wittenberg (S. 18) arbejdede han paa Oversættelsen af det gamle Testamente, hvortil han fik Hjælp af Melanchthon og andre lærde. 1534 forelaa den første Udgave af den hele Bibel; den indeholdt ogsaa Apokryferne (I S. 13) som et Tillæg til det gamle Testamente. Allerede i Slutningen af Middelalderen var Bibelen flere Gange bleven oversat paa Tysk (I S. 199); men Luther overgaar langt disse ældre Oversættere ved sin dybe Indlevethed i Skriften og sin »fine, næsten ufejlbare Sprogsans«. Hans Bibeloversættelse fremkom da ogsaa i den ene Udgave efter den anden og har i flere Aarhundreder været den mest læste Folkebog i Tyskland. Utallige Kristne har den ført ind i den hellige Skrifts

Dybder, og paa samme Tid har den haft stor Betydning for det tyske Sprogs Udvikling[1]).

Med Hensyn til Skriftens Forstaaelse hævdede Luther, at »Skriften er sin egen Fortolker«, og at den skal udlægges efter Ordlyden, »grammatisk« og »historisk«. Disse sunde Principper formaaede han ikke altid at gennemføre. I sine opbyggelige Skrifter anvender han ofte en vilkaarlig, allegorisk Udlægning, ligesom han til andre Tider kunde se bort fra den historiske Sammenhæng, hvori et Skriftord var udtalt, for at klamre sig til dets bogstavelige Ordlyd som et ufejlbart Guds Ord — saaledes f. Eks. overfor det gamle Testamentes Beretning om Patriarkernes Flerkoneri (S. 32 Anm.), ligesom ogsaa i Striden om den rette Forstaaelse af Nadverens Indstiftelsesord (S. 28). Det var ogsaa af misforstaaet Pietet overfor Bibelens Ordlyd, at han afviste Kopernikus' nye Verdensbillede. — Paa den anden Side gjorde Luthers religiøse Genialitet ham til Banebryder for en ny, paa een Gang from og fri, Skriftopfattelse af epokegørende Betydning. Han forstod, at Kristendommen er et Forhold, ikke til Bibelbogen, men til den Herre og Frelser, som denne Bog handler om. Derfor hævder han med Styrke, at »Kristus er Skriftens Herre«, og at de enkelte Skrifter skal bedømmes efter, »om de driver paa Kristus eller ikke«[2]). Ud fra denne Maalestok foretrækker han Johannesevangeliet som »det rigtige, fine Hovedevangelium«, der ikke blot meddeler Kristi Undergerninger, men ogsaa hans Ord; »thi Gerningerne hjælper mig intet; men hans Ord, de giver Livet« — fremdeles Paulus' Breve, især Romer- og Galaterbrevet. Derimod stiller han Jakobs og Judas' Breve, Hebræerbrevet og Johannes' Aabenbaring under de øvrige Skrifter (jr. I S. 65. 192). Jakobs Brev er i Sammenligning med Paulus' Breve »et rigtigt Straabrev«, fordi det strider mod Paulus' Lære om Retfærdiggørelsen. Om Aabenbaringsbogen siger han, at hans Aand ikke kan finde sig i den Bog, fordi den taler i dunkle Syner i Stedet for klare og tørre Ord, og fordi den ikke lærer Kristus; derfor tror han heller ikke, at den er skrevet af Apostelen Johannes; men han vil i øvrigt ikke paatvinge nogen sin Opfattelse. Indenfor det gamle Testamente sætter han mest Pris paa Salmerne, Profeterne og første Mosebog; dog er han klar over, at Profeterne ofte har taget fejl, naar de forkyndte om Konger og verdslige Begivenheder. Om Esters Bog udtaler han, at han vilde ønske, at den slet ikke var skrevet, da den

[1]) Luther har ikke — som man ofte har sagt — skabt det nyhøjtyske Skriftsprog; han benytter, om end med ikke ringe Selvstændighed, det sachsiske Kancellisprog, og gennem hans Bibeloversættelse og øvrige Skrifter vinder det efterhaanden almindelig Udbredelse og bliver derved det fælles tyske Rigssprog. [2]) »Hvad der ikke lærer Kristus, det er endnu ikke apostolsk, selv om St. Petrus eller Paulus lærte det. Omvendt, hvad der prædiker Kristus, det vilde være apostolsk, selv om det var Judas, Annas, Pilatus eller Herodes, der gjorde det«. »Hvis mine Modstandere driver paa Skriften imod Kristus, saa driver jeg paa Kristus imod Skriften«.

indeholder megen jødisk og hedensk Vanart. Foruden en saadan religiøs Kritik gør han ogsaa en historisk Kritik gældende; saaledes har han Øje for, at Kongebøgerne er langt mere paalidelige end Krønikerne, og at Tobias' og Judits Bøger er Legender.

3. Reformationens Gennemførelse i Wittenberg. Medens Luther var paa Wartburg, stod hans Ven **Philipp Melanchthon** som Fører for de evangeliske i Wittenberg. Melanchthon, der var 14 Aar yngre end Luther (f. 1497), havde tidligt lagt ualmindelige Evner for Dagen; kun 21 Aar gammel blev han Professor i Græsk ved Universitetet i Wittenberg (1518). Gennem ham traadte Humanismen i sin mest tiltalende Skikkelse i Reformationens Tjeneste, og han kom til at indlede den Forbindelse mellem protestantisk Teologi og human Videnskabelighed, der har holdt sig lige til vore Dage. Han var en Slægtning af Reuchlin (I S. 191) og havde selv været Humanist; men i Wittenberg blev han stærkt grebet af Luthers mægtige Personlighed og hans dybe Forstaaelse af Evangeliet. Han siger selv i sit Testamente: »Jeg takker den ærværdige Dr. Martin Luther for, at jeg har lært Evangeliet af ham.« Paa den anden Side kom Luther snart til at paaskønne Melanchthons Lærdom, der omfattede hele Tidens Viden, hans klare Forstand og barnlige Fromhed[1]). Til Trods for de to Mænds forskellige Naturanlæg udviklede der sig et oprigtigt Venskab imellem dem. Under Luthers Fraværelse udgav Melanchthon den første protestantiske Troslære[2]), en klar og letfattelig Fremstilling af Luthers religiøse Grundtanker.

Menneskets Synd og Guds Naade er Fremstillingens Brændpunkter. »Kristendom er intet andet end et Liv, som er sikkert paa Guds Barmhjertighed.« »At kende Kristus er at kende hans Velgerninger, ikke at betragte hans Naturer og Menneskevordelses Maade.« Tro er nemlig ikke en historisk Viden om, hvad Kristus er i sig selv, men en Tillid til, hvad han er for mig. Denne Tro er det, der retfærdiggør. Ifølge Skriften, der er den højeste religiøse Autoritet, har Kristus kun indstiftet to Sakramenter, Daaben og Nadveren. De er Tegn og Segl paa Guds Naade og skal styrke vor svage Tro; derimod er det en frygtelig Vildfarelse af Skolastikerne, at Sakramenterne skulde kunne retfærdiggøre; ja, man kan endog blive retfærdiggjort uden noget saadant Tegn, naar man blot tror

[1]) Et smukt Vidnesbyrd om Melanchthons barnlige Fromhed er den saakaldte Englesang (»Salmebog for Kirke og Hjem«. Nr. 28). [2])»Teologiens Hovedpunkter« (Loci communes rerum theologicarum. 1521).

(jfr. S. 12). — Luther priste denne Bog som uovertruffen, værdig ikke blot til Udødelighed, men til kanonisk Gyldighed.

Imidlertid begyndte man i Wittenberg at ville føre Luthers Tanker ud i Livet, og der rejste sig da flere vanskelige Spørgsmaal, som f. Eks. hvorledes man skulde stille sig til Messen, Nadver under een Skikkelse, Præsters og Munkes Cølibat. De mere radikale blandt Luthers Tilhængere, som f. Eks. Karlstadt, vilde, at Misbrugene skulde afskaffes med Magt, saa at Nadver under begge Skikkelser og Præsteægteskab ikke blot skulde tillades, men ligefrem paabydes. Endnu videre gik de saakaldte »Zwickauerprofeter«, nogle Mænd, som var komne til Wittenberg fra Byen Zwickau; de hævdede, at Gud ikke talte gennem Skriften, men umiddelbart, gennem indre Aabenbaringer, ligesom de ogsaa forkastede Barnedaaben. Ved alt dette fremkaldtes der i Wittenberg et stort Røre; Helgenbillederne blev ødelagte, Børnene forlod Skolen, mange Studenter Universitetet, fordi de nye Profeter erklærede, at det kun kom an paa Aanden, hvorimod Skoler og Studier var ganske unyttige. Melanchthon, der ikke var den Handlingens Mand som Luther, stod ganske raadvild; men da Luther fik at høre om dette Ustyr, vendte han modigt tilbage til Wittenberg (1522), uagtet han jo var en fredløs Mand. En hel Uge igennem prædikede han hver Dag i Kirken, og det lykkedes ham herved at berolige de ophidsede Gemytter. I og for sig billigede han de fleste af de Reformer, man havde gennemført; men han fandt, at man var gaaet for hurtigt frem og ikke havde taget fornødent Hensyn til de svage. Evangeliet var Frihed, og ikke en ny Lov. Sandheden skulde ikke sejre ved Tvang, men ved Ordets Magt: »Prædike, tale, skrive vil jeg; men jeg vil ikke tvinge eller trænge nogen med Magt; thi Troen maa antages frivilligt og uden Tvang.« Med Hensyn til de omstridte Spørgsmaal om Præsters og Munkes Ægteskab, Billeder i Kirken, Nadver under begge Skikkelser, Skriftemaal og Faste vilde han intet paabyde eller forbyde, men overlade Afgørelsen til de enkeltes Samvittigheder. Kun hvad der ligefrem stred mod Guds Ord som Messeofret, skulde afskaffes, det øvrige derimod være en fri Sag.

Efterhaanden blev Gudstjenesten i Wittenberg reformeret i konservativ evangelisk Aand, og den Ordning, som Luther dér fik indført, blev efterlignet rundt om-

kring i de protestantiske Menigheder, og ligger bl. a. til Grund for vor nuværende Højmessetjeneste og vore Ritualer for Daab og Brudevielse. Luther gik ud fra, at »den største og vigtigste Del af al Gudstjeneste er at prædike og læse Guds Ord«. Derfor blev Skriftlæsning og Prædiken Gudstjenestens Midtpunkt i Stedet for den katolske Messe. Ogsaa ved Daab og Nadver blev Ordet betragtet som det væsentlige, og det kom til at lyde paa Modersmaalet. Ved Nadveren blev Uddeling under begge Skikkelser mere og mere almindelig. Derimod beholdt man Lysene paa Alteret, Krucifikser og Messeklæder. Hver Søndag blev der holdt tre Gudstjenester: om Morgenen med Prædiken over Epistelen, om Eftermiddagen med Prædiken over det gamle Testamente, foruden Hovedtjenesten Kl. 9 om Formiddagen med Prædiken over Evangeliet og Altergang. Luther var selv en fremragende Prædikant, og baade hans Kirkepostil og hans Huspostil har faaet stor Udbredelse. Hans Prædikener udmærker sig ved deres bibelske Indhold, Kraft og Enfold.

Et fast Led af Gudstjenesten blev Menighedssangen, og Luther skrev selv en Række tyske Salmer, hvor hans frejdige og mandige Trosliv giver sig et overmaade betegnende Udtryk. Grundtonen anslaas i: »Nu fryde sig hver kristen Mand og springe højt af Glæde«, der udtrykker hans religiøse Erfaringer i Klosteret, baade Syndsfølelsens knugende Byrde og Kristustroens oprejsende Kraft. I flere Tilfælde har han benyttet den gamle Pagts Salmer som Grundlag, saaledes i den mægtige Kampsalme »Vor Gud, han er saa fast en Borg«. Han har ogsaa bearbejdet ældre kirkelige Hymner[1]); undertiden har han digtet en hel Salme over et enkelt middelalderligt Vers, saaledes den smukke Julesalme »Lovet være du Jesus Krist« og Pinsesalmen »Nu bede vi den Helligaand«.

Ogsaa Skolevæsenet søgte Luther at ophjælpe, navnlig ved sit betydningsfulde Skrift »Til Raadsherrerne i alle Byer

[1]) F. Eks. den saakaldte »ambrosianske Lovsang« (Te Deum laudamus — O store Gud, vi love dig), ligesaa den nikænisk-konstantinopolitanske Trosbekendelse (I S. 94, omdigtet til Salmen »Vi tro, vi alle tro paa Gud«, der blev sunget ved Hovedgudstjenesten om Søndagen forud for Prædikenen). Blandt Luthers originale Salmer kan endnu nævnes: »Behold os, Herre, ved dit Ord« og »Fra Himlen højt kom Budskab her.«

i det tyske Land om, at de skal oprette og underholde kristelige Skoler«[1]).

Endnu større Betydning for Skolen, særlig for Universitetet og det lærde Skolevæsen, fik Melanchthon, der har faaet Tilnavnet »Tysklands Lærer«. Ved sine sjældne Lærergaver samlede han Tilhørere fra alle Lande, til Tider op imod 2000, om sit Kateder i Wittenberg. Han var ogsaa med til at reformere flere ældre tyske Universiteter og til at indrette nye, og han skrev selv Lærebøger i forskellige Fag, baade teologiske, filologiske og filosofiske, der paa Grund af deres klare Form fik en meget betydelig Udbredelse.

Ogsaa for Fattigplejen gav Luther en Ordning. Han var en erklæret Modstander af det professionelle Tiggeri (I S. 164) og vilde, at kun de virkelig trængende skulde hjælpes, ikke derimod Landstrygerne; derfor skulde der gaa en Undersøgelse forud for Understøttelsen, og Pligten til Arbejde skulde indskærpes alle.

4. **Lutherdommens Udbredelse i 1520'erne.** At Luther uhindret kunde fortsætte sin reformatoriske Virksomhed, skyldtes for en væsentlig Del den Omstændighed, at de langvarige Krige, som Karl V maatte føre med Frankrig, lagde Beslag paa Kejserens hele Opmærksomhed og nødte ham til at tage Hensyn til Folkestemningen i Tyskland, der mere og mere aabent tog Parti for Luther. Flere tyske Rigsdage erklærede, at Wormserediktets Gennemførelse var en Umulighed, da det vilde medføre Borgerkrig. Nogle Steder som i Baiern og Østerrig blev de evangeliske ganske vist forfulgte; men i det hele og store bredte Reformationen sig. Saaledes først og fremmest i Sachsen, hvor Bevægelsen jo havde sit Udgangs-

[1]) Særlig Vægt lægger han her paa Undervisningen i Bibelens Grundsprog, Græsk og Hebraisk; thi »Sprogene er den Skede, hvori Aandens Sværd sidder«, og Gud har jo styret det saaledes, at Sprogstudiet netop nu blomstrer, hvad der har den største Betydning for den rette Forstaaelse af Evangeliet. Men ogsaa for det borgerlige Regimentes Skyld, fordi Verden trænger til dygtige Mænd, som kan styre Land og Folk vel, og til Kvinder, som kan lede deres Hus, Børn og Tyende, maa der være gode Skoler baade for Drenge og Piger, hvor der kan undervises i Sprog og Historie, Musik og Matematik, een eller to Timer hver Dag, saa at der ved Siden deraf kan blive Tid til, at Drengene hjemme kan lære et Haandværk, og Pigerne øves i Husgerning. De Børn, der viser de bedste Anlæg, skal uddannes videre til Præster, Lærere og Lærerinder. Næst efter Prædikeembedet er ingen Gerning vigtigere end Lærerens. »En flittig og from Skolemester, som trofast opdrager og underviser de unge, ham kan man aldrig lønne højt nok eller betale med Penge.«

punkt i Universitetet i Wittenberg, og hvor Kurfyrst Frerik den Vise mere og mere følte sig tiltalt af Luthers evangeliske Kristendomsopfattelse; paa sit Dødsleje nød han Nadveren under begge Skikkelser (1525) som Udtryk for sin Tilslutning til den lutherske Reformation. Hans Broder og Efterfølger, Johan den Standhaftige, var en ivrig Tilhænger af Luther. Ogsaa andre Fyrster sluttede sig til Reformationen, saaledes Landgrev Filip af Hessen og de tyske Ridderes Stormester, Albrecht af Preussen. Efter Luthers Raad fik han sit Ordensland omdannet til et verdsligt Rige, idet han blev anerkendt som Hertug af Preussen under polsk Overhøjhed. Mange Tilhængere vandt den reformatoriske Bevægelse ogsaa i de frie Rigsstæder som Strassburg, Augsburg og Nürnberg, hvor Luther havde Tilhængere som Maleren Albrecht Dürer og Mestersangeren Hans Sachs, der sang om »den wittenbergske Nattergal, som man nu hører overalt«. Gennem Luthers og hans Tilhængeres Skrifter, ved Satirer og Træsnit, ved omrejsende Prædikanter og Haandværkere udbredtes den nye Lære og blev ivrigt drøftet alle Vegne, paa Gader og Torve, paa Værksteder og i Værtshuse. De, der ikke selv kunde læse Luthers Skrifter, fik dem læst højt af andre. Begejstringen over det genopdagede Evangelium fandt en Forbundsfælle i den indgroede Uvilje over Pavedømmets trykkende Aag og Præsternes og Munkenes velkendte Synder (I S. 193). Paa samme Tid vandt Reformationen ogsaa Udbredelse udenfor Tyskland: i Schweiz og Nederlandene, Frankrig og England, Danmark og Sverige (§ 5—10).

5. Reformationens Kriseaar 1524—1525.

A. Striden med Erasmus. Naturligvis havde Luther ogsaa mange Modstandere, der angreb ham som en Kætter og Oprører. Saaledes skrev den teologisk uddannede engelske Konge Henrik VIII (S. 63) et Modskrift mod Luthers »Om Kirkens babyloniske Fangenskab« (S. 12), og han fik Erasmus (I S. 191 f.), som hidtil havde stræbt at indtage en overlegen Neutralitet, til at optræde imod Luther.

Det berørte Erasmus meget pinligt, at adskillige ansaa ham for at være en af Ophavsmændene til det lutherske Kætteri, og han var misfornøjet med, at den reformatoriske Bevægelse i den Grad optog Sindene, at de humanistiske Interesser og hans egen Indflydelse blev trængt tilbage. Han forstod heller ikke Luthers dybe religiose Gemyt og følte sig frastødt af hans uforfærdede og hensynsløse

Optræden. Det lykkedes ham nu at finde et angribeligt Punkt i Luthers Paastand, at den frie Vilje kun er en Indbildning, og at alt sker med absolut Nødvendighed. Heroverfor søgte Erasmus i et Skrift »Om den frie Vilje« at hævde, at Frelsen skyldes en Samvirken af Guds og Menneskets Vilje. Luther svarede med et udførligt Stridsskrift »Om den trælbundne Vilje«. Hans egen Erfaring af, at det naturlige Menneske er ude af Stand til at kunne frelse sig selv, og at Frelsen alene skyldes Guds Naade, forte ham til den urigtige Slutning, at Gud er den eneste virkende Aarsag til alt, den eneste egentlig frie, idet alt, det onde saa vel som det gode, er ubetinget afhængigt af hans evige Forudbestemmelse — en Opfattelse, som han ogsaa søgte Støtte for hos Paulus (Rom. 9), Augustin og flere middelalderlige Skolastikere, som fremhævede Guds frie Vilkaarlighed (I S. 101. 155 Anm.). Denne Lære har Luther aldrig senere opgivet, uagtet den jo strider mod Troen paa Guds Kærlighed og Retfærdighed; men han har ofte advaret mod at spekulere over den skjulte Guds Forudbestemmelse i Stedet for at tro paa den Guds Naade, der er aabenbaret i Kristus — en Tanke, som, konsekvent gennemført, vilde føre ud over Prædestinationslæren. Ogsaa Melanchthon havde i sin Dogmatik (S. 17) hævdet, at alt sker med Nødvendighed ifølge Guds Forudbestemmelse; men senere opgav han denne Lære. Den findes i øvrigt hverken i Luthers lille Katekismus eller i den augsburgske Bekendelse, hvor det tværtimod hedder, at »Syndens Aarsag er de ondes, nemlig Djævelens og de ugudeliges, Vilje.«

B. Sværmer- og Døberbevægelsen. Striden med Erasmus fik adskillige Humanister til at trække sig tilbage fra Luther, og andre Begivenheder i de samme Aar (1524—25) fjernede mange af Borgerne og Bønderne fra ham. Dette kom vel til at hemme Reformationens hurtige Udbredelse, men hindrede ogsaa, at Evangeliet om Guds Naade i Kristus blev taget forfængeligt ved at forveksles med humanistisk Oplysning, sværmerisk Mystik og socialpolitisk Radikalisme. Ved sin Tilbagekomst fra Wartburg var det jo lykkedes Luther at faa Bugt med Sværmeriet i Wittenberg (S. 18); men det viste sig snart, at denne Aandsretning havde mange Tilhængere rundt omkring, baade i Tyskland, Schweiz og Nederlandene, især blandt Haandværkerne i Byerne. Disse Sværmere var radikale Individualister, der betragtede Guds Aands indre Oplysning i hvert enkelt Menneskes Hjerte som højere end Guds Ord i Skriften. De søgte at danne særlige Menigheder af lutter hellige, der ikke turde have noget at gøre med det borgerlige Samfund, hverken beklæde Øvrighedsposter, eller aflægge

Ed, eller gøre Krigstjeneste[1]). Mange af dem mente, at Verdens Ende var nær. For det meste forkastede de Barnedaaben, hvorimod de døbte de voksne, som sluttede sig til dem. Derfor kaldte Modstanderne dem for »Gendøbere«, et Navn, som de selv afviste, da de ikke betragtede Barnedaaben som en gyldig Daab.

Luther lod sig ikke imponere af Sværmernes Paaberaabelse af Aanden. Medens han tidligere — overfor Katolicismens ensidige Fremhævelse af det objektive, særlig den kirkelige Tradition og Pavens Autoritet — havde betonet den kristelige Subjektivitet (Samvittigheden, der kun er bundet til Kristus), fremhævede han nu — overfor disse »himmelske Profeters« ensidige Subjektivisme — det objektive i Kristendommen, særlig Naademidlerne: Gud giver ikke de indre Gaver uden de ydre; han giver Aanden og Troen gennem Ordet og Sakramenterne.

C. Bondekrigen. Flere af Sværmernes Førere, som Præsten Thomas Münzer, var farlige revolutionære Agitatorer, der vilde omstyrte hele den bestaaende borgerlige og kirkelige Samfundsorden for med Sværdet at oprette Guds Rige paa Jorden. Derfor var Münzer med til at opmuntre til den store Bondeopstand i Syd- og Mellemtyskland (1524—25), der var fremkaldt ved Bøndernes voksende Forbitrelse over deres vanskelige Kaar[2]). Derimod skrev Luther en »Formaning

[1]) Adskillige af dem havde en Tid lang været paavirkede af Luther eller Zwingli; alligevel er det ganske urigtigt, naar man ofte har betragtet Sværmer- og Gendøberbevægelsen som en konsekvent Gennemførelse af Luthers Tanker. Tværtimod opfattede de Evangeliet som en ny Lov og den apostolske Fattigdom som Idealet, og de bekæmpede Luthers Retfærdiggørelseslære, Skriftprincippet og Forbindelsen mellem Stat og Kirke, hvilket alt sammen viser bort fra Luther og hen til den middelalderlige, asketiske Kristendomsopfattelse. Særlig tydeligt er Aandsslægtskabet med den radikale Opposition mod den verdsliggjorte Kirke, som gentagne Gange var kommen frem i Middelalderens Slutning, f. Eks. hos de yderliggaaende Franciskanere, Valdesierne og Husitterne (I S. 145. 181 f). Den herskende katolske Kirke havde ganske vist underkuet denne radikale, asketiske Aandsretning; men nu traadte den frem igen, efter at Reformationen havde bidraget til at fjerne Kirkens trykkende Overherredømme. [2]) Livegenskabet, svære Afgifter, især Tiende af Korn og Kvæg, Herrernes Jagtret o. s. v. Vistnok kan Misforstaaelse af »et Kristenmenneskes Frihed« lejlighedsvis have spillet med ind i denne store Bevægelse; men dens egentlige Aarsag maa dog soges paa det sociale og økonomiske Omraade, og ikke paa det religiøse. Allerede i Slutningen af det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarhundrede havde de sociale Nødstilstande fremkaldt lignende Bondeopstande, kun i mindre Stil. Paa den anden Side er der næppe nogen, som stærkere end Luther har fremhævet Undersaatternes Pligt til ubetinget Lydighed mod Øvrigheden i alle verdslige Forhold. Det er der-

til Fred«, hvor han bebrejdede begge Parter, at de havde forsyndet sig mod Gud, Fyrsterne ved deres Modstand mod Evangeliet og deres Udsugelse af Menigmand, Bønderne ved deres uforsvarlige Opstand mod Øvrigheden og deres Misbrug af Evangeliet til Støtte for deres verdslige Krav, og han opfordrede indtrængende til en fredelig Forhandling ved Voldgiftsmænd. Men dette Raad blev ikke fulgt, ligesom det ogsaa var forgæves, at han personligt, med Fare for sit eget Liv, søgte at tale Bønderne til Rette. Opstanden bredte sig mere og mere, og Bønderne gik frem med Mord og Brand og Plyndring. Kurfyrst Frederik den Vise, som den Gang laa for Døden, betragtede Opstanden som Guds retfærdige Straffedom, som man ikke burde modsætte sig. Da skrev Luther sit tapre Skrift »Mod Bøndernes morderiske og røveriske Bander«, hvor han opfordrede Øvrigheden til at gøre sin Pligt og slaa Oprørerne ned som gale Hunde. Det lykkedes da ogsaa Fyrsterne at overvinde Bønderne; Thomas Münzer blev grebet og henrettet (1525). Uagtet Luther nu formanede til at vise Mildhed mod de overvundne, blev der mange Steder taget en frygtelig Hævn. Ved Bondekrigen mistede Luther meget af den Popularitet, han hidtil havde haft i Befolkningens brede Lag, og han selv opgav sin lyse Tro paa Folket. Det blev nu hans fremherskende Opfattelse, at Æselet skal have Slag, og Pøbelen skal regeres med Magt; Gud har ikke givet Øvrigheden en Rævehale, men et Sværd. Reformationen fik derfor en mindre folkelig og en mere konservativ Karakter; dens Gennemførelse bliver mere »den kristelige Øvrigheds« end Menighedernes Opgave. Derfor kommer den reformatoriske Bevægelse til at fremme den Udvikling i Retning af landskirkelige Forhold, der allerede var begyndt i Slutningen af Middelalderen (I S. 194).

D. Luthers Ægteskab. Bondekrigens Uroligheder og Sorger havde bragt Luther til at tænke, at hans Død var nærforestaaende; men forinden vilde han gerne ved sit eget Eksempel stadfæste, hvad han ofte havde skrevet om Præsteægteskabets Tilladelighed. Derfor giftede han sig 1525 med Katharina von Bora og grundlagde saaledes ved sit Ægteskab den protestantiske Præstegaard, som i Tidens Løb har faaet

for ganske ubegrundet, at Reformationens Modstandere, baade paa Luthers Tid og i vore Dage, har villet betragte Bondeopstanden som »en Frugt af det lutherske Evangelium«.

saa gennemgribende Betydning, ikke blot i religiøs, men ogsaa i almen-kulturel Henseende.

Katharina var som Barn bleven sat i et sachsisk Kloster og havde 16 Aar gammel selv aflagt Klosterløfterne; men under Paavirkning af Luthers Skrifter havde hun og nogle andre Nonner besluttet at opgive Klosterlivet, og da deres Slægtninge ikke vilde tillade det, var de med Luthers Vidende flygtede til Wittenberg, hvor de havde fundet Husly hos nogle ansete Borgere. Luther ønskede, at disse enligt stillede Kvinder skulde gifte sig, og foreslog Katharina en Ægtemand; men ham syntes hun ikke om; derimod sagde hun ikke nej, da Dr. Luther selv tilbød at ægte hende. Ægteskabet mellem den 42aarige Munk og den 26aarige Nonne var ikke Udslag af nogen romantisk Kærlighed, men maa først og fremmest opfattes som en Bekendelseshandling. Luther siger selv, at han ønskede at glæde sin gamle Fader og ærgre Djævelen, o: han vilde aflægge et faktisk Bevis paa det tilladelige i at bryde et Celibatsløfte; derfor valgte han ogsaa en forhenværende Nonne.

Efterhaanden udviklede der sig en inderlig Kærlighed mellem Luther og hans Hustru. Han lærte at skatte sin Käthe som »en from, trofast Hustru, som Mandens Hjerte kan forlade sig paa,« og sagde, at hun var ham mere værd end Kongeriget Frankrig eller Herredømmet over Venedig. Medens han tidligere som Munk havde betragtet Ægteskabet som et blot Naturforhold, der var en Nødvendighed for alle dem, der ikke havde Afholdenhedens høje Naadegave, lærer han nu som Ægtemand de store etiske Værdier at kende, der knytter sig til Forholdet mellem Mand og Hustru, mellem Forældre og Børn. Ofte har han prist Ægteskabet som en Troens og Kærlighedens Skole, hvor man lærer indbyrdes Kærlighed, Selvopofrelse og Taalmodighed. Hans Børn var ham til megen Glæde, og han lærte at forstaa, at »Fader og Moder er Apostel, Biskop og Præst for deres Børn derved, at de bringer dem Evangeliet,« ja, de afbilder Guds Faderlighed, saa at ingen har saa gode Betingelser for at kunne meddele en kristelig Opdragelse som Forældrene, hvis naturlige Kærlighed til Børnene bedre end noget andet kan gøre disse Guds Kærlighed forstaaelig.

6. Oprettelsen af den lutherske Landskirke. Den gejstlige Øvrighed (Paven og Biskopperne) havde vist, at den manglede baade Evne og Vilje til at reformere Kristenheden paa Grundlag af Evangeliet. Under saadanne Forhold maatte (ifølge Luthers Opfattelse) den verdslige Øvrighed træde til i Stedet; thi ogsaa den er jo en kristelig Øvrighed. Derved blev Landsherren »Nødbiskop«, o: han fik den Kærlighedspligt midlertidigt at overtage Kirkens Styrelse og Reformation i Biskoppernes Sted. Denne Ordning var dengang uden Tvivl

en historisk Nødvendighed; men den førte til, at den reformatoriske Grundsætning om de Kristnes almindelige Præstedømme (S. 11) og Menighedernes deraf følgende Ret til selv at vælge deres Præst gik i Glemme, og at Kirken i lutherske Lande kom i en Afhængighed af Staten, som mer eller mindre har holdt sig lige til vore Dage.

Efter at Bondekrigen var endt, bad Luther den nye sachsiske Kurfyrste, Johan den Standhaftige, om at sætte Visitatser i Gang for at ophjælpe Forholdene i Kirke og Skole. Kurfyrsten var ogsaa villig dertil. Det blev bestemt, at den evangeliske Gudstjeneste skulde indføres overalt i Sachsen, og den katolske Messe afskaffes; Præster, som var papistiske eller førte et forargeligt Levned, skulde afsættes, Kirkens økonomiske Forhold ordnes saaledes, at der sikredes Præsterne en passende Løn. Desuden skulde der indsættes Superintendenter, som skulde have Tilsyn med Præsternes Liv og Lære, og for saa vidt træde i de gamle Biskoppers Sted, medens den verdslige Magt, som Biskopperne tidligere havde haft, nu tilfaldt Landsherren. Visitatserne aabenbarede imidlertid, at der paa Landet ikke var den Iver for Reformationen som i Byerne; blandt Bønderne var der megen Ligegyldighed og og Raahed, indenfor Præstestanden stor sædelig Fordærvelse og kun faa dygtige Kræfter, saa at det ikke var muligt at afsætte alle de daarlige Præster. Men selv om det oprindelige Program derfor ikke kunde gennemføres, blev der dog gjort en god Begyndelse til at skabe bedre Forhold. Denne sachsiske Visitation og Kirkeordning blev i den følgende Tid efterlignet i forskellige andre tyske Fyrstendømmer og Byer. Flere Steder blev denne kirkeordnende Virksomhed ledet af Luthers gode Ven, Sognepræsten i Wittenberg, Johannes Bugenhagen, der var en ualmindelig dygtig Organisator (S. 45 f.). Derimod interesserede Luther sig ikke synderligt for de praktiske Spørgsmaal om Kirkens ydre Ordninger, naar blot det rene Evangelium kunde blive forkyndt.

For at raade Bod paa den religiøse Vankundighed, som Visitatserne havde bragt for Dagen, skrev Luther sine to Katekismer (1529), den store som Grundlag for Præsternes Prædiken, den lille som et Hjælpemiddel for kristne Husfædre, der vilde undervise deres Husstand i Kristendom. Luther forklarer her i evangelisk Aand de 10

Bud[1]), Trosbekendelsen, Fadervor, Daaben og Nadveren. Mange af hans Udlægninger er uovertræffelige ved deres Forening af Enfold og Dybde[2]). Luthers lille Katekismus har faaet en uhyre Betydning som Grundlag for Undervisningen i Kristendom indenfor den lutherske Kirke lige til vore Dage.

7. Nadverstriden. Kejseren var stadig fuldt optaget af sine Krige med Frans I, og da Paven holdt med Frankrig, lod Karl V sine Tropper rykke imod Rom, som blev erobret og plyndret (1527), hvad fromme Katolikker opfattede som en Guds Dom over Pavedømmets Fordærvelse. Men derpaa sluttede Kejseren Forlig med Paven og lovede at udrydde det lutherske Kætteri. 1529 blev der holdt en Rigsdag i Speier, hvor Katolikkerne havde Flertallet. Her blev der udstedt et Forbud mod Reformationens videre Udbredelse; men de evangeliske Fyrster og Stæder protesterede mod dette Forbud (hvorfor de senere fik Navnet Protestanter) og krævede Religionsfrihed: i Sager, der angik Guds Ære og Sjælenes Frelse, maatte enhver for sig staa Gud til Regnskab.

Nu maatte man være forberedt paa et Angreb fra Kejserens Side. Derfor ønskede Landgrev Filip af Hessen, som var den betydeligste Politiker blandt de tyske Protestanter, at samle alle de evangeliske Fyrster og Byer til et Forsvarsforbund; men Luther fraraadede det bestemt, navnlig fordi adskillige af de sydtyske Byer havde sluttet sig til Zwinglis Nadverlære. Luther havde altid hævdet Kristi legemlige Nærværelse i Nadveren; men ved Reformationens Begyndelse havde han betragtet dette »Tegn« som mindre væsentligt end Ordet om Syndsforladelse (S. 12). Senere bevægede Karl-

[1]) Luther er klar over, at de 10 Bud ligesom den ovrige Moselov er givet til Jøderne og derfor i og for sig ikke angaar os Kristne; naar han alligevel beholder dem i Undervisningen, er det som en praktisk Udfoldelse af Kærlighedsbudet. Derfor forer han ogsaa alle de enkelte Bud tilbage til det første Bud: Vi skal frygte og elske Gud, saa at . . . Han ved ogsaa, at Sabbatsbudet er ophævet for Kristne, og at Søndagens Helligholdelse ikke skyldes et guddommeligt Bud, men kun en god, gammel Skik (jfr. I S. 41). Den lille Katekismus taler derfor slet ikke om Søndagshvilen, men kun om, at vi »ikke maa ringeagte Prædiken og Guds Ord, men holde det helligt, gerne høre og lære det.«

[2]) Saaledes Forklaringen af det første Bud (»Vi skal over alle Ting frygte og elske Gud og sætte al vor Lid til ham«) og af Tiltalen i Fadervor (»Gud vil dermed tilskynde os til at tro, at han er vor rette Fader og vi hans rette Børn, for at vi trostigt og med fuld Tillid skal bede ham som kære Børn deres kære Fader«). I Forklaringerne til Sakramenterne fremhæver Luther, at det er Ordet, der virker, at Troen er Betingelsen, og at Syndernes Forladelse er Virkningen (»thi hvor Syndernes Forladelse er, dér er ogsaa Liv og Salighed«).

stadts og Zwinglis Forkastelse af den legemlige Nærværelse ham til at fremhæve netop dette Punkt som det vigtigste. Overfor Zwinglis rationaliserende Betragtning af Nadveren som intet andet end en Ihukommelses- og Bekendelseshandling (S. 54) hævdede Luther den dybere Opfattelse, at det ogsaa ved Sakramentet var os, der var de modtagende, Gud derimod den givende, og at der ved Nadveren var en virkelig Nærværelse af Kristus. Dette opfattede han imidlertid ikke som en aandelig Nærværelse i Ordet, men som en legemlig Nærværelse i Brødet og Vinen, idet han mente, at Indstiftelsesordene: »Dette er mit Legeme!« maatte opfattes ganske bogstaveligt, uden Hensyn til den historiske Situation, hvori de var udtalte. Desuden søgte han at begrunde sin Opfattelse ved skolastiske[1]) Spekulationer om Kristi Legemes Allestedsnærværelse. Striden mellem Luther og Zwingli om den rette Opfattelse af Kristi Kærlighedsmaaltid blev ført med ufornøden Skarphed fra begge Sider[2]).

For om muligt at bilægge disse uhyggelige Stridigheder indbød Landgrev Filip Førerne for de evangeliske, deriblandt baade Luther og Zwingli, til en fredelig Forhandling. Ved denne Samtale i Marburg (1529) lykkedes det at opnaa Enighed om alle andre Punkter, ogsaa om, at den aandelige Nydelse af Kristi Legeme og Blod især er nødvendig; derimod kunde man ikke blive enige, »om Kristi sande Legeme og Blod legemligt er til Stede i Brødet og Vinen«[3]).

8. Rigsdagen i Augsburg (1530). Aaret efter kom Karl V til Tyskland, første Gang efter Rigsdagen i Worms, for at

[1]) Ved en Altergang i Wittenberg kom en Kvinde til at stode til Kalken, hvorved noget af den indviede Vin flod ud paa hendes Klæder og paa Gelænderet foran Alteret. Luther løb forskrækket til, med Øjnene fulde af Taarer, og slikkede Vinen op saavidt muligt. Derpaa lod han Foret paa Kaaben, »hvorpaa Herrens Blod var spildt«, skære af og brænde, ligesom Gelænderet blev høvlet af og de afhøvlede Spaaner brændte. En saadan Optræden, som ganske svarer til, hvad der er foreskrevet katolske Præster i lignende Tilfælde, viser tydeligt, hvor afhængig den store Reformator kunde være af sin katolske Fortid, ikke mindst paa Sakramentlærens Omraade. [2]) Saaledes kunde Luther sige: »Jeg holder Zwingli med al hans Lære for en Ukristen; thi der er intet Stykke af den kristne Tro, som han holder og lærer rettelig, og han er blevet syv Gange værre, end dengang han var en Papist.« Nadverstriden havde i det hele den ulykkelige Følge, at man atter vendte tilbage til den katolske Uskik at bedømme et Menneskes Kristendom ikke efter Troens Forhold til Kristus, men efter Antagelsen eller Ikke-Antagelsen af en Række omtvistelige kirkelige Læresætninger. Herved kommer Reformatorerne til at berede Vejen for »Ortodoksien« (§ 16). [3]) Luthers bekendte Ord til Modparten i Marburg: »I har en anden Aand end vi!« har sit Sidestykke i, at Zwingli

holde en Rigsdag i Augsburg, hvor det religiøse Spørgsmaal skulde endelig afgøres. Luther, som jo var i Rigets Acht, kunde naturligvis ikke give Møde; derimod var Kurfyrst Johan af Sachsen ledsaget af Melanchthon, som udarbejdede den augsburgske Bekendelse (Confessio Augustana), der blev oplæst paa Rigsdagen som et Udtryk for, at de evangeliske Fyrster bekendte den samme kristne Tro som de katolske, og at Forskellen kun var, at de havde afskaffet nogle faa kirkelige Misbrug[1]). Derfor fremstiller Konfessionen den

---

nogle Aar i Forvejen havde sagt om Tilhængerne af den lutherske Nadverlære, at de var »drevne af en anden Aand.«

[1]) Konfessionen begynder med 21 Trosartikler. Her bekendes — i Tilslutning til de oldkirkelige »Symboler« (IS. 94 f) — Troen paa Gud som den treenige og paa Kristus som sand Gud og sandt Menneske, vor Forsoner og Frelser. Fremdeles tales der om Arvesynden, der bevirker, at Mennesket ikke kan frelse sig selv, om Retfærdiggørelsen eller Syndsforladelsen ved Troen paa Guds Naade i Kristus, om gode Gerninger som Troens Frugter, og som de Kristne bør øve, hver i sit Kald; thi de borgerlige Ordninger i Familien og Staten er gudvelbehagelige Forhold, i hvilke den Kristne skal leve i Tro og Kærlighed. Kirken bestemmes som »de helliges (ɔ: de sande troendes) Samfund, i hvilket Evangeliet rettelig læres, og Sakramenterne rettelig forvaltes«, hvorimod det ikke er nødvendigt til Kirkens Enhed, at der overalt hersker de samme menneskelige Vedtægter eller Kirkeskikke. Dåben er nødvendig til Salighed, og Børn bør døbes, for at de kan tages til Naade af Gud. I Nadveren »er Kristi Legeme og Blod virkelig til Stede og uddeles«, en Formel, som ogsaa katolske Teologer kunde underskrive, hvorimod der var tilføjet en Misbilligelse af dem, der lærer anderledes, ɔ: Zwingli. Sakramenterne er »ikke blot Bekendelsestegn mellem Mennesker, men snarere Tegn paa og Vidnesbyrd om Guds Vilje imod os, givne til at vække og befæste Troen hos dem, der bruger dem.« Inden den sammenfattende Artikel om Sakramenternes Brug tales der — foruden om Daab og Nadver — ogsaa om Skriftemaal og Bod, hvori der vistnok ligger, at man endnu er villig til at betragte Boden som et Sakramente (S. 12). Bodens Væsen er Anger og Tro. Om Katolicismens tre andre Sakramenter taler Konfessionen aldeles ikke, lige saa lidt som om Pavens Autoritet, de Kristnes almindelige Præstedømme eller den hellige Skrift som øverste Regel. Ja, Melanchthon kan endog give sin Fredskærlighed et saa overdrevent Udtryk, som naar han efter disse 21 Artikler udtaler, at der i dem er »intet, som afviger fra Skrifterne, eller fra den katolske Kirke, eller fra den romerske Kirke, for saa vidt som den kendes gennem sine Forfattere« [ɔ: Kirkefædrene]; men Uenigheden gælder visse Misbrug, som de evangeliske har rettet. Derfor følger i Konfessionens anden Del et Forsvar for Nadver under begge Skikkelser og Præsteægteskab, samt for de Ændringer, der er foretagne med Hensyn til Messen, Skriftemaalet, Fastebudene, Munkeløfterne og Biskoppernes Magt.

Ogsaa ved de mundtlige Forhandlinger i Augsburg viste den ængstelige Melanchthon en Tilbøjelighed til at give efter, der mere mindede om Erasmus end om Luther. Han udtalte, at der vilde kunne opnaas Enighed, hvis den romerske Kirke med sin sædvanlige Mildhed vilde give Tilladelse til Nadvernydelse under begge Skikkelser og til Præsternes Ægteskab. Derimod indsaa Luther det haabløse i at ville blive enige om Læren, og ved flere Breve, fulde af Troens frejdige Mod, søgte han at opmuntre sin forsagte Ven og minde ham om, at det var bedre at falde med Kristus end at staa med Kejseren.

lutherske Opfattelse saa lidt som muligt afvigende fra den katolske, hvorimod der tages bestemt Afstand fra Zwinglianerne og Gendøberne. Luther udtalte da ogsaa, at han ikke formaaede »at træde saa blidt og sagte«; men Kejseren lod nogle katolske Teologer udarbejde en »Gendrivelse«, som Melanchthon besvarede med et fortrinligt Forsvarsskrift (»*Apologien*«).

Rigsdagen i Augsburg endte med et Paabud om, at Wormserediktet skulde gennemføres. Men nu stod der mægtige Fyrster og Byer bag ved den lutherske Bekendelse, medens det 9 Aar tidligere i Worms kun havde været en enkelt Munk, der havde aflagt sin frimodige Bekendelse for Kejser og Rige.

§ 4. Reformationen i Tyskland fra 1531 til 1555.

1. Fra Oprettelsen af det schmalkaldiske Forbund til Luthers Død (1531—1546). Efter Rigsdagen i Augsburg saa det truende ud for de evangeliske Fyrster og Stæder, og de indgik derfor et Forsvarsforbund til Værn mod ethvert Angreb for Evangeliets Skyld (det schmalkaldiske Forbund 1531). Ogsaa Frederik I af Danmark og Frans I af Frankrig lovede Hjælp mod Kejseren, og paa samme Tid faldt Tyrkerne ind i Ungarn. Under disse Forhold maatte Karl V indrømme Medlemmerne af det schmalkaldiske Forbund Tilladelse til at beholde deres kirkelige Ordninger indtil et almindeligt Koncilium.

Da Kejseren i en længere Aarrække var fuldt optaget af de ydre politiske Forhold, og Paven ikke vilde sammenkalde et Koncilium, fik Protestanterne atter det ene Aars Frist efter det andet, og Reformationen udbredte sig videre og videre, saaledes i Württemberg, Pommern, Mecklenburg, Brandenburg og mange Byer som Frankfurt, Hamburg og Lübeck. Paa samme Tid fik ogsaa **„Døberne"** (S. 22) mange Tilhængere, særlig i Nederlandene og Vesttyskland, uagtet man gik frem imod dem med stor Strenghed, navnlig fra katolsk Side, saa at mange af dem mistede Livet for deres Tros Skyld. Men deres sværmeriske Idealisme, deres radikale Brud med den store Verden og den store Kirke, deres

Ligesaa erklærede Landgrev Filip og Kurfyrst Johan, at de hellere vilde miste Livet end vige fra Bekendelsen. Det lykkedes da heller ikke at forene de uforenelige Modsætninger.

indbyrdes Hjælpsomhed, deres Forkyndelse af Tusindaarsriget og deres Martyrfrejdighed vandt mange for dem. Der var iblandt Døberne Mennesker af meget forskellig Art: stilfærdige Bibelkristne og vilde Sværmere, strenge Asketer og tøjlesløse Libertinere. Den revolutionære Retning, der vilde oprette Guds Rige med Sværdet, lykkedes det at faa Magt i Byen Münster, hvor alle de, der ikke vilde lade sig døbe, blev udjagne (1534). Der blev indført Ejendomsfællesskab efter den jerusalemske Menigheds Forbillede (I S. 27). En forhenværende Skræddersvend (Johan fra Leiden) blev salvet til det nye Jerusalems Konge, og al Modstand blev straffet med Døden. Ifølge en formentlig Aabenbaring blev der indført Flerkoneri, hvorfor man ogsaa paaberaabte sig Patriarkernes Eksempel. Selv havde Kong Johan til sidst ikke mindre end 16 Koner. Døbernes Rædselsherredømme i Münster, som de selv betragtede som Kristi tusindaarige Rige, varede kun eet Aar; da lykkedes det Biskoppen at erobre Byen tilbage og genoprette den katolske Gudsdyrkelse (1535). Frygtelige Straffe ramte nu Døberne, ikke blot i Münster, men overalt i Tyskland og Nederlandene; det havde jo nu vist sig, at de var farlige Fjender af den bestaaende Samfundsorden. Katastrofen i Münster kom dog ikke blot til at hindre Døberbevægelsens videre Udbredelse, men virkede ogsaa lutrende ind paa den; i Stedet for de revolutionære Elementer fik nu de stilfærdige Bibelkristne Overhaanden (S. 67 Anm.). For at sikre sig mod hemmelige Tilhængere af Gendøberne begyndte man indenfor de lutherske Landskirker at forpligte Præsterne paa den augsburgske Bekendelse.

Til stor Skade for Reformationen, ikke blot i moralsk, men ogsaa i politisk Henseende, var den Tilladelse, som Luther og Melanchthon — om end modstræbende — gav til Landgrev Filips Dobbeltægteskab (1540)[1])

For at opnaa Kejserens Tilgivelse for sin Overtrædelse af Loven

[1]) Landgreven levede i et ulykkeligt Ægteskab og havde som saa mange af Datidens Fyrster ikke taget det nøje med den ægteskabelige Troskab; men hans Samvittighed havde voldt ham mange Bebrejdelser i den Anledning. Ved Læsning i det gamle Testamente havde han nu faaet den Idé, at han ligesom Patriarkerne kunde ægte een Hustru til. Der var en ung Hofdame, som han med sin Hustrus Samtykke ønskede at ægte; men først vilde han forespørge Wittenberger-Reformatorerne om deres Dom. De formanede ham indtrængende til at forbedre sit Liv og hævdede, at Monogamiet maatte være Regelen ifølge Guds Skaberordning og Kristi Ord (Mt. 19, 4-6); men de vilde ikke ubetinget forbyde Dobbeltægteskab, da det var et mindre Onde end et

maatte Landgreven gøre forskellige vigtige Indrømmelser; bl. a. maatte han forpligte sig til at hindre, at det schmalkaldiske Forbund optog udenlandske Magter som Frankrig og England. Herved svækkedes Forbundets Udsigter til at sejre i den stadig truende Religionskrig.

Inden den brød ud, var Luther død (18. Februar 1546 i sin Fødeby Eisleben, hvor han var rejst hen for at mægle mellem Greverne af Mansfeld). Paa sit Dødsleje trøstede han sig med Ord fra den hellige Skrift, og da en af hans Venner til sidst spurgte, om han vilde dø paa Kristus og den Lære, som han havde prædiket, svarede han et tydeligt Ja. Hans Lig blev begravet i Slotskirken i Wittenberg, hvor han saa ofte havde forkyndt Evangeliet, og Melanchthon udtrykte den almindelige Stemning blandt de evangeliske ved at sige: »Vi er som stakkels forældreløse Børn, der har haft en udmærket Mand til Fader og nu har mistet ham.«

2. Luther som Reformator og som Menneske. Efter Apostelen Paulus har Kirkens Historie ikke haft nogen større eller mere indflydelsesrig Personlighed end Luther. Der er saa meget mere Grund til at minde om Paulus, som det netop er det paulinske »Korsets Evangelium« om Menneskets Synd og Guds Naade, om Kristi Forsoning og den troendes Retfærdiggørelse, som Luther genopliver.

Ligesom Paulus var Luther først og fremmest en religiøs Genius. Derfor var det, han kæmpede i Klostercellen for at »faa en naadig Gud«, og derfor kunde hans urolige Hjerte først finde Hvile i den faste Tro paa Guds syndsforladende Naade i Kristus[1]). Denne Tro gjorde ham vis og glad; her fandt han sin faste

ulugtigt Liv; kun var det nødvendigt at holde det hemmeligt for ikke at volde Forargelse. Landgreven lod nu sin Hofpræst foretage Vielsen. Da Sagen snart blev bekendt og med god Grund vakte megen Forargelse, raadede Luther Landgreven til at redde sig ved »en god, stærk Løgn« og erklære, at han blot havde taget en Konkubine. Luther betragtede nemlig sin tidligere Erklæring som et Skriftemaalsraad, der ikke vedkom andre end Skriftebarnet — paa samme Maade som katolske skolastiske Teologer lærte og endnu lærer, at det er en Dødssynd at røbe en Skriftemaalshemmelighed, og at man derfor i Nødstilfælde hellere maa anvende Nødløgn. Overhovedet er dette Fejlgreb for en væsentlig Del fremkaldt ved, at Luther ikke tilstrækkeligt havde formaaet at frigøre sig fra sin katolske Fortid. Ligesom den katolske Kirkeret gik han ud fra, at Skilsmisse var utilstedelig, hvorfor Dobbeltægteskab maatte betragtes som et mindre Onde. Og han formaaede ikke ved denne Lejlighed at drage det fornødne Skel mellem det gamle og det nye Testamente, og at fastholde de kristelige Moralprincipper, naar Skriftens Bogstav syntes at vise i en anden Retning.

Da Sagen rygtedes, blev Melanchthon farlig syg af Sorg og Skam over sin Delagtighed i denne Forsyndelse; men Luther bad indtrængende til Gud for hans Liv (»jeg satte ham Stolen for Døren og tudede ham Ørerne fulde med alle hans Forjættelser i den hellige Skrift om, at han hører Bønner«), og hans dødssyge Ven kom sig igen. [1]) Naaden og Troen er for Protestantismen de afgørende religiøse Begreber; det første er det objektive, det andet det subjektive Centralbegreb. Begge opfattes helt ander-

Borg overfor alle Fjendernes Angreb og alle de legemlige Lidelser og aandelige Anfægtelser, der hjemsøgte ham. Med sin dybe Ydmyghed overfor Gud forenede han en ikke ringe Selvfølelse overfor Mennesker; han følte sig som en fattig Synder, hvem Gud havde betroet sin Søns Evangelium, og som derfor var »velkendt i Himlen, paa Jorden og i Helvede«, som han siger i sit Testamente. Hans barnlige Tillid til Gud gav sig Udtryk i et rigt Bønnens Liv; flere Timer af Dagen anvendte han til Bøn og fromme Betragtninger. Med stor Styrke samler hans religiøse Bevidsthed sig om Kristus, og vel at mærke om Kristus som Frelser fra Synd og Skyld, ikke som den himmelske Dommer, saaledes som han stod for den populære katolske Fromhed, ikke som Forbilledet paa »evangelisk Fattigdom«, saaledes som Frans fra Assisi havde opfattet ham, heller ikke som Dydens Lærer, saaledes som Erasmus og senere Rationalismen fortrinsvis skildrede ham. Man har ofte betegnet Læren om Retfærdiggørelsen af Troen[1]) og Læren om Skriften som øverste Regel som »Reformationens to Principper«; i Virkeligheden kan de føres tilbage til det ene Princip: Kristusprincippet i Modsætning til det katolske Kirkeprincip. Retfærdiggørelsen af Troen er kun et andet Udtryk for Retfærdiggørelsen ved Kristus, som Troen griber, og »Skriften som øverste Regel« vil sige Kristus som højeste Autoritet, idet de bibelske Skrifter jo bedømmes efter, »om de driver paa Kristus eller ikke« (S. 16).

---

ledes end i Katolicismen. Efter katolsk Opfattelse er Naaden en overnaturlig Kraft, der meddeles Mennesket gennem Sakramenterne ved Hierarkiets Formidling og gør det i Stand til at øve gode Gerninger og derved erhverve en Fortjeneste overfor Gud. Efter protestantisk Opfattelse er Naaden derimod Guds Sindelag mod Mennesket, hans syndstilgivende Kærlighed, der møder Mennesket i Ordet, hvis Midtpunkt er Kristus. For at tilegne sig denne Naade maa Menneskets Sindelag overfor Gud være Tro, d: barnlig Tillid. Medens Katolicismen opfatter Troen som en lydig Antagelse af Kirkens Lære, er den for Luther den tillidsfulde Hengivelse til Gud, der i Kristus har aabenbaret sig som vor Fader, og den derpaa hvilende klippefaste Vished om Syndernes Forladelse. »Tro er en levende, dristig Tillid til Guds Naade, saa vis, at man kunde dø tusinde Gange derpaa. Og en saadan Tillid og Erkendelse af Guds Naade gør glad, frejdig og munter overfor Gud og alle Skabninger.« »Tro er en levende, virksom, handlende, mægtig Ting, saa at det er umuligt, at den ikke uafladelig skulde virke noget godt. Den spørger heller ikke, om der skal udføres gode Gerninger, men forend man spørger, har den udført dem, og den er altid i Færd med at udføre dem. Men den, der ikke gør saadanne Gerninger, han er et Menneske uden Tro.« Bevæggrunden til at udføre gode Gerninger er altsaa ikke Frygten for Guds Straf, men Taknemligheden over hans Naade. Troen maa ytre sig i tjenende Kærlighed indenfor de Forhold, hvor Gud har sat enhver (Familielivet og den borgerlige Kaldsgerning); heri, og ikke i selvvalgte asketiske Gerninger, bestaar den sande kristelige Fuldkommenhed. [1]) »Fra denne Artikel — siger Luther om Retfærdiggørelseslæren — kan man ikke vige eller give efter, om saa Himmel og Jord faldt sammen . . . og paa denne Artikel hviler alt, hvad vi har lært og levet mod Paven, Djævelen og Verden.«

Men Luther havde kun i ringe Grad den systematiske Tænkers Trang til modsigelsesfri Klarhed[1]). Det var jo ikke hans Forstand, men hans Samvittighed og hans religiose Natur, der havde fremkaldt hans Angreb paa Romerkirkens Lære, og det var hans Modstanderes Polemik, der havde drevet ham videre og videre i de kritiske Aar fra 1517 til 1521 (S. 9 f.). Naar han skulde udtrykke det genopdagede Evangelium i Lærens Form, formaaede han ikke altid at stille sig tilstrækkelig frit overfor den kirkelige Tradition. Dette i Forening med hans letbevægelige Sinds skiftende Stemninger forklarer de mange Modsigelser i hans Udtalelser til forskellige Tider, f. Eks. om Bibelen (S. 16 f.), Sakramenterne (S. 12 f. 27 f.) og Trosfriheden[2]) Hvad Luther har efterladt Protestantismen, er derfor ikke en Række fuldfærdige Resultater, men visse frugtbare religiøse og sædelige Grundtanker, som han har forkyndt med profetisk Kraft og Klarhed, men hvis Konsekvenser i alle Enkeltheder han ingenlunde har indset. Det er derfor ikke »den hele Luther«, men den reformatoriske Luther, der har blivende Betydning for Eftertiden.[3])

---

[1]) Det gælder om Luther som om adskillige andre af de største og mest indflydelsesrige Personligheder i Kirkens Historie (f. Eks. Augustin. Frans fra Assisi og Grundtvig), at »Tænkningens Konsekvens er ikke det eneste Grundlag for menneskelig Storhed.« [2]) Det var jo en af Luthers Grundtanker, at Troen er et frit, personligt Forhold til Gud, uafhængigt af alle ydre Autoriteter. Derfor hævdede han, at »man skal lade enhver tro, hvad han vil;« aandelige Kampe skal føres ved Ordet, og ikke med Baal eller Sværd (S. 11. 18); Doberne bør ikke straffes, fordi de farer vild i Troen, men kun naar de tillige er Oprørere mod Øvrigheden. Saaledes er Luther en afgjort Talsmand for Trosfrihed — ikke derimod for Kultusfrihed, som ifølge vor Tids Tænkemaade er Trosfrihedens naturlige Konsekvens. Men paa dette Punkt var han for stærkt bundet af den middelalderlige Grundsætning, at der paa hvert Sted kun kunde være een Slags offentlig Gudsdyrkelse, som det var Øvrighedens Pligt at opretholde overfor alle Kættere. Derfor kunde han raade den evangeliske Øvrighed til at landsforvise alle Katolikker og Kættere, som ikke vilde bøje sig for den i Landet herskende evangeliske Kultus — hvorved han opgav sin tidligere Tro paa, at Ordet vilde sejre alene ved sin egen indre Magt. [3]) Et Vidnesbyrd om Luthers Storhed er den Iver, hvormed Eftertiden har sysselsat sig med ham. Litteraturen om Luther omfatter over 2000 Bøger foruden utallige Afhandlinger og er præget af de forskellige Standpunkter. Den katolske Lutherbiografi er en Karrikaturtegning, der skildrer et Djævelens Barn, en ugudelig revolutionær, som beherskes af fræk Trods og kødelig Lyst. Den protestantiske Lutherbiografi viser som oftest en Idealfigur, som enhver Slægt tegner efter sit eget Ideal. For sine umiddelbare Disciple stod Luther som en Profet og Apostel, en ny Moses og Elias. Ortodoksien forvandlede Profeten til en Professor i Dogmatik, idet Luther væsentlig blev opfattet som den, der havde fornyet den rene Lære. For Pietismen var han den fromme Personlighed med den heroiske Tro. Derimod misbilligede man ikke blot hans dogmatiske Snæverhed, men ogsaa hans Munterhed og Livsglæde. Det er Pietismen, der først skelner mellem en yngre og en ældre Luther, og fremhæver den unge Luther paa Bekostning af den ældre. Oplysningstiden forstod ikke Luthers dybeste religiose Bevæggrunde, men priste ham som den store Befrier fra Pavedømmets Aag, som den tapre For-

Med sin dybe religiøse Natur forenede Luther en rig menneskelig Personlighed. En saadan gudelig Ensidighed, som man ikke sjældent træffer hos udpræget religiøse Naturer, var han værnet imod ved sin kraftige, sunde og friske Personlighed, der viser et varmt Hjerte, forenet med en djærv Humor. Et særlig fortroligt Kendskab til ham faar vi gennem hans Breve, hvoraf vi har bevaret over 3000, og hans »Bordtaler«, som flere af hans Bordfæller har nedskrevet. Her faar vi et meget tiltalende Indtryk af hans Husliv, hans Samliv med Hustru og Børn og Venner[1]), hans Gæstfrihed og Gavmildhed, hans Glæde over Kunsten, særlig Musikken[2]), og Naturen, hvor Træer og Planter, Blomster og Fugle taler til ham om Skaberens Godhed og Magt. Fra en mindre tiltalende Side viser hans mægtige Kraft sig i den grove og voldsomme Polemik, som han førte mod sine Modstandere, baade Katolikkerne[3]), Sværmerne og de reformerte. Her mærker man ikke sjældent Bondesønnen, Tiggermunken og Skolastikeren bag Reformatoren. Dog maa man ikke glemme, hvor usleben Tonen i det hele var i denne »Grobianismens Tidsalder«. Der kan heller ikke være Tvivl om, at kun en Kæmpe som Luther, og ikke en sleben og forsigtig lærd som Erasmus eller Melanchthon, kunde have gennemført det epokegørende Brud med Pavedømmet[4]).

3. Fra Luthers Død til Religionsfreden i Augsburg (1546—1555). Ved sin Død blev Luther forskaanet for at opleve den Religionskrig, han saa meget havde frygtet. Men kort efter

---

kæmper for Fornuft og Samvittighed imod Overtro og ydre Autoriteter, og som den gode Husfader og Ven, Lærer og Statsborger. I det 19de Aarhundrede har de forskellige teologiske Retninger søgt Støtte hos Luther, baade den ortodokse, den liberale og den ritschlske Teologi (§ 33). De mange Modsigelser indenfor Luthers Udtalelser bevirker, at ingen Retning kan paaberaabe sig »den hele Luther«. Naar det saaledes bliver nødvendigt at indtage et kritisk Standpunkt overfor Luther, saa er alene den Kritik i Reformatorens egen Aand, der anvender Evangeliet som Maalestok for Kritikken.

[1]) Det bekendte Vers: »Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang,« skyldes ikke Luther, men er med Urette lagt ham i Munden (af J. H. Voss 1775). [2]) »Jeg er ikke af den Mening — siger Luther — at ved Evangeliet skal alle Kunster slaas til Jorden og forgaa, saaledes som nogle overvættes aandelige hævder; men jeg vilde gerne se alle Kunster, især Musikken, i hans Tjeneste, som har givet og skabt dem.« Om den kirkelige Kunst siger han: »Naar det ikke er Synd, men godt, at jeg har Kristi Billede i Hjertet, hvorfor skulde det saa være Synd at have det i Øjnene?« Blandt hans gode Venner var Musikeren Johan Walther, der har sat Melodier til flere af hans Salmer, og Maleren Lucas Cranach, der har malet baade ham og hans Hustru — foruden andre Portrætter og bibelske Billeder. [3]) Endnu i sit sidste Leveaar skrev han et Skrift med ubændige Udfald imod »Paveæselet med de lange Æselsører og den fordømte Løgnekæft«. [4]) Allerede 1520 skriver Luther i et Brev: »Næsten alle bebrejder mig min bidende Skrivemaade; men . . . jeg ser, at hvad der i disse Tider bliver sagt lemfældigt, det glemmes straks og ænses af ingen.« Træffende har han betegnet sig selv som »den grove Skovhugger, der maa bryde Bane«, og mindet om, at Gud ikke blot bruger den frugtbargørende Regn, men ogsaa den buldrende Torden og det luftrensende Lyn.

brød Uvejret løs, idet Kejseren, der nu havde sluttet Fred med Franskmændene og Tyrkerne og indgaaet et Forbund med Paven, erklærede Landgrev Filip og Kurfyrst Johan Frederik i Rigets Acht, under Paaskud af, at de havde forstyrret Freden i Riget. Den schmalkaldiske Krig (1546—1547) endte med et Nederlag for de evangeliske, idet de to Fyrster blev taget til Fange, og Johan Frederik maatte afstaa sin kurfyrstelige Værdighed og Halvdelen af sit Land til Hertug Moritz af Sachsen, som af politiske Grunde havde sluttet sig til Kejseren. Det saa nu sort ud for Protestantismens Fremtid; men Moritz blev snart betænkelig ved Kejserens voksende Magt og indgik derfor et hemmeligt Forbund med nogle andre protestantiske Fyrster og med Frankrig, rykkede ganske uventet imod Kejseren og nødte ham til at flygte. **1555** blev de religiøse Forhold endelig ordnede ved **Religionsfreden i Augsburg.** Her fik de Fyrster, der sluttede sig til den augsburgske Konfession, fri Religionsøvelse og Ligeberettigelse med de katolske; men Freden gjaldt kun »de to nævnte Religioner«, ikke Zwinglianerne eller Døberne. Det lykkedes heller ikke at faa tilsikret Undersaatterne Religionsfrihed; tværtimod gik man ud fra, at de skulde følge deres Landsherres Religion[1]). Dog fik anderledestroende Undersaatter Ret til at udvandre uden Tab af Ære eller Formue, hvilket var et betydeligt Fremskridt i Forhold til Middelalderens Anvendelse af Tortur og Baal. Et meget omstridt Punkt i Freden var det saakaldte »gejstlige Forbehold«, o: Bestemmelsen om, at en gejstlig Fyrste, der gik over til Protestantismen, skulde miste ikke blot sin kirkelige, men ogsaa sin verdslige Myndighed. Herved syntes Protestantismen for bestandigt at være udelukket fra de gejstlige Fyrstendømmer, naar deres Landsherrer altid skulde være Katolikker, og Undersaatterne skulde følge Landsherrens Religion.

Trods sine væsentlige Mangler betød denne Fred dog, at Protestantismens frie Udbredelse nu var retslig sikret i den største Del af Tyskland, nemlig overalt, hvor Fyrsterne var lutherske. Denne Opgivelse af den katolske Kirkes Eneherredømme var et afgørende Nederlag for Kejser

[1]) Det kirkeretlige System, der gaar ud fra den Grundsætning, at Landsherren ogsaa er Herre over Landets Religion (cujus regio, ejus religio), kaldes Territorialsystemet.

og Pave. Paven var da ogsaa forbitret over de Indrømmelser, man havde gjort Kætterne, og Kejser Karl V nedlagde Regeringen Aaret efter og trak sig tilbage til et spansk Kloster, hvor han tilbragte sine sidste Aar.

§ 5. Reformationen i Norden.

A. Danmark. 1. Reformationens Forberedelse under Christiern II. Ligesom i Tyskland mærkes der ogsaa i Danmark i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede megen Verdslighed indenfor Kirken, ikke mindst hos Biskopperne, der for største Delen var af adelig Byrd og levede som verdslige Stormænd, ivrigt optagne af at samle saa meget Gods som muligt. Paa den anden Side kan der ogsaa i Befolkningen spores en stærk religiøs Trang, og dette er en af Forudsætningerne for Reformationstidens stærke Røre (jfr. I. S. 172. 199).

Ogsaa i Danmark var der bleven solgt Aflad. Samtidig med Tetzel i Tyskland virkede her i Norden en pavelig Legat Arcimboldi, der mod Penge eller Varer falbød den store Aflad, hvorved man kunde opnaa fuld Eftergivelse af alle Skærsildsstraffene (foruden mindre Begunstigelser som Tilladelse til at spise Kød og Smør i Fastetiden). Men der var ogsaa her hjemme fromme Kristne, som forargedes over Afladskræmmernes Frækhed, Overdaadighed og andre Laster, der var Skyld i, at man kaldte den hellige Romerkirke for »det skamløse Babylon«. En saadan Kritik fremkom fra Karmelitermunken Povl Helgesen, der var Munk i Karmeliterordenens Kloster i Helsingør og senere blev Forstander for Ordenens Kollegium i København[1]) og tillige Lektor ved Universitetet, hvor han holdt Forelæsninger over det nye Testamente. Han var en stor Beundrer af Erasmus (I S. 191 f) og ønskede — som mange af Humanisterne — en sædelig Reformation indenfor Kirken, hvorfor han bifaldt Luthers Optræden mod Afladshandelen. Derimod afveg han ikke i Læren fra det overleverede. Da det nu snart viste sig, at Luther gik videre og angreb selve Pavedømmet og Kirkelæren, kunde Povl Helgesen ikke følge ham, og han udgav da det ene voldsomme Stridsskrift efter det andet imod

[1]) Det nuværende Valkendorfs Kollegium i St. Pederstræde.

de danske Reformatorer som »Forledere, Bedragere, Bandskroppe og Kættere.« For den folkelige Betragtning kom han derfor til at staa som en »Vendekaabe«, der havde ladet sig bestikke til at bekæmpe den Sandhed, han tidligere havde erkendt. Denne Dom er imidlertid ubillig; Povl Helgesen var ingen Vendekaabe, men en Mand, der i en Tid, hvor Udviklingen skred hurtigt fremad, søgte at fastholde et uklart, stundom tvetydigt, Mellemstandspunkt med Front imod begge de stridende Parter[1]).

En anden betydelig Repræsentant for Humanismen i Danmark var Christiern Pedersen. Han var Kannik i Lund og studerede i flere Aar ved Universitetet i Paris. Her udgav han forskellige Skrifter, deriblandt Saxo's latinske Danmarkshistorie (I. S. 170), hvorved han reddede dette vigtige Kildeskrift fra at gaa tabt for Eftertiden. Desuden udgav han flere opbyggelige Skrifter paa Dansk, bl. a. den første danske Prædikensamling, den saakaldte »Jærtegns-Postil« (1515), en Oversættelse og Udlægning af alle Kirkeaarets Epistler og Evangelier, som har faaet Navn efter de »Jærtegn« eller Eksempler fra Legenderne, der indtager en saa fremtrædende Plads i Udlægningerne. I Fortalen til dette Skrift fremhæves Betydningen af, at Lægfolk læser de hellige Evangelier paa Modersmaalet[2]).

Christiern Pedersen hørte til Christiern II's tro Mænd, som fulgte deres gamle Konge i Udlændigheden. Her gik han over til Lutherdommen[3]).

Ogsaa Kong **Christiern II** viste Interesse for bibelsk Præ-

[1]) 1650 fandt man i Muren i Skiby Kirke et latinsk Haandskrift, hvori Povl Helgesen har skildret sin Tids Historie. Med et lidenskabeligt Had angriber han i denne »Skibykronike« »den berygtede Tyran« Christiern II, »den kirkeroverske Konge« Frederik I, de verdsligsindede »Skinbiskopper«, der, »efter hvad der længe havde været Sædvane og var blevet almindelig Skik og Brug, troede, at Bispedommet ikke var et aandeligt Hverv, bestemt til at lede Sjælene, men kun en verdslig Værdighed, hvis Maal var at skrabe Penge sammen« — foruden de »af Kødets Lyst forledte« lutherske Reformatorer som Hans Tausen, »dette Utyske blandt alle Udyr, hvis Tunge ogsaa er det skamloseste, man kan tænke sig«. [2]) »Ingen kan tro de hellige Evangelia, uden han dem vel forstaander. Thi er det nytteligt og vel tilborligt, at de udsættes paa ret Danske for enfoldige Lægfolks Skyld, som ikke forstaar Latine og sagte ej heller fange tidt Prædiken . . . Havde nogen skrevet Evangelia til Danmarkes Rige, da havde han dem visselig skrevet paa ret Danske, saa alle det forstaandet havde, thi hvert Menneske bør at kunne dem paa sit eget Maal«. [3]) Om Christiern Pedersens senere litterære Virksomhed se S. 48.

diken og kirkelige Reformer. Fra sin Morbroder, Kurfyrst Frederik den Vises Universitet i Wittenberg fik han Præsten Martin Reinhard sendt herop (1520). Kongen gjorde ham til sin Kapellan, og han prædikede paa Tysk i Nikolaj Kirke i København. Da han snart efter vendte tilbage til Wittenberg, kom Professor Karlstadt herop (1521), men blev her kun i nogle Uger; saa rejste han tilbage til Wittenberg, hvor han kom til at spille en betydelig Rolle, medens Luther var paa Wartburg (S. 18).

Christiern II's Love paabyder, at Biskopperne skal prædike Evangeliet paa de store Højtider »og lære Almuen deres Sjæls Salighed«; de skal føre Tilsyn baade med deres Præster og med Klostrene, for at Munke og Nonner »herefter ej føre et uskikkeligt Levned, som de hidtil gjort have«. Sognepræsterne skal blive ved deres Kirke og prædike det hellige Evangelium og Epistel, naar de læser Messe om Søndagen. Ingen Gejstlig maa i Fremtiden erhverve mere Jordegods, og alle gejstlige Sager skal paadømmes af en Domstol her i Landet og ikke appelleres til Rom, »paa det at Guld og Penninge kunde blive her i Riget«. Men noget Brud med Romerkirken og dens Lære betegner disse Love ikke. Derimod greb Kongen i Praksis med stor Hensynsløshed ind i Kirkens Styrelse, særlig med Hensyn til Besættelsen af Bispestolene. Flere uværdige Mænd fik han gjort til Biskopper, hvad der bidrog til at svække Bispeembedets Anseelse og dermed forberede Brudet med den Kirke, der havde saa uværdige Ledere.

Under sit senere Ophold i Tyskland blev Christiern II tillige med sin Dronning Elisabeth, som var Kejser Karl V's Søster, personlig grebet af Luthers Forkyndelse; men da han ved Kejserens Hjælp vilde søge at tilbageerobre sit Rige (S. 44), lod han sig bevæge til at afsværge »det lutherske Kætteri«.

2. Reformationens Begyndelse under Frederik I. Efter at de sammensvorne jyske Raader havde opsagt Christiern II Huldskab og Troskab, blev hans Farbroder Frederik I Danmarks Konge (1523—1533). Hans Søn, Hertug Christian (den senere Christian III), der sammen med sin Hovmester, Johan Rantzau, havde været til Stede paa Rigsdagen i Worms og modtaget et stærkt Indtryk af Luther, arbejdede

med Iver paa at gennemføre Reformationen i Sønderjylland. Her synes den lutherske Prædiken allerede at være begyndt i Aaret 1522 i Husum ved Præsten Hermann Tast. Særlig Betydning fik Haderslev, hvor Hertug Christian selv boede. Her blev der oprettet en evangelisk Præsteskole, som fik stærk Tilgang. Kong Frederik I havde i sin Haandfæstning maattet love, aldrig at tilstede Kættere at prædike, men straffe dem paa Liv og Gods. Dog varede det kun faa Aar, inden han aabenlyst viste den nye Retning sin Velvilje, bl. a. for at hindre, at den reformatoriske Bevægelse og Christiern II's Sag blev til eet for den almindelige Opfattelse. 1526 udstedte han et Værnebrev for Hans Tausen, som var Lutherdommens betydeligste Forkæmper i Danmark.

Hans Tausen, der var en Smedesøn fra Birkende paa Fyen (f. 1494), havde været Munk i det rige Johanniterkloster i Antvorskov. Han røbede tidligt gode Anlæg og kom til at studere i Udlandet, først i Rostock, senere i Wittenberg, hvor han blev en ivrig Tilhænger af Luther. Da dette mærkedes snart efter hans Hjemkomst, sendte Prioren i Antvorskov ham (1525) til Johanniterklosteret i Viborg, hvis Prior var en lærd og dygtig Mand, om hvem man haabede, at han kunde faa den unge Munk til at opgive sine kætterske Meninger. Det lykkedes imidlertid Hans Tausen at vinde Viborg-Priorens Velvilje og opnaa Tilladelse til at prædike i Klosterkirken hver Søndag Eftermiddag. Her samlede hans ildfulde Forkyndelse snart saa mange Tilhørere, at Prioren begyndte at blive betænkelig, og da Hans Tausen ikke længere ansaa sig for sikker i Klosteret, bad han Borgerne om Beskyttelse. En anset Borger optog ham i sit Hus, og han aflagde nu sin Munkedragt. Senere giftede han sig. En dygtig Medarbejder fik han i Jørgen Jensen (Sadolin), der ogsaa havde studeret i Wittenberg og nu oprettede en evangelisk Præsteskole i Viborg. 1526 udstedte Kongen det omtalte Værnebrev, idet han skrev til Borgmesteren og Raadet, at han tog Hans Tausen i sin Tjeneste som sin Kapellan, med Tilladelse til foreløbigt at blive i Viborg og prædike det hellige Evangelium.

Aaret efter klagede Biskopperne paa en Herredag i Odense (1527) over, at »forløbne Munke« prædikede under Kongens Beskyttelse; men Frederik I udtalte sig bestemt for, at der

skulde herske Trosfrihed[1]). Med stor Klogskab forstod han efterhaanden at løsne den danske Kirkes Forbindelse med Paven, idet han fik sat igennem, at en nyvalgt Biskop skulde købe Stadfæstelse af Valget hos Kongen, og ikke som tidligere hos Paven, og desuden forpligte sig til at tillade Evangeliets Prædiken og Præsternes Giftermaal. Paa den Maade blev Joakim Rønnov i Roskilde og flere andre af Biskopperne helt afhængige af Kongen og ude af Stand til at hindre Reformationens Udbredelse. Naar Biskopperne gik ind paa denne Ordning, var det, fordi de mere følte sig som Danmarks Riges Stormænd end som Romerkirkens gejstlige Embedsmænd.

Skærmet af Kongen kunde Hans Tausen uhindret fortsætte sin Virksomhed i Viborg. En Dag mødte Biskoppens Slotsfoged med en Skare væbnede Svende og stævnede Reformatoren til at indfinde sig hos sin Herre Biskoppen. Men Tausen, som netop stod paa Prædikestolen, svarede: »Jeg staar her i en større Herres Tjeneste, naar jeg har udrettet hans Ærinde, skal jeg komme til Biskoppen.« Imidlertid flokkedes Borgerne om ham for at forsvare deres Præst, Kvinderne ilede hjem efter Vaaben, og Biskoppens Mænd maatte drage bort med uforrettet Sag. Senere gav Kongen Borgerne Tilladelse til, at Sortebrødrenes og Graabrødrenes Kirker blev indrettede som Sognekirker, hvorimod Byens 12 øvrige Kirker og Kapeller — med Undtagelse af Domkirken — blev nedrevne; de var jo overflødige, nu da Messelæsningen var ophørt. Gudstjenesten blev indrettet paa evangelisk Vis med Prædiken, Salmer og Nadverliturgi paa Modersmaalet; men man tænkte ikke paa at vise Tilhængerne af det gamle den Trosfrihed, som Kongen havde udtalt sig for paa Herredagen i Odense.

Ogsaa i flere andre jyske Byer som Aalborg, Randers, Horsens og Kolding lød der evangelisk Prædiken; Tiggermunkene blev forjagne, og deres Klostre ofte omdannede til Hospitaler,

[1]) »Det er jo Raadet vel vitterligt, at den hellige kristelige Tro er fri. Som ingen af dem gerne vilde, at nogen skulde nøde og trænge dem fra deres Tro, saa kunne de vel besinde, at de, som ere det hellige Evangelium tilnegde eller den lutherske Lære, som somme kalde det, ikke heller ville trænges fra deres Tro.« »Hans Naade er Konge og raader over Liv og Gods i Riget, men ikke over Sjæle; derfor maa hver skikke sig derudi, som han vil forsvare det for Gud paa den yderste Dag.« »Hans Naade kan ingen tvinge eller trænge til at være udi Kloster; hvem, som vil enten gifte sig eller løbe af Kloster, maa det gøre, som han vil forsvare for Gud paa sit eget Eventyr, og vil Hans Naade det hverken byde eller forbyde.«

Skoler og Raadhuse. Foruden Præster og Munke optraadte ogsaa Lægfolk som Forkyndere af de nye Tanker, saa at Povl Helgesen allerede i 1526 kunde klage over, at Evangeliet blev trakteret i Kroer, Badstuer, Bartskærhuse, Smedjer, Møller, Toldhuse, Borgerstue, Gildehus og Gæstebud. Udenfor Jylland var Malmø og København de vigtigste Knudepunkter for den reformatoriske Bevægelse. I Malmø, som dengang var en af Danmarks betydeligste Købstæder, blev Reformationen ledet af den veltalende Præst Claus Mortensen (med Tilnavnet Tøndebinder, fordi hans Stiffader havde været Bødker) og Munken Hans Olufsen (Spandemager). Den katolske Messe blev afskaffet, Helgenbillederne fjernede, og Graabrødrene udjagne af deres Klostre. Der var en saadan Tilstrømning til Evangeliets Forkyndelse, at der hver Søgnedag blev prædiket i 3 af Byens Kirker, og om Søndagen blev der holdt Gudstjeneste ikke mindre end 4 Gange. Her i Malmø fremkom ogsaa den første danske Salmebog, udgivet af Claus Mortensen 1528. Det var kun et lille Hæfte, og næsten alle Salmerne var oversatte (især efter Luther) og ret ubehjælpsomme i Henseende til Rytme og Rim; men det betød et væsentligt Fremskridt i Retning af en Gudsdyrkelse i Aand og Sandhed, at den latinske Korsang nu blev afløst af Menighedssang paa Modersmaalet[1]). Ligesom i Haderslev og Viborg blev der ogsaa i Malmø oprettet en evangelisk Præsteskole, hvor Peder Laurenssen og Frans Vormordsen blev Lærere. Begge disse Mænd havde været Karmelitermunke og Disciple af Povl Helgesen og vekslede nu voldsomme Stridsskrifter med deres tidligere Lærer[2]).

Det tredje Midtpunkt for Reformationen i Danmark blev København, da Kongen 1529 kaldte Hans Tausen til Præst ved Nikolaj Kirke. Her vakte han hurtigt en lignende Bevægelse som i Viborg; snart lød der evangelisk Prædiken og dansk Salmesang i Kirkerne, medens Klostrene omdannedes

[1]) Reformationens Modstandere var forbitrede over dette »Skraal og Vraal«. Saaledes udtaler Povl Helgesen, at »naar St. Paulus ikke vilde tilstede, at Kvinder maatte tale eller spørge udi nogen kristen Forsamling, saa skulde han meget mindre kunne lide, at de kvæder udi samme Forsamling med en klingende Stemme.« [2]) Som en Prøve paa Tonen i disse Stridsskrifter kan det nævnes, at Frans Vormordsen betegner Povl Helgesen som »den fortrædne Guds Fjende og Danmarks vitterlige Forleder og Bedrager«, »hin fedbugede Skalk, Guds Dyds og al Kyskheds Fjende«. I Skibykrøniken betaler Povl Helgesen ham igen med samme Mont (S. 38 Anm.).

til Skoler og Hospitaler. 1530 — samtidig med Rigsdagen i Augsburg (S. 29) — blev der holdt en Herredag i København, hvor det religiøse Spørgsmaal skulde forhandles. Her fremlagde de evangeliske Prædikanter en Bekendelse, de 43 københavnske Artikler, der vistnok er udarbejdet af Hans Tausen. De udtaler, at den hellige Skrift er »den eneste fuldkommelige Regel og Lov at leve og regere sig efter.« I øvrigt hævder de, at der kun er 2 Sakramenter, Daaben og Nadveren, kræver Nadver under begge Skikkelser, dansk Prædiken og Salmesang, men forkaster Messeofret og Helgendyrkelsen, Aflad og Skærsild, Munkeløfterne og Biskoppernes verdslige Magt. Prælaterne forsøgte en Imødegaaelse, hvorefter Prædikanterne svarede med et Klagemaal over Biskopperne[1]). Den Beslutning, Herredagen udstedte, gik ud paa, at Guds Ord og Evangelium frit skulde kunne prædikes. I København var Forbitrelsen over den papistiske Messe saa stærk, at en Skare Borgere under Anførsel af Borgmesteren Ambrosius Bogbinder 3dje Juledag 1530 stormede ind i Frue Kirke, hvor de ødelagde Helgenbilleder og Messebøger.

3. Reformationens Gennemførelse under Christian III. Efter Frederik I's Død 1533 blev der holdt en ny Herredag i København, hvor der skulde træffes Bestemmelser om Kongevalget. Dette blev imidlertid udsat, da Biskopperne modsatte sig Valget af Hertug Christian, der aabent havde vist sig som en Ven af Reformationen (S. 39 f), og foretrak en yngre Broder af ham, som de haabede at kunne holde fast ved den gamle Kirke. Prælaterne vilde nu benytte det gunstige Tidspunkt, hvor de havde Magten, til at faa taget Hævn over Hans Tausen. Han blev derfor stævnet for Herredagen og anklaget for at have brugt Ukvemsord imod Biskopperne og for at have talt anstødeligt om Alterets Sakramente. Da han modigt vedkendte sig, at han ikke delte den katolske Forvandlingslære[2]), var han dermed stemplet som en aabenbar Kætter

[1]) Klagen gaar bl. a. ud paa, at Biskopperne ikke selv prædiker, ej heller beskikker kristelige, lærde Prædikere, men »ulærde og ugudfrygtige Mænd, som prædiker Fabler og menneskelige, løgnagtige Paafund,« hvorimod de forfølger dem, som prædiker Evangeliet. »De udsuger den fattige Almue paa Gods og Penninge.« »De forbyder Præstemænd at gifte sig og gør dermed den største Part til Skørlevnere og Horkarle. Men hvad somme af dem selv er, derom taler vi nu intet.« [2]) Hans Tausen var en Tilhænger af Luthers oprindelige Opfattelse af Sakramenterne (S. 12. 17): Sakramenterne er »udvortes Tegn«, som Gud har indstiftet for at bestyrke Menneskene i Troen paa

og hjemfalden til Døden. Dommen kom imidlertid kun til at lyde paa, at han skulde rømme Sjælland og Skaane, ligesom han hverken maatte prædike eller lade Bøger trykke uden Tilladelse af den Biskop, i hvis Stift han opholdt sig. Af Hensyn til Folkestemningen turde man nemlig ikke dømme ham til Døden; thi Københavns Borgere havde samlet sig bevæbnede udenfor Raadhuset for at forsvare deres Præst, og Joakim Rønnov var næppe sluppet uskadt hjem til sin Bispegaard, hvis ikke Hans Tausen havde ledsaget ham gennem de ophidsede Folkeskarer. Snart efter lykkedes det den lutherske Rigshovmester Mogens Gjøe og Københavns Magistrat at opnaa Biskop Rønnovs Tilladelse til, at Hans Tausen maatte blive i København mod at love, at han i sin Forkyndelse af det hellige Evangelium vilde afholde sig fra alle Skældsord mod Biskopper og Prælater.

Imidlertid havde Christiern II foretaget sit mislykkede Forsøg paa at tilbageerobre sit Rige, der endte med, at han blev ført som Fange til Sønderborg Slot (1532); men 1534 blev hans Sag atter rejst af hans Slægtning, Grev Kristoffer af Oldenborg, der fik Tilslutning af Bønderne (især i Jylland) og Borgerne (især i Malmø og København). 1534 valgte den jyske Adel Hertug **Christian (III)** til Konge. Efter at København havde maattet overgive sig, var »Grevens Fejde« endt. Den nye Konges Sejr medførte den gamle Kirkes Fald. For at skaffe de fornødne Penge til Landsknægtenes Sold besluttede Kongen, at Biskopperne skulde fængsles og først gives fri, naar de havde givet Afkald paa hele deres verdslige og gejstlige Myndighed. Dette Statskup kunde Kongen udføre, fordi han havde den offentlige Mening paa sin Side[1]). Den Rigsdag, der traadte sammen i København i Oktober 1536, vedtog da ogsaa, at Biskopperne skulde være afsatte for deres Misgerningers Skyld (særlig fremhæves det, at de har forhindret Kongevalget og derved fremkaldt Krigen); derimod skulde der beskikkes andre kristelige Superattendenter eller Biskopper til at lære Folket det hellige Evangelium. Bispegodset skulde inddrages

Ordet. Nadveren er Kristi Testamente, beseglet ved hans Legeme og Blod. I Messen forkyndes Syndernes Forladelse; selve den sakramentale Handling er egentlig ikke nødvendig, men tilføjes for at styrke den svage Tro.

[1]) En preussisk Admiral, som dengang var i København, skriver i et Brev om Biskoppernes Fængsling: »Den menige unge Adel, Borgerne i København og de andre Stæder, ogsaa Bondestanden, var vel tilfreds med stor Jubilering«.

under Kronen, hvis Indtægter derved steg til det tredobbelte. Kirkens øvrige Ejendomme og Indtægter (Præstegaardene, Tienden[1]) og Højtidsofferet) skulde derimod komme den nye Kirke og Skolevæsenet til gode. Adelsmændene fik Ret til at kræve det Gods tilbage, som deres Forfædre havde skænket Kirken, for at der kunde blive læst Sjælemesser. De Tiggerklostre, der ikke allerede var ophævede under Frederik I, blev det nu; dog fik de gamle Munke Tilladelse til at blive i Klosteret til deres Død. Herreklostrene stilledes under Kronens Tilsyn. Munkene fik Lov til at forlade deres Kloster, hvis de ønskede det; foretrak de derimod at blive, skulde de prædike det hellige Evangelium og Guds Ord.

Efter Kongens Ønske kom Johannes Bugenhagen (S. 26) herop fra Wittenberg for at hjælpe med Ordningen af den nye Kirkes Forhold. Han kronede Kongen og Dronningen og indviede de 7[2]) nye Superattendenter (1537). Da Bugenhagen ikke selv var Biskop, skete der ved den af ham foretagne Indvielse et aabenbart Brud paa den saakaldte »apostolske Succession«, d: den formentlige uafbrudte Rækkefølge af rettelig ordinerede Biskopper lige fra Apostlenes Dage. Dette afgjorte Brud har haft den lykkelige Følge, at der ikke her hjemme har været den Jordbund for katoliserende Retninger som indenfor andre protestantiske Kirker, hvor man mener at have bevaret »den apostolske Succession«, som i England og Sverige. I samme Retning har det maaske ogsaa virket, at Ærkebispedømmet i Lund blev ophævet, og at Sjællands Biskop kun blev »den første blandt Ligemænd«.

Den betydeligste af de nye Biskopper var **Peder Palladius,** der blev Sjællands Biskop med Residens i København i Stedet for Roskilde[3]). Han havde studeret 6 Aar i Wittenberg og var Christian III meget vel anbefalet af Luther og Melanchthon, og blev da ogsaa en udmærket dygtig Biskop. Han udgav en Mængde Skrifter, baade teologisk-videnskabelige paa Latin og praktisk-opbyggelige paa Dansk, deriblandt en Oversættelse af Luthers lille Katekismus og en Alterbog[4]). Størst Inter-

[1]) Almuen skulde betale Tiende af Korn og Kvæg; denne Tiende skulde deles i tre Dele, en til Sognepræsten, en til Kirken og en til Kongen, som dermed skulde understøtte Superattendenterne og Skolerne. [2]) Slesvigs Stift fik først en evangelisk Superintendent 5 Aar senere, da den gamle katolske Biskop var død. [3]) En anden Forandring med Hensyn til biskoppelig Residens fandt snart efter Sted, idet Aalborg blev Bispeby i Stedet for Borglum. [4]) Alterbogen indeholder den foreskrevne Række

esse for Eftertiden har dog hans fortræffelige »Visitatsbog«, der indeholder Optegnelser, som han vilde benytte paa sine Visitatsrejser. Gennem dette Skrift, som han næppe selv havde bestemt til Offentliggørelse, faar man et ualmindelig livagtigt Billede af, hvorledes han plejede at opmuntre Bønderne til flittigt at søge til Kirke for at bede, høre Guds Ord, modtage Sakramentet og synge Herrens Pris, til at lade Børnene oplære i den kristelige Børnelærdom, og til at vogte sig for Drukkenskab og Usædelighed, for papistiske Forestillinger og Skikke — alt dette paa en ejendommelig jævn og trohjertet Maade, med en ægte dansk Forening af Alvor og Lune, af Myndighed og Mildhed.

Biskop i Skaane blev Frans Vormordsen, medens Jørgen Sadolin blev Biskop paa Fyen, til hvilket Stift Lolland og Falster dengang hørte. Derimod blev Hans Tausen ikke Biskop, men virkede som Læsemester i Hebraisk ved Universitetet i København, og senere ved Præsteskolen i Roskilde. Men da Bispestolen i Ribe faa Aar efter blev ledig, valgte Præsterne i Stiftet Hans Tausen til deres Biskop. Her virkede han de sidste 20 Aar af sit Liv († 1561). Præsternes Uvidenhed, Almuens Overtro, Adelens Overmod og Raahed beredte ham mange Vanskeligheder; men han arbejdede med stor Iver paa at skaffe Menighederne dygtige Præster og ophjælpe Skoler og Hospitaler. Foruden en Salmebog udgav han en Postil, o: en Samling danske Prædikener, til Hjælp for saadanne Præster, som ikke paa egen Haand kunde udarbejde en evangelisk Prædiken. Hans Tausens Postil er et udmærket Arbejde, kraftigt og ægte evangelisk i Indholdet, klart og jævnt i Fremstillingsformen, uden unødvendig Polemik mod Romerkirken. Han begyndte ogsaa at oversætte det gamle Testamente efter Grundteksten, men naaede kun at faa udgivet en Oversættelse af de 5 Mosebøger.

De nærmere Bestemmelser angaaende den nye Kirkes Gudstjenesteordning og Forfatning blev trufne ved den saakaldte Kirkeordinans (1537)[1]. Hovedstykket i Gudstje-

Kollekter, Epistler og Evangelier samt Ritualerne for de kirkelige Handlinger. [1]) Det første Udkast til Kirkeordinansen var udarbejdet af en Kommission af danske evangeliske Prædikanter (Tausen, Sadolin, Vormordsen o. a.), der bl. a. havde benyttet flere af Bugenhagens tyske Kirkeordninger. Dette Udkast var derpaa gennemset og billiget af Luther, bearbejdet af Bugenhagen, godkendt af Rigsraadet og til sidst udstedt af Kongen paa Latin 1537.

nesten blev Prædikenen, og her skulde Artiklen om Syndernes Forladelse særlig fremhæves. Ordinansen paabød endvidere, at Præsten i Købstæderne skulde vælges af Borgmesteren og Raadet, paa Landet af Menighedens mest ansete Mænd i Forening med Provsten; dog beholdt Adelsmændene den Kaldsret, de hidtil havde haft. (Provsten skulde vælges af Herredets Præster, Biskoppen af Sognepræsterne i Stiftets Købstæder, hvorefter Kongen skulde stadfæste Valget.) Den øverste kirkestyrende Myndighed tilfaldt Kongen. Den nye Kirke maa derfor betegnes som en Statskirke; paa den anden Side blev det betragtet som en Selvfølge, at Staten skulde rette sig efter Guds Ord i Bibelen. »Superattendenterne« havde ikke den verdslige Magt som de tidligere katolske Biskopper, hvorimod de skulde føre Tilsyn med Præsternes Liv og Lære, med Menighedens religiøse og sædelige Tilstand, med Skolevæsenet og Fattigplejen. Det tilfaldt ogsaa dem at sørge for, at Præsterne havde den fornødne teologiske Uddannelse. Ganske vist var Universitetet blevet reformeret ved Bugenhagens Bistand, og der var udnævnt et Par teologiske Professorer, hvis Hovedopgave var at udlægge Bibelen; men paa Grund af Studenternes Fattigdom kunde man ikke kræve nogen teologisk Embedseksamen. Mange af de vordende Præster maatte derfor nøjes med de Forelæsninger, der blev holdt i Stiftstæderne af Biskoppen og den ved Domkirken ansatte »Læsemester«. Frederik II oprettede »Kommunitetet«, hvorved 100 fattige studerende kunde opholde sig i København; men først under Christian IV blev den teologiske Embedseksamen indført. (Indtil da havde Biskopperne prøvet de Kandidater, der mødte med Kaldsbrev fra Menighederne. — Ordinansen paabød ogsaa, at der i hver Købstad skulde være en lærd Skole, hvor Latin og Religion blev Hovedfagene. Desuden skulde Øvrigheden sørge for Borgerskoler for Drenge og Piger, »der ikke duer til at læse Latin«. Derimod var der ikke Tale om Almueskoler paa Landet; kun skulde Degnene een Gang om Ugen undervise Bønderbørn i Katekismen.)

1550 udkom Reformationstidens litterære Hovedværk, »Christian III's Bibel«. Denne danske Gengivelse af Luthers

1539 blev Ordinansen i dansk Oversættelse godkendt af en Herredag i Odense. Som Helhed er det et fortræffeligt Værk, præget af en sund evangelisk Tænkemaade.

tyske Bibeloversættelse skyldes Christiern Pedersen (S. 38), hvis Oversættelse yderligere var bleven gennemset af Peder Palladius og flere andre lærde. Allerede tidligere havde Christiern Pedersen — efterat have sluttet sig til Reformationen — oversat det nye Testamente[1]) og »Davids Psalter« foruden flere Smaaskrifter af Luther. Alle Christiern Pedersens Skrifter udmærker sig ved et ualmindelig klart og letfatteligt Sprog. En ny Salmebog, fyldigere end de tidligere ved Claus Mortensen og Hans Tausen, udgav Præsten Hans Thomissøn ved Frue Kirke i København (1569)[2]), og det blev paabudt, at den skulde indføres i alle Kirker og Skoler i Landet. Den holdt sig som autoriseret Kirkesalmebog i 130 Aar, indtil den blev afløst af Kingos Salmebog 1699.

Bugenhagen havde været veltilfreds med sit Ophold i Danmark og skrevet herom til Kurfyrsten af Sachsen: »Jeg har ingensteds været, hvor man saa gerne og saa flittigt hører Prædiken som i Danmark, selv paa Hverdage, om Vinteren og før Dag, paa Højtiderne hele Dagen igennem, og man beder flittigt.« Selvfølgelig kunde den nye Kirkeordning ikke gennemføres paa een Gang. Det var saaledes ikke muligt at faa det fornødne Antal dygtige evangeliske Præster, særlig paa Landet og i de mindre Byer; derfor blev mange af de katolske Præster siddende i deres Embede mod at forpligte sig til at lære »efter den nye Reformats«. Blandt Almuen var der mange, som vedblev at paakalde den hellige Jomfru og Helgenerne, og at valfarte til de hellige Kilder eller undergørende Helgenbilleder. Det var ogsaa vanskeligt for Præsterne at faa deres fornødne Udkomme, nu da Sjælemesserne var bortfaldne, og Almuen, der var udpint ved høje Skatter, ofte var uvillig til at yde Tiende, medens Herremændene søgte at tilegne sig saa meget som muligt af Kirkens Gods. Men Kongen indskærpede, at man skulde opfylde sine Forpligtelser

[1]) Allerede 5 Aar i Forvejen var det nye Testamente første Gang bleven oversat paa Dansk efter Christiern II's Tilskyndelse. Dette »Christiern II's Nye Testamente« (1524), der var meget mangelfuldt i sproglig Henseende, skyldtes flere af Kongens tro Mænd, deriblandt Hans Mikkelsen, der havde været Borgmester i Malmø og ledsaget Christiern II i hans Landflygtighed.
[2]) Hans Thomissøns Salmebog indeholdt 269 Salmer, hvoraf mange var oversatte fra Tysk eller bearbejdede efter Davids Salmer, latinske Hymner fra Middelalderen eller katolske Salmer paa Modersmaalet, hvorved dog det særlig katolske er bleven ændret. Saaledes bliver Hr. Michaels (I S. 196 Anm.) »Gør det, Maria, for din Dyd« — ændret til »O Jesu, hør mig for din Død«. Blandt Forfatterne i denne Salmebog er der Præster som Udgiveren og Anders Sørensen Vedel, Biskopper som Hans Tausen og Peder Palladius, Professorer som Niels Hemmingsen, Adelsmænd som Herluf Trolle og Borgermænd. Alligevel er Salmerne meget ensartede, prægede, ikke af den enkelte Forfatters Ejendommelighed, men af hele Tiden. Deres Værdi ligger da heller ikke paa det æstetiske, men paa det religiøse Omraade.

overfor Kirken, ligesom han ogsaa selv var villig til at yde Tilskud af de rige Midler, der nu var tilfaldet Kronen. Overhovedet er der ingen dansk Konge, der har saa store Fortjenester af Kirken som Christian III, hvis personlige Liv ogsaa var præget af en oprigtig Fromhed.

Trods alle de Vanskeligheder, som Overgangstiden maatte medføre, var Reformationens Indførelse ogsaa her hjemme i det hele og store et væsentligt Fremskridt i Religion, Moral og folkelig Oplysning: i Religion derved, at Guds Naade fremhævedes stærkere end før, og Jomfru Maria og Helgenerne maatte træde tilbage for Kristus; i Moral derved, at Præsternes Ægteskab nu blev tilladt[1]), og det asketiske Livsideal og den dobbelte Sædelighed (I S. 90) forkastet[2]); i folkelig Oplysning ved hele den rige Litteratur, der fremkom paa Modersmaalet: Bibeloversættelse, Prædikener og Salmer, Stridsskrifter og satiriske Digte[3]). Derfor var det ikke uden Grund, at en Mand som Peder Palladius, der fra sine Visitatser kendte alle Tidens Mangler, dog alligevel kunde tale om »denne klare Evangelii lyse Dag«, som nu var oprundet i Danmark. Men Bevidstheden om, at Reformationen var indført, kom alt for snart til at fordunkle Tanken om, at den burde fortsættes.

B. Norge og Island. 4. I Norge var der i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede kun ringe aandeligt Liv inden for den katolske Kirke. Heller ikke Reformationens Indførelse bragte nogen religiøs Vækkelse. 1526, samme Aar som Frederik I tog Hans Tausen under sin Beskyttelse (S. 40), optraadte en tysk Munk i Bergen og prædikede »Guds Ord«, og 1529, samme Aar, som Kongen kaldte Hans Tausen til København (S. 42), udstedte han et Værnebrev for to lutherske Prædikanter i Bergen. Fra denne By vandt »Lutheriet« ogsaa andre Steder Indgang;

[1]) Det er meget betegnende, hvad Povl Helgesen meddeler om den reformatoriske Bevægelse i Jylland, at ingen var ivrigere til at slutte sig til »den ugudelige Sekt« end Præstesønnerne. De kendte jo af egen Erfaring den Ulykke og Vanære, som Præsternes tvungne Cølibat medførte. [2]) Saaledes hedder det i Hans Tausens Postil, at en Bonde kan være Gud lige saa behagelig med sine Gerninger som en Graamunk, og en Ægtekvinde, som føder sin Husbond Børn og tager Vare paa sit Hus, kan være Himmerige lige saa nær som en Nonne med al hendes Kyskhed og Klosterlevned. Peder Palladius opmuntrer i »Visitatsbogen« til, at man — i Stedet for at valfarte til de døde Helgener, St. Jakob i Kompostella, St. Søren i Holmstrup o. s. v. — hellere skal gaa til den levende Jakob og Søren, som ligger paa Sygesengen, for at tale Trostens Ord til dem og hjælpe dem med milde Gaver. [3]) Blandt disse satiriske Digte maa især nævnes den Vise »Om Løgn og Sandhed«, som (dog vist med Urette) tillægges Hans Tausen, og som skildrer Sandhedens Pilegrimsgang blandt Samfundets forskellige Stænder, indtil hun til sidst bliver sat i Fængsel i Klosteret — endvidere de to fra Tysk bearbejdede Satirer: »Dialogus« om den syge papistiske Messe og Historien om Peder Smed og Adser Bonde.

men der fremstod ikke nogen folkelig Reformator som Luther eller Hans Tausen. Derimod viste Adelsmændene stor Iver efter at berige sig med Kirke- og Klostergods. Efter at Christian III havde faaet København i sin Magt, flygtede den sidste norske Ærkebiskop (Olav Engelbriktssøn) til Holland. Derpaa blev de kirkelige Forhold ordnede ligesom i Danmark. Kirkeordinansen (S. 46) blev indført. Bispegodset blev inddraget under Kronen; de gamle Biskopper blev afsatte, og efterhaanden blev der indsat evangeliske Superintendenter i deres Sted.[1]) Men det, at Statsmagten paabød den nye Kirkeordning, formaaede ikke at skabe nyt religiøst Liv. Det viste sig da ogsaa endnu langt vanskeligere end i Danmark at faa dygtige evangeliske Præster, ligesom Almuen længe holdt fast ved de gamle halvhedenske Forestillinger og Skikke, der f. Eks. knyttede sig til de hellige Billeder og de hellige Kilder.

Ogsaa paa **Island** blev Reformationen gennemført under Christian III. Unge Islændere, der havde studeret i Tyskland, bragte Luthers Tanker til Øen, og det nye Testamente blev oversat paa Islandsk; men Øens sidste katolske Biskop, Jon Arason, en kraftig og herskesyg Høvding, som aabenlyst levede i Konkubinat (I S. 193 Anm.), søgte med Magt at underkue den reformatoriske Bevægelse. Han blev derfor erklæret fredløs som Oprører og til sidst henrettet. Hermed var Modstanden mod Reformationens Indførelse tilintetgjort.

C. Sverige. 5. I Sverige havde Reformationen en fremragende Talsmand i **Olof Person** (**Olavus Petri**), der havde studeret i Wittenberg 1516—18 og her oplevet Luthers Angreb paa Afladshandelen og Melanchthons første Forelæsninger. Efter at være vendt tilbage til Sverige blev han snart anklaget for luthersk Kætteri; bl. a. havde han lært, at Prædiken er vigtigere end Messen, og at man alene bør sætte sin Fortrøstning til Gud, og ikke til den hellige Jomfru eller nogen anden Helgen. **Gustaf Vasa,** som var blevet Sveriges Konge (1523) efter Opstanden mod Christiern II, holdt sin Haand over Olavus Petri og kaldte ham til Stockholms Sekretær og Prædikant ved »Storkyrkan«. 1525 giftede han sig, nogle Maaneder før Luther. Næste Aar begyndte han sit betydningsfulde Forfatterskab, idet han udgav en hel evangelisk Litteratur paa Svensk:

[1]) Den første evangeliske Superintendent var Geble Pedersson i Bergen, der 1537 blev indviet i København af Bugenhagen (jfr. S. 45).

opbyggelige Skrifter og Stridsskrifter, et Salmehæfte, beregnet paa Menighedens Gudstjeneste, en Oversættelse af det nye Testamente (væsentlig paa Grundlag af Luthers), en Postil med tilføjet Katekismus, en Kirkehaandbog med Ritualerne for de kirkelige Handlinger og »Den svenske Messe«. Trods Olof Persons Virksomhed var Reformationen dog i Sverige i mindre Grad end i Danmark en folkelig Sag. Dens Gennemførelse skyldtes først og fremmest Kong Gustaf Vasa. For at faa de fornødne Penge til at betale Lübeckernes Hjælpetropper begyndte han at beskatte Kirkerne og Klostrene, og hans Sekretær, Laurentius Andreæ (Lars Andersson) forsvarede det ved at hævde, at Kirken ikke er Gejstligheden, men de troendes Samfund, og at Kirkens Penge derfor er Folkets Penge. Det afgørende Vendepunkt i den svenske Reformations Historie var Rigsdagen i Vesterås 1527. Her truede Kongen med at nedlægge Kronen og fik derved Rigsdagen til at vedtage, at en Del af Kirkens Ejendom (særlig Biskoppernes Slotte) skulde inddrages under Kronen, Bispevalget skulde godkendes af Kongen, og Guds Ord skulde prædikes rent overalt i Riget. Herved blev den svenske Kirke faktisk løst fra Forbindelsen med Rom og gjort afhængig af Kongen. Paa en senere Rigsdag i Vesterås (1544) forpligtede Kongen og Stænderne sig til aldrig at vige fra den evangeliske Lære, ligesom der blev udstedt Forbud mod forskellige katolske Ceremonier som Sjælemesser, Helgenpaakaldelse o. a. De nye evangeliske Biskopper blev indviede af en af de gamle, kanonisk indviede Biskopper, hvorfor den svenske Kirke (til Forskel fra den danske S. 45) mener at have bevaret »den apostolske Rækkefølge«. Den første protestantiske Ærkebiskop i Uppsala blev Laurentius Petri, en yngre Broder af Olavus. Han har bl. a. gjort sig fortjent ved at udgive en Oversættelse af hele Bibelen paa Svensk.

Ogsaa i **Finland,** som den Gang hørte ind under Sverige, blev Reformationen indført under Gustaf Vasa, og det nye Testamente blev oversat paa Finsk.

§ 6. Zwingli og Reformationen i det tyske Schweiz.

1. Zwingli's religiøse Udvikling indtil 1518. Medens Reformationen i Norden helt igennem var afhængig af Wittenberg,

rejste der sig i det tyske Schweiz en reformatorisk Bevægelse, der i sin Oprindelse var paavirket af Luther, men i flere Henseender blev udformet paa ejendommelig og selvstændig Maade. Ophavsmanden til denne Bevægelse var **Ulrich** (**Huldreich**) **Zwingli.** Han var jævnaldrende med Luther (f. 1. Januar 1484 i Landsbyen Wildhaus) og hørte ligesom denne til en gammel Bondeslægt. Han blev tidlig bestemt til Præst og studerede bl. a. i Basel, hvor han sluttede sig til den humanistiske Kreds. 22 Aar gammel blev han Præst i Glarus, hvor han tilbragte 10 Aar. Schweizerne var dengang meget søgte som Lejetropper, og Zwingli drog med til Italien som Feltpræst; men da han havde set den sædelige Fordærvelse, som denne fremmede Krigstjeneste medførte, advarede han senere derimod.

Zwingli havde ikke gennemgaaet saadanne svære aandelige Kampe som Luther, og stod i Begyndelsen af sin Virksomhed som en kristelig sindet Humanist, stærkt paavirket af Erasmus. Han var en mandig Karakter, en frisk og munter Natur, en ivrig Patriot, en varm Ven af Musikken og de klassiske Forfattere. Sit Kendskab til det græske Sprog benyttede han til at studere det nye Testamente, og jo mere han fordybede sig deri, desto mere fik han Øje for Manglerne ved den herskende Kristendomsopfattelse, særlig Gerningsretfærdigheden. Endnu haabede han dog paa en fredelig Fornyelse af Kirken og angreb derfor ikke dens Lære eller Praksis; det er saaledes kun et Sagn, at han i sit næste Embede i Einsiedeln skulde have talt imod Valfarterne til et undergørende Mariabillede — endnu førend Luther havde angrebet Afladshandelen.

2. Reformationen i Zürich. Zwinglis reformatoriske Optræden begynder først, efter at han ved Nytaarstid 1519 var blevet Præst ved Domkirken i Zürich, som dengang var den største By i hele det schweiziske Edsforbund. Der herskede en ikke ringe sædelig Fordærvelse i Byen; blandt Præsterne var Konkubinatet almindeligt, ja Biskoppen i Konstanz, under hvem Zürich hørte, skal have tjent 4000 Gylden aarligt ved at lægge en Skat af 4 Gylden paa hvert Præstebarn i Stiftet. Zwinglis alvorlige bibelske Prædikener vakte snart stor Opmærksomhed og megen Tilslutning. Ved Læsning af Luthers Skrifter naaede han en dybere Forstaaelse af Synd og Naade og følte sig kaldet til at optræde som Reformator.

1522 udgav han sit første reformatoriske Skrift, et Forsvar for, at nogle Borgere i Zürich havde spist Kød i Fastetiden og derved paa iøjnefaldende Maade brudt med Kirkens Skikke. Aaret efter blev der holdt en offentlig Religionssamtale, hvor Zwingli hævdede, at Evangeliet er den eneste religiøse Autoritet; dets Indhold er Kristus, som er den eneste Vej til Salighed; endvidere forkastede han Pavens Autoritet, Messeofret, Helgendyrkelsen, Præsternes Cølibat, Munkeløfter, Faste og Valfarter. Efter denne Samtale erklærede Raadet, at Zwingli og de andre Prædikanter ligesom hidtil skulde forkynde det hellige Evangelium. Dermed havde Reformationen sejret i Zürich (1523). Efterhaanden gennemførtes der nu en Række praktiske Reformer. Klostrene blev ophævede og omdannede til Fattighuse og Hospitaler. Der blev indført en ordnet Fattigpleje, og alt Tiggeri blev forbudt. Mange Præster giftede sig, og Zwingli vedkendte sig offentligt det Ægteskab, han et Par Aar tidligere hemmeligt havde indgaaet. I Kirkerne afskaffede man Altre og Billeder, Krucifikser og Lys, Orgler og Salmesang: Gudstjenesten skulde kun bestaa af Skriftlæsning, Prædiken og Bøn. Ved de store Højtider blev Nadveren uddelt, idet der paa et simpelt Bord blev hensat Træbakker med usyret Brød og Træbægre med Vin. Kirkestyrelsen og Kirketugten blev overtaget af Byens Raad som en kristelig Øvrighed, der skulde virkeliggøre Guds Lov i Bibelen, en Ordning, der paa een Gang er statskirkelig og teokratisk. Saaledes udstedte Raadet Paabud om, at alle skulde overvære Søndagsgudstjenesten, ligesom det med strenge Straffe skred ind mod Gendøberne, der ogsaa i Schweiz havde vundet adskillige Tilhængere.

3. Zwingli og Luther. Efterhaanden viste det sig, at der var ikke uvæsentlige Forskelligheder mellem Zwingli og Luther. Enige var de om at hævde Skriften som øverste Regel i Modsætning til den kirkelige Tradition, og Retfærdiggørelsen ved Troen paa Kristus i Modsætning til Gerningsretfærdigheden. De fremhævede ogsaa begge Guds Naades Virkekraft paa en saadan Maade, at Mennesket kun blev et ufrit Redskab for Guds Forudbestemmelse (jfr. S. 22). Men de to Reformatorers Naturanlæg og Udvikling var helt forskellig. Luthers Styrke var det dybe Gemyt og den rige Fantasi,

Zwinglis den klare Forstand, den faste Vilje og den praktiske Sans. Han havde jo ikke — som Luther — først været en asketisk Munk, en Skolastiker og Mystiker, men var gaaet gennem Humanismens kritiske Skole og følte sig derfor mindre bundet af den kirkelige Overlevering. Saaledes betragtede han ikke Arvesynden som Skyld, men som en naturlig Svaghed, og han tænkte sig, at Gud ogsaa havde udvalgt fromme Hedninger som Sokrates, Cato og Scipionerne; thi den Troskab, som disse Hedninger havde vist over for det Maal af Sandhed, som var dem betroet, traadte i Stedet for Troen hos de Kristne. Derfor ventede han i den anden Verden at træffe alle hellige, tapre, kloge og dydige Mænd, der har levet lige fra Verdens Skabelse. Med Hensyn til Skriftopfattelsen manglede han Luthers klare Blik for de forskellige Skrifters forskellige Værdi (S. 16 f.); han var tilbøjelig til at betragte hele Skriften som en guddommelig Lovbog og stille det gamle og det nye Testamente lige. Det var saaledes ud fra Billedforbudet i det gamle Testamente, at han ikke vilde have Billeder i Kirkerne. Overhovedet vilde han kun godkende, hvad der udtrykkelig var paabudt i Skriften, medens Luther indtog det mere konservative Standpunkt kun at forkaste, hvad der ligefrem stred imod Skriften. Derfor fik Gudstjenestens Ordning en langt radikalere Karakter i Zürich end i Wittenberg.

Særlig tydeligt træder Forskellen frem i Sakramentlæren, hvor Zwingli ikke som Luther betragter Sakramenterne som Naademidler, o: Handlinger, hvor Gud meddeler os sin Naade, men som Bekendelseshandlinger og Forpligtelsestegn, hvor Mennesket bekender sig som en Jesu Discipel og et Medlem af Menigheden, og forpligter sig til at leve som Jesu Efterfølger. Til dette for begge Sakramenter fælles kommer det særlige, at man ved Daaben indvier Børnene til Gud og ved Nadveren ihukommer Kristi Lidelse og Død. Netop fordi Nadveren for en væsentlig Del blev en Menighedshandling, blev den kun uddelt ved Menighedens festlige Sammenkomster i Julen, Paasken og Pinsen foruden een Gang om Efteraaret. Om den rette Opfattelse af Nadveren kom det til en uhyggelig Strid mellem de to Reformatorer. Zwingli hævdede, at Indstiftelsesordene, som jo er talt, medens Jesus sad blandt sine Disciple, fornuftigvis kun kunde opfattes sym-

bolsk (= dette betyder[1]) mit Legeme), og at Nadveren kun var en Ihukommelses- og Bekendelseshandling, hvorimod Luther ud fra en bogstavelig Opfattelse af Indstiftelsesordene hævdede Kristi Legemes og Blods virkelige Tilstedeværelse i Brødet og Vinen (S. 27 f.).

4. Zwinglis Død. Ogsaa i andre Byer i det tyske Schweiz fik Reformationen Indgang, især i Bern, Basel og St. Gallen. Derimod holdt Bønderne i Skovkantonerne Schwyz, Uri og Unterwalden fast ved den gamle Kirke. 1531 kom de i Kamp med Züricherne. Zwingli, der var med som Feltpræst, faldt i Slaget. Da han segnede til Jorden, raabte han: »Hvad Ulykke er det egentlig? Legemet kan de dræbe, men ikke Sjælen!« De sejrende Katolikker lod Bøddelen hugge hans Lig i fire Stykker, brænde det og blande Asken med Skarn. Dette Nederlag blev en Hindring for Reformationens videre Udbredelse i det tyske Schweiz; men i Zürich fortsattes Zwinglis Gerning af dygtige Mænd, der virkede i hans Aand, og faa Aar efter fik det franske Schweiz en fremragende Reformator i Johannes Calvin (§ 7).

§ 7. Calvin og Reformationen i det franske Schweiz.

1. Calvins Liv. Johannes Calvin (Jean Cauvin) blev født 1509 i Byen Noyon i Picardiet. Allerede tidligt røbede han udmærkede Anlæg: en hurtig Opfattelse, en skarp Forstand og en levende Pligtfølelse. Med stor Flid og Alvor kastede han sig over de humanistiske, juridiske og teologiske Studier; da oplevede han, som han selv siger, en »pludselig Omvendelse« (1533). Hvorledes denne Overgang fra Humanismen til Protestantismen nærmere er foregaaet, lader sig ikke afgøre; dog er den uden Tvivl bleven forberedt ved personlig Berøring med Mænd, der var paavirkede af Luther. Snart efter udbrød der en Forfølgelse mod Luthers Disciple i Paris, hvorfor Calvin forlod Hovedstaden[2]). De næste Aar tilbragte han paa

[1]) Som Bevis paa, at »er« kan være = betyder, henviser Zwingli til Joh. 10,7; 15,1 o. a., ligesom han paaberaaber sig Talen om Livets Brød i Joh. 6, hvor det »at æde Kristi Kød og drikke hans Blod« aabenbart betyder: at tro paa ham — jfr. ogsaa v. 63: »Kødet gavner intet«. [2]) En af Calvins Venner, der var Pariseruniversitetets Rektor, havde Allehelgensdag 1533 holdt en Tale, som røbede Paavirkning af Luther, og derved vakt stort Røre. Man har tidligere ment, at denne Tale var skrevet af Calvin; men det er næppe rigtigt.

Rejser, bl. a. opholdt han sig et Aars Tid i Basel, hvor han udgav sit Hovedværk, »Lærebog i den kristelige Religion«[1]). 1536 kom han paa Gennemrejse til Genève, hvor Raadet kort i Forvejen havde indført Reformationen. Det var kun hans Tanke at overnatte dér; men Føreren for de evangeliske i Byen, Vilhelm Farel, trængte til en dygtig Medarbejder og bad ham derfor om at blive. Calvin undskyldte sig med, at han var for ung, og at han trængte til Ro til sine Studier; men Farel truede ham med, at Guds Forbandelse vilde ramme ham, hvis han nægtede ham sin Hjælp til Herrens Gerning. Gennem Farels Ord hørte Calvin Guds Kald og besluttede derfor at blive. Han fik snart en betydelig Indflydelse i Byen; men den Strenghed, hvormed han krævede, at uværdige skulde holdes borte fra Nadveren, og at alle Borgere skulde vedkende sig en Trosbekendelse, han havde udarbejdet, fremkaldte en stærk Uvilje imod ham, og da Modstanderne havde faaet Flertal i Raadet, blev Calvin og Farel udvist (1538).

Calvin rejste til Strassburg, der var det vigtigste Midtpunkt for Reformationen i Tyskland næst efter Wittenberg. Her blev han Præst for en lille Menighed af franske Flygtninge, som han forstod at gøre til en Mønstermenighed. Han kom nu ogsaa i personlig Forbindelse med flere af den tyske Reformations ledende Mænd, bl. a. Melanchthon, hvem han følte sig meget tiltalt af. I Genève var man imidlertid begyndt at savne hans overlegne Dygtighed, og da hans Modstandere havde vist deres Uduelighed, blev det besluttet, at man skulde kalde Calvin tilbage. Først da indtrængende Opfordringer fra forskellige Sider viste ham, at det var Guds Vilje, lod han sig bevæge til at vende tilbage til Genève (1541), og han tilbragte saa Resten af sit Liv i denne By. Til Trods for sit skrøbelige Helbred udfoldede han en uhyre omfattende Virksomhed som Prædikant, Lærer og Organisator, som teologisk Forfatter og Brevskriver. I 50 Aars Alderen var han opslidt, og faa Aar efter døde han (1564)[2]).

2. Calvins Teologi. Som Teolog var Calvin en mere formende end skabende Aand. Endnu mere end Zwingli

[1]) Den udkom først paa Latin (»Christianae religionis institutio«. 1536), senere paa Fransk. Fortalen var rettet til den franske Konge Frans I og indeholdt et veltalende Forsvar for de evangeliske. [2]) Calvins Virksomhed i Genève blev med stor Dygtighed fortsat af hans Discipel Theodor Beza.

er han afhængig af Luther, om hvem han ogsaa udtaler sig med den største Beundring[1]). Men de to Reformatorers forskellige Naturanlæg giver deres Kristendomsopfattelse en helt forskellig Karakter. Det rige tyske »Gemyt« var lige saa fremtrædende hos Luther som den klare franske Logik hos Calvin. Luther var et udpræget Følelsesmenneske, Calvin et lige saa udpræget Forstands- og Viljesmenneske. Luthers religiøse Liv er baaret af en glad, barnlig Tillid til den himmelske Faders Kærlighed, Calvins af en alvorlig Gudsfrygt og en streng Lydighed mod den himmelske Majestæt. Herved faar den calvinske Kristendomsopfattelse et gammeltestamentligt Præg; ofte mindes man mere om Jødernes Jahveh end om Jesu Kristi Fader. Calvin besad ikke den umiddelbare Genialitet, hvormed Luther kunde udtale de dybeste religiøse Tanker i en af Øjeblikket skabt, frisk og fængende, men ofte ensidig Form; derimod formaaede han i langt højere Grad at give sine Tanker et alsidigt overvejet og logisk uangribeligt Udtryk. Medens Luther var den banebrydende Reformator, Profet og Salmedigter, var Calvin den systematiske Tænker og praktiske Organisator.

Som videnskabelig Skriftfortolker stod Calvin over de andre Reformatorer, idet han i højere Grad end Luther har formaaet at frigøre sig for den allegoriske Udlægning og den overleverede dogmatiske Fortolkning. Her kom hans humanistiske Uddannelse ham meget til gode. Hans berømte dogmatiske Lærebog (S. 56) har ogsaa en udpræget bibelsk Karakter. Han gaar ud fra Skriften som den kristelige Erkendelses Kilde og Rettesnor, og dette Skriftprincip gennemfører han mere logisk, men ogsaa mere mekanisk end Luther. Bibelen er Midtpunktet for Calvins Tænkning, ligesom Kristus for Luthers. Der er hos Calvin intet tilsvarende til Luthers religiøse Vurdering af Skrifterne, »eftersom de driver paa Kristus eller ikke« (S. 16). Hele Skriften, baade det gamle og det nye Testamente, betragter han som forfattet efter den hellige Aands Diktat og derfor som en ufejlbar Lovbog for kristelig Tro og Liv. Selv saa ukristelige

[1]) Luther er for ham »Kristi udmærkede Apostel, hvis Bestræbelser og Tjeneste det især skyldes, at Evangeliet nu er fornyet i sin Renhed«. I et Brev til Farel siger han, at »hvis man sammenligner Luther og Zwingli, ved du selv, hvor meget højere Luther staar«. Andetsteds betegner han Zwinglis Sakramentlære som profan.

Bestanddele som Forbandelsesønsket Ps. 137, 8—9 opfatter han som et Ord af Guds Mund.

Ud fra Skriften mener han ogsaa at kunne bevise Prædestinationslæren, som han i øvrigt begrunder ved Erfaringen om Guds Naades Uforskyldthed, og ikke mindst ved Tanken om Guds absolutte Majestæt: Med ubetinget Frihed har den guddommelige Majestæt fra Evighed af bestemt nogle til Frelse, andre til Fortabelse; mod de første viser Gud sin Barmhjertighed, mod de sidste sin Retfærdighed. I langt højere Grad end Luther (S. 22) drager han alle Konsekvenserne af denne Lære: Gud virker kun Troen i dem, han har udvalgt til Frelse; kun dem helliggør han; kun de udgør den sande Kirke; kun de modtager i Sakramenterne ikke blot de ydre Tegn, men ogsaa den indre Naade. Calvins Sakramentlære er i det væsentlige en Gennemførelse af Luthers oprindelige Synspunkter (S. 12.17): Sakramenterne er ikke blot — som for Zwingli — ydre Tegn og Bekendelseshandlinger, men Panter paa Guds Naade, hvorved han vil styrke vor Tro. Saaledes er Daaben ikke blot et Tegn paa, at vi skal rense os, men tillige et Pant paa, at Gud slutter sin Pagt med os, tilgiver os vore Synder og gør os til sine Børn. Nadveren er ikke blot en Ihukommelses- og Bekendelseshandling, men der finder en virkelig Kristusnærværelse Sted, vel ikke legemligt (som Luther mente), men aandeligt. Indstiftelsesordene opfatter Calvin symbolsk, ligesom han forkaster den fantastiske Tanke om Kristi Legemes Allestedsnærværelse; men snart taler han om, at den troende Nadvergæst i Aanden løftes op til Himlen, snart om, at Kristus i Nadveren stiger ned til os. Medens den vantro Nadvergæst kun modtager Brød og Vin, modtager den troende (med Sjælen, og ikke med Munden) »Kristi Køds Kraft«, ɔ: Delagtighed i alle de Velgerninger, Kristus har ydet os gennem sit Kød.

3. Calvins Gudstjenesteordning og Kirkestyrelse. Ligesom Dogmatikken skulde ogsaa Gudstjenesten, Kirkestyrelsen og hele Livsførelsen være i nøje Overensstemmelse med Skriftens Ordlyd. Den Gudstjenesteordning, Calvin indførte i Genève, var i det væsentlige den samme, som han havde forefundet i Strassburg. For ham som for alle Reformatorerne var Prædikenen Gudstjenestens Midtpunkt (S. 19). I Stedet for de overleverede udvalgte bibelske Læsestykker

(»Perikoperne«), som Luther beholdt, indførte man i Genève en fortløbende Læsning af hele Bibelen. Calvin havde selv i Strassburg erfaret den evangeliske Kirkesangs Magt til at løfte Menneskets Hjerte til Gud. Derfor vilde han i Modsætning til Zwingli gerne have Menighedssang; men Salmerne skulde være de bibelske, »Davids Salmer, thi dem har den hellige Aand selv digtet og sunget«. Desuden sang man ogsaa Simeons Lovsang (Luk. 2,29 f.), Fadervor, de 10 Bud og Trosbekendelsen. Til Salmerne maatte man kun bruge simple Melodier, og der maatte ikke lyde Instrumentalmusik ved Gudstjenesten. Oprindelig havde Calvin — ligesom Luther (S. 27 Anm. 1) — kun betragtet Søndagen som en gavnlig Kirkeskik; men senere overførte han Sabbatsbudet paa Søndagshvilen. Sakramenterne blev kun uddelt i Kirken i Menighedens Nærværelse. Daaben blev udført i Faderens, Sønnens og den hellige Aands Navn, efter at den »apostolske Trosbekendelse« først var fremsagt som et Udtryk for den kristelige Børnelærdom, som Barnet skulde oplæres i. Nadveren blev kun uddelt 4 Gange aarlig: paa Søndagene ved Jul, Paaske og Pinse og paa første Søndag i September.

Foruden Ordet og Sakramenterne betragtede Calvin Kirketugten som et Kendetegn paa den sande Kirke. Derfor blev der oprettet et Konsistorium, der bestod af Byens Præster[1]) og 12 Lægældste, som Raadet valgte. Dette Konsistorium skulde med Strenghed vaage over, at alle Borgerne førte et kristeligt Levned. Det søgte at bekæmpe Forlystelsessyge og Luksus. Skuespil og Dans, Kortspil og Terningspil blev forbudt. Der blev udstedt Paabud om, hvorledes man skulde klæde sig, hvor mange Gæster man maatte bede til Selskab, og hvor mange Retter man maatte spise[2]). Ogsaa Staten skulde følge Guds Lov. Derfor blev Jesu Monogram IHS sat paa alle offentlige Bygninger ved Siden af Byens Vaaben. Hver Søndag skulde alle gaa i Kirke og høre Prædiken, ligesom de tidligere havde skullet høre Messe. De, der ikke vilde bøje sig for Konsistoriets Tilrettevisning eller Bandsættelse, hjemfaldt til den borgerlige Øvrigheds Straffe. Overhovedet skulde Øvrigheden med Strenghed straffe alt, hvad der var strafværdigt i Guds

[1]) Præsterne i Genève blev valgt af Præstekollegiet, hvorefter Raadet skulde godkende Valget. [2]) Det maa i øvrigt erindres, at Datidens Mennesker var vant til, at Øvrigheden greb ind i mange Forhold, som efter vor Tids Opfattelse hører ind under »Privatlivets Fred« og Individernes frie Selvbestemmelsesret.

Øjne; saaledes blev Utugt og Gudsbespottelse straffet med Døden. I Teorien kunde Calvin drage en skarp Grænse mellem Statens og Kirkens Omraade: Staten har kun med de ydre Forhold at gøre, den skal sørge for Ro og Orden i Samfundet, den bør agte Samvittighederne og maa ikke anvende Trostvang; men i Praksis paakaldte han Øvrighedens Indskriden overfor alle Krænkelser af Guds Ære, selv i teologiske Lærestridigheder. Saaledes fik han Raadet til at lade den spanske Læge Michael Servet fængsle og brænde, fordi han havde angrebet Treenighedslæren som ukristelig. Ved denne og andre Lejligheder[1]) viste Calvin en Fanatisme for den rene Lære, som mere minder om Inkvisitionen end om Evangeliet[2]). Hans Samfundsideal var et Teokrati ligesom det gammeltestamentlige, o: en Gudsstat, hvor Gud var den eneste Hersker, og Calvin hans Viljes Fortolker. Den Modstand, der gentagne Gange rejste sig mod Teokratiet i Genève, slog han til Jorden med ubøjelig Strenghed, i den faste Overbevisning, at hans Gerning var Guds Vilje, og hans Modstandere Guds Fjender og Djævelens Børn.

4. Calvinismens Betydning. Efterhaanden lykkedes det Calvin at præge Genève med sin Aand, og de protestantiske Flygtninge, som tyede dertil fra Frankrig og Italien, Nederlandene og Spanien, England og Skotland, fyldtes med Beundring for hans karakterfulde Personlighed og det lovstrenge kristelige Samfundsliv, som han havde formaaet at skabe i den før saa lovløse By. Gennem sine personlige Disciple, ved sine talrige Skrifter og sin omfattende Brevveksling kom han til at øve en vidtrækkende Indflydelse. I det tyske Schweiz gik Zwinglianismen mere og mere op i Calvinismen, og den

[1]) I et af sine Breve udtaler Calvin, at alle Evangeliets Modstandere fortjener at henrettes. — I Aaret 1545 var der Pest i Genève, og da man mente, at det skyldtes Trolddom, blev 34 Kvinder parteret eller brændt som »Pestberedere«. [2]) Som en Bekendelse af, at Servets Baalfærd ikke var i Overensstemmelse med Protestantismens Principper, blev der 350 Aar efter denne uhyggelige Begivenhed rejst et »Sonemindesmærke« i Genève med følgende Indskrift: »Som ærbødige og taknemlige Sønner af Calvin, vor store Reformator, men med Forkastelse af en Vildfarelse, som var hans Samtids, og med urokkelig Fastholdelse af Samvittighedsfriheden i Overensstemmelse med Reformationens og Evangeliets sande Principper, har vi rejst dette Sonemindesmærke d. 27. Oktober 1903.« Derimod kender Historien intet Eksempel paa, at Romerkirken paa lignende Maade har gjort offentlig Bod for de mange Overgreb mod Samvittighedsfriheden, som den i Tidernes Løb har begaaet.

lille By ved Genfersøen med den gunstige Beliggenhed mellem Tyskland, Frankrig og Italien blev snart et Midtpunkt for den reformatoriske Bevægelse i Europa, saa at man har betegnet Genève som »Protestantismens Rom«. Calvins Breve viser den levende Interesse, hvormed han fulgte Evangeliets Fremgang i alle Lande. I sjælden Grad havde han forstaaet at indgyde sine Disciple en Trang til rastløs Virksomhed for at fremme Guds Ære. Selv Prædestinationslæren havde virket i denne Retning og ikke, som man kunde formode, ført til Fortvivlelse eller sædelig Slaphed; thi Calvin havde indskærpet, at enhver skulde tro paa, at han hørte til de udvalgte, og at Kendetegnet herpaa var Menneskets fromme Liv. Netop Bevidstheden om at være udvalgt af Gud gav Kraft til at udholde Lidelser i denne onde Verden og til at arbejde paa at omdanne den efter Guds Vilje, hvorimod den lutherske Fromhed var tilbøjelig til at anerkende enhver bestaaende Samfundsordning som Udtryk for Guds Vilje. Overhovedet var der noget mere aktivt og aggressivt over den calvinske Kristendomsopfattelse end over den lutherske, og denne Ejendommelighed blev i Tidens Løb yderligere udviklet ved, at Calvinismen blev antaget af saa handledygtige Folk som Nederlænderne, Skotterne, Englænderne og Amerikanerne[1]).

§ 8. Reformationen i Skotland og England.

1. Skotland. Det Land, hvor Calvins Kristendomsopfattelse først trængte igennem, var Skotland, der i det 16de Aarhundrede var et selvstændigt Kongerige. Her havde Luthers Tanker tidligt vundet Tilhængere, især blandt den mægtige Adel; men det blev Calvinismen, der sejrede, og dette skyldtes især **John Knox,** i hvem den reformatoriske Bevægelse fandt en veltalende, uegennyttig og uforfærdet, men ogsaa raa og fanatisk Forkæmper. Han havde i nogle Aar været Præst for den engelske Menighed i Genève, og var her blevet en begejstret Discipel af Calvin. Besjælet af en glødende Nidkærhed for »Guds Lov«[2]) vendte

[1]) Det fik stor praktisk Betydning, at Calvin til Forskel fra de andre Reformatorer ikke vilde godkende Gyldigheden af det gamle Testamentes Forbud mod at tage Rente. Han værdsatte Betydningen af Handel og Industri og forstod, at Kapitalen arbejder, og hans Disciple i Nederlandene og England blev snart Europas ypperste Handelsfolk. [2]) Det er betegnende for John Knox' og den skotske Protestantismes gammeltestamentlige Fromhed, at Bibelen især opfattes under Synspunktet »Guds Lov«, og ikke som »Evangeliet«.

han tilbage til Skotland og prædikede med stor Kraft og Voldsomhed imod det »antikristelige« Pavedømme og den »afguderiske« Messe. De protestantiske Adelsmænd sluttede et Forbund for at værne Guds Ord og Menighed mod Undertrykkelse, og det kom snart til ligefrem Borgerkrig, hvor Protestanterne fik Hjælp fra Dronning Elisabeth af England. Da den regerende Enkedronning, Maria af Guise, var død, benyttede det skotske Parlament det gunstige Øjeblik til at gennemføre Reformationen (1560). Det erklærede den katolske Gudstjeneste og Pavens Overhøjhed for afskaffet og vedtog en calvinsk Lærebekendelse, som John Knox og nogle andre Teologer havde udarbejdet. Baade Gudstjenesten og Kirkeforfatningen blev ordnet efter calvinske Principper. Alle symbolske Handlinger, Billeder og Kors, Altre og Orgler blev afskaffede, ligesom alle kirkelige Festdage undtagen Søndagen. Hver enkelt Menighed skulde vælge sin Præst og styre sine Anliggender (bl. a. udøve Kirketugt) ved et Menighedsraad, der bestod af Præsten og nogle Lægældste. Præsterne og de Ældste for et Distrikt dannede et Presbyterium; over Presbyterierne i en Provins stod Provinssynoden, medens den højeste kirkelige Myndighed var i Hænderne paa Generalsynoden (General Assembly).

Denne »presbyterianske« Kirkeordning maatte den nye Dronning, Maria Stuart, anerkende, uagtet hun selv var ivrig katolsk. Dronningens Deltagelse i katolsk Gudstjeneste og hendes Kærlighed til Musik og Dans gav snart Anledning til, at John Knox angreb hende fra Prædikestolen, og da hun senere dristede sig til at ægte Lord Bothwell, som havde ladet hendes Ægtefælle Darnley myrde, krævede Knox, at hun skulde henrettes paa Grund af sit Ægteskabsbrud og sin (formentlige) Delagtighed i sin Mands Mord. Der udbrød et Oprør, og Maria Stuart maatte flygte til England (S. 66). Under hendes Søn og Efterfølger, Jakob VI, blev den presbyterianske Kirkeordning udtrykkelig lovfæstet.

2. England under Henrik VIII. Allerede i Middelalderen havde den engelske Kirke gentagne Gange indtaget en ret selvstændig Holdning overfor Paven[1]), og i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede havde Kongen en betydelig Magt over Kirken; særlig laa Besættelsen af Bispestolene faktisk i Kongens Haand. Det blev derfor de skiftende Kongers per-

[1]) Jfr. I S. 139 (Magna charta). 179 (Wyclif og Lollarderne).

sonlige Standpunkt, der i det væsentlige kom til at bestemme den kirkelige Udvikling, idet der ikke i England fremtraadte nogen folkelig Reformator som John Knox. I de religiøse Stridigheder i det 16de Aarhundrede var det ikke som i Tyskland Spørgsmaal om Læren, der stod i Forgrunden, men kirkepolitiske og kirkeorganisatoriske Spørgsmaal.

Henrik VIII (1509—1547) havde ikke oprindelig været bestemt til at blive Konge, da han ikke var ældste Søn, men havde studeret Teologi for at blive Ærkebiskop i Canterbury. Da nu Luthers Skrifter begyndte at vinde Indgang i England, skrev han et Forsvarsskrift for de 7 Sakramenter imod Luthers »Om Kirkens babyloniske Fangenskab« (S. 12), hvorfor Paven gav ham Titlen »Troens Forsvarer«. Snart efter kom han imidlertid i Strid med Paven i Anledning af, at han vilde forskyde sin Dronning Katharina, en Datter af Ferdinand den Katolske. Hun havde først været gift med hans ældre Broder Arthur; men efter hans Død havde Henrik ægtet hende, idet Paven havde givet Dispensation fra Kirkerettens Forbud mod, at en Mand maatte ægte sin Broders Enke. Da nu Katharina ikke fødte Henrik VIII nogen mandlig Tronarving, men kun en Datter Maria foruden en Række dødfødte Børn, kom Kongen til at betragte dette som en guddommelig Straf og et Vidnesbyrd om, at Dispensationen havde været ugyldig og Ægteskabet med Katharina ulovligt. Derfor ønskede han, at den nye Pave skulde opløse det, saa at han kunde indgaa et nyt, lovformeligt Ægteskab. Tilmed var han i Mellemtiden bleven lidenskabelig indtaget i den smukke Hofdame Anna Boleyn. Paven vilde imidlertid ikke føje Kongen, væsentlig fordi han paa den Tid var politisk afhængig af Kejser Karl V, som var en Søstersøn af Katharina. Men Henrik VIII fik Thomas Cranmer udnævnt til Ærkebiskop i Canterbury, og han erklærede Kongens Ægteskab med Katharina for ugyldigt, fordi Paven ikke kan dispensere fra Guds Lov (3 Mos. 20,21), der forbyder en Mand at ægte sin Broders Hustru. Derpaa kronede han Anna Boleyn til Englands Dronning, og hun fødte snart efter en Datter, Elisabeth.

1534 fandt det afgørende Brud med Paven Sted, idet Parlamentet erklærede, at Kongen var »den engelske Kirkes eneste Overhoved paa Jorden«. Det blev ogsaa bestemt, at naar en Bispestol blev ledig, skulde Kongen udpege

den Mand, som Kapitlet skulde vælge, og han skulde aflægge Troskabsed til Kongen i Stedet for til Paven, ligesom alle kirkelige Afgifter til Rom blev afskaffede. Denne Udfordring besvarede Paven med at sætte Henrik VIII i Band og løse Undersaatterne fra deres Troskabsed; men Bandstraalen havde nu ikke længere den Magt som i Gregor VII's og Innocens III's Dage (I S. 135. 138). Alle de, der ikke vilde godkende den tyranniske Konges nye Ægteskab og Kirkepolitik, blev straffede som Højforrædere. Især gik det ud over Munkene. Alle Klostrene (ialt 600) blev ophævede, og deres Ejendom inddraget under Kronen. Foruden Pavekirken fik ogsaa Reformationen sine Martyrer. Det var nemlig ingenlunde Kongens Vilje at indføre Protestantismen. Hvad han vilde, var at gøre den engelske Kirke til en af Rom uafhængig katolsk Statskirke. Med Hensyn til Læren og Gudstjenesten var han ganske katolsk. Derfor forbød han under Dødsstraf ethvert Angreb paa Forvandlingslæren, Nadver under een Skikkelse, Messen, Skriftemaalet og Cølibatet. Trods disse strenge Bestemmelser vandt Protestantismen dog adskillige Tilhængere, og det var ingen Hemmelighed, at Ærkebiskop Cranmer sympatiserede med den nye Lære.

3. England under Edward VI og Maria den Blodige. Den engelske Kirke kunde ikke i Længden blive staaende paa det uholdbare Mellemstandpunkt at være en katolsk Kirke uden Pave, men maatte enten gaa fremad til Protestantismen eller tilbage til Pavekirken. Begge disse Muligheder blev prøvede efter Henrik VIII's Død. Under hans mindreaarige Søn, Edward VI (1547—1553), søgte Formynderregeringen at fremme Reformationen. Saaledes blev Billederne fjernede fra Kirkerne, Nadveren skulde uddeles under begge Skikkelser, og Præsternes Ægteskab blev tilladt. Medens den evangeliske Bevægelse hidtil havde været paavirket fra luthersk Side, mærkedes der nu en stadig stærkere calvinsk Strømning. Denne træder tydeligt frem i den nye Liturgi og Lærebekendelse (de 42 Artikler), som nu blev indført. Derimod beholdt man den biskoppelige Forfatning under Kongens Overhøjhed. Hovedmanden ved dette kirkelige Reformarbejde var Ærkebiskop Cranmer. Men den uvidende Landbefolkning holdt fast ved det gamle, og der manglede det fornødne Antal dygtige evangeliske Prædikanter.

Da den unge Konge døde efter faa Aars Regering, kom det til en voldsom Reaktion under hans Halvsøster Maria (1553—1558), en Datter af Katharina af Aragonien. Dronningen var selv ivrig katolsk, og hun ægtede den fanatiske Kætterfjende Filip II af Spanien. Parlamentet maatte nu ophæve hele den kirkelige Lovgivning fra Edward VI's Dage og genindføre den katolske Gudstjeneste og de gamle Kætterlove. En pavelig Legat kom til England og genoptog Folket i det romerske Kirkesamfund under Pavens Overhøjhed. Mange protestantiske Præster flygtede til Fastlandet, o. 300 af Reformationens Tilhængere blev brændt som Kættere, deriblandt Cranmer[1]). Men ogsaa nu blev Martyrernes Blod Kirkens Udsæd. Forfølgelserne, der skaffede Maria Tilnavnet »den Blodige«, vakte stor Forbitrelse mod Papisternes Grusomhed og Beundring for Martyrernes Heltemod, og kom saaledes til at bidrage væsentligt til Protestantismens Sejr under Dronning Elisabeth (1558—1603).

4. England under Elisabeth. Hun var en Datter af Anna Boleyn, altsaa Frugt af en i Pavens og Katolikkernes Øjne ulovlig Forbindelse. Allerede dette maatte gøre hende til en Modstander af Katolicismen. I øvrigt var hun langt mere politisk end religiøst interesseret, paavirket som hun var af den italienske Renæssance med dens religiøse Ligegyldighed. Elisabeths Regering betegner en betydelig Fremgang for England baade i økonomisk og politisk Henseende og paa Aandslivets Omraade[2]). Paa den Tid grundlægges den endnu bestaaende protestantiske Statskirke (The Established Church). Det nye Parlament vedtog 1559 Uniformitetsakten, der paabød Indførelsen af Edward VI's Liturgi i en lidt ændret Form (Book of Common Prayer). De Biskopper og Præster, som ikke vilde rette sig efter disse Bestemmelser, blev afskedigede. De 42 Artikler fra Edward VI's

[1]) For at redde sit Liv havde Cranmer ladet sig bevæge til at tilbagekalde sine Kætterier; men han fortrød det senere og bekendte det aabent, og da han stod paa Baalet, stak han først sin højre Haand, hvormed han havde underskrevet Tilbagekaldelsen, ind i Flammerne, idet han raabte: »Denne Haand har syndet!« [2]) Paa den Tid skrev William Shakespeare sine dramatiske Mesterværker. Kort efter lagde Francis Bacon Grunden til den nyere Erfaringsfilosofi. Det er Bacon, der har udtalt det bekendte Ord, at den overfladiske Filosofi fører bort fra Gud, medens det dybere filosofiske Studium fører til Gud. En fyldigere Erkendelse af Gud vindes dog kun gennem Troen paa Aabenbaringen, ikke gennem Videnskaben, der hviler paa Sanseiagttagelse og kun regner med naturlige Aarsager.

Tid blev omarbejdet til »de 39 Artikler«. Den her udtalte Lære er evangelisk og har Berøringspunkter baade med den lutherske og med den calvinske, idet den overalt søger at følge den gyldne Middelvej[1]). Ved Gudstjenesten beholdt man mange katolske Kirkeskikke som Knælen ved Nadveren, Korstegnet ved Daaben, Billeder, Krucifikser, Orgler og Præstedragt. Ogsaa den »apostolske Rækkefølge« beholdt man. Biskopper og Ærkebiskopper vedblev at være Medlemmer af Overhuset; men alle kirkelige og verdslige Embedsmænd maatte anerkende Dronningen som »Rigets øverste Styrer i alle gejstlige og verdslige Forhold«.

Den engelske Kirke kan derfor ikke med Rette betegnes som »katolsk«, eller som »reformert« (= calvinistisk) eller som »luthersk«; men den repræsenterer en tredie Hovedform af protestantisk Kirkedannelse, den stærkt konservative »Anglikanisme«.

Denne nye »biskoppelige« (episkopale) Kirkeordning, der omfattede katolske og reformerte Elementer i sælsom Forening, blev Genstand for heftige Angreb, baade fra katolsk og fra reformert Side. Katolikkerne betragtede den skotske Dronning Maria Stuart, der nedstammede fra Henrik VII, som mere berettiget til den engelske Krone end Anna Boleyns Datter. Men da Skotternes Oprør nødte Maria Stuart til at flygte til England (S. 62), lod Elisabeth hende holde i Forvaring og til sidst henrette (1587), da der var rejst den ene Sammensværgelse efter den anden med det Maal at sætte hende paa Englands Trone. Forgæves satte Paven Elisabeth i Band og opfordrede til »at rydde den ryggesløse Jesabel af Vejen«; forgæves udrustede Filip II den »uovervindelige« Flaade; den led et uopretteligt Nederlag (1588), og England var dermed reddet fra den katolske Modreformation. Fra modsat Side blev den anglikanske Kirkeordning angrebet af »Puritanerne«, som ikke var en Sekt udenfor Statskirken, men en Oppositionsretning indenfor denne, nemlig de strenge Calvinister, der vilde have

[1]) Om Sakramenterne hedder det saaledes, at de ikke blot er Kendetegn og Bekendelseshandlinger, men Vidnesbyrd om og Tegn paa Guds naadige Vilje imod os, hvorved han usynligt indvirker paa os og vækker og styrker vor Tro (jfr. S. 29 Anm.). I Nadveren gives, modtages og nydes Kristi Legeme, men kun paa en himmelsk og aandelig Maade. Det Middel, hvormed det modtages, er Troen (jfr. S. 58). 1563 blev denne Bekendelses latinske Tekst godkendt, 1571 blev den i engelsk Oversættelse stadfæstet af Parlamentet. Endnu i vore Dage er de 39 Artikler den anglikanske Kirkes Bekendelsesskrift; men for den praktiske Fromhed har Common Prayer Boók langt større Betydning.

Kirken renset for alt det katolske. I Stedet for den biskoppelige Forfatning under Statens Overhøjhed ønskede de en presbyteriansk Kirkeordning som den skotske (S. 62). I Modsætning til den nye Liturgi med dens katolicerende Ceremonier krævede de »det nye Testamentes Liturgi«, o: en calvinsk Gudstjenesteordning i Overensstemmelse med Bibelens Bogstav (S. 58 f.). Endelig savnede de Kirketugten, særlig en streng Sabbatslov. Baade af Katolikkerne og af Puritanerne maatte adskillige bøde med Livet, fordi de ikke vilde aflægge Eden til Dronningen som Kirkens øverste Styrer. Men ved Elisabeths Død udgjorde Katolikkerne endnu $^1/_3$ af Englands Befolkning og Puritanerne $^1/_6$.

Ogsaa i Irland blev den biskoppelige Statskirke indført, uagtet Befolkningen gjorde stærk Modstand baade af religiøse og af nationale Grunde.

§ 9. Reformationen i Nederlandene.

Blandt de driftige og oplyste Nederlændere fik Luthers Skrifter tidligt stor Udbredelse; senere fik Gendøberne mange Tilhængere[1]); men den Form for Protestantismen, der fik størst blivende Betydning, var Calvinismen, hvis forstandsmæssige Læresystem og praktiske, demokratiske Kirkeordning stemmede saa godt med Folkekarakteren.

Karl V søgte i Nederlandene ved alle Midler at kue det Kætteri, som han ikke havde kunnet faa Bugt med i Tyskland, og Reformationen fik sine første Martyrer, da to unge Augustinermunke blev brændt paa Torvet i Bruxelles (1523), medens de sang »Te Deum« (I S. 93). Filip II erklærede, at han hellere vilde se 100,000 dræbte end ændre det mindste i Religionen, og Hertugen af Alba roste sig af at have fældet 18,600

[1]) Hollandske Haandværkere stod i Spidsen for Gendøbernes Rige i Münster (S. 31). Efter at det var gaaet til Grunde, samlede en forhenværende katolsk Præst, Menno Simons, de nederlandske og nordtyske Døbere i Menigheder af stilfærdige Bibelkristne, der senere fik Navnet Mennonitter. Ved en streng Kirketugt vilde de danne et Samfund af lutter hellige. Livet i Staten betragtede de som ganske vanhelligt, ligesom de i nøje Overholdelse af Bjærgprædikenens Ordlyd hverken vilde gøre Krigstjeneste, aflægge Ed eller overtage noget Embede i det borgerlige Samfund. Under Vilhelm af Oranien fik de fri Religionsøvelse. Til denne Kreds hørte i det 17de Aarhundrede den berømte Maler Rembrandt, hvis bibelske Billeder viser ham som den protestantiske Malerkunsts største Mester. Der er endnu 60,000 Mennonitter i Holland; de har nu opgivet deres tidligere Modstand mod Soldatertjenesten og mod Deltagelsen i det offentlige Liv.

Dødsdomme i Løbet af de 6 Aar, han havde været Statholder i Nederlandene. Men det spanske Tyranni fremkaldte et aabent Oprør, idet de nordlige Provinser under Ledelse af Hertug Vilhelm af Oranien rejste sig til Forsvar for deres Frihed. 1579 indgik de Unionen i Utrecht. Derimod vedblev de sydlige Provinser (det senere Belgien) at staa under Spanien og blev derved bevarede for Katolicismen, idet de evangeliske i Tusindvis udvandrede til de nordlige Provinser. Her fortsattes Kampen mod Spanierne gennem en lang Aarrække, først under Vilhelm af Oranien, derefter — da han var bleven myrdet af en katolsk Fanatiker — under hans Søn Moritz. 1609 maatte Spanierne slutte Vaabenstilstand og anerkende de nordlige Staters Uafhængighed, som senere blev endelig bekræftet ved den westfalske Fred 1648. Efterhaanden var Calvinismen blevet eneraadende i de nordlige Provinser. Katolsk Gudstjeneste var forbudt og Katolikker udelukkede fra Embeder.

§ 10. Reformationen i Frankrig.

I Begyndelsen af det 16de Aarhundrede havde en bibelsk Humanisme i Erasmus' Aand, dog med større religiøs Inderlighed, vundet Indgang i Frankrig, hvor den blev begunstiget af Frans I's Søster Marguerite, der senere blev Dronning af Navarra. Denne Retning har beredt Jordbunden for Reformationen. Allerede i 1520erne fik Luther adskillige Tilhængere i Frankrig, og 1533 sluttede Calvin sig til Protestantismen (S. 55). Fra Genève vedblev han at staa i Forbindelse med sine Landsmænd gennem sine Skrifter, ved Breve og Sendebud, og han blev snart de franske Protestanters aandelige Hoved. Kong Frans I var personlig uden religiøs Interesse, og i politisk Henseende havde han intet at vinde ved Reformationen, da han i Forvejen besad en betydelig Magt over den franske Kirke, hvis Biskopper han udnævnte. Til Tider kunde hans Søsters Indflydelse og hans politiske Forbindelse med de tyske Protestanter ganske vist faa ham til at vise Tolerance; men til andre Tider fik det teologiske Fakultet og Parlamentet i Paris ham til at forfølge de evangeliske som farlige Oprørere. Af Valdesierne i Sydfrankrig (I S. 145 f.), der havde sluttet sig til den reformerte Protestantisme, blev der myrdet

o. 4000. Men Martyriet vandt kun nye Tilhængere, og Protestantismen bredte sig stadigt, ledet af Mænd, der var prægede af Calvins ukuelige Energi og rastløse Iver for at fremme Guds Ære. 1559 dristede de franske Protestanter (Huguenotterne[1]), som de kaldtes) sig til at holde en Synode i Paris, hvor de organiserede sig som et af Staten uafhængigt Kirkesamfund med en calvinistisk Trosbekendelse og en Presbyterial-Forfatning (jfr. S. 62), med en Nationalsynode som øverste kirkelige Myndighed. Henved $^1/_6$ af hele Befolkningen (ɔ: o. 2 Millioner) skal dengang have været protestantisk, deriblandt mange Adelsmænd og velhavende Borgere. De udmærkede sig ved deres Iver for Oplysning og deres religiøse og sædelige Alvor, hvorfor de i daglig Tale ofte kaldtes »de religiøse« (ceux de la religion). Under Frans I's degenererede Efterfølgere blev de atter og atter forfulgte. Til sidst kom det til aaben Borgerkrig. Omsider blev der dog sluttet Fred, hvorved Protestanterne fik en begrænset Religionsfrihed. Freden skulde besegles ved, at Kongens Søster ægtede den protestantiske Prins Henrik af Navarra, en Dattersøn af Marguerite. I Anledning af Brylluppet var mange huguenottiske Adelsmænd kommet til Paris, deriblandt deres ypperste Fører, Admiral Coligny. Enkedronningen, Katharina af Médici, der var skinsyg paa Admiralens voksende Indflydelse paa den unge Konge (Karl IX), havde først gjort et forgæves Forsøg paa at faa ham ryddet af Vejen, og da det var mislykket, og hun frygtede Huguenotternes Hævn, fik hun Kongens Tilladelse til at lade Huguenotterne i Paris overfalde og myrde (Bartholomæusnatten, 24. August 1572). Rundt om i Provinserne efterlignede man Hovedstadens Eksempel[2]). Endnu en Snes Aar fortsattes de religiøse Kampe med stor Voldsomhed og endte først, da Henrik af Navarra (Henrik IV) gik over til Katolicismen. Bartholomæusnatten havde han reddet Livet ved at gaa over til Katolicismen; senere var han vendt tilbage til Protestan-

[1]) Navnet »huguenots« er en fransk Udtale af det tyske »Eidgenossen« (Edsforbundne, Schweizere) og betegner deres Forbindelse med Protestanterne i Genève. [2]) Efterretningen om denne Skændselsgerning vakte stor Glæde i den katolske Verden. Filip II skal have let for første Gang i sit Liv, og han skrev til sin Gesandt i Paris: »Det er en af mit Livs største Glæder. Gaa og bevidn Dronningen den Tilfredshed, jeg har følt ved en Handling, saa nyttig for Gud og Kristenheden; den vil for Kongen være den største Adkomst til Ære for Eftertiden!« — Paven (Gregor XIII) lod Rom illuminere og en Medalje præge med Indskriften »Huguenotternes Nederlag« og et Billede af en Engel, der med Sværd i Haand hugger Huguenotterne ned.

tismen, men afsvor den nu igen, da han var blevet nærmeste Arving til den franske Krone. Personlig var han ligegyldig i religiøs Henseende og mente, at »Paris var vel en Messe værd«. Foruden at sikre sig Kronen opnaaede han ved sin Overgang til Katolicismen ogsaa at slippe fri for den strenge reformerte Kirketugt, som ofte havde generet ham under hans løsagtige Liv. For om muligt at sikre den indre Fred i Landet udstedte han det nantiske Edikt 1598, hvorved Katolicismen blev anerkendt som Statsreligion, medens »Tilhængerne af den saakaldte reformerte Religion« fik Samvittighedsfrihed, men kun en begrænset Kultusfrihed, idet de f. Eks. ikke maatte holde Gudstjeneste i Paris og dens nærmeste Omegn. Der blev tilsagt dem alle borgerlige Rettigheder, og som Pant paa Freden fik de en Del Fæstninger som Sikkerhedsstæder.

Huguenotternes Antal var nu mindre end før Religionskrigene. Dog udgjorde de endnu 1¼ Million ($^1/_{12}$ af hele Befolkningen), og da de gennemgaaende hørte til de højere Samfundsklasser, var deres Indflydelse forholdsvis stor. I det 17de Aarhundrede blev der gjort nye Anstrengelser for at udrydde dem (§ 15,1).

§ 11. Reformationen i Italien og Spanien.

Ogsaa i Sydeuropa, baade i Italien og Spanien, fik Luthers Skrifter Udbredelse og skaffede Reformationen adskillige Tilhængere, især blandt oplyste gejstlige og fint dannede Kvinder. Det var dog kun mindre Kredse af de dannede Samfundsklasser, som følte Trang til et mere personligt Trosliv end det, Pavekirken kunde fremkalde, og de fik ingen Støtte hverken hos Fyrsterne eller hos de store Masser. Der fremstod ingen folkelige Reformatorer som Luther og Zwingli, Hans Tausen og John Knox. Der var heller ingen national Uvilje mod Pavens Regimente. Tværtimod var Pavedømmet i Italien en national Institution, som mange følte sig knyttet til for ydre Fordels Skyld, selv om de tydeligt saa alle dets Mangler[1]). Det lyk-

[1]) En lærerig Bekendelse i denne Retning aflægger en af Italiens betydeligste Mænd paa den Tid, Historieskriveren Guicciardini, der beklædte høje Embeder under flere Paver: »Ingen kan nære større Uvilje end jeg over Præsternes Ærgerrighed, Havesyge og Usædelighed ... Ikke desto mindre har den Stilling, som jeg har beklædt under flere Paver, tvunget mig til, for min egen Fordels Skyld, at arbejde for deres Storhed, Hvis dette Hensyn ikke havde været, vilde jeg

kedes da ogsaa at udrydde Protestantismen, om ikke ved Aandens Sværd, saa dog ved Inkvisitionens Baal[1]). I Italien erklærede den fanatiske Kætterfjende, Pave Paul IV (1555—1559), at Inkvisitionen med dens Fængsler og Baal var den eneste sikre og faste Støtte for Pavedømmet. I Spanien blev Kætterne forfulgt paa Livet af Filip II (1556—1598), der udtalte, at han vilde hellere miste sine Lande end herske over Kættere. Afsigelsen af Dommen over Kætterne fandt Sted med stor Højtidelighed, i Nærværelse af Hoffet og mange Tusinder, der havde samlet sig for at nyde dette opbyggelige Skuespil (Auto-de-fé, ɔ: Troshandling). Saaledes blev Spanien bevaret fra Protestantismens Besmittelse, og dette Land blev Udgangspunktet for den katolske Modreformation; herfra kom Jesuiterordenens Stifter og Trientermødets ledende Teologer (§ 13). Paa samme Tid, som Spanien saaledes gik i Spidsen for katolsk Fanatisme, begyndte dets Tilbagegang i politisk Indflydelse, i Velstand, Folketal og Oplysning, saa at dette Land fra at være Europas Stormagt paa Karl V's og Filip II's Tid nu er sunket ned til at være en Magt af ganske underordnet Betydning.

§ 12. Reformationen i Østeuropa. Socinianerne.

1. Reformationen i Østeuropa. Ligesom i Preussen (S. 21) trængte Lutherdommen sejrrigt igennem i Østersøprovinserne, Kurland, Livland og Estland. Derimod var Rusland endnu længe et for Protestantismen ganske tillukket Land. I Bøhmen og Mæhren, hvor en stor Del af Befolkningen havde sluttet sig til »de bøhmiske og mæhriske Brødre« (I S. 182), fik Luther ogsaa mange Tilhængere. Ligeledes vandt Lutherdommen (og senere Calvinismen) megen Udbredelse i Øster-

have elsket Martin Luther som mig selv, ikke for at frigøre mig for den kristelige Religions Forskrifter, saaledes som de i Almindelighed udlægges og forstaas, men for at se denne Bande af Skurke vist tilbage indenfor de tilbørlige Skranker, saa at de enten maatte opgive deres Laster eller miste deres Autoritet.« [1]) Foruden Protestantismen fik ogsaa Naturvidenskaben og Filosofien sine Martyrer. Saaledes blev en tidligere Dominikanermunk, Giordano Bruno, brændt af Inkvisitionen i Rom (1600), fordi han havde sluttet sig til Kopernikus' Naturopfattelse og her ud fra hævdet Verdens Uendelighed, og Galilei blev (1633) tvunget til at afsværge Kopernikus' Lære om, at Jorden bevægede sig om Solen. Først 1835 blev Kopernikus', Keplers og Galilei's Skrifter udeladt af Listen over forbudte Bøger (Index, jfr. S. 77).

rig og Ungarn, i Siebenbürgen og Polen, dels indenfor Adelen, dels hos Borgerne i Byerne. I Polen blev der ogsaa grundet et særligt unitarisk Kirkesamfund (»De Polske Brødre« eller »Socinianerne«).

2. Socinianerne. I det 16de Aarhundrede var der, især blandt »Døberne«, mange Modstandere af den kirkelige Treenighedslære. Disse »Antitrinitariere« blev ofte forfulgte, saaledes blev Michael Servet brændt i Genève (S. 60); men i Polen og Siebenbürgen fandt de et Fristed, især i adelige Kredse, og her lykkedes det Italieneren Fausto Sozzini o. 1600 at organisere de antitrinitariske Menigheder til et unitarisk Kirkesamfund. Disse »Socinianere« hævdede, at den højeste religiøse Autoritet er Guds Aabenbaring i Kristus, saaledes som vi kender den gennem det nye Testamente. Men Aabenbaringen kan intet indeholde, som strider mod Fornuften, hvorfor Skriften maa udlægges efter Fornuften. Socinianernes Skriftfortolkning var ofte mere historisk end den ortodokse (saaledes naar de afviste de sædvanlige »Bevissteder« fra det gamle Testamente for Treenighedslæren); men ofte var den ganske vilkaarlig (saaledes naar de vilde fjerne Tanken om Kristi Forudtilværelse fra Joh. 1,1 f.). De betonede stærkt Guds Enhed og bekæmpede Treenighedslæren som stridende mod Skriften og Fornuften. Den hellige Aand er ingen selvstændig Person, men kun et Udtryk for Guds Almagts Kraft. Kristus er et Menneske, men undfanget paa overnaturlig Maade, udrustet med guddommelig Visdom, oprejst fra de døde og — til Løn for sit syndfri Liv — ophøjet til samme Magt som Gud. Derfor fortjener han Tilbedelse; de, der nægter det, er ikke Kristne. Ligesom Pelagius (I S. 100) forkastede de Arvesynden og fremhævede Viljens Frihed til at opfylde Guds Lov. Særlig bekæmpede de Læren om den objektive Forsoning (I S. 153): som den barmhjertige behøver Gud ingen Fyldestgørelse for at skænke Syndsforladelse, og som den retfærdige kan han ikke straffe en uskyldig i de skyldiges Sted; Kristi Gerning var derfor ikke at forsone Guds Vrede, men at aabenbare Guds Kærlighed og derved vinde os for Gud. Sakramenterne tillagde de kun symbolsk Betydning. Nadveren skal minde om Kristi Død, Daaben udtrykke Bekendelsen af Kristus som Herren. Den bør kun anvendes ved Optagelsen af Proselytter fra Jødedommen og Hedenskabet, og ikke overfor kristne Forældres Børn. Barnedaaben er en gammel Vildfarelse, men ingen Synd, og kan derfor taales af kristelig Kærlighed til de svage.

Socinianernes Kristendomsopfattelse har i det hele et moralistisk-rationaliserende Præg. Kristendommens Væsen bliver en fornuftig Gudserkendelse og en samvittighedsfuld Opfyldelse af Guds og Kristi Bud, hvorved man opnaar det evige Liv som Løn (medens de ugudelige hjemfalder til evig Tilintetgørelse). Kristus

opfattes mere som Læreren og Forbilledet end som Frelseren, der skænker Syndernes Forladelse ved at bringe Mennesket i Samfund med den naadige Gud. I Forhold til Luthers Kristendomsforkyndelse (S. 32 f.) er dette kun et fattigt Standpunkt — hvad der ikke udelukker, at der er meget berettiget i Socinianernes Kritik af den overleverede Kirkelære.

Ved Midten af det 17de Aarhundrede, da den katolske Modreformation havde sejret i Polen, blev Socinianerne udviste. I Siebenbürgen har de derimod holdt sig til vore Dage i et Antal af o. 60,000. Andre tyede til Holland og England. I det 18de og 19de Aarhundrede har Socinianerne faaet mere radikale Arvetagere i Rationalisterne og Unitarerne (§ 25. 31).

MODREFORMATIONENS OG ORTODOKSIENS TID

§ 13. Den katolske Modreformation.

1. Modreformationen som Antiprotestantisme og som katolsk Reformbevægelse. Reformationen fik ikke blot Betydning for de Lande, hvor den sejrede, heller ikke blot for de Mindretal i katolske Lande, der sluttede sig til den, men for selve den romersk-katolske Kirkes indre og ydre Liv. Overfor denne farlige Modstander nødtes Romerkirken til at tage sig sammen, fastslaa sin Lære, afhjælpe i det mindste nogle af de værste Misligheder (f. Eks. med Hensyn til Præsternes Liv), og gennem et maalbevidst Arbejde søge at standse Protestantismens Udbredelse, ja om muligt drive den tilbage, hvor den allerede havde vundet Indgang. Trientermødet og Jesuiterordenens Oprettelse var de vigtigste Midler til denne Fornyelse af Katolicismen. Derefter kunde den gamle Kirke optræde med langt større Kraft end tidligere. Betydelige Personligheder hævdede nu med Overbevisningens Varme den kirkelige Autoritet og den ubetingede Lydighed i Modsætning til den individuelle Samvittighed og den religiøse Frihed. Teologien vendte tilbage til den middelalderlige Skolastik (I § 23), medens Mystik (I § 29) og Ekstase blev Idealet for den praktiske Fromhed, saaledes som det f. Eks. viser sig hos Ignatius Loyola (S. 77. 79) og hos den spanske Helgeninde S. Teresa. Ogsaa i Kunsten og Litteraturen mærkes denne kirkelige Vækkelse[1]), ja,

[1]) I det 16de Aarhundrede især i den pavelige Kapelmester Palestrina's »Messer« og andre kirkemusikalske Værker, og i den italienske Digter Torquato Tasso's store Digt om »Det befriede Jerusalem«, der omhandler det første Korstog, og Jerusalems Befrielse fra de vantro — i det 17de Aarhundrede især i den spanske Maler Murillo's Madonna- og Helgenbilleder og i den spanske Digter Calderon's religiøse Dramaer. Paa mere udvortes Maade træder

selv Pavedømmet syntes at skulle reformeres, i ethvert Tilfælde blev de verdsligt sindede Renæssancepaver (I S. 190 f.) en Tid lang efterfulgte af strengt kirkelig sindede Paver, der var ivrige for at fremme Inkvisitionen og Jesuiterordenen for dermed at knuse Protestantismen[1]).

2. Kirkemødet i Trient (1545—1563). I Løbet af den tyske Reformation var der Gang paa Gang blevet udtalt Ønsket om et almindeligt Kirkemøde, der kunde afskaffe de kirkelige Misbrug og bilægge de religiøse Stridigheder. Dette Krav havde Luther i Begyndelsen stillet (S. 10 f.), og flere tyske Rigsdage og Kejser Karl V havde senere sluttet sig til det. Men Paverne var bange for, at et saadant Kirkemøde — ligesom Konstanzer- og Baselerkonciliet i det foregaaende Aarhundrede (I S. 178) — skulde erklære, at det stod over Paven; derfor vilde de i ethvert Tilfælde ikke have, at det maatte træde sammen i Tyskland. Først 1545 blev det saa længe ønskede Kirkemøde aabnet i Trient i det sydlige Tyrol. Politiske Forhold bevirkede to store Afbrydelser, den ene paa 10 Aar, saa at Mødet først endte i 1563. Det blev imidlertid ikke det »frie, almindelige, kristelige Koncilium«, som Luther havde krævet. Derved, at der ikke som i Konstanz blev stemt efter Nationer, men efter Hoveder, fik de mange pavelig sindede italienske Biskopper Overvægten. Konciliet var i det hele ganske afhængigt af Paven og hans Legater, hvorfor man spottede over, at den hellige Aand kom i en Vadsæk med Posten fra Rom og undertiden blev forsinket, naar Floderne havde fremkaldt Oversvømmelse. Paven fik ogsaa Ret til at stadfæste og fortolke Koncilets Bestemmelser. Derfor bidrog dette Kirkemøde meget til at forøge Pavens Magt i det katolske Europa. Særlig Betydning fik det ved — paa en for alle Tider og alle Personer bindende Maade — at fastslaa den middelalderlige Opfat-

den katolske Reaktion frem i Kunsten, naar Paven giver Ordre til, at der skal males Bukser til de nøgne Figurer paa Michelangelo's Dommedagsbillede i det sikstinske Kapel.

[1]) Saaledes udstedte Pave Paul IV (S. 71) en Bulle, i hvilken han, »som Guds og vor Herres Jesu Kristi Stedfortræder paa Jorden og i Kraft af sin Magtfylde over Folk og Riger«, paabød, at alle, der blev Kættere, hvad enten de havde været Biskopper eller Ærkebiskopper, Grever eller Baroner, Konger eller Kejsere, for bestandigt skulde miste deres gejstlige eller verdslige Myndighed og hjemfalde til den skyldige Straf. Hvis de viste Tegn paa en sand Anger, kunde Paven dog i sin Mildhed tillade, at de blev indespærrede i et Kloster »for dér at nyde Smertens Brød og Sorgens Vand og saaledes underkaste sig en stadig Bod«. Enhver rettroende Katolik blev bemyndiget til at bemægtige sig disse frafaldne Magthaveres Ejendomme og Magtomraade.

telse af Skriften og Traditionen, Retfærdiggørelsen og Sakramenterne.

I Modsætning til det protestantiske Skriftprincip (S. 33) fastslog man det katolske Traditionsprincip: De hellige Skrifter og de uskrevne kirkelige Traditioner stilles lige; dog skal Skriften udlægges efter Traditionen, idet det tilkommer den hellige Moder Kirken at dømme om Skriftens sande Mening — hvorved Traditionen faktisk stilles over Skriften. De gammeltestamentlige Apokryfer (I S. 13) regnes med blandt de hellige Skrifter. I Stedet for at henvise til Bibelens hebraiske og græske Grundtekst erklærede man Vulgatas latinske Oversættelse (I S. 89) for en »autentisk« (ɔ: ægte) Tekst, der skulde lægges til Grund ved offentlige Forelæsninger, Forhandlinger og Prædikener. Den protestantiske Lære om Retfærdiggørelse ved Troen blev forkastet, hvorimod man hævdede, at Retfærdiggørelsen finder Sted i Daaben og bestaar i, at Kærligheden til Gud indgydes i Menneskets Hjerte. Retfærdiggørelsen omfatter saaledes ikke blot Syndsforladelsen, men ogsaa den begyndende Helliggørelse. Endvidere godkendte man den middelalderlige Sakramentlære med de 7 Sakramenter (I S. 154), der virker »ifølge gjort Gerning« (ɔ: rent objektivt, ved selve det, at de udføres, uden Hensyn til Modtagerens Tro, naar han blot ikke »skyder Slaaen for« ved bevidst Vantro eller Dødssynd). Man hævdede ogsaa Nadverforvandlingen, Messeofret, baade for de levende og for Sjælene i Skærsilden, og Afladen, idet man klogeligt undlod at give nogen nærmere Bestemmelse af Afladens Væsen og indrømmede, at der havde været Misbrug ved Afladshandelen.

Saaledes havde Trientermødet løst sin ene Hovedopgave: at fastslaa de katolske Dogmer. Den anden Opgave: at reformere det kirkelige Liv, søgte Mødet at løse ved at vedtage forskellige »Reformdekreter«. Det blev bestemt, at der skulde føres strengt Tilsyn med Gejstlighedens Liv og Virksomhed. Bisperne skulde blive ved deres Bispesæde og Munkene i deres Kloster. I hvert Stift skulde der oprettes et Præsteseminarium, hvor de vordende gejstlige skulde modtage deres Opdragelse og Uddannelse.

For at vinde Protestanterne ønskede Kejser Ferdinand I, Karl V's Broder og Efterfølger, at der skulde gives Tilladelse til, at Nadveren maatte uddeles under begge Skikkelser, og at Præsterne maatte gifte sig — med den Begrundelse, at der blandt hundrede Præster ikke var een, der overholdt sit Cølibatsløfte; men disse Krav blev afviste. Paa intet Punkt vilde man imødekomme Kirkens Modstandere. Efter Mødets Slutning udstedte Paven en »Tridentinsk Trosbekendelse«, som skulde underskrives af alle gejstlige. Den kræver Tilslutning til Kirkemødets Lærebestemmelser og Lydighed mod Paven, og ender med et Løfte om efter Evne at ville fremme

»denne sande katolske Tro, uden hvilken ingen kan frelses«. For at modarbejde Kætteriet blev der udgivet en Fortegnelse over forbudte Bøger (Index librorum prohibitorum), og denne »Index« bliver endnu i vore Dage forøget ved Pavernes Nidkærhed. Endvidere udkom der en »Romersk Katekismus« (en populær Dogmatik, som var bestemt for Præster) og nye gennemsete Udgaver af Messebogen (Missale) og »Tidebogen« (Breviarium), der indeholder de Bønner og kirkelige Læsestykker, som Præsterne hver Dag skal læse.

3. Ignatius Loyola og Jesuiterordenens Oprettelse. Ligesom i Middelalderen fik den katolske Kirke ogsaa i det 16de Aarhundrede nyt Liv tilført ved Oprettelsen af nye Ordener, der vilde arbejde for Ungdommens Undervisning, for Fattig- og Sygepleje, for Sjælesorg og andre kirkelige Formaal. Af disse nye Ordener fik Jesuitterne uden Sammenligning den største Betydning.

Jesuiterordenen er udgaaet fra Spanien, hvor der paa Overgangen fra det 15de til det 16de Aarhundrede havde været en kraftig Bevægelse for at reformere Præsternes og Munkenes Liv (I S. 194). Ordenens Stifter, **Inigo (Ignatius) Loyola** (1491—1556), er en Legemliggørelse af den krigerske Fromhed og religiøse Fanatisme, som de langvarige Kampe med Maurerne havde næret hos de spanske Riddere.

Kort førend disse Kampe ophørte ved Granadas Erobring, kom Inigo til Verden. Han var Søn af en baskisk Adelsmand og tegnede som ung til at skulle blive en tapper og stolt spansk Ridder, der higede efter Vaabenbedrifter og Kærlighedseventyr. 30 Aar gammel deltog han i et Slag mod Franskmændene; hans ene Ben blev ramt af en Kanonkugle, og det blev sat forkert sammen, saa at han kom til at halte. Han maatte derfor opgive sine Forhaabninger om at vinde Ære som Kriger, men havde imidlertid faaet Sans for en anden Slags Ridderliv. Paa sit Sygeleje havde han faaet Helgenlegender at læse, og hans Ærgerrighed fik nu et nyt Maal: at blive en Helgen som S. Franciscus og S. Dominicus, ja, at overgaa disse hellige Mænd. Efter at være helbredet hængte han sine Vaaben op foran et undergørende Madonnabillede som Tegn paa, at han nu vilde være den hellige Jomfrus Ridder. Derpaa hengav han sig til et strengt asketisk Liv: han nød hverken Kød eller Vin, lod sit Haar og sine Negle vokse, piskede sig 3 Gange daglig og tilbragte 7 Timer af Dagen i Bøn. Derved blev han hensat i en Tilstand af nervøs Ophidselse, hvor han midt om Dagen mente at have Syner: Kristus og den hellige Jomfru, Treenigheden og Satan aabenbarede sig for ham. Disse Syner lærte han at underkaste Viljens Kontrol, saa at han kun fik Visioner, naar og hvor han vilde. Heftige Sjælekampe maatte han

gennemgaa, til Tider tænkte han endog at begaa Selvmord; men han overvandt disse Anfægtelser ved en kraftig Viljesbeslutning om at ville stole paa, at han ved Skriftemaalet havde faaet Absolution for alle sine Synder — medens Luthers Sjælekampe jo først ophørte, da han fandt Hvile i Skriftens Ord om Syndsforladelsen ved Guds Naade i Kristus (S. 7. 32).

Efter at have foretaget en Pilegrimsrejse til det hellige Land satte han sig paa Skolebænken, uagtet han nu var 33 Aar gammel. Med den Klogskab, som han forenede med sin religiøse Entusiasme, indsaa han, at for at komme til at virke som Missionær og Sjælesørger maatte han først erhverve sig den fornødne teologiske Dannelse. Sine Studier fortsatte han ved spanske Universiteter og derpaa ved den katolske Videnskabs Midtpunkt, Universitetet i Paris. Lærd blev han aldrig; men det lykkedes ham snart at samle en Kreds af begejstrede Disciple om sig. Marias Himmelfartsdag (15. August) 1534 aflagde de det Løfte at ville virke for Missionen i Palæstina; hvis det ikke skulde være muligt, vilde de i et og alt stille sig til Pavens Raadighed. Jesuiterordenen er altsaa oprindelig en akademisk Missionsforening for Muhammedanermission; men da Krigen mellem Venezianerne og Tyrkerne hindrede Ignatius og hans Venner i at sejle over til Palæstina, optog de i Stedet for den paatænkte Ydre-Missions Virksomhed et Indre-Missions Arbejde med Gadeprædiken, Skriftemaal og Kærlighedsgerninger i flere italienske Byer.

1540 fik Ignatius Pavens Tilladelse til at grunde en ny Orden under Navnet »Jesu Selskab«. Selv havde de allerede tidligere betegnet sig som »Jesu Kompagni«, hvori der ligger, at de vilde kæmpe for Kirken og Paven som Jesu Stridsmænd. Ligesom for enhver anden Hær blev ubetinget Lydighed Grunddyden for Jesu Kompagni. Denne Lydighed skal ikke blot vise sig i Handling, men ogsaa i Viljen, ja til sidst i Erkendelsen, saa at man ikke blot vil, men ogsaa tænker det samme som ens overordnede[1]). Saaledes træder de overordnedes Befalinger i Stedet for den enkeltes frie Samvittighed.

Et vigtigt Middel til at fremme denne militære Dressur

[1]) »Dersom den katolske Kirke fastslaar, at noget, der for vore Øjne viser sig som hvidt, er sort, maa vi erklære, at det er sort.« Overfor sine overordnede skal Jesuitten være som et viljeløst Redskab, som et Lig, som Staven i Oldingens Haand, som en lille Vokskugle, der lader sig trykke i en hvilken som helst Form, eller et Krucifiks, som man kan vende og dreje efter Forgodtbefindende. Saaledes gennemfører Jesuitterne det Autoritetsprincip, der ligger til Grund for Katolicismens hele Kristendomsopfattelse, og som altid har spillet en særlig stor Rolle indenfor Munkelivet.

er de »Aandelige Øvelser«, som Ignatius udarbejdede paa Grundlag af sine egne Erfaringer (S. 77) og med Benyttelse af ældre mystiske Traktater. Disse Øvelser skal alle de, der ønsker at optages i Ordenen, først gennemgaa, ligesom alle Ordenens Medlemmer maa underkaste sig dem een Gang om Aaret.

I deres fuldstændige Form varer de 4 Uger, i forkortet Form 8 Dage, som tilbringes i Ensomhed, med Bøn og fromme Betragtninger. Det er nøje foreskrevet, hvorledes hele Tiden skal anvendes, hvorledes man skal samle sine Betragtninger om sin egen Synd, om Kristi Liv og hans Kamp med Satan, om Kristi Lidelse, Opstandelse og himmelske Herlighed. Alle Sjælens Kræfter sættes i Bevægelse, særlig Fantasien. Saaledes hedder det f. Eks., at man ved Betragtningen af Helvede skal se de fordømtes Lidelser, høre deres Jammerraab, smage deres bitre Taarer, lugte den Svovldamp, der opstiger fra dem, og føle de Luer, hvori de brænder. Formaalet for denne »aandelige Eksercits« er at fremkalde en urokkelig Viljesbeslutning om at opgive al Egenvilje for helt og fuldt at give sig hen i Jesu Efterfølgelse og Lydighed imod Kirken.

Ordenen ledes af en »General«, der er valgt paa Livstid og skal adlydes ligesom Kristus. Et omhyggeligt Udspionerings- og Indberetningssystem sætter ham i Stand til nøje at kunne følge de enkelte Medlemmers Udvikling og anvende enhver paa den Plads, hvor han bedst kan gøre Fyldest. Inden man kan blive optaget i Ordenen, maa man først gennemgaa en toaarig Prøvetid. »Novicerne« er afskaarne fra enhver fri Forbindelse med Omverdenen[1]) og indøves særlig i den ubetingede Lydighed. Naar Prøveaarene er til Ende, aflægges de sædvanlige Munkeløfter. De nye Ordensmedlemmer modtager først selv en omhyggelig Uddannelse i Ordenens Kollegier og anvendes derpaa til at undervise andre. De, der naar den højeste Grad indenfor Ordenen, maa foruden de sædvanlige tre Løfter aflægge endnu et fjerde om ubetinget Lydighed mod Pavens Bud med Hensyn til Missionen blandt Hedninger og Kættere. Kun de kan vælges til Medlemmer af »Generalkongregationen«, der samles efter Generalens Død for at vælge hans Efterfølger. En bestemt Ordensdragt fik Jesuitterne ikke;

[1]) De Breve, de afsender eller modtager, skal først læses af en overordnet, der har Ret til at holde dem tilbage, hvis han vil. Novicen maa ikke sige: »Jeg har Forældre, men: »Jeg havde Forældre«; thi han er død for sine nærmeste og skal kun leve for Ordenen.

de skulde jo uhindret kunne færdes alle Vegne og gaar derfor klædt efter Skik og Brug i vedkommende Land. Den legemlige Askese lægger de ikke synderlig Vægt paa; deres Formaal er jo ikke som i de ældre Ordener et verdensforsagende Klosterliv, men Virksomhed for Kirken i Verden, og dette kræver et kraftigt Legeme, som ikke er svækket ved Askese.

Ignatius blev Ordenens første General og ledede den med stor Dygtighed fra sit Hovedkvarter i Rom. Han var en fremragende Personlighed, et ubøjeligt Viljesmenneske ligesom Calvin, og tillige i Besiddelse af stor Menneskekundskab. Det lykkedes ham at vinde Pavernes Velvilje, saa de snart overvældede Jesuitterne med Privilegier. De fik Ret til at prædike, høre Skrifte og læse Messe alle Vegne. De blev unddraget Biskoppernes Myndighed og lagt umiddelbart ind under Paven. Enhver, der angreb Ordenens Privilegier, skulde med det samme være hjemfalden til Bandlysning. Ved Indtrædelse i Ordenen fik man fuldkommen Aflad, og det samme opnaaede Ordenens Medlemmer i deres Dødsstund.

4. Jesuitternes Virksomhed og historiske Betydning. De Omraader, hvor Jesuitterne især satte ind med deres Arbejde, var Undervisningen, Prædikenen, Skriftemaalet og Missionen.

Almueundervisningen interesserede de sig ikke synderligt for, derimod søgte de med stor Iver at faa det højere Skolevæsen ind under deres Ledelse, ligesom det i det hele var Overklassen, de søgte at vinde. Selvfølgelig var baade deres Undervisning og Opdragelse præget af en strengt katolsk Aand. I øvrigt var Uddannelsen i Jesuiterskolerne — ligesom i Tidens andre Skoler — væsentlig formel. Der blev lagt særlig Vægt paa at læse, skrive og tale Latin, hvorimod Modersmaalet, Historien og Naturkundskaben blev forsømt. Jesuitternes Pædagogik udmærker sig bl. a. ved en forstandig Hensyntagen til Legemets Sundhed og en meget sparsom Anvendelse af legemlige Straffe, men indeholder ogsaa betænkelige Træk som den Rolle, Angiveriet spiller, og den overdrevne Vægt, der lægges paa at anspore Kappelysten ved Afholdelse af Væddekampe og Uddeling af Præmier. I det 16de og 17de Aarhundrede var Jesuitternes Skoler meget ansete; senere har de haft Vanskelighed ved at følge med i den fremadskridende pædagogiske Udvikling.

Af de akademiske Studier spiller Teologien naturligvis en Hovedrolle. Her træder Skriftfortolkningen, der er bundet til Kirkens autoriserede Bibeloversættelse og traditionelle Udlægning (S. 76), tilbage for den skolastiske Dogmatik. Det betragtes som Idealet

at alle skal tænke og tale det samme, hvorfor det er forbudt at fremsætte nye Meninger, der afviger fra Kirkens Opfattelse.

Jesuitterne byggede store og prægtige Kirker i Barokstil og udstyrede Gudstjenesten med megen Pomp. Ved deres veltalende Prædiken forstod de at samle mange Tilhørere. Endnu større Betydning fik de som Skriftefædre, navnlig for Fyrster og fornemme Folk, hvorved de kom til at øve stor Indflydelse, ogsaa i politisk Henseende. Den slappe Morallære, som disse i deres eget Liv strengt sædelige Mænd opstillede, kan kun forstaas ud fra deres Skriftemaalspraksis, nemlig som en Lempelse efter deres fornemme Skriftebørns Skrøbeligheder, hvorved de kunde gøre sig yndede ved deres Mildhed. Interessen blev da ikke at indskærpe det sædelige Ideal, men at bestemme det sædelige Minimum (»hvor langt man i yderste Tilfælde kan gaa uden Synd«), og her gik man saa vidt, at den jesuitiske Morallære atter og atter er bleven angrebet, ikke blot af Protestanter, men ogsaa af fromme Katolikker som Pascal (§ 15,3).

Denne Morallære er kasuistisk, ɔ: den drøfter — med Skriftestolen for Øje — enkelte vanskelige Tilfælde (casus), der afgøres hvert for sig, uden fornøden Hensyntagen til de moralske Principper. Kasuistikken fører over i Probabilismen, ɔ: Læren om »probable« eller »antagelige« Meninger. »Antagelig« kan en Mening blive ved at godkendes af ansete Lærere, eller endog blot een anset Lærer; en saadan Mening har man Lov til at følge, selv om ens egen Samvittighed anser den modsatte Mening for mere sikker. Da ansete jesuitiske Morallærere har forsvaret de mest tvivlsomme Sætninger, vil der i de allerfleste Tilfælde let kunne skaffes en for Skriftebarnet antagelig Udvej. Paa den Maade træder Meninger om det tilladelige i Stedet for det ubetingede Pligtbud; fremmede Moralisters slappe Anskuelser træder i Stedet for ens egen Samvittigheds Afgørelse.

En tredje Ejendommelighed ved Jesuitermoralen har man udtrykt i Sætningen: »Hensigten helliger Midlet« (methodus dirigendae intentionis — »Intentionalismen«). Denne Sætnings Ordlyd kan ganske vist ikke paavises i den jesuitiske Litteratur; men man finder den samme Tanke udtrykt med andre Ord, f. Eks.: »Naar Maalet er tilladt, er ogsaa Midlerne tilladte«, eller: »Den synder ikke, der paa Grund af et godt Formaal glæder sig over Handlinger, som efter deres Natur er slette . . . thi Formaalet giver Handlingerne deres egentlige Karakter, og ved et godt eller slet Formaal bliver disse gode eller slette.« Denne Opfattelse er ogsaa Forudsætningen for, at jesuitiske Moralister kan lære, at man for

at undgaa en større Synd har Lov til at tilraade en mindre; den, der vil begaa Ægteskabsbrud, kan man saaledes tilraade at begaa Utugt for derved at formindske Synden. Som et andet Eksempel nævner de, at en Voldsdaad er tilladt, naar Hensigten ikke er at hævne sig, men at forsvare sin Ære.

Et fjerde højst angribeligt Punkt er Læren om tvetydig Tales Berettigelse og Tankens Forbehold (reservatio mentalis). Man kan sige et, endog sværge derpaa, og tænke noget andet, idet man ikke er bundet ved Ordenes Lyd eller ved den Mening, som Tilhørerne naturligt maa faa ud af dem, men kun ved den Mening, man selv i sit stille Sind forbinder med Ordene. Man kan ogsaa stiltiende gøre Tilføjelser, som ganske forandrer Meningen. Man kan f. Eks. sværge paa, at man ikke har gjort noget, som man faktisk har gjort, naar man i sit stille Sind tilføjer »i Gaar« eller »før jeg blev født« eller lignende (jfr. S. 141 Anm.).

Stor Modstand vakte det ogsaa, at enkelte Jesuitter forsvarede Tyranmords Tilladelighed og hævdede, at Folket har Ret til at afsætte eller dræbe en Fyrste, der er en Tyran eller Kætter.

Om Jesuitternes Arbejde for Hedningemissionen se § 14.

Trods den Modstand, Jesuitterne lige fra Begyndelsen mødte, ogsaa fra katolsk Side, lykkedes det dem snart at vinde Indgang i Italien, Spanien og Portugal, i Tyskland og Frankrig. Da Ignatius døde i 1556, talte Ordenen allerede over 1000 Medlemmer, og dens Virkefelt naaede til Ostindien og Brasilien. I Virkeligheden har Jesuitterne præget den katolske Kirkes Historie lige fra Reformationen. Allerede paa Trientermødet havde jesuitiske Teologer en afgørende Indflydelse paa de Bestemmelser, der blev truffet, og Jesuitterne blev snart i alle Europas Lande de vigtigste Ledere af den modreformatoriske Bevægelse og Protestantismens ivrigste og dygtigste Modstandere. De forenede en varm Begejstring for den enesaliggørende Kirke med megen Verdensklogskab. Allerede Ignatius havde udtalt, at »megen Klogskab, forenet med ringe Hellighed, er mere værd end større Hellighed, forenet med mindre Klogskab«, og saaledes handlede hans Disciple. Til Guds og Kirkens Ære, til Kætternes Undertvingelse var ethvert Middel berettiget, naar det kun var brugbart. Det lykkedes da ogsaa Jesuitterne at standse den sejrrigt fremtrængende Protestantisme i det sydlige og vestlige Tyskland, i Østerrig og Ungarn, i Polen og Belgien, og at bevare disse Lande for den gamle Kirke. Dette

skyldtes ikke blot deres flittige Virksomhed som Prædikanter og Lærere, men ogsaa den fanatiske Iver efter at udrydde Protestantismen[1]), som de havde formaaet at fremkalde hos de katolske Fyrster, som de havde faaet ind under deres Indflydelse.[2])

§ 14. Katolsk Hedningemission fra Opdagelsernes Tidsalder til Oplysningstiden[3]).

1. Portugisernes og Spaniernes Kolonierhvervelser. Det sidste Aarhundrede før Reformationen var »Opdagelsernes Tidsalder«. Portugiserne gik i Spidsen med deres Bestræbelser for at finde en direkte Søvej til Indien. 1486 omsejlede Bartolomeo Diaz »Det gode Haabs Forbjerg«, og 1498 landede Vasco da Gama i Calicut paa Vestkysten af Forindien. Midtpunktet for det portugisiske Kolonirige i Indien blev Goa; men desuden omfattede det Ceylon, Malakka, Molukkerne og Sundaøerne — foruden Brasilien og forskellige Besiddelser i Afrika, baade paa Vest- og Østkysten.

Paa samme Tid havde Spanierne søgt en vestlig Søvej til Indien, og 1492 landede Christoforo Colombo i Amerika (paa Guanahani, en af Bahamaøerne). Senere opdagede han Cuba, Haiti, Puertorico, Jamaica, Sydamerikas Fastland og Mellemamerika. 1519—21 blev Aztekernes Rige i Mexiko erobret af Fernando Cortez. 1531 erobrede Francisco Pizarro Peru, og herfra blev Spaniernes Magtomraade udvidet til de tilgrænsende Lande. Ved disse Opdagelser og Kolonierhvervelser var uhyre Egne lagt aabne for europæisk Kultur og katolsk Kristendom.

2. Katolsk Kolonimission. De portugisiske og spanske Opdagere og Erobrere var ikke blot besjælede af Opdagertrang og Eventyrlyst, Tørst efter Rigdom og Berømmelse, men ogsaa af det levende Ønske om at udbrede den katolske Kristendom. Ganske særligt gælder dette om Columbus. De virkede selv som Missionærer og Prædikanter, og hvor Ordet ikke viste sig tilstrækkelig virkningsfuldt, greb de til Sværdet, hvorved disse Missioner mere kom til at ligne Korstog end Forkyndelse af Korsets Evange-

---

[1]) »Man brænder jo Falskmøntnere; hvorfor skulde man saa ikke brænde dem, der forfalsker Kristi Lære?« hedder det hos en af deres mere bekendte Forfattere. Det er ogsaa betegnende, at den jesuitiske Studieregel foreskriver, at de, der besøger Ordenens Skoler, ikke maa overvære offentlige Skuespil eller Henrettelser, »naar det da ikke er Kætteres«. [2]) Et Eksempel paa en jesuitisk opdraget, fyrstelig Fanatiker er Ferdinand II, der først var Ærkehertug over Indre-Østerrig og senere Konge i Bøhmen og romersk Kejser (1619—1637). Han havde lovet sin »Generalissima« (Madonna), at han vilde udrydde alle Romerkirkens Modstandere, og han gjorde, hvad han kunde, for at holde dette Løfte. [3]) Om den protestantiske Hedningemission i samme Tidsrum se S. 98. 108 f. 115. 121. 125. 128 f.

lium. Ved Siden af Erobrerne stod de gejstlige Missionærer, som de portugisiske og spanske Konger udsendte til de nyopdagede Lande. Hertil valgte man Munke af forskellige Ordener, i Begyndelsen Benediktinere, Franciskanere og Dominikanere, senere Jesuitter, og det viste sig snart, at denne nye Missionsorden overgik de ældre Ordener ved sin fortrinlige Organisation og sin grundige Uddannelse af Ordenens Medlemmer. Disse Munke virkede ved Prædiken og Undervisning og døbte de indfødte i Tusindvis, da Daaben jo efter katolsk Opfattelse virker »ifølge gjort Gerning« (S. 76). En saa overfladisk Daabspraksis kunde kun bevirke en rent udvortes Omvendelse. Saaledes skriver Frans Xavier om de indfødte Kristne, han havde truffet i Indien, at »de kender ikke andet til Kristendommen, end at de selv er Kristne«. Dertil kom, at mange af de Præster og Munke, der drog over Havet, var alt andet end mønsterværdige Missionærer, saa at deres slette Eksempel virkede fordærveligt, og den Grusomhed, Vindesyge og Sanselighed, som de fleste af de portugisiske og spanske Kolonister og Embedsmænd udviste, fremkaldte Mistro, Had og Hævnlyst hos de indfødte[1]).

En særlig Skamplet paa dette Kolonistyre var Slaveriet og Slavehandelen. Da Slaverne blev døbt, betragtede man det som en gudvelbehagelig Gerning at gøre Hedninger til Slaver. Ogsaa i den nye Verden fik Slaveriet Indgang, og da det viste sig, at Indianernes Kræfter ikke kunde forslaa til det haarde Tvangsarbejde, begyndte man at indføre de meget kraftigere Negerslaver[2]). Dominikanerne paa Haiti bekæmpede Slaveriet; særlig virkede den ædle Bartolomé de Las Casas under megen Modstand fra Kolonisternes og Embedsmændenes Side som en utrættelig Talsmand for Indianernes Menneskerettigheder.

3. Frans Xavier. Den mest bekendte Missionær i det 16de Aarhundrede er Frans Xavier, »Jesuiterordenens Paulus«, en af Ignatius Loyola's første Venner og Disciple. Kort efter at Paven havde stadfæstet Jesuiterordenens Oprettelse (1540), blev Frans Xavier sendt til portugisisk Indien med Fuldmagt baade fra Kongen og Paven. 1542 landede han i Goa. I de følgende Aar virkede han flere Steder paa Kysten af Forindien, endvidere paa Malakka, paa Molukkerne og andre af de indiske Øer. Da han ikke hos de portugisiske Embedsmænd fandt den Støtte, som han ønskede, forlod han Indien og rejste til Japan, hvor han virkede i 2 Aar. Derpaa vilde han ogsaa bringe Kristendommen til Kina, men døde paa en lille Ø udenfor Kanton 1552. Hans urolige Aand havde bestandig higet efter nye Virkefelter, og han egnede sig

[1]) »Vore Landsmænds slette Liv plejer at være den største Hindring for Indianernes sande Omvendelse«, skriver en dygtig jesuitisk Missionær (Acosta. 1588). [2]) Man har med Urette ment, at Tilskyndelsen hertil skyldtes Bartolomé de Las Casas.

mere til at bryde nye Baner for Missionen end til selv at udføre grundigt Missionsarbejde paa et enkelt Sted. Hverken i Indien eller i Japan havde han formaaet at lære Landets Sprog, men maatte nøjes med at prædike med Tolk. Desuden havde han faaet Trosbekendelsen, Fadervor, Ave Maria og Budene oversat og lært denne Oversættelse udenad, saa at han kunde fremsige den for andre. De Hedninger, der atter lærte det udenad, døbte han saa uden videre Forberedelse. Han fortæller selv, at han ofte paa een Dag døbte en hel Landsby, og at han i Løbet af een Maaned havde døbt over 10,000 Mennesker. Han ønskede, at de verdslige Embedsmænd skulde støtte Missionen med ydre Magtmidler[1]). Baade Anvendelsen af Massedaab efter en meget flygtig Forberedelse og Ønsket om at støtte Kristendommens Udbredelse ved Tvangsmidler er jo Mangler, som er gennemgaaende ved katolsk Missionsvirksomhed, især i ældre Tid. Og det, at Frans Xavier delte sin Kirkes og sin Tids mangelfulde Kristendomsopfattelse og Missionspraksis, udelukker ikke, at han baade som Menneske, som Kristen og som Missionær udmærkede sig ved store Egenskaber: en klar Forstand, en fast Vilje, en utrættelig Virkelyst, et uforfærdet Heltemod, en glødende Begejstring for Kristi og Kirkens Sag og en sjælden Evne til at vinde Mennesker. Derfor har hans Eksempel virket ansporende paa mange, og han er blevet Banebryderen og det højt beundrede Forbillede for den nyere katolske Mission.

4. Katolsk Mission i Asien efter Xavier. Baade i Indien og Japan blev Frans Xaviers Virksomhed fortsat af hans Ordensbrødre. Begge Steder havde de en Tid lang stor Fremgang. I Japan skal der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede have været ikke mindre end 1 Million katolske Kristne, hvoraf $^3/_4$ hørte til Jesuitternes Mission. Men de buddhistiske Præster ophidsede den japanesiske Nationalfølelse imod de fremmede, og uforsigtige Ytringer fremkaldte Frygt for, at Missionærerne var Forløbere for den spanske Konges Soldater. I Slutningen af det 16de Aarhundrede udbrød der en Række blodige Forfølgelser, der i Henseende

[1]) Saaledes skrev han i et Brev til Kongen af Portugal, at det eneste Middel til at skaffe bedre Forhold i Indien er, »at Deres Majestæt tilkendegiver, at vor hellige Tros Fremgang, som er det, der ligger Eder mest af alt paa Sinde, overlader I Guvernøren eller den lokale Kommandant at sørge for, fremfor de Munke eller Præster, der er i Indien .... Enhver af Eders Embedsmænd, som er Skyld i, at Troen ikke er bleven udbredt, skal, naar han vender tilbage til Portugal, berøves al sin Ejendom og alle sine Penge, og det skal altsammen anvendes til Barmhjertighedsgerninger, og selv skal han i mange Aar holdes i Lænker og strengt Fængsel .... Saa længe Guvernøren og Kommandanterne i Eders Besiddelser i Indien ikke drives af Frygt for at miste deres Embede og Ejendom, hvis de ikke gør mange til Kristne, maa Deres Majestæt ikke haabe paa store Resultater af Evangeliets Forkyndelse i Indien«.

til Ofrenes Antal og Pinslernes Grusomhed overgaar alle andre Kristenforfølgelser, som Historien kender. Flere Hundrede Missionærer og mange Tusinde indfødte Kristne blev myrdede, og Kristendommen syntes til sidst fuldstændig udryddet af Japan (§ 39, 8).

I Indien havde man optaget store Masser af de kasteløse (»Pariaerne«) i Kirken, da Jesuitten Nobili i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede satte sig for ogsaa at faa Brahminerne i Tale. Han gav sig ud for at være en romersk Brahmin, optraadte i Brahmindragt, med raget Hoved og malet Pande, levede i aarevis i Ensomhed og nød kun Planteføde og Vand. Derved lykkedes det ham at vække Opmærksomhed hos Brahminerne og vinde adskillige af dem. Kasteforskellen betragtede han som en rent borgerlig Indretning, der ikke var uforenelig med Kristendommen. Der blev bygget særlige Kirker for Brahminerne, som de Kristne af de lavere Kaster ikke havde Adgang til, ja, saa strengt blev Adskillelsen overholdt, at de Missionærer, der virkede blandt Brahminerne, ikke holdt Samkvem med dem, der arbejdede blandt de lavere Kaster — i aabenbar Modstrid med den kristelige Broderkærligheds Aand. De andre katolske Missionærer angreb denne Fremgangsmaade; Paverne forkastede flere af de hedenske Skikke; men endnu i vore Dage søger Jesuitterne i Indien saa vidt muligt at lempe sig efter Kastevæsenet. Resultatet har dog ikke svaret til Forventningerne.

En beslægtet Missionsmetode anvendte en anden højtbegavet jesuitisk Missionær, Ricci, i Kina o. 1600. Klædt som Mandarin og fortrolig med Kinesernes Sprog og Skikke lykkedes det ham at vinde Kejserens Yndest ved sin matematiske og astronomiske Viden. Han fik derfor Tilladelse til at bo i Peking, hvor han skaffede Kristendommen adskillig Tilslutning, dels ved sin Forening af videnskabelig og kristelig Belæring, dels derved, at han tillod de indfødte Kristne at vedblive med den sædvanlige Dyrkelse af Forfædrene og Konfucius. Han paastod nemlig, at det ikke drejede sig om en religiøs Dyrkelse, men kun om borgerlige Ceremonier, der udtrykte den barnlige Pietet og den naturlige Taknemlighed overfor den store Vismand. Men denne Opfattelse, der er saa langt fra at være rigtig, at Forfædredyrkelsen tværtimod er den egentlige Kerne i den kinesiske Folkereligion, blev heftigt angrebet af de ikke-jesuitiske Missionærer, og dette fremkaldte atter Kejserens Uvilje og Mistro og blev en medvirkende Aarsag til, at der udbrød blodige Forfølgelser af de kinesiske Kristne. Dog fik Jesuitterne Lov til at blive paa Grund af deres Fortjenester paa Videnskabens og Teknikkens Omraade. Deres vidtgaaende Lempelse efter de hedenske Skikke var i det 17de og 18de Aarhundrede gentagne Gange bleven fordømt af Paverne, og efter megen Modstand maatte Jesuitterne til sidst falde til Føje.

5. Jesuitternes Mission i Amerika. Store Anstrengelser udfoldede

Ordenen i den nye Verden, baade i de spanske Kolonier i Mellem- og Sydamerika, i det portugisiske Brasilien og det franske Kanada. Jesuitterne virkede her baade blandt de indvandrede Kolonister og blandt Indianerne og de indførte Negerslaver. I Nordamerika trængte de modigt frem fra Mundingen af St. Lawrencefloden til de store Søer; senere opdagede de Mississippifloden, som de fulgte lige til dens Udløb i den meksikanske Havbugt. Alle Vegne rejste de Korset og Pælen med Bourbonernes Vaaben, prædikede for Indianerne og lagde et uhyre Rige ind under den franske Konge og Paven. Under de blodige Kampe mellem Indianerstammerne blev flere franske Jesuitter myrdede under barbariske Pinsler, som de udholdt med beundringsværdigt Heltemod.

I Brasilien søgte Jesuitterne energisk at værne Indianerne mod de portugisiske Kolonisters grusomme Behandling. Særlig navnkundig er deres Virksomhed i Paraguay. For at kunne værne de indfødte mod Spaniernes Mishandlinger havde de (fra 1610) af Regeringen i Madrid faaet overdraget Udøvelsen af hele den gejstlige og verdslige Magt. Saaledes opstod den berømte »Jesuiterstat«, der omfattede 30 Indianerbyer med o. 150,000 Indbyggere. Hver af disse Byer styredes af 1 eller 2 Jesuitter. De udøvede et mildt, patriarkalsk Regimente og sørgede for de indfødtes timelige og aandelige Fornødenheder. De ledede ikke blot Indianernes Undervisning og Gudstjeneste, men ogsaa deres Exercits og Krigstog mod Slavejægerne; de skaffede dem Husly, Føde og Klæder, tilsaa deres Arbejde og Adspredelser og straffede deres Forseelser. Ingen Spanier maatte betræde Missionsomraadet. Her levede Indianerne som sorgløse, men umyndige Børn. Det var netop Mangelen ved dette i flere Henseender beundringsværdige Arbejde, at Jesuitterne ikke søgte at opmuntre de indfødte til med Tiden at kunne staa paa egne Ben. Da Spanierne ved Midten af det 18de Aarhundrede udviste Jesuitterne af Paraguay og selv overtog Landets Styrelse, gik det hurtigt tilbage med det før saa blomstrende Samfund, og under Kampen mellem Spanierne og Portugiserne gik de sidste Missionsindianere i Paraguay fuldstændigt til Grunde.

Overhovedet har Jesuitternes Missionsvirksomhed haft en tragisk Skæbne. De mange tapre og kloge Mænds udholdende og selvfornægtende Arbejde er enten fuldstændigt bleven ødelagt som i Japan, Nordamerika og Paraguay, eller har dog ikke opnaaet blivende Resultater af det Omfang, som man kunde have ventet. Dette gælder ikke blot om Kina, men ogsaa om Sydindien, hvor Missionen ikke har været udsat for saadanne Forfølgelser som i Japan og Kina.

6. „Propaganda'en" i Rom. I det her omhandlede Tidsrum blev hele det katolske Missionsarbejde lagt ind under en Centralanstalt, »Propaganda'en« i Rom, medens det hidtil havde

været de forskellige Munkeordener, som ikke blot havde udsendt Missionærerne, men ogsaa i det væsentlige ledet Missionen. »Propaganda'en« (Congregatio de propaganda fide, oprettet 1622 af Pave Gregor XV) er et staaende Udvalg af Kardinaler, som skal lede »Missionen« (ɔ: efter katolsk Sprogbrug: den katolske Kirkes Udbredelse blandt Hedninger og Kættere), altsaa et Slags paveligt Missionsministerium. Faa Aar efter oprettedes »Propagandakollegiet« som en central Uddannelsesanstalt for katolske Missionærer. Saaledes mærker man ogsaa paa dette Omraade Modreformationens Bestræbelser for at organisere Kirkens hele Arbejde under Pavedømmets Ledelse.

§ 15. Den franske Kirke i det 17de Aarhundrede.

1. Kampen mod Huguenotterne. I det 17de Aarhundrede var det ikke længere Spanien (S. 71) eller Italien, men Frankrig, der var den ledende katolske Stat og Europas politiske Stormagt. Her blev Kampen mod Huguenotterne fortsat under nye Former. Ved de Sikkerhedsstæder, som de havde faaet ved det nantiske Edikt (S. 70), var Huguenotterne blevet en politisk Magt og virkede ved deres blotte Tilværelse som en Udfordring, saa meget mere som de gennemgaaende var demokratisk sindede, medens den politiske Udvikling gik i Retning af den uindskrænkede Enevælde. Da Kardinal Richelieu var blevet Ludvig XIII's Førsteminister, fratog han Huguenotterne deres Sikkerhedsstæder, hvorimod de beholdt deres religiøse Frihed, dog kun som et Udtryk for Kongens Naade (Naadesediktet i Nîmes 1629).

En ny Trængselstid for Huguenotterne begyndte under **Ludvig XIV** (1643—1715). For hans selvforgudende, absolutistiske Tankegang var det Majestætsforbrydelse, at nogle af hans Undersaatter bekendte en anden Tro end »den allerkristeligste Konge«, og Gejstligheden opmuntrede ham indtrængende til at udrydde Kætteriet. Herved kunde han tillige formilde Paven, med hvem han var kommet i Strid (S. 90), og vinde Himlens Tilgivelse for sine Forsyndelser paa det sædelige Omraade. Først søgte man ved Overtalelser og Løfter at faa Protestanterne til at gaa over; derpaa berøvede man dem den ene efter den anden af de Rettigheder, som Nantesediktet havde indrømmet dem. Saaledes lukkede eller nedrev man mange af deres Kirker. Efterhaanden blev de udelukkede fra

alle Embeder og offentlige Hverv, og de fik raa Soldater indkvarterede (»Dragonaderne«), der udplyndrede og pinte dem paa alle Maader for derved at bevæge dem til at »omvende sig«. Til sidst blev det nantiske Edikt ophævet (1685). Alle reformerte Kirker skulde nedrives, og enhver reformert Gudstjeneste, selv i private Huse, blev strengt forbudt. Alle Børn af reformerte Forældre skulde døbes af katolske Præster. Alle reformerte Præster, der ikke vilde træde over, skulde forlade Landet; derimod var det ikke Lægfolk tilladt at udvandre. Blandt Huguenotterne var der nemlig mange ansete, dygtige og velhavende Borgere, og dem vilde man nødig af med. Trods Forbudet slap dog en Mængde af dem over Grænsen. I Holland, England og Brandenburg blev de vel modtagne og bidrog meget til Industriens Fremgang i disse Lande. I Danmark talte Christian V's reformerte Dronning, Charlotte Amalie, sine Trosfællers Sag (S. 102 Anm. 4). Adskillige Huguenotter bosatte sig i København og Fredericia, og mange franske Navne minder endnu om denne Indvandring.

Ophævelsen af Nantesediktet vandt levende Bifald baade hos Paven og hos den franske Katolicismes Ordførere. I Virkeligheden var det dog ikke blot et troløst Retsbrud, men ogsaa et stort Fejlgreb i politisk og økonomisk Henseende, hvorved Frankrig mistede over 300,000 flittige og dygtige Borgere og Værdier til over 50 Millioner Francs. Af de Huguenotter, der blev tilbage, traadte de fleste — i hvert Fald i det ydre — over til den katolske Kirke. De, der fastholdt deres Protestantisme, blev haardt forfulgte og kunde kun samles hemmeligt, paa afsides Steder. De søgte Trøst i Johannes' Aabenbaring med dens Bebudelse af Guds nærforestaaende Dom. Forfølgelsernes haarde Tryk og den stadige Sysselsættelse med de profetiske Syner fremkaldte flere Steder et religiøst Sværmeri; baade Mænd, Kvinder og Børn faldt i Ekstase, saa Syner, hørte Røster og talte med Tunge (jfr. I S. 42). Dette var navnlig Tilfældet i Cevennerne, hvor de saakaldte Camisarder[1]) rejste en voldsom Opstand. Ligesom Cromwells Jærnsider (S. 109) holdt Camisarderne en streng Disciplin og kæmpede med religiøs Begejstring og ukuelig Energi mod de Hære, der blev sendt imod dem. Til sidst maatte Regeringen slutte Fred med dem og love Samvittig-

[1]) »Camisarder« kommer vistnok af camise (= chemise): Skjorte, Bluse.

hedsfrihed; adskillige af dem udvandrede, især til England. Men ogsaa flere Gange senere i det 18de Aarhundrede blev de franske Protestanter forfulgte, uden at det dog lykkedes fuldstændigt at udrydde Protestantismen i Calvins Fædreland.

2. Den gallikanske Kirke under Ludvig XIV. Ludvig XIV's absolutistiske Tilbøjeligheder fik ham ikke blot til at forfølge Huguenotterne, men bragte ham ogsaa i Strid med Paven. Kongen sammenkaldte da et stort Kirkemøde i Paris, der vedtog de saakaldte gallikanske Grundsætninger (1682): Pavens Myndighed gælder ikke paa det verdslige Omraade, hvor Fyrsterne er uafhængige, men kun paa det aandelige; her er den begrænset ved Konstanzerkonciliets (I S. 178) Bestemmelse om det almindelige Kirkemøde som den højeste Autoritet; i Frankrig er den yderligere begrænset ved de franske Kirkelove; selv i Trossager maa Pavens Dom modtages Kirkens Tilslutning for at kunne anses for urokkelig. Hvad Ludvig XIV og »Gallikanerne« vilde, var ingenlunde Tilslutning til Protestantismen (det viser den samtidige Forfølgelse af Huguenotterne), men Oprettelsen af en fransk katolsk Statskirke, afhængig af Kongen og saa vidt muligt uafhængig af Paven. Senere blev Kongen dog nødsaget til at lade de gallikanske Grundsætninger erklære for ugyldige.

I Striden mellem Kongen og Paven stod næsten hele den franske Gejstlighed paa Kongens Side. Saaledes blev Kirkemødet i Paris ledet af den berømte Bossuet, der var Biskop i Meaux og Frankrigs største gejstlige Taler, særlig beundret for sine formfuldendte Ligtaler over fornemme Mænd og Kvinder. Overhovedet havde baade den gejstlige Veltalenhed og den teologiske Lærdom en Blomstringstid i Ludvig XIV's Tidsalder, da Frankrig jo var Europas toneangivende Land, baade i Politik og Sprog, i Litteratur og Kunst, i Sæder og Moder. Begavede gejstlige lagde i deres Prædikener en udstuderet Veltalenhed for Dagen og beredte derved et forfinet og fordærvet Hof en æstetisk Nydelse — i Stedet for at kalde til Omvendelse og Helliggørelse. For Udviklingen af karakterfulde kristelige Personligheder var Hofluften ikke gunstig. En af de mest sympatetiske Kirkemænd paa den Tid var Ærkebiskop Fénelon i Cambrai, der var en from katolsk Kristen

og en nidkær Biskop, meget godgørende mod alle nødlidende[1]). I sine religiøse Skrifter viser han sig som en Mystiker, hvis Maal er at hvile i Gud, ligesom Draaben taber sig i det uendelige Hav[2]). Da han havde udtalt sig for »en uegennyttig Kærlighed til Gud«, der elsker Gud for hans egen Fuldkommenheds Skyld, uden Hensyn til ens egen Salighed, blev denne Opfattelse skarpt bekæmpet af Bossuet, og Paven fordømte den. Fénelon læste selv den pavelige Fordømmelse op fra Prædikestolen og erklærede, at han ganske underkastede sig Pavens Dom. Man har ofte sammenlignet Fénelons Optræden ved denne Lejlighed med Luthers i Worms. Det viser klart Forskellen mellem den katolske og den protestantiske Opfattelse af Forholdet mellem Kirkens Autoritet og den enkeltes personlige Overbevisning — Forskellen mellem Katolicismen som Autoritetsreligion og Protestantismen som Personlighedsreligion.

En betydelig Indflydelse ved Ludvig XIV's Hof havde Jesuitterne, særlig paa Grund af den Mildhed, de udviste som Skriftefædre (S. 81)[3]). Men netop paa den Tid blev Jesuitternes Lære og Praksis Genstand for en skarp Kritik fra de saakaldte Jansenister, især fra Blaise Pascal.

3. Den jansenistiske Strid. »**Jansenisterne**« har Navn efter en belgisk Biskop, Cornelius Jansen, der ved sin Død (1638) efterlod et stort Værk om Augustinus, som hans Venner udgav. Han udtalte her sin Tilslutning til Augustins Lære om Menneskenaturens fuldkomne Fordærvelse og den dob-

[1]) Derimod er det med Urette, at man har lovprist hans Tolerance. Ligesom Bossuet ansaa Fénelon det for at være fuldt ud berettiget at anvende Tvangsmidler mod Huguenotterne og Jansenisterne (S. 92), naar de ikke vilde falde til Føje med det gode. — Man har ofte fremhævet, at Fénelon havde Mod til at skrive til selve Ludvig XIV: »De elsker ikke Gud; De nærer kun en Slaves Frygt for ham. Det er Helvede, og ikke Gud, De frygter. Deres Religion bestaar i Overtro, i smaa udvortes Ceremonier.« Men det er tvivlsomt, om dette Brev virkelig er bleven overleveret til Kongen. [2]) Denne mystiske Aandsretning, som dengang havde mange Tilhængere, kaldes »Kvietisme« (af det latinske quies = Hvile), fordi dens Maal ikke var kristelig Virksomhed, men udelukkende en passiv Hvile i Gud. [3]) I skarp Modsætning til Jesuitternes Lempelser efter Verdensmenneskenes Skrøbeligheder stod Trappisternes yderliggaaende Strenghed. Trappisterne, der har Navn efter et Cistercienserkloster La Trappe i Normandiet, er »reformerede Cistersiensere« (jfr. I S. 144). Deres Regel er overordentlig streng. Munkene lever af Planteføde. 11 Timer af Døgnet anvendes til Andagtsøvelser; desuden giver de sig af med haardt legemligt Arbejde, men ikke med Studier. Saavidt muligt skal de altid overholde Tavshed. 1910 talte denne Orden 3472 Munke i 58 Klostre.

belte Forudbestemmelse, til Frelse og Fortabelse (I S. 101). Skriftets Tendens var rettet mod Jesuitterne, der lagde megen Vægt paa Menneskets moralske Frihed. Denne Bog kom Paven meget ubelejligt, da han ikke godt kunde fordømme selve den store Kirkefaders Lærdomme og paa den anden Side heller ikke vilde lægge sig ud med Jesuitterne. Han forbød derfor Jansens Bog og fordømte flere Sætninger derfra. Men Jansens Tanker om en Reform af den katolske Kirkes Lære og Liv paa Grundlag af Augustin vandt adskillige Tilhængere baade i Belgien og i Frankrig, netop blandt de fromme ste katolske Kristne. Midtpunktet for denne Retning blev Cistercienser-Nonneklosteret Port-Royal ved Versailles. Da Nonnerne fra dette Kloster flyttede ind i et nyt Port-Royal i Paris, bosatte en Kreds af fromme og lærde »Jansenister« sig i det ældre »Port-Royal paa Landet«. De levede her et strengt asketisk Liv, med flittigt Arbejde i Mark og Have, og under ivrigt Studium af Bibelen og Kirkefædrene.

Til denne Kreds hørte bl. a. Tragediedigteren Racine og Matematikeren **Blaise Pascal.** I Striden mellem Jansenisterne og Jesuitterne leverede Pascal et mesterligt Indlæg i sine »Provinsialbreve«, der udkom anonymt (1656—57) og foregav at være skrevne til en Ven i Provinsen. De indeholder et meget skarpt Angreb paa Jesuitternes fordærvelige Morallære, deres principløse Kasuistik, deres Lære om probable Meninger, om at Hensigten helliger Midlet, om Tankens Forbehold og tvetydig Tales Berettigelse (S. 81 f.). Disse Anklager, der begrundes med en Række Citater fra Jesuitternes egne Skrifter, fremsætter Pascal i en glimrende Stil, snart med ætsende Spot, snart med glødende Harme. Paven fordømte »Provinsialbrevene«, fordi de forsvarede Jansenisterne; men de fik en overordentlig stor Udbredelse og staar endnu som et klassisk Angreb paa Jesuitermoralen og enhver dermed beslægtet »Akkordens Aand«.

I sine sidste Aar arbejdede Pascal paa et stort Forsvarsskrift for Kristendommen imod Ateisterne; men han havde ikke faaet det færdigt, da han døde 1662, kun 39 Aar gammel. Hans Venner offentliggjorde hans efterladte Udkast under Titlen »Tanker« (Pensées). Trods den brudstykkeagtige Karakter er det et fremragende Arbejde. Ved Siden af de gængse »Beviser« for Kristendommens Sandhed som Spaadommenes Opfyldelse og Underne henviser Pascal til den indre Erfaring. Med særlig Styrke peger han

paa Kristus: kun ved ham kender vi os selv som Syndere og Gud som Kærlighedens og Trøstens Gud. En dansk Læser af Pascal vil ofte blive mindet om Søren Kierkegaard: samme psykologiske Skarphed og religiøse Dybde, samme Forkærlighed for paradokse Udtryk, samme Adskillelse mellem Tro og Viden, samme Fremhævelse af Kristendommen som Lidelse og det asketiske Liv som Idealet. Pascals egen Livsførelse stemmede med hans Livsanskuelse. Han levede strengt asketisk, afholdt sig fra alt, hvad der var overflødigt eller behageligt, gjorde sig f. Eks. Umage for ikke at finde en Nydelse i at spise, ligesom han ogsaa bar et Bælte med Jærnpigge, som han jagede ind i Livet, hver Gang forfængelige eller verdslige Tanker var ved at komme op i ham.

Den jansenistiske Strid fortsattes et Stykke ind i det 18de Aarhundrede. Jansenistiske og augustinske Sætninger blev fordømt af Paverne, og Ludvig XIV's jesuitiske Skriftefædre ophidsede ham mod Jansenisterne. Til sidst blev Port-Royal ophævet og ødelagt; man gravede endog Ligene op for at begrave dem andetsteds. De Jansenister, der ikke vilde bøje sig for de pavelige Fordømmelsesdomme, maatte flygte[1]).

§ 16. Den lutherske Ortodoksi i Tyskland (1555—1675).

1. Lutherdommens Svækkelse ved Modreformationen og Stridighederne om »den rene Lære«. Ogsaa efter Religionsfreden i Augsburg (S. 36) vedblev Reformationen at brede sig i Tyskland og Østerrig. At den katolske Kirke ikke fuldstændigt gik til Grunde, skyldtes den modreformatoriske Bevægelse, som blev ledet dels af Jesuitterne, hvem det lykkedes i deres Skoler at opdrage en bedre oplyst og mere ivrig katolsk Gejstlighed, dels af de katolske Fyrster (særlig Hertugerne af Baiern og de habsburgske Fyrster i Østerrig og Böhmen), der benyttede deres Magt som Herrer over Landets Religion til at forbyde protestantisk Gudstjeneste og forjage evangeliske Prædikanter eller endog alle evangeliske Undersaatter (S. 83 Anm. 2). Disse Overgreb gav Anledning til

[1]) I Holland bestaar der endnu et lille Kirkesamfund, som i Almindelighed gaar under Navnet den jansenistiske Kirke, medens det betegner sig selv som den gammelkatolske Kirke. Anledningen til dette Skisma var en Strid mellem Paven og Ærkebiskoppen og Kapitlet i Utrecht. Senere sogte flere franske Jansenister Tilflugt her. I det 19de Aarhundrede har disse nederlandske Gammelkatolikker protesteret mod de nye Dogmer om Jomfru Marias ubesmittede Undfangelse og Pavens Ufejlbarhed (S. 165). For Tiden tæller de o. 10,000 Medlemmer under Ledelse af en Ærkebiskop i Utrecht.

Trediveaarskrigen (1618—1648). Den medførte, at Protestantismen blev næsten fuldstændig tilintetgjort i Bøhmen og Østerrig, og at mange Egne i Tyskland atter blev katolicerede med Magt. Overfor denne voksende Iver fra katolsk Side viste de evangeliske en iøjnefaldende Svaghed og Splittethed, som for en stor Del hang sammen med deres indbyrdes bitre Stridigheder om »den rene Lære«.

Baade Luther og Melanchthon havde ofte fremhævet, at »Tro« ikke er Forstandens Antagelse af visse kirkelige Læresætninger, men Hjertets Tillid til Evangeliet om Guds Naade i Kristus (S. 17. 33 Anm.). Dette formaaede de imidlertid ikke altid at fastholde med den fornødne Klarhed. Modsætningen til Gendøberne og Zwinglianerne førte dem til at lægge en overdreven Vægt paa Læren, saaledes i Nadverstriden (S. 28 Anm. 2). Samtidig med Trosbegrebet ændredes ogsaa Kirkebegrebet. I Stedet for den oprindelige reformatoriske Opfattelse af Kirken som det usynlige Samfund af dem, der tror paa Kristi Evangelium, traadte allerede hos Luther og Melanchthon i deres senere Aar den Opfattelse, at Kirken er det synlige Samfund af dem, der holder fast ved den rene Lære. Herved kom Reformatorerne selv til at bane Vej for »Ortodoksiens« eller »den rene Læres« Tidsalder.

Jo mere man lagde Vægt paa den rene Lære, desto mere maatte man betragte Afvigelser, selv i mindre vigtige Spørgsmaal, som noget meget betænkeligt, der derfor uundgaaeligt maatte fremkalde Stridigheder. Allerede Melanchthon fik dette at føle. Efterhaanden havde han paa flere Punkter fjernet sig fra Luther, hvis overlegne Personlighed i Begyndelsen ganske havde bjærgtaget ham (S. 17). Saaledes fik hans humanistiske Tænkemaade og hans Interesse for det etiske ham til at opgive Prædestinationslæren (S. 22) for Tanken om Guds almindelige Frelsesvilje, og til at fremhæve, at ved Omvendelsen samvirker Menneskets frie Vilje med Guds Naade. I Nadverlæren forkastede han Luthers Spekulationer om Kristi Legemes Allestedsnærværelse og vilde blive staaende ved at hævde Kristi Selvmeddelelse til de troende, uden nærmere at ville udtale sig om Maaden for denne Meddelelse[1]).

[1]) I en senere Udgave af den augsburgske Bekendelse gav han Artiklen om Nadveren (S. 29 Anm.) en anden Ordlyd, saa at den nu kom til at lyde paa, at »sammen med Brødet og Vinen meddeles Kristi Legeme og Blod til

Disse Afvigelser gav vel Anledning til forbigaaende Misstemninger hos Luther, men formaaede ikke varigt at forstyrre det oprigtige Venskab mellem de to Reformatorer, der i saa meget kunde udfylde hinanden. Men efter Luthers Død blev Melanchthon og hans Disciple (»Filippisterne«) Genstand for voldsomme Angreb fra »de ægte Lutheranere«, der ikke vilde taale nogen Afvigelse fra Luthers Meninger. Bl. a. angreb man dem som »Kryptocalvinister«, ɔ: som hemmelige Tilhængere af Calvins Nadverlære. Disse bitre Stridigheder pinte den fredselskende Melanchthon meget, og da han døde 1560, var det med Glæde over at skulle »befries fra Bekymringerne og fra Teologernes Raseri«.

Der blev gjort flere Forsøg paa at udjævne disse Stridigheder, og 1577 fremkom den saakaldte »Konkordieformel« (ɔ: Enighedsformel), der giver en skarpsindig Fremstilling af den ortodokse Opfattelse[1]). I de fleste lutherske Landskirker blev den indført som Bekendelsesskrift, dog ikke i alle. Flere Steder i Vesttyskland trængte Calvinismen igennem, saaledes i Kurpfalz. I Brandenburg gik Kurfyrsten over til Calvinismen, men lod den lutherske Landskirke bestaa, og Flertallet af Befolkningen vedblev at være luthersk. De tyske Calvinister anerkendte den augsburgske Bekendelse og betragtede deres Kristendomsopfattelse som en konsekvent Gennemførelse af Luthers reformatoriske Tanker, hvorfor de gerne betegnede sig som »reformerte«. Ved den westfalske Fred 1648 fik »den store Kurfyrste«, Frederik Wilhelm III af Brandenburg, sat igennem, at de reformerte udtrykkelig blev med-

---

dem, der nyder Herrens Nadver« — en Formel, der udelukker den katolske Forvandlingslære, men ikke den calvinske Opfattelse (S. 58). [1]) Om Nadveren hedder det, at Kristi Legeme gives under, med og i Brødet. Paa god luthersk Vis betegnes den hellige Skrift som »den eneste Regel og Norm, hvorefter alle Lærdomme og alle Lærere skal prøves og dømmes«, medens »Symbolerne« (ɔ: de oldkirkelige og reformatoriske Bekendelsesskrifter) kun er Vidnesbyrd om, hvorledes man til forskellige Tider har opfattet de hellige Skrifter. Paa et andet Sted hedder det imidlertid, at Symbolerne viser, hvad man bestandig bør mene om de omstridte Punkter. Og den skæbnesvangre intellektualistiske Misforstaaelse af Religionens Væsen foreligger i den Sætning, at »Evangeliet er en Lære, der lærer, hvad en Synder bør tro for at opnaa Syndsforladelse hos Gud«. — 1580, paa 50 Aars Dagen for Overrækkelsen af den augsburgske Bekendelse, udkom den saakaldte »Konkordiebog«, der samlede de lutherske Kirkers Bekendelsesskrifter, nemlig de 3 oldkirkelige »Symboler« (I S. 94 f.), den augsburgske Bekendelse, Melanchthons Apologi (S. 30), Luthers Schmalkaldiske Artikler, hans to Katekismer og Konkordieformlen.

indbefattede i Freden, hvad der i Forhold til Augsburgerfreden af 1555 (S. 36) var et Skridt i Retning af større Religionsfrihed[1]).

2. Den ortodokse Teologi. Hvor Konkordieformlen trængte igennem, havde den lutherske Ortodoksi sejret; men den reformatoriske Livsbevægelse var nu stivnet i faste dogmatiske Læreformler. Slutningen af det 16de og største Delen af det 17de Aarhundrede var Ortodoksiens gyldne Tid. Den rene Lære var i sine Hovedtræk fastslaaet i Konkordieformlen; nu gjaldt det om at udvikle det dogmatiske System i alle Enkeltheder og at forsvare det overfor afvigende Opfattelser. Der fremkom nu en ny Skolastik paa Grundlag af Aristoteles' Filosofi (I. S. 152). Under dette Arbejde lagde de ortodokse Teologer stor Lærdom og Skarpsindighed for Dagen[2]), men ogsaa en fuldstændig Mangel paa historisk Sans og en Miskendelse af Forskellen mellem Tro og Lære, der medførte Fanatisme overfor anderledestænkende. Teologien blev en Stridsteologi. Man søgte ikke at forstaa sine kirkelige og teologiske Modstandere, men at tilintetgøre dem. Ligesom i den middelalderlige Skolastik (I S. 156) udartede Teologien ofte til dialektiske Spidsfindigheder. Man drøftede saaledes med største Iver, om Calvinisterne virkelig var Kristne[3]), om en Draabe af Kristi Blod var nok til Forsoningen, hvilket Sprog de første Mennesker havde talt o. s. v. En lignende fantastisk og uhistorisk Karakter havde

---

[1]) Det samme gjaldt om andre Bestemmelser i Freden. Saaledes fulgte der af den Bestemmelse, at Aaret 1624 skulde regnes for Normalaar, at de religiøse Mindretal, der havde haft Kultusfrihed 1624, ogsaa skulde have det i Fremtiden. Og selv om Rigsstænderne beholdt deres »Reformationsret« og derved kunde tvinge anderledestroende Undersaatter til at udvandre (dog uden Tab af Ejendom), kunde de dog ogsaa tilstede dem at blive i Landet og holde Gudstjeneste dér. Det blev tillige udtrykkelig fastslaaet, at hvis en luthersk Landsherre blev reformert, eller en reformert luthersk, maatte han ikke derfor forandre den i Landet bestaaende evangeliske Konfession. — Paven forkastede Freden som ugyldig, fordi den skadede den katolske Kirke og gav Kætterne fri Religionsøvelse, og dette bevirkede atter, at katolske Fyrster i den følgende Tid, naar de havde Magt dertil, satte sig ud over Bestemmelserne i Freden, fordi den ikke var godkendt af Paven og derfor ikke bindende for Katolikker. [2]) Den ortodokse Teologis Hovedværk var Johan Gerhards latinske Dogmatik i 9 Bind. [3]) Saaledes hævdede o. 1600 Philipp Nicolai (Forfatteren til de smukke Salmer »Sions Vægter hæver Røsten« og »Af Højheden oprunden er«), at Calvinisterne i Stedet for den sande Gud ærer og anraaber den lede Djævel. Forstaaelsen af Protestantismens Væsen var saa ringe hos de ortodokse, at mange hyldede Sætningen: »hellere papistisk end calvinistisk«.

den ortodokse Dogmatiks Lære om, at den hellige Skrift var inspireret og ufejlbar i alle Enkeltheder, idet de bibelske Forfattere kun var at betragte som Skrivere eller Penne, som Guds Aand havde benyttet, en Skriftopfattelse, der mere ligner Calvins (S. 57) end Luthers (S. 16f.).

Dogmatikken beherskede hele Teologien. Etikken blev for det meste kun behandlet som et underordnet Afsnit af Dogmatikken, Kirkehistorien blev næsten ganske forsømt, ja selv Skriftstudiet, som Reformatorerne havde fremhævet som Teologiens Midtpunkt, traadte nu tilbage for Dogmatikken. Skriftfortolkningen blev ikke sproglig-historisk, men dogmatisk, idet man udlagde Skriften efter Bekendelsesskrifterne, ligesom de romersk-katolske udlagde den efter deres Traditioner (S. 76). Alle Universitetslærerne var forpligtede til at følge den augsburgske Bekendelse. Ved Universiteterne og de lærde Skoler var Latinen næsten eneherskende. Folkeundervisningen var (særlig paa Landet) kun Genstand for ringe Interesse[1]). Hvad der mest blev lagt Vægt paa, var Udenadslæren af Luthers Katekismus og Salmer.

3. Kirkelivet i Ortodoksiens Tid. Ogsaa det praktiske Kirkeliv led under Ortodoksiens Herredømme[2]). Prædikenerne, som var lange og lærde, med skarpe Udfald mod anderledestænkende Kristne, gik hen over Hovederne paa Tilhørerne og virkede derfor mere søvndyssende end vækkende. Menigheden var kun Præstens Tilhørere, ikke hans Medarbejdere. Den kirkestyrende Myndighed tilhørte Landsherren (S. 25 f. 36), som udøvede den dels gennem Superintendenterne, der skulde indsætte Præsterne og føre Tilsyn med deres Liv og Lære, dels gennem »Konsistorierne«, der egentlig var kirkelige Domstole, sammensatte af Teologer og Jurister, men efterhaanden mere og mere fik den kirkelige Forvaltning ind under sig. Datidens Kirkeliv var i det hele præget af Passivitet. Over Kristi Forsoning glemte man Jesu Efterfølgelse; Helliggørelsen traadte tilbage for Retfærdiggørelsen. Forkyndelsen fremhævede med Styrke,

[1]) Almindelig, skolepligtig Undervisning blev første Gang indført af Hertug Ernst den Fromme af Gotha (1642). [2]) En from württembergsk Præst fra Trediveaarskrigens Tid klager over, at Teologerne »hellere vil erkende Treenigheden end tilbede den, hellere beskrive Angeren over deres Synder end føle den, hellere nedsætte Gerningernes Fortjenstlighed end gøre gode Gerninger«.

hvad Gud i sin Naade havde gjort for os, men glemte, hvad den samme Naade vil udrette i os og ved os. Det gjaldt om gennem Naademidlerne at beredes til en salig Død, medens man alt for ofte glemte Retten og Pligten til at leve et helligt Liv. Ogsaa Arbejdet for Ydre Mission blev ganske forsømt.

Det er let forstaaeligt, at Reformatorerne ikke optog noget praktisk Arbejde for Hedningemissionen. De havde jo nok at gøre med at fæstne den nye evangeliske Kristendomsopfattelse i Hjemmet overfor de katolske Magthaveres Modstand. Desuden manglede de enhver direkte Berøring med hedenske Folk. De store nyopdagede Kolonier var jo i Spaniens og Portugals Eje (S. 83), og disse ivrigt katolske Magter vilde ikke have taalt protestantiske Missionærer i deres Besiddelser. Mærkeligere er det derimod, at vi ikke engang træffer Missionstanker hos Reformatorerne. De fremdrager ganske vist Skriftens Ord om, at Evangeliet skal blive forkyndt for alle Folkeslag i Verden, og de nævner undertiden, at Apostlene ikke er naaet ud i hele Verden, men kun har paabegyndt Evangeliets Forkyndelse; men de opfordrer ikke til at træffe særlige Foranstaltninger til at fortsætte Apostlenes Virksomhed. Det hele synes at gaa af sig selv efter Guds Raadslutning. Baade hos Luther, Zwingli og Calvin medfører Forudbestemmelseslæren, at Vægten i den Grad lægges paa Guds Virksomhed, at særlige Foranstaltninger fra Menighedens Side bliver overflødige, og Tanken om Evangeliets Udbredelse faar en passiv Karakter. For saa vidt som de overhovedet nævner menneskelige Midler til Evangeliets Udbredelse, er det et lejlighedsvist Vidnesbyrd af Kristne, der lever blandt Hedningerne (f. Eks. som Krigsfanger), eller Øvrighedens Pligt til at sørge for Evangeliets Forkyndelse indenfor sit Magtomraade. Dette Hensyn til Øvrighedens Pligter synes at have været bestemmende for Gustaf Vasa's Bestræbelser for at kristne de hedenske Lapper i det nordlige Sverige, og denne første lutherske Hedningemission blev fortsat under hans Efterfølgere.

Endnu mere end Reformatorerne manglede de ortodokse Teologer i det 17de Aarhundrede Forstaaelse for Kirkens vedvarende Missionsforpligtelse. De fremhævede, at Missionsbefalingen kun var givet til Apostlene og faktisk udført af dem i alle Lande (ogsaa Amerika, Indien og Kina), hvad de mente at kunne udlede af Skriftord som Rom. 10, 18. Kol. 1, 23. Derfor bekæmpede de som farlige Sværmere de enkelte Mænd i Samtiden, der slog til Lyd for Kirkens Missionspligt.

Paa samme Tid som den rene Lære havde ogsaa Overtroen en Blomstringstid. Med sin konservative Natur og sin

frodige Fantasi havde Luther fastholdt de middelalderlige Forestillinger om Djævelens umiddelbare Indgriben i alle Livets Ulykker, om Hekseri og Trolddom, som han var opvokset i (I S. 197). Ogsaa dette blev efterhaanden faste Bestanddele af den overleverede »rene Lære«; man vilde vise, at man ikke var mindre ivrig for Rettroenheden end Katolikkerne og anvendte derfor ligesom disse Dødsstraf mod »Hekse«[1]). Overhovedet kan det vist med Rette siges, at der ingen Sinde i Protestantismens Historie har været ført mere ufrugtbare teologiske Stridigheder eller hersket større Uvidenhed og Raahed i Menighederne end i Ortodoksiens Blomstringstid.

Her maa det dog ikke overses, hvor meget Trediveaarskrigen med al dens Mord og Brand og Plyndring havde bidraget til den tiltagende Raahed og sædelige Forvildelse. Under disse ulykkelige Forhold udførte mange protestantiske Landsbypræster et trofast Arbejde som Sjælesørgere og Folkeopdragere. Og den lutherske Fromhed gav sig nye Udslag i kærnefulde Salmer som: »Hvo ikkun lader Herren raade«, »Nu takker alle Gud«, »Jesus, dine dybe Vunder«, »Mægtigste Kriste« o. a. Den betydeligste tyske Salmedigter i det 17de Aarhundrede var Præsten Paul Gerhardt, hvis skønne Salmer er et klassisk Udtryk for den lutherske Forsonings- og Forsynstro med dens Frelsesvished, dens mandige Frejdighed og Kraft, selv under Lidelser (»Den Grund, hvorpaa jeg bygger«, »Befal du dine Veje«, »O Hoved, højt forhaanet« — ogsaa Sommersangen »Gak ud, min Sjæl, betragt med Flid« og Aftensangen »Nu hviler Mark og Enge«). Ogsaa paa Prosa fremkom der værdifulde Andagtsbøger som Johan Arnds »Om den sande Kristendom« og Christian Scrivers »Sjæleskat«, der lige til vore Dage har været meget læste, ogsaa her hjemme. Disse Mænd søgte at modarbejde den døde Kirkelighed ved at tilskynde til Jesu Efterfølgelse, og de fremhævede Verdens Forsagelse og Sjælens Forening med Kristus som Brudens med Brudgommen paa en Maade, der viste tilbage til den middelalderlige Mystik (I § 29) og fremad til Pietismen (§ 20)[2]).

[1]) Et »Skriftbevis« for Rigtigheden af denne Fremgangsmaade fandt man i 2. Mos. 22, 18. [2]) Der fremkom ogsaa en ukirkelig Mystik, for hvilken den historiske Kristendom og den synlige Kirke med dens Naademidler var af mindre Betydning i Sammenligning med Erfaringen af Guds og Menneskets Enhed i Sjælens inderste Grund. Den mest bekendte Ordfører for denne Retning

§ 17. Den lutherske Ortodoksi i Norden (c. 1560—1700).

1. Teologien. Den lutherske Statskirke, som Christian III havde grundlagt i Danmark og Norge, vilde hverken taale »Papister«, »Vederdøbere« eller »Sakrament-Sværmere« (ɔ: Calvinister). Under Frederik II (1559—1588) blev der derfor affattet 25 Fremmedartikler, som skulde underskrives af alle fremmede, der vilde bosætte sig her i Landet. Selve Fremmedartiklernes Forfatter, den betydeligste danske Teolog i det 16de Aarhundrede, **Niels Hemmingsen,** undgik ikke senere at blive anklaget som »Kryptocalvinist«. Under et fleraarigt Studieophold i Wittenberg havde Niels Hemmingsen sluttet sig nøje til Melanchthon, med hvis mæglende Aandsretning han selv var beslægtet. Som Professor i København vandt han ved sine klare og grundige teologiske Skrifter[1]) et anset Navn baade hjemme og ude (»Danmarks almindelige Lærer«). Men da man havde vejret Kryptocalvinisme i hans Dogmatik[2]), maatte han tilbagekalde de Udtalelser, der havde vakt Anstød, og vedkende sig den ortodokse lutherske Nadverlære. Fra tysk Side vedblev man imidlertid at anklage ham for Frederik II, og et Par Aar efter blev han afskediget, om end i Naade og med en god Pension († 1600). Dog vilde Kongen ikke have Konkordieformlen (S. 95) indført, for at den ikke skulde give Anledning til nye Stridigheder. Han skal endog selv have brændt det Eksemplar af Konkordiebogen, som han havde faaet tilsendt, og han forbød under Dødsstraf Salget af denne Bog.

Niels Hemmingsen havde mange Disciple og Meningsfæller; men under Christian IV (1588—1648) blev Kryptocalvinismen besejret med ydre Magtmidler. Det, at en Præst eller Biskop eller teologisk Professor røbede calvinistiske Tilbøjeligheder, var tilstrækkeligt til at bevirke hans Afskedigelse. Ortodoksiens

---

var den synske Skomager Iacob Böhme (c. 1600), i hvis fantastiske Spekulationer om den guddommelige Selvbevidstheds Udvikling, om den evige Natur i Gud, om Verdens og det ondes Tilblivelse ud fra Modsætninger i Guds Væsen Romantikkens Filosoffer og Teologer (som Schelling og Martensen) har ment at finde dybsindige Sandheder. [1]) Niels Hemmingsen udgav bl. a. paa Latin Fortolkninger til de bibelske Skrifter, en Evangeliepostil, en Pastoralteologi (ɔ: en Fremstilling af Præstens Gerning) og en Dogmatik. Paa Dansk udgav han et opbyggeligt Skrift, »Livsens Vej«. Hans Bøger udkom i flere Oplag og blev oversat paa forskellige Sprog. [2]) Han lærte, at Brødet og Vinen i Nadveren uddeles som Tegn paa Herrens Legeme og Blod, og at Kristus »er nærværende, ikke med Hensyn til Ste-

Sejr skyldtes især den teologiske Professor og senere Sjællands Biskop, Hans Povlsen Resen[1]), hvem det lykkedes at vinde Kongens Gunst og at faa den verdslige Magt til at støtte Ortodoksien. Resens Eftermand som Professor og Biskop var **Jesper Brochmand** († 1652). Han udgav paa Latin en udførlig Dogmatik, der udmærker sig baade ved Lærdom og Klarhed, foruden flere Stridsskrifter mod Katolikkerne, som paa Trediveaarskrigens Tid haabede at kunne vinde Danmark tilbage for den gamle Kirke[2]). Paa Dansk udgav han bl. a. en Huspostil, der i et ualmindelig jævnt og forstaaeligt Sprog gennemgaar Kirkeaarets Evangelier og Epistler Vers for Vers, ja Ord for Ord, ofte med trættende Vidtløftighed, uden at tage noget som helst Hensyn til Tidens eller Læsernes særlige Forhold; men maaske har netop denne udpræget bibelske Karakter gjort Brochmands Postil i Stand til at kunne overleve sin Tid, saa at den i henved 200 Aar har været den danske Almues kæreste Andagtsbog. Dette Skrift viste, at Brochmand ikke alene ønskede at fremme den rene Lære, men ogsaa det fromme Levned, og det samme gjaldt om hans Virksomhed som Biskop, hvor han bl. a. var en flittig Visitator. Overhovedet var Brochmand en tiltalende Repræsentant for Ortodoksien, selv om han ogsaa delte dens svage Sider, baade Troen paa Spøgelser og Trolddom, og den Opfattelse, at der kun burde taales een Religion i det ene Rige, hvorfor Staten havde Ret til at landsforvise Kættere.

2. Kirkestyrelsen. Ved Enevældens Indførelse 1660 spillede Sjællands Biskop, Hans Svane, en betydelig Rolle og fik som Udtryk for Kongens Paaskønnelse Titlen Ærkebiskop. I Kongeloven (1665) udtales, at Kongens Efterkommere i tusinde Led skal dyrke Gud i Overensstemmelse med den augsburgske Konfession, holde Landets Indbyggere ved den rene og uforfalskede Tro, og den vældelig haandhæve og beskærme mod alle Kættere. Kongen skal have den højeste Magt over

det — thi dersom man ser hen til Stedet, er Kristi Legeme paa sit Sted i Himlen — men med Hensyn til det Menneskes Tro, der rettelig bruger Kristi hellige Nadver« (jfr. S. 58). [1]) Medens »Christian III's Bibel« (S. 47) havde lagt Luthers Oversættelse til Grund, udgav Resen den første danske Bibeloversættelse efter Grundsprogene. Af misforstaaet Ærbødighed for Skriftens Bogstav havde han søgt at gengive Grundteksten Ord for Ord, hvorved Oversættelsen blev meget ubehjælpsom og ofte vanskelig forstaaelig. [2]) En Menneskealder senere gik den berømte Anatom og Geolog Niels Steensen (Steno) under et Ophold i Udlandet over til den katolske Kirke.

hele Kleresiet[1]), ligesom det ogsaa tilkommer ham at beskikke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste. Herved indførtes der ingen principiel ny Ordning, da Kongen allerede fra Christian III's Tid havde haft den øverste kirkestyrende Myndighed. Den hidtil gældende kirkelige Lovgivning blev nu revideret, og Resultatet heraf foreligger i Christian V's Danske Lov (1683), Kirke-Ritualet (1685) og Alterbogen (1688. Jfr. S. 45 Anm. 4). Danske Lov paabyder, at alene den Religion skal tilstedes i Kongens Riger og Lande, som stemmer overens med den hellige Skrift, de 3 oldkirkelige Symboler (I S. 94 f.), den augsburgske Bekendelse og Luthers lille Katekismus. Derimod nævnes Konkordieformlen ikke (S. 100). Den vigtigste kirkelige Forandring, som Enevælden medførte, angik Besættelsen af de kirkelige Embeder, idet Kirkeordinansens Bestemmelser (S. 47) nu blev ophævede. For Præstevalgets Vedkommende havde de ofte vist sig uheldige[2]), og med Hensyn til Bispevalget var de kun sjældent blevet overholdt. I den følgende Tid blev det Kongen, der beskikkede Biskopperne, og Præsteembederne bortgaves ved Kongebreve gennem Kancelliet. Derimod beholdt Adelsmændene deres ofte misbrugte[3]) Patronatsret, ja den blev endog mere almindelig, idet Regeringen — for at skaffe Penge til Veje — solgte Kirker med tilhørende Kaldsret.

3. Kirkelivet. Kirkelivet i dette Tidsrum har de samme Ejendommeligheder som i Tyskland (S. 96 f.): stor Iver for den rene Lære, forenet med Forveksling af Tro og Lære, Fanatisme mod anderledestænkende[4]), Vane-

[1]) Den enevældige Regering brugte (eller misbrugte) ofte Præsterne i rent verdslige Sager. Saaledes skulde de affatte Mandtalslister og paategne Tjenestefolks Pas, naar de vilde flytte fra Sognet. Fra Prædikestolene blev der kundgjort kongelige Forordninger og lyst efter bortrømte Bønderkarle. Der blev ogsaa anvendt Kirketugt, især Udelukkelse fra Nadverens Sakramente, som Straf for moralske og borgerlige Forseelser. [2]) Allerede tidligt lød der Klage over, »at hvilken Person, som haver flest Slægt og Venner udi et Sogn . . . den bliver Sognepræst, hvad heller han er duelig og lærd dertil, eller ej«. Ofte krævede man, at den nye Præst skulde ægte Formandens Enke, som derved blev forsørget paa den nemmeste Maade. [3]) Der er Eksempler paa, at Præster har maattet betale Patronen en Sum Penge for Embedet eller har maattet forpligte sig til at ægte Godsejerens afskedigede Frille. [4]) Da Christian V — efter sin reformerte Dronning Charlotte Amalies Ønske og for at fremme Handel og Industri — vilde give de reformerte en begrænset Religionsfrihed, rejste Gejstligheden en stærk Modstand derimod; »thi hvad Samkvem er der mellem Lyset og Mørket,

kristendom[1]) og Forsømmelse af Helliggørelsen[2]), hvad der viste sig i Drukkenskab og Usædelighed, Slagsmaal og Overfald. Selv i Kirkerne mødte Almuesfolk ikke sjældent drukne, især ved Bryllupper og Begravelser. Ogsaa over Præsternes sædelige Liv lød der mange Klager[3]). Hertil kom den store Uvidenhed[4]) og Overtro. Baade læg og lærd troede paa Varsler og Trolddom, og man slap heller ikke her hjemme fri for de afskyelige Hekseprocesser[5]).

Dog maa det erindres, at det til enhver Tid fortrinsvis er Manglerne, der bemærkes og omtales. Fra den her omhandlede Tid foreligger der ogsaa adskillige Vidnesbyrd om

---

Kristus og Belial?« (2. Kor 6, 14 f.). [1]) En Forordning af Christian IV (1639) klager over, »at mange i denne forfængelige Mening befundne ere, at den sande Gudstjeneste fornemmelig og alene bestaar i udvortes Kirkegang, Sakramenternes udvortes Brug, Sjungen, Beden og deslige; uanset deres Liv, Levned og Omgængelse ikke befindes Guds Ords Vilje og Formaning lig og enformig«. Hvor betegnende er ikke ogsaa den senere Forordning af Christian IV, »at der Folk skal tilforordnes, som kan gaa om med lange Kæppe til at slaa dem paa Hovedet med, som sover under Prædikenen«. [2]) Man tænke f. Eks. paa Christian IV, der var en regelmæssig Kirkegænger og en flittig Bibellæser, og dog holdt en stor Mængde Friller, eller paa Frederik IV, der utvivlsomt var en religiøs Natur, med Interesse for Missionen (§ 22, 1), og som dog to Gange lod sig vi til venstre Haand, uagtet hans Dronning endnu levede — en Forbrydelse, hvorfor Danske Lov havde fastsat Dødsstraf. Dog maa det erindres, at Kongernes Sædelighed ofte er ringere end Befolkningens, hvorfor man ikke uden videre kan slutte fra hin til denne. [3]) Saaledes hedder det i et Kongebrev fra 1579, at hos mange Provster og Præster »følges deres Lærddom og Levned ikke ad, men en Part af dem fører et utilbørligt Levned udi idel Drukkenskab, Horeri og andre saadanne Laster«. [4]) Skolevæsenet stod meget lavt. Adskillige Købstæder havde slet ingen Almueskoler, og paa Landet maatte Børnene nøjes med at samles een Gang om Ugen for at lære den kristelige Børnelærdom udenad hos Sognets Degn eller hos »Løbedegnen«, ɔ: en Discipel fra Latinskolens ældste Klasse. Derimod havde selv de mindste Købstæder deres Latinskole, ganske vist ofte usle Bygninger med slet lønnede og uvidende Lærere. Undervisningen foregik her paa Latin og tilstræbte især at forberede til de latinske Disputationsøvelser, der florerede paa Universitetet, saaledes som det bl. a. vil være kendt fra »Erasmus Montanus«. Universitetet var væsentlig en Præsteskole; de øvrige Videnskaber forsømtes for Teologien, der blev dyrket paa en ufri og derfor uvidenskabelig Maade. Inden teologisk Embedseksamen blev indført under Christian IV, var det tilmed kun et Mindretal af Præsterne, der overhovedet havde studeret ved Universitetet (S. 47). [5]) I Palladius' Visitatsbog (S. 46) hedder det, at Troldkvinders fortjente Løn er »en sviende Hale« (ɔ: Baalet), og han skildrer med synlig Tilfredshed, hvorledes man er paa Jagt efter dem »som efter Ulve«. Christian V's Danske Lov paabyder, at den, der giver sig af med at signe og mane, skal rømme Kongens Riger og Lande, medens den, der har forsvoret Gud og sin hellige Daab, og hengivet sig til Djævelen, skal brændes levende. Selv Holberg, der spotter Overtroen (i Komedierne »Uden Hoved og Hale« og »Hexeri eller blind Allarm«), er overbevist om Spøgelsers Tilværelse, og det samme gælder den kritiske Historiker Gram og den pietistiske Teolog Pontoppidan.

en oprigtig Fromhed, der særlig ytrer sig som Gudhengivenhed under Livets Lidelser og med Døden for Øje.

Der fremstod ogsaa i Danmark Mænd, der ligesom Johan Arnd i Tyskland (S. 99) viste fremad mod Pietismen ved at angribe den herskende Vanekristendom og kræve, at Troen skulde vise sig i Livet. Saaledes Jens Dinesen Jersin, der var Biskop i Ribe og skrev nogle meget læste Andagtsbøger ,og den lærde Adelsmand Holger Rosenkrantz, der opgav sin Stilling som Rigsraad for at trække sig tilbage til sin Herregaard Rosenholm, hvor han levede et alvorligt Fromhedsliv, optaget af teologiske Studier og af at opdrage unge adelige, der var betroet til hans Varetægt. Hans stærke Fremhævelse af, at Troen maatte vise sig i gode Gerninger, bragte ham i Strid med Teologerne, der angreb ham for Uoverensstemmelse med den lutherske Retfærdiggørelseslære.

4. Salmedigtningen. Et særligt Lyspunkt i den ortodokse Tid var ligesom i Tyskland (S. 99) Salmedigtningen. I Slutningen af det 16de Aarhundrede digtede Hans Christensen Sthen († 1610 som Præst i Malmø) sine skønne Salmer, hvis hjertevindende Troskyldighed minder om Folkevisetonen: »Den mørke Nat forgangen er« (med Omkvædet: Gud give os Lykke og gode Raad, sin Naades Lys os tilsende!), »Den lyse Dag forgangen er« (med Omkvædet: Glæde os Gud i Himmerig!), »Du Herre Krist«.

En endnu betydeligere Salmedigter var **Thomas Kingo**, der var Sognepræst i sin Fødeby Slangerup og senere Biskop i Odense († 1703). Hans Salmehæfte »Aandeligt Sjungekor« vandt saa megen Paaskønnelse, at det blev overdraget ham at udarbejde en ny Kirkesalmebog, der skulde afløse Hans Thomissøns (S. 48). Men efter at han havde udgivet første Halvdel (»Vinterparten«, der omfattede Tiden fra Advent til Paaske), blev det ham givne Privilegium taget tilbage, vistnok fordi man fandt, at for mange af de gamle Salmer var udeladte eller helt omarbejdede, hvad der maatte volde store Vanskeligheder i en Tid, da saa mange ikke kunde læse og derfor ikke kunde synge andre Salmer end dem, som de kunde udenad. Der blev da nedsat en Kommission af københavnske Teologer, og den udgav en Salmebog, der indeholdt 297 Salmer, hvoraf 85 af Kingo. Da han fik Privilegium paa at lade den trykke og sælge, kom den til at gaa under hans Navn, og denne Kingoske Salmebog fra 1699 var i 100 Aar den almindelige Kirkesalmebog i Danmark og Norge.

Kingo er en af de største Salmedigtere, der nogen Sinde har levet. Aldrig har vistnok den særlig lutherske Fromhed med dens levende Forsynstro, dens Glæde over Guds Naade og over Naturens Skønhed, dens Værdsættelse af det menneskelige Legeme, af Familielivet og den borgerlige Kaldsgerning givet sig et skønnere Udtryk end i Kingos Morgensalme »Nu rinder Solen op af Østerlide« med det uforlignelige Vers:

»Min Sjæl, vær frisk og glad,
lad Sorgen fare!
Dit Legems Blomsterblad
vil Gud bevare.
Han vil i Dag mig give Kraft og Styrke;
jeg i mit Kald og Stand
min Gud og Fader kan
tilbørlig dyrke.«

De samme Strenge anslaas i »Rind nu op i Jesu Navn, du livsalig Morgenrøde!« hvor Solen, som saa ofte hos Kingo, bliver et Billede paa Jesus. Ligesom den kristelige Glæde var ogsaa den kristelige Alvor Kingo velkendt. Han har baade digtet Passionssalmer som »Se, hvor nu Jesus træder hen til den Morderstad« og »Gak under Jesu Kors at staa«, og Paaskesalmer, f. Eks. »Som den gyldne Sol frembryder gennem den kulsorte Sky«. Ofte skildrer han de store Modsætninger, der præger Menneskelivet: »Sorrig og Glæde, de vandre til Hobe, Lykke, Ulykke, de gange paa Rad«, og han kunde ud fra sin egen Erfaring sige: »Alle har sit, stort eller lidt, Himlen alene for Sorgen er kvit«. Derfor kunde han blive i Stand til at digte den mægtigste Salme, der nogen Sinde er skrevet paa Dansk »Far, Verden, far vel!« med den gribende Bekendelse af, at alt, hvad denne Verden kan give, Rigdom og Guld, Ærens Kroner og Kranse, Yndest og Gunst, Venskab og Tro, kødelig Lyst, ja »alle mine Aar, som smugende svinder og snigende gaar«, »min Bekymring, mit tankefuld Sind, min Sorrig, min Glæde, mit Hovedes Spind, mit Arbejd, min Møje og Sved« — alt er Forfængelighed. Derfor vender hans Tanker sig bort fra denne Verden og henimod »Evigheds dejlige Vaar«, dér, hvor »Jesus er Solen, hvis Straaler er strød' i Abrahams Skød«. At den samme Mand har kunnet skrive denne, den mest tungsindige af alle vore Salmer, og tillige den frejdigt straalende »Nu rinder Solen op af Østerlide«, er et Vidnesbyrd om Rækkevidden af Kingos religiøse Erfaringer, »nu i Sorrig, nu i Glæde, nu i Fald og nu i Sæde, ofte fuld af stor Uro, altid fuld af Jesu Tro« — som det hedder i det skønne lille »Hjertesuk«: »Aldrig er jeg uden Vaade«.

5. Sverige. Medens Kirkelivet i Norge (S. 49) i dette Tidsrum ganske har det samme Præg som i Danmark, har den kirkelige Udvikling i Sverige (S. 50) større Ejendommelighed. Her syntes det endog en Tid, som om den katolske Modreformation skulde sejre. Gustav Vasas anden Søn, Johan III († 1592), der var gift med en polsk Prinsesse, havde med stor

Iver fordybet sig i Kirkefædrene og ønskede at bringe sit Rige tilbage til »den første Kirkes apostolske og katolske Tro«. Flere Jesuitter blev sendt til Sverige for at underhandle med Kongen, der ogsaa lod sig optage i den katolske Kirke. Men da Paven ikke vilde gaa ind paa hans Krav om Nadver under begge Skikkelser, Præsteægteskab og Messe paa Svensk, opgav Johan sine Tanker om den svenske Kirkes Genforening med Rom. Derimod var han meget ivrig for at faa en katolicerende Liturgi (»Röda boken«) drevet igennem og straffede dem, der ikke vilde antage den. Hans Søn og Efterfølger Sigismund, der var en ivrig Katolik, var bleven valgt til Konge i Polen og skulde nu tillige være Sveriges Konge efter sin Faders Død. Men inden han kom til Landet, fik Gustav Vasas tredje Søn, Hertug Karl, der midlertidigt var Rigsforstander, sammenkaldt et Kirkemøde i Upsala 1593. Det vedtog, at den svenske Kirke vilde blive ved Guds rene Ord, de 3 oldkirkelige Bekendelser og den augsburgske Konfession. Derimod blev »Den røde Bog« forbudt som overtroisk og papistisk. Disse Bestemmelser blev Sigismund nødt til at godkende for at opnaa at blive kronet; men da han senere med Vaabenmagt vilde gennemføre Modreformationen i Sverige, blev han overvundet af Hertug Karl og afsat 1599. Derpaa blev Hertugen Konge (Karl IX). Han havde Sympati for Calvinismen; men hans Forsøg paa at faa Liturgien ændret i calvinistisk Retning strandede paa Gejstlighedens strengt lutherske Ortodoksi. Hans Søn og Efterfølger, Gustav II Adolf, var lige fremragende som Statsmand og Hærfører og som religiøs Personlighed. Ved sin Deltagelse i Trediveaarskrigen reddede han Protestantismen i Tyskland († 1632 i Slaget ved Lützen). Gustav Adolfs Datter, Christina, nedlagde 1654 Regeringen for at kunne rejse til Rom og dér dyrke sine kunstneriske og videnskabelige Interesser. Kort efter at hun havde forladt Sverige, gik hun over til Katolicismen. For den svenske Kirke fik dette ingen Betydning; her havde den lutherske Ortodoksi omsider sejret. Fuldt gennemført blev den kirkelige Uniformitet i Slutningen af det 17de Aarhundrede, under Karl XI's Regering, ved en ny Kirkelov og »Kirkehaandbog« (S. 51), Salmebog, Katekismeforklaring og Bibeloversættelse.

§ 18. Religiøse Kampe i England i det 17de Aarhundrede.

1. Den engelske Kirke under Jakob I og Karl I. Efter Dronning Elisabeths Død blev Jakob VI af Skotland (S. 62) Englands Konge som Jakob I (1603—1625). Katolikkerne saa i Begyndelsen med store Forventninger hen til Maria Stuarts Søn; men da de følte sig skuffede, blev der gjort Forsøg paa at sprænge Kongen og Parlamentet i Luften. Denne »Krudtsammensværgelse« blev dog opdaget og gav Anledning til skærpede Forholdsregler mod Katolikkerne. Ogsaa Puritanerne (S. 66) følte sig skuffede i de Forhaabninger, de havde sat til Kongen, som var født og opdraget i det presbyterianske Skotland. Alle deres Ønsker blev afviste, mange puritanske Præster afsatte, ja Kongen paatvang endog den skotske Kirke Biskopper.

Jakob I's Søn og Efterfølger Karl I (1625—1649) var ligesom sin Fader opfyldt af Forestillingen om den uindskrænkede Myndighed, han havde som Guds Stedfortræder paa Jorden, og han søgte Støtte for sine Magtkrav i den episkopale Kirke. Indenfor denne var der fremkommet en katolicerende, højkirkelig Retning, der lagde den største Vægt paa den biskoppelige Forfatning og den »apostolske Rækkefølge« (»uden Biskopper ingen Kirke!«) og betragtede den biskoppelige Kirke som den rette Midte mellem den romerske Katolicisme og den calvinske Puritanisme. Denne Retnings ledende Mand, Ærkebiskop Laud af Canterbury, søgte ved Tvangsmidler at bekæmpe Puritanerne i England og tilskyndede Karl I til at indføre den engelske Kirke- og Gudstjenesteordning i Skotland. Men Skotterne rejste sig til Forsvar for deres calvinske Kirkeordning (S. 62), og Kongen blev derfor nødt til at indkalde Parlamentet for at faa Penge bevilget til Krigen. I 11 Aar havde Karl I regeret uden Parlament, og i den Tid var Modstanden vokset, baade mod Kongens absolutistiske Tilbøjeligheder og mod Bispemagten som hans vigtigste Støtte. Efterhaanden var Puritanerne blevet et politisk Frihedsparti, der kæmpede for Parlamentets Magt i Modsætning til den næsten uindskrænkede Kongemagt. Til sidst kom det til en aaben Borgerkrig mellem Kongens Parti (»Kavalererne«) og Parlamentets, som især havde Tilhold i Byerne.

Parlamentet sluttede en Pagt med Skotterne, ophævede

Bispedømmet og sammenkaldte (1643) en Synode af Teologer og Lægfolk i Westminster-Abbediet i London for at bringe den engelske Kirkes Forfatning, Gudstjeneste og Lære i Overensstemmelse med den skotske Kirkes. Denne Westminster-Synode udarbejdede den saakaldte Westminster-Bekendelse, der endnu gælder i Skotlands og Nordamerikas presbyterianske Kirkesamfund. Den er calvinsk i Læren om Sakramenterne og Forudbestemmelsen, og kræver en ubetinget Søndagshvile. Nu skulde der ogsaa i England indføres en presbyteriansk Kirkeforfatning; men dette skete kun i London og enkelte andre Steder, saa stærk Modstand mødte det, ikke blot fra biskoppelig, men ogsaa fra independentisk Side.

2. Independenterne og Cromwell. Independenterne var Puritanismens venstre Fløj, et yderliggaaende kirkeligt Friheds-parti. De krævede hver enkelt Menigheds Uafhængighed (independence), ikke blot af Staten, men ogsaa af enhver overordnet kirkelig Myndighed. »Nøglemagten« tilhørte efter deres Opfattelse hverken Paven eller Episkopatet eller Presbyteriet, men den enkelte Menighed som Helhed (congregation — deraf Navnet Kongregationalister). Derfor forkastede de baade den episkopale og den presbyterianske Kirkeordning. Hver enkelt Menighed skal være en frivillig Sammenslutning af sande troende; den skal selv vælge sine Ledere og træffe Bestemmelse angaaende Gudstjenesten og Læren. Independenterne var Modstandere af alle faste kirkelige Former (Bønneformularer, Trosbekendelser, bestemte Festdage o. lign.); adskillige af dem forkastede ogsaa Barnedaaben, hvorved Grænsen mellem Independenter og Baptister (S. 110) blev temmelig flydende.

Under Elisabeth og Jakob I blev Independenterne forfulgte i England, hvorimod de i Nederlandene dannede Menigheder af engelske Flygtninge. 1620 satte de saakaldte »Pilegrimsfædre« over til Nordamerika. Faa Aar efter begyndte Puritanerne at udvandre, og Lauds Bestræbelser for at bekæmpe Puritanismen i England bevirkede, at henved 4,000 puritanske Familier søgte et Fristed i den nye Verden (§ 31, 1). En af disse udvandrede puritanske Præster var John Eliot, som i 1646 begyndte det Missionsarbejde, der har skaffet ham Tilnavnet »Indianernes Apostel« (§ 39, 2). Beretningerne om hans Virksomhed vakte stor Opsigt i Eng-

land, hvor der ved en Parlamentsbeslutning blev oprettet en »Korporation for at fremme Evangeliets Udbredelse i Ny-England«, det første Missionsselskab i Protestantismens Historie.

Paa Borgerkrigens Tid vandt Independenterne mange Tilhængere i England, og i **Oliver Cromwell** fik de en fremragende Fører. Han var Søn af en puritansk Landadelsmand og blev Medlem af Underhuset og Oberst i Parlamentets Hær. Cromwell var en Levendegørelse af Puritanismens lidenskabelige religiøse Begejstring, og han følte sig urokkelig vis paa at være et Redskab i Guds Haand, udvalgt til at omdanne det engelske Samfund til et Guds Rige. Med sine strengt disciplinerede Soldater (»Jærnsiderne«), hos hvem han hverken taalte Drukkenskab, Eder eller Gudsbespottelse, sejrede han over Karl I. Kongen blev dømt til Døden som Tyran og Forræder mod det engelske Folk og henrettet 1649. England blev erklæret for en Republik; den virkelige Magt laa i Hænderne paa Hæren, og 1653 blev Cromwell valgt til Protektor paa Livstid. De kirkelige Forhold var dengang i høj Grad forvirrede. Den biskoppelige Kirkeordning var ophævet, den presbyterianske indført i Stedet, men kun paa Papiret, og der var en Mangfoldighed af religiøse Anskuelser og Sekter, ofte af sværmerisk Art (Paaberaabelse af indre Aabenbaringer, Syndfrihedslære, Drømmerier om Tusindaarsriget o. s. v.). Cromwells Kirkepolitik gik ud paa at opretholde den statskirkelige Ramme med Sogneinddelingen og Præstelønningerne; men hver enkelt Menighed skulde styre sig selv uden at have nogen kirkelig Myndighed over sig, saa at den frit kunde vælge en presbyteriansk, independentisk eller baptistisk Sognepræst. Udenfor denne rummelige Statskirke kunde der dannes frie Menigheder, som selv lønnede deres Præst. Det var nemlig Cromwells Mening, at »Samvittighedsfrihed er en naturlig Rettighed«, og han fik sat igennem, at alle de, der bekendte sig til Troen paa Kristus, skulde have fri Religionsøvelse, dog ikke Papisterne, som ansaas for statsfarlige, fordi de adlød en fremmed Hersker. Derimod fik Jøderne Religionsfrihed. Udadtil fortsatte Cromwell med stor Dygtighed Elisabeths Politik, idet han søgte at grundfæste Englands Stilling som en protestantisk Stormagt. Men en Del af hans tidligere religiøse Meningsfæller var tillige sociale revolutionære, og de var misfornøjede med

Cromwells faste Styrelse, særlig hans Opretholdelse af Statskirken, hvorfor de fremkaldte den ene Sammensværgelse efter den anden imod den formentlige Forræder. 1658 døde han. 2 Aar efter indkaldte Parlamentet Karl I's Søn, Karl II (»Restaurationen« 1660), og med Kongedømmet blev den biskoppelige Kirkeordning indført paa ny (S. 113).

I den stærkt bevægede Tid omkring Midten af Aarhundredet levede et Par af Englands mest fremragende religiøse Forfattere. Under Cromwells Protektorat var John Milton Statssekretær. Hans religiøse Udvikling havde ført ham fra Presbyterianisme til Independentisme, og han fremtraadte som en ivrig og dygtig Forkæmper for borgerlig og religiøs Frihed; saaledes har han i flere Skrifter forsvaret Karl I's Henrettelse. For Eftertiden har han især faaet Betydning ved sit storslaaede Digt om »Det tabte Paradis«, der har gjort Miltons Navn til et af de største i den religiøse Digtnings Historie ved Siden af Dante (I S. 186 Anm.) og Klopstock (S. 153). En meget frugtbar religiøs Forfatter var Richard Baxter, der en Tid havde været Kapellan i Parlamentets Hær. Han har bl. a. skrevet den berømte Bog om »De helliges evige Hvile«, der udkom midt under Borgerkrigens Uro og Storme. Endnu større Udbredelse fik John Bunyans allegoriske Skildring af Sjælens Pilegrimsvandring fra denne Verden til den kommende (»The Pilgrims Progress«). Forfatteren til denne mest læste af alle engelske Andagtsbøger var oprindelig en fattig Kedelflikker, som efter svære aandelige Kampe havde sluttet sig til Baptisterne, der paa den Tid havde organiseret sig i England i særlige Menigheder, som forkastede Barnedaaben og døbte ved Neddykkelse. Efter »Restaurationen« maatte Bunyan tilbringe 12 Aar i Fængsel; derpaa blev han Præst hos Baptisterne.

3. Kvækerne. Det mærkeligste af alle Tidens religiøse Samfund var Kvækerne, som hævdede en individualistisk og spiritualistisk Kristendom uden Dogmer, Bekendelse og Liturgi, Sakramenter og Gejstlighed, men en Aandens, Frihedens og Kærlighedens Religion.

Kvækersamfundets Stifter var **George Fox** (1624—1691). Han var Søn af en fattig engelsk Væver, begyndte tidligt at læse i Bibelen og blev stærkt religiøst grebet. Statskirken frastødte ham, hvorimod han blev paavirket af nogle af Tidens

mystiske Sværmere. Da han selv følte sig kaldet af Gud til at optræde som Profet, begyndte han (1648) at prædike om »det indre Lys«. Ved sin mærkelige Fremtræden maatte han vække stor Opmærksomhed; han gik klædt i en Læderdragt og havde langt Haar, som hang ned over Skuldrene; han sagde »du« til alle, høje og lave, og tog ikke sin Hat af for nogen; han prædikede i løsrevne, stødvise Ord, der brød frem med en betagende Kraft og Lidenskab, medens hans Legeme rystede som i Krampetrækninger; Pøbelens Spot og Mishandlinger taalte han med stor Sagtmodighed. Gentagne Gange blev han kastet i Fængsel, fordi han havde forstyrret den kirkelige Gudstjeneste. Men han fik snart mange Tilhængere, særlig blandt Baptisterne og de forskellige mystiske Sværmere. De kaldte sig selv for »Lysets Børn« eller »Vennerne« (The Friends efter Joh. 15, 14 f.), medens andre kaldte dem for Kvækerne (af to quake: at ryste)[1]).

Kvækernes Kristendomsopfattelse er helt igennem præget af Læren om »det indre Lys« (jfr. Joh. 1, 9) eller Guds Aands umiddelbare Vidnesbyrd i den enkelte. Det er den eneste Kilde til alt religiøst Liv og den højeste religiøse Autoritet (ligesom for Reformationstidens Sværmere, jfr. S. 18. 22). Skriften stammer ganske vist ogsaa fra Gud, men er i sig selv et dødt Bogstav, som kun faar Liv for den, der har Aanden[2]).

---

[1]) Vistnok fordi Fox' Legeme rystede som i Krampetrækninger, inden han begyndte at forkynde, hvad »Aanden« indgav ham. Man har ogsaa villet søge Forklaringen til dette Navn deri, at Fox engang under et Forhør formanede sin Dommer til at ære Gud og ryste for hans Ord, hvorfor Dommeren skal have kaldet ham »Rysteren«. — Den religiøse Entusiasme hos de første Kvækere kunde stundom antage rent afsindige Former, som naar Kvinder optraadte nøgne paa Gaderne eller i Kirkerne og prædikede mod Tyrannerne, eller naar en af Fox' nærmeste Venner lod sig hylde som Guds Søn ved et højtideligt Indtog i Bristol, hvor Kvinder og Børn under Hosiannaraab bredte deres Klæder ud paa Vejen og strøede Grene foran ham. Disse Forvildelser viste Fox, hvor farlig Læren om »det indre Lys« kunde være, og han søgte derfor at faa Bevægelsen ind i et sundere Spor ved at give visse Hovedregler for en Organisation. Saaledes blev der indrettet Gudstjenester paa »den første Dag i Ugen«, foruden regelmæssige maanedlige, fjerdingaarlige og aarlige Møder, ligesom der blev truffet Bestemmelse om en ordnet Fattig- og Sygepleje og et organiseret Missionsarbejde ved omvandrende Prædikanter. [2]) Hvad Fox selv fremførte — ud fra sit »indre Lys« — var væsentlig kun en Efterklang af Bibelsteder, saa at det faktisk beror paa en Selvskuffelse, naar han beraaber sig paa Aanden i Modsætning til Skriften. Kvækernes Subjektivisme kan fra een Side set betragtes som den mest konsekvente Gennemførelse af Protestantismens Opfattelse af Religionen som den enkelte Sjæls umiddelbare Gudsforhold; men paa den anden Side er det et afgjort Brud med det reformatoriske Kristusprincip (S. 33),

Hvad det indre Lys egentlig er, kan bestemmes paa flere Maader, snart — og det er den oprindelige Opfattelse — som en overnaturlig Aabenbaringskilde (Kristus i os, Kristi Aand, Kristi Lys, Guds Aand, den hellige Aand), snart som en naturlig Aandskraft (Samvittigheden eller Fornuften). I sidste Tilfælde kommer man til Rationalismens Grundsætning om Fornuften som øverste Dommer, ogsaa paa det religiøse Omraade.

Forløsningen skyldes ikke den historiske Kristus, men »Kristus i os« eller »det indre Lys«, ligesom Kirken omfatter alle dem, der oplyses af »det indre Lys«, baade Kristne, Jøder og Hedninger. Denne Værdsættelse af Aandens *indre* Oplysning bringer Kvækerne til at forkaste alle *ydre* kirkelige Ordninger, selv Sakramenterne. Det kommer kun an paa Aandsdaaben, hvorimod Indførelsen af Vanddaaben og Nadveren skyldes en Misforstaaelse af Jesu Ord. Principielt forkaster de alle kirkelige Fester; men de har dog ikke kunnet undgaa at maatte vælge en bestemt Dag til deres religiøse Sammenkomster. Derfor holder de Gudstjeneste paa »den første Dag i Ugen«. Derimod har de ingen Liturgi, Bekendelse eller faste Bønner. Oprindelig havde de heller ingen lønnede Præster, hvad de senere har faaet. Men enhver, Mand eller Kvinde, kan tage Ordet ved deres Møder og tale, hvad Aanden maatte indgive dem; undertiden skilles de i Tavshed efter en Tid lang at have »siddet i hellig Forventning for Herren«.

Kvækernes daglige Liv er tarveligt og alvorligt. De siger »du« til alle og søger i deres Tale at undgaa alle overflødige Ord, alle Titler og usande Fraser. De forkaster Kunst og Skuespil, Dans og Sport, Edsaflæggelse og Krigstjeneste (end

---

naar den højeste Autoritet ikke bliver den historiske Kristus i Skriften, men »Kristus i os« eller »Aanden«. Dette vil let kunne føre til, at den, der besidder »Aanden«, mener ikke at behøve den historiske Kristus — saa meget mere som det hævdes, at ogsaa fromme Jøder og Hedninger har haft Del i det indre Lys, hvorved Kristi Menneskevordelse og Forsonergerning i Grunden bliver overflødig. I Kvækernes System har den historiske Kristendom maattet vige for en almenreligios Mystik. Denne kvækerske Mysticisme kan let slaa over i Rationalisme. Saaledes har en Del af de amerikanske Kvækere, de saakaldte »Hicksitter«, sluttet sig til Elias Hicks (c. 1800), der hævdede Fornuften som den højeste Autoritet og forkastede Kristi Guddom. Kvækernes Synoder i Filadelfia og London udstødte Hicksitterne under Paaberaabelse af Bibelens Ord; men det er indlysende, at jo mere man betoner Skriften som den øverste Autoritet, desto mere fjerner man sig fra de oprindelige kvækerske Principper.

ikke til Selvforsvar maa man gribe til Vaaben), hvorfor de paaberaaber sig Bjærgprædikenens Bogstav (Mt. 5, 34 f. 39 f.) — i besynderlig Modsætning til deres sædvanlige Fremhævelse af Aanden.

I Slutningen af det 17de Aarhundrede vandt Kvækerne mange Tilhængere. Den mest bekendte af dem er William Penn, der skaffede sine Trosfæller et Fristed i den nye Verden. Denne højt begavede og fint dannede Mand var Søn af en engelsk Admiral og havde efter sin Fader arvet en Fordring paa den engelske Statskasse, som denne indløste ved at overdrage ham et Stykke Land i Nordamerika. Det fik Navnet Pennsylvanien, og der blev anlagt en By, som blev kaldet Filadelfia (ɔ: Broderkærlighed — efter Joh. Aab. 3, 7 f.). Det skulde være en Mønsterstat med en demokratisk Forfatning og Religionsfrihed for ålle Kristne.

I Løbet af det 18de og 19de Aarhundrede er Kvækerne gaaet tilbage i Antal. De tæller nu o. 100,000 i Amerika og 20,000 i England. Trods deres Faatallighed har de haft stor Betydning. De har virket for Anerkendelsen af Menneskerettighederne og for Negerslaveriets Ophævelse, for Afholdssagen og for Fredssagen. De har udført et stort Arbejde for at hjælpe fattige, syge og Fanger. Særlig Elisabeth Fry († 1845) har stor Fortjeneste af Fængselsvæsenets Forbedring. Baade i England og paa Fastlandet lykkedes det hende at slaa til Lyd for, at Fangerne burde have en human Behandling, passende Beskæftigelse, Undervisning og kristelig Sjælepleje. Fra hende stammer det ofte anførte Ord, at »Barmhjertighed mod Sjælen er Sjælen i Barmhjertigheden«. I vore Dage har de fleste Kvækere opgivet de gamle Ejendommeligheder med Hensyn til Klædedragt og Udtryksmaade, og adskillige af dem har vundet et anset Navn paa det litterære og videnskabelige Omraade.

4. Fra Restaurationen 1660 til Toleranceloven 1689. Efter »Restaurationen «(S. 110) blev den biskoppelige Kirke atter Statskirke. Der blev udstedt en ny »Uniformitetsakt«, hvorefter alle gejstlige skulde underskrive de 39 Artikler og forpligte sig til at holde Gudstjeneste efter Common Prayer Book (S. 65). De Præster, der ikke var ordinerede af en anglikansk Biskop, skulde lade sig præstevie. Følgen blev, at 2000 presbyterianske og independentiske Præster nedlagde deres

Embede, deriblandt Richard Baxter (S. 110). Puritanismen og Independentismen ophørte dermed som Retninger indenfor Statskirken og fremtraadte i Stedet derfor som »presbyterianske« og »kongregationalistiske« Frikirker. Men Parlamentet og den sejrende Bispekirke søgte at undertrykke baade de protestantiske »Dissenters« og Katolikkerne, som Karl II, om end personlig ligegyldig i religiøs Henseende, nærede Sympati for fra sin Landflygtighedstid i Frankrig. Mange Dissenters led en umenneskelig Behandling i Fængslerne; saaledes blev Kvækerne haardt forfulgt, fordi de ikke vilde aflægge Eden til Kongen. Særlig med Katolikkerne for Øje vedtog Parlamentet Testakten (1673), hvorefter alle Embedsmænd og Officerer skulde nyde Nadveren i den biskoppelige Kirke og afgive en skriftlig Erklæring imod Forvandlingslæren. Paa Dødslejet lod Karl II sig optage i den romerske Kirke (1685).

Hans Broder og Efterfølger, Jakob II, var en ivrig Katolik og udnævnte paa Trods af Testakten Katolikker til Embedsmænd og Officerer, og da han havde faaet en Søn, som skulde opdrages i den katolske Kirke, rejste Folket sig imod ham og indkaldte hans Svigersøn, den ivrigt protestantiske Vilhelm III af Oranien (1688). Jakob II flygtede til Frankrig, og Vilhelm III blev Englands Konge. Hermed var den sidste modreformatoriske Bestræbelse i større Stil lykkelig afværget. 1689 udstedte Vilhelm III en Tolerancelov, hvorved Presbyterianere, Independenter, Baptister og Kvækere fik Religionsfrihed; derimod fik de ikke Adgang til Statsembeder eller til Parlamentet og Universitetet, da Testakten ikke blev ophævet. Udelukkede fra Toleranceloven var Katolikkerne, som ansaas for statsfarlige, og de, der forkastede Treenigheden (Socinianerne S. 72 og Jøderne). Tolerancen var saaledes ikke ubetinget; men det var et afgørende Fremskridt, at de protestantiske Dissenterssamfund nu var anerkendte som eksistensberettigede ved Siden af den biskoppelige Statskirke[1]).

[1]) Deismen, hvis Begyndelse endnu falder i det 17de Aarhundrede, vil blive omtalt i § 23 1. — Ogsaa i Skotland havde Karl II indført den biskoppelige Kirke; men Vilhelm III genoprettede den presbyterianske Statskirke, og den strenge Calvinisme kom atter til Magten.

§ 19. Den hollandske Kirke i det 17de Aarhundrede.

I Holland havde Uafhængighedskampen mod det spanske Tyranni (S. 68) indledet en Opgangstid. Den »uovervindelige« Flaades Undergang (S. 66) bragte Afslutningen paa Spaniernes og Portugisernes Overherredømme til Søs. I første Halvdel af det 17de Aarhundrede erobrede Hollænderne de fleste af Portugisernes Besiddelser paa de indiske Øer, hvorved de blev Europas første Sø- og Kolonimagt. I Holland fremkom de første protestantiske Missionsskrifter, og herfra udgik den første protestantiske Hedningemission (bortset fra de svenske Missionsbestræbelser blandt Lapperne S. 98). Det var i udpræget Grad en Kolonimission, begrænset til Hollændernes egne Kolonier og ledet af Kolonistyrelsen, det ostindiske Handelskompagni, der udsendte og lønnede »Prædikanterne«, som egentlig var Kolonipræster, der tillige skulde virke for de indfødtes Omvendelse. Adskillige af de Prædikanter, som Kompagniet udsendte, var dygtige Mænd og besjælede af en oprigtig Missionsiver. Men der var alt for faa Prædikanter til hele det vidtstrakte Missionsomraade, og den Metode, man fulgte, var ofte lige saa overfladisk som Katolikkernes (S. 84 f), idet man ved Løfter og Trusler fik Befolkningen til at gaa over til den reformerte Kirke. Derfor blev Antallet af indfødte Kristne meget stort; men de fleste af dem var kun Kristne af Navn.

Paa samme Tid som Skibsfart og Handel blomstrede Videnskab og Kunst (Rembrandt S. 67 Anm.). Mere end nogen anden Videnskab var Teologien anset. Her herskede den strenge calvinske Ortodoksi, der betragtede Skriftens Bogstav som inspireret og ufejlbart, og hævdede Guds ubetingede Forudbestemmelse til Frelse eller Fortabelse. Herimod rejste der sig en friere Retning i **Arminianismen,** der har Navn efter en teologisk Professor Arminius, som forkastede denne Lære om Forudbestemmelsen. Hans Tilhængere kaldtes ogsaa Remonstranterne, fordi de fremsatte deres Opfattelse i den saakaldte »remonstrantie« (1610), der hævdede, at Guds Naade ikke indvirker tvingende paa Mennesket, og at Udvælgelsen er betinget af Menneskets Tro. Men den jævne Befolkning holdt fast ved den strenge Calvinisme, og det ortodokse Parti fik en betydningsfuld politisk Støtte hos Statholderen, Prins Moritz af Oranien, fordi Arminianernes ledende Mænd var Modstandere af hans Planer om at centralisere Statsmagten. Han fik da sammenkaldt en Synode i Dordrecht (1618—19), hvor der ogsaa mødte reformerte Teologer fra England og Skotland, Tyskland og Schweiz. Inden Mødet traadte sammen, lod han flere af Remonstranternes Førere fængsle. De ortodokse Calvinister beherskede Synoden, der udtalte sig for Læren om den dobbelte Forudbestemmelse. De remonstrantiske Præster blev afsatte og forviste; men efter Moritz' Død fik de Lov til

at vende tilbage, og Remonstranterne organiserede sig da som et selvstændigt religiøst Samfund, der endnu tæller o. 30,000 Medlemmer.

»Arminianerne« har i teologisk Henseende virket frigørende overfor den ortodokse reformerte Skolastik, idet de fra de dogmatiske Formler vilde gaa tilbage til de bibelske Udtryk, og fra de omstridte Punkter til det fælleskristelige[1]). De havde flere betydelige Lærde (som Hugo Grotius), der bl. a. har gjort sig fortjent ved at fremme en af Dogmatikken uafhængig, sproglig-historisk Fortolkning af de bibelske Skrifter. Men ikke saa sjældent mærkes der et rationaliserende og moraliserende Element i den arminianske Kritik, hvorved den kommer til at minde om Socinianerne (S. 72). I vore Dage er de »remonstrantiske« Præster Tilhængere af en meget yderliggaaende »moderne« Teologi (§ 32, 2).

Den langvarige Frihedskamp mod Spanierne havde fremkaldt en levende Følelse af det værdifulde ved den personlige Trosfrihed. Derfor herskede der ogsaa i Holland i det 17de Aarhundrede større religiøs Frihed end andetsteds, og dette Land blev et Tilflugtssted for Gendøbere og Sværmere, fordrevne portugisiske Jøder og franske Huguenotter[2]).

Det politiske, økonomiske og videnskabelige Opsving bidrog hos mange til at svække den religiøse Interesse og den gamle strenge Tugt. Imod denne religiøse og moralske Afslappelse kæmpede en Kreds af kirkelige Reformvenner, som var paavirkede af de engelske Puritanere. De virkede for en pietistisk farvet Fromhed (praxis pietatis), der gav sig Udtryk i flittig Kirkegang, regelmæssige Husandagter, gudelige Forsamlinger, streng Overholdelse af Søndagen, Afholdelse fra Skuespil, Dans og Kortspil, Om-

---

[1]) Her hjemme i Danmark har vi i Holberg en Forfatter, der med Flid har studeret de arminianske Lærde, med hvem han har adskillige Beroringspunkter (S. 155). [2]) I Holland levede ogsaa to af den nyere Filosofis Banebrydere, Franskmanden Descartes (Cartesius † 1650) og Jøden Spinoza († 1677). Cartesius var i religiøs Henseende Katolik. I filosofisk Henseende var han Tilhænger af en Rationalisme, der fremhævede Klarhed som Kendetegnet paa Sandhed og mente, at man kunde udlede Guds Tilværelse af selve den medfødte Forestilling om Gud som det fuldkomne Væsen; thi hvis dette Væsen ikke eksisterede, vilde det ikke være det fuldkomne Væsen. Hos Cartesius' Disciple begynder en rationalistisk Kritik, ikke blot af Troen paa Hekseri og Trolddom, men ogsaa af Bibelens Tale om Engle, Dæmoner og Besættelser. Spinoza var Panteist og lærte, at »Substansen« (»Naturen« eller »Gud«) er det eneste virkeligt værende, medens alle de enkelte Væsener kun er Aabenbaringsformer for Substansen, ligesom Havet aabenbarer sig i de enkelte Bølger. Derfor nægtede han Guds Personlighed og Viljens Frihed. Han var tillige en ivrig Talsmand for Religionsfrihed og for en historisk-kritisk Bibelforskning; bl. a. er han en af de første, der har Øje for, at de saakaldte Mosebøger først kan være forfattede længe efter Moses Tid.

sorg for fattige og syge og forældreløse Børn samt Interesse for Hedningemissionen. Saaledes har Udviklingen i Holland i det 17de Aarhundrede beredt Vejen baade for »Pietismen« med dens Helliggørelsesiver og Missionsinteresse og for »Oplysningen« med dens Tolerance og Bibelkritik.

PIETISMENS OG OPLYSNINGENS TID

§ 20. Pietismen i Tyskland.

1. **Pietismens Fremkomst.** Indenfor de ortodokse Landskirker trængtes der — særlig efter Trediveaarskrigens Ødelæggelser — til en kraftig religiøs Vækkelse (§ 16, 2-3), og den kom med Pietismen. Overfor Ortodoksiens kolde og tørre Forstandsmæssighed fremtræder Pietismen som en Reaktion af den fromme Følelse. Det ligger allerede i Navnet »Pietisme«, der kommer af det latinske pietas, som betyder Fromhed. Pietismen har sin historiske Forberedelse i den mystiske Opbyggelseslitteratur (Johan Arnd S. 99) og den kirkelige Reformbevægelse i Nederlandene (S. 116 f), der ogsaa havde bredt sig til de reformerte Egne i det vestlige Tyskland.

Den egentlige Banebryder for den tyske Pietisme var **Philipp Jacob Spener** (1635—1705). Som Præst i Frankfurt begyndte han i Aaret 1670 at holde gudelige Forsamlinger (collegia pietatis), idet han to Gange om Ugen i sit Hus samlede fromme Kristne af forskellige Stænder til Drøftelse af Søndagens Prædiken og til opbyggelig Læsning i Bibelen.

Pietismens Programskrift er Speners »Pia desideria« (ɔ: Fromme Ønsker) fra 1675, der først fremkom som Fortale til en ny Udgave af Arnds Postil, senere som et selvstændigt Skrift. Det klager over Kirkens fordærvede Tilstand og fremsætter en Række Forslag til dens Forbedring: Guds Ord skal udbredes rigeligere blandt Folket. »Det aandelige (almindelige) Præstedømme« (S. 11) skal indskærpes og udøves, bl. a. ved de gudelige Forsamlinger, hvor ogsaa Lægfolk skal have Lov til at tale. Folk skal lære, at Kristendommen ikke bestaar i

Viden, men i Handling. Religiøse Stridigheder skal føres paa en Maade, der ikke er uforenelig med den kristne Kærlighed[1]). Ved Præsteuddannelsen skal det tilstræbes, at Præsterne ikke blot kan blive lærde, men ogsaa fromme. Prædikenerne skal ikke være lærde, men opbyggelige.

Efter at have virket en Snes Aar i Frankfurt blev Spener Overhofpræst i Dresden, hvad der dengang var det mest ansete Embede indenfor den lutherske Kirke. Fra Dresden bredte den pietistiske Bevægelse sig til den nærliggende Universitetsby Leipzig, hvor **August Hermann Francke** og et Par andre unge Magistre begyndte at holde opbyggelige Forelæsninger over bibelske Skrifter, under stor Tilstrømning fra Studenterne og stærk Modstand fra det teologiske Fakultet. I Speners sidste Stilling som Provst i Berlin havde han Indflydelse paa Besættelsen af Lærerposterne ved det nye Universitet i Halle. Flere af Pietismens ledende Mænd blev her Professorer, bl. a. Francke, der tillige var Præst i en Forstad til Halle. Ved frivillige Gaver lykkedes det ham efterhaanden at faa opført det store Kompleks af »Franckeske Stiftelser«[2]), Fattigskole, Vajsenhus, Latinskole, Boghandel og Bibelanstalt (der udbredte Bibler og Nye Testamenter i mange Tusinde Eksemplarer).

Franckes nidkære Virksomhed som Prædikant og Sjælesørger, som teologisk Universitetslærer og praktisk Organisator bevirkede, at Halle blev Pietismens Hovedborg, og den franckeske Pietisme, der var mere udfordrende end den spenerske og mere tilbøjelig til Verdensflugt, fik snart stor Udbredelse i Tyskland, særlig i adelige og borgerlige Kredse, dels ved tidligere Elever fra de »Franckeske Stiftelser«, dels ved Teologer, der var uddannede af de pietistiske Professorer i Halle.

2. Pietismens Betydning. Pietismen udfyldte aabenbart et Savn i Tiden. Dens religiøse Individualisme, dens Fremhævelse af Kristendommen som et personligt Liv i

[1]) Spener havde paa sine Rejser lært den reformerte Kirke nærmere at kende og vundet den Overbevisning, at vor Herre Jesus vilde være en fattig Frelser, hvis han ikke havde flere Sjæle, der tilhørte ham, end dem, der fandtes indenfor den lutherske Kirkes Rammer. I Modsætning til de ortodokse forstod han, hvor lidt Forskellighederne mellem Lutheranere og reformerte betød i Sammenligning med den dybe Kløft, der adskiller Katolicisme og Protestantisme. [2]) I Franckes Dødsaar (1727) blev der undervist 2200 Børn i disse Anstalter.

Tro og Kærlighed og af de Kristnes almindelige Præstedømme var en Fornyelse af Evangeliets og Reformationens Grundtanker. Paa det praktisk-kirkelige Omraade har Pietismen store Fortjenester: den har bekæmpet Vanekristendommen hos Præster og Lægfolk og skaffet Menighederne bedre Præster, der først og fremmest vilde være Sjælesørgere, og ikke blot Prædikanter og Embedsmænd. Speners Virksomhed for Fattigplejen og Franckes for Vajsenhussagen, Arbejdet for Ungdommens kristelige Opdragelse, for Bibelens Udbredelse og opbyggelige Læsning samt for Hedningemissionen har faaet afgørende Betydning for Samtid og Eftertid. Naar de ortodokse Teologer angreb disse Tanker og Virksomheder, røbede det kun deres egen Bornerthed. Derimod var der andet i Pietismen, der nok kunde udæske til Kritik. Selv om Spener med god Grund kunde hævde sin lutherske Rettroenhed[1]), var hans Naturel dog meget forskelligt fra den store Reformators. Spener var en harmonisk Natur, uden Lidenskaber og Anfægtelser, en ængstelig og fredselskende Stuelærd som Melanchthon. Han manglede ikke blot Luthers Grovhed, men ogsaa hans Friskhed og Humor, og han havde ingen Forstaaelse for et Kristenmenneskes Frihed. Speners Kristendom var altid alvorlig og forsigtig, ofte pedantisk og ufri. Saaledes nærede han stor Ængstelse for de saakaldte »Mellemting« (Adiafora), og i pietistiske Kredse blev det snart anset for et Tegn paa Hellighed, at man holdt sig fra Skuespil, Dans og Kortspil, stundom ogsaa fra Tobaksrygning, Spadsereture og al naturlig Munterhed. Jo mere der saaledes blev lagt Vægt paa det ydre, desto mere gik det som hos Farisæerne, at man herover glemte det indre, hvad der indeholdt en Fristelse til Hykleri i Forening med Hovmod og Dømmesyge overfor dem, hvis Liv ikke fremviste de samme ydre Kendemærker. Saaledes blev Pietisterne lige saa ufordragelige med Hensyn til Livet, som de ortodokse havde været med Hensyn til Læren. Der viste sig en voksende Tilbøjelighed til at kræve en pludselig Omvendelse gennem

[1]) »Næst efter Skriften skylder jeg den kære Luther det vigtigste af min Teologi. Den, der læser mine Skrifter, vil kun træffe lidet, der ikke har sin Grund i ham, ja i visse Maader er taget fra ham, om end jeg selv ofte ikke ved, at jeg taler eller skriver ud fra ham, fordi det er blevet tilegnet af mig som mit eget.« Derimod mente det teologiske Fakultet i Wittenberg at kunne paavise ikke mindre end 284 Kætterier i Speners Skrifter.

en Bodskamp, saaledes som Francke havde gennemgaaet, idet man ganske miskendte Individualiteternes Forskellighed. Enkelte Pietister hævdede ogsaa, at man kunde opnaa en syndfri Fuldkommenhed. Medens Spener og Francke kun vilde vække nyt Liv indenfor den bestaaende Kirke, gav den religiøse Individualisme og den levende Følelse af Kirkens Mangler sig flere Steder Udslag i separatistiske Bevægelser, der brød med Statskirken (»Babel«) for selv at danne »filadelfiske« eller »inspirerede« Menigheder. Sværmeriske Forventninger om Tusindaarsriget traadte ogsaa frem i disse Kredse.

Trods alle Mangler betød Pietismen dog et væsentligt Fremskridt i Forhold til Ortodoksien. Særlig maa det ikke glemmes, at det hverken var Reformatorerne eller Ortodoksien (S. 98), men den ellers ofte snæversynede Pietisme, der var vidtskuende nok til at skaffe Hedningemissionen en Plads indenfor den lutherske Kirkes Arbejde. Baade Spener og Francke slog til Lyd for Kirkens Forpligtelse til at forkynde Evangeliet for Hedninger og Jøder. Det var ogsaa tyske Pietister, der fra Danmark udsendtes til Trankebar (S. 128), og Francke var meget ivrig for at indsamle Penge til dette Arbejde, ligesom han udgav de første regelmæssige Beretninger om Missionen.

Paa det pædagogiske Omraade har Pietismen Fortjeneste ved at fremhæve Betydningen af de reale Fag og ved at hævde, at Undervisningen skal forenes med Opdragelse. Allerede Spener havde søgt at fremme Ungdommens kristelige Opdragelse ved at afholde Katekisationer og ved at virke for almindelig Indførelse af Konfirmationen, en Skik, der hidtil kun havde været anvendt enkelte Steder indenfor Protestantismen. Det væsentlige ved Konfirmationen var efter pietistisk Opfattelse ikke Overhøringen i den kristelige Børnelærdom, men den vækkende Paavirkning af de unge under Konfirmationsforberedelsen. Trods al god Vilje var Pietisterne dog ofte uheldige Opdragere, idet deres ensidige religiøse Interesse hindrede dem i at tage det fornødne Hensyn til Barnets og den unges særlige Natur, saaledes naar de vilde forbyde Leg og Munterhed og søge at fremkalde »Opvækkelser« blandt Børnene. Denne Ensidighed bevirkede, at mange af den pietistisk opdragne Ungdom fik Lede ved Kristendommen.

Pietismen fremkaldte en Mængde Andagtsbøger og en

rig Salmedigtning. Fra disse vakte Kredse stammer den storslaaede Lovsang: »Lover den Herre, den mægtige Konge med Ære!« De fleste pietistiske Salmer er stærkt subjektive; de fremhæver den enkelte Sjæl og dens Følelse af Synd og Naade, dens Længsel efter at forenes med sin himmelske Brudgom, ligesom de kraftigt formaner til Omvendelse og Helliggørelse. Saaledes: »Jeg er rede til at bede, Hjertens søde Jesus, hør!«; »Min Jesus, han er mig Begyndelse og Ende«; »Bryd frem, mit Hjertes Trang at lindre«; »Alle Vegne, hvor jeg vanker, jeg min Jesus har i Tanker«; »Det koster ej for megen Strid«. Ikke sjældent kunde de pietistiske Andagtsbøger og Salmer være smagløse og sentimentale. Til de nye Salmer fremkom der ogsaa nye iørefaldende Melodier[1]).

Medens Pietismen saaledes paa det praktisk-kirkelige Omraade har hidført en Række betydningsfulde Reformer, er dette kun i langt ringere Grad Tilfældet paa det teologiske Omraade, uagtet den ogsaa her gør flere gode Tilløb.

Saaledes stillede Pietisterne Skriftfortolkningen i Stedet for Dogmatikken (S. 97) i Midtpunktet af det teologiske Studium, og deres Bibelforklaring var mere uafhængig af Dogmatikken end den ortodokse, havde ogsaa et skarpere Blik for Forskellen mellem det gamle og det nye Testamente, hvorfor den betegner et Fremskridt trods sine ofte kunstlede »opbyggelige« Udlægninger. Af det kirkehistoriske Studium har Pietisterne Fortjeneste ved at have betonet det kristelige Liv ved Siden af Læren. De er ogsaa de første, der forener Beundringen for Luthers religiøse Storhed med en Kritik af hans dogmatiske Snæverhed og polemiske Voldsomhed, og som forstaar, at den lutherske Reformation maa fortsættes (S. 34, Anm.). Derimod bragte de ikke den Fornyelse af den ortodokse Dogmatik ud fra den personlige Fromhed, som man kunde have ventet, men nøjedes med en stærkere Fremhævelse af visse Punkter, der havde praktisk Betydning, som Læren om Omvendelsen, Genfødelsen og Helliggørelsen. I det hele og store var de pietistiske Teologers ensidigt praktiske Interesse ikke gunstig for det videnskabelige Arbejde, og den i og for sig rigtige Sætning, at »kun den genfødte kan være en ret Teolog«, blev ofte misforstaaet, som om Genfødelsen alene var tilstrækkelig for en Teolog, og det videnskabelige Studium overflødigt eller endog skadeligt. Dette hæv-

[1]) I første Halvdel af det 18de Aarhundrede levede den protestantiske Kirkemusiks ypperste Mester, Johann Sebastian Bach. Særlig hans Mattæus- og Johannes-Passioner viser hans enestaaende Evne til at udtrykke de kristelige Stemninger i Tonernes Sprog.

nede sig senere, da Pietisterne viste sig ude af Stand til at optage Kampen med den rationalistiske Teologi og derfor mistede deres Indflydelse paa den akademiske Ungdom (§ 25).

§ 21. Brødremenigheden.

1. Brødremenighedens Tilblivelse. Et livskraftigt Skud af den pietistiske Bevægelse er den herrnhutiske Brødremenighed. Dens Tilblivelse skyldes en Samvirken af den pietistisk opdragne Grev Zinzendorf og de mähriske Brødre, som dannede Kolonien Herrnhut.

Grev **Zinzendorf** blev født i Dresden i Aaret 1700. Hans Fader, der var Minister hos Kurfyrsten af Sachsen, var en Ven af Spener. Allerede tidligt viste den lille Grevesøn en levende Fantasi og en stærkt udviklet religiøs Følelse. Han havde næppe lært at skrive, før han skrev Breve til Frelseren og kastede dem ud af Vinduet, i barnlig Tillid til, at de nok skulde naa deres Bestemmelsessted. 10 Aar gammel blev han sendt til Franckes Opdragelsesanstalt i Halle. Her lærte han flere Missionærer at kende, navnlig Ziegenbalg (S. 128), som dengang var rejst hjem til Europa og nu opholdt sig i Halle. 15 Aar gammel sluttede Zinzendorf med en jævnaldrende Ven en Pagt for at fremme Hedningernes Omvendelse. Senere foretog han en Udenlandsrejse[1]) til Holland og Frankrig, hvor han traf fromme reformerte og Katolikker. Herved blev han klar over, at Kristendommens Væsen bestaar i Trosforholdet til Kristus og gennem ham til Gud, et Forhold, der forener alle sande Kristne til een Menighed — trods alle dogmatiske Forskelligheder.

Efter sin Families Ønske traadte Zinzendorf i den sachsiske Kurfyrstes Tjeneste som Hof- og Justitsraad i Dresden; men de juridiske Sager optog ham mindre end de gudelige Forsamlinger, han holdt i sit Hjem. Kort efter, at han havde kobt Godset Berthelsdorf, henvendte Tømmermanden Christian David fra Mähren sig til ham med Anmodning om,

[1]) Det ofte omtalte Træk, at han paa denne Rejse ved et Besøg i en Malerisamling blev grebet af et Billede af den tornekronede med denne Underskrift: »Dette har jeg lidt for dig; men hvad har du gjort for mig?« — betegner ikke et Vendepunkt i Zinzendorfs religiose Udvikling, da hans Liv allerede i Forvejen havde faaet sit aandelige Midtpunkt i Forholdet til den korsfæstede Frelser.

at han vilde tage sig af de for deres Tro forfulgte mähriske Brødre.

De »bøhmiske og mæhriske Brødre« var Udløbere af den husitiske Bevægelse (I S. 182). Paa Reformationstiden havde »Brødrenes« Samfund i alt væsentligt sluttet sig til Luthers Lære, medens de fastholdt deres egen Kirkeforfatning og strenge Kirketugt. Fra Statsmagtens Side maatte de gentagne Gange døje haarde Forfølgelser, særlig efter Slaget paa det hvide Bjærg ved Prag (1620), hvorfor mange udvandrede, især til Polen. Her havde de en fremragende Leder i Amos Comenius († 1670). Denne inderlig fromme Biskop, der har skrevet opbyggelige Skrifter af stor Værdi, er især navnkundig i Opdragelsens Historie, dels ved sine Tanker om en gradvis fremadskridende Undervisning i nøje Overensstemmelse med Barnets Udviklingstrin, dels ved den Vægt, han lægger paa Modersmaalet og de nyere Sprog, Naturvidenskaberne og Haandgerningen. Andre af »Brødrene« tyede til Schlesien og Sachsen.

Grev Zinzendorf gav Tilladelse til, at de mähriske Udvandrere maatte bosætte sig paa hans Ejendom. I Aaret 1722 grundede de en Koloni, som de kaldte Herrnhut, for dermed at betegne, at de vilde leve under Herrens Varetægt. I Begyndelsen kom det til forskellige indre Rivninger; men det lykkedes Zinzendorf at bilægge dem, og 1727 dannede de herrnhutiske Kolonister en »Brødremenighed«. I kirkeretslig Henseende hørte den ind under den sachsiske, lutherske Landskirke, ligesom Sognepræsten i Berthelsdorf var deres Præst; men ved Siden af de kirkelige Gudstjenester havde de særlige religiøse Møder med Bibelforklaring og Sang, ligesom de ogsaa valgte sig »Ældste«. Zinzendorf vilde paa ingen Maade stifte et nyt Kirkesamfund, men kun indenfor de bestaaende Kirkesamfund danne en »Brødremenighed«, ɔ: et Vennesamfund af sande Kristne for dermed at udtrykke og fremme den indre Enhed, som Frelseren havde talt om i sit »Testamente« (Joh. 17, 21 f.). Men forskellige Forhold, navnlig Brødrenes Missionsarbejde, bevirkede, at de senere fremtraadte som et selvstændigt evangelisk Kirkesamfund[1]), der vedkendte sig den augsburgske Bekendelse, men havde sine egne Gudstjenester og en biskoppelig Forfatning. Den øverste Myndighed blev lagt i Hænderne paa en Synode

[1]) Zinzendorf søgte at forene de to Synspunkter ved at betragte Brødremenigheden som en Unionskirke med 3 »Troper« (ɔ: Opdragelsesmaader for Guds Børn): lutherske, reformerte og mähriske, af hvilke de sidste havde en biskoppelig Forfatning. Selv lod han sig indvi til Biskop i den mæhriske Kirke.

og en af denne valgt Direktion (den saakaldte »Unitets-Ældste-Konferens«).

2. Brødremenighedens Betydning. Særlig Betydning fik den herrnhutiske Brødremenighed ved sit Arbejde for Hedningemissionen. Allerede i Halle var jo Grev Zinzendorfs Interesse for Missionen bleven vakt (S. 123); men det afgørende Stød til selv at arbejde for denne Sag fik han i København, hvor han besøgte Christian VI (1731). Her traf han en Neger fra St. Thomas og to Grønlændere, som Hans Egede havde sendt til Danmark. Dette Møde bevirkede, at da Zinzendorf kom tilbage til Herrnhut, lagde han Brødrene Hedningeverdenens aandelige Nød paa Sinde, og de udsendte da deres første Missionærer til St. Thomas (1732) og Grønland (1733). Senere har de faaet en hel Række andre Missionsomraader i alle Verdensdele.

Medens de ældre protestantiske Missioner, som Hollændernes paa de ostindiske Øer (S. 115), Englændernes i Nordamerika (S. 108) og den dansk-halleske Mission i Trankebar (S. 128), for en væsentlig Del var fremkaldte ved koloniale Hensyn, var Brødremenighedens Mission udelukkende ledet af religiøse Bevæggrunde. For dem var Missionen ikke først og fremmest et Anliggende for den kristelige Stat, heller ikke en Specialitet for enkelte særlig interesserede Kristne, men en Hovedopgave for hele den kristne Menighed som saadan. I Begyndelsen havde de ingen Teologer at udsende, men kun Lægfolk, der fik det Hverv at gaa til de allerringeste af Hedningerne, »dem, som ingen ellers vilde gaa til«. Hvad de skulde bringe, var ikke et teologisk Læresystem, men det glade Budskab om Frelsen ved Kristus og hans Død. Disse fattige og uvidende Missionærer har været lysende Forbilleder ved deres Iver og Offervillighed og deres dybe Forstaaelse af det ene fornødne. Paa den anden Side har Brødremenigheden været villig til at lære af Erfaringen og rette de Mangler, som i Begyndelsen var uundgaaelige, saa at den f. Eks. nu meddeler de Missionærer, den udsender, en omhyggelig, 6aarig Uddannelse. Endnu i vore Dage er Herrnhut en Missionsmenighed i enestaaende Forstand. Man kan næppe træffe nogen Familie dér, som ikke i det mindste har eet Medlem ude paa Missionsmarken. Med Rette har man derfor altid peget paa Herrnhut som Vidnesbyrd om Hedningemissionens tilbagevirkende Kraft, og Brødremenighedens ledende Mænd har ofte udtalt: det er ikke os, der har baaret Hedningemissionen; men det er den, der har baaret os.

Grev Zinzendorf havde selv lejlighedsvis deltaget i dette Missionsarbejde. I nogle Aar havde han nemlig været forvist

fra Sachsen som Vranglærer og havde saa foretaget lange Rejser, hvor han bl. a. havde prædiket for Negrene paa St. Thomas og for Indianerne i Nordamerika. I øvrigt vedblev han lige til sin Død (1760) at staa som Brødremenighedens ledende Mand. Han var en genial religiøs Personlighed, besjælet af en inderlig Kærlighed til Frelseren[1]) og en brændende Virkelyst; desuden var han en fremragende Organisator. Foruden ved sine Unions- og Missionstanker var han ogsaa i andre Henseender forud for sin kristne Samtid. Han formaaede at skelne mellem Tro og Lære, idet han forstod, at Religion først og fremmest er »Hjertets«, ikke Forstandens Sag. Hans »Hjertesreligion« samler sig med Styrke om Frelsen ved Kristus og hans Død. Glæde bliver derfor den kristelige Grundstemning, hvorved Brødremenigheden faar et mere evangelisk Præg end den ofte sortseende Pietisme med dens Krav paa en »Bodskamp«. Zinzendorf indsaa ogsaa det uholdbare i den ortodokse Lære om Skriftens Bogstavinspiration og altomfattende Ufejlbarhed. Men disse betydningsfulde Sandheder udtrykte han ofte paa en ensidig og smagløs Maade. Dette gælder f. Eks. om hans »Blodteologi«, ɔ: hans uafladelige, sentimentale Dvælen ved Jesu Blod og Vunder, hans platte Sammenligninger af Gud Fader og Aanden med »den kære Papa« og »den kære Mama«[2]), og hans udfordrende Tale om den hellige Skrifts »miserable Hyrde- og Fiskerstil« og om Kristi »platte Udtryk og Bondefraser«. Dette maatte nødvendigvis volde Anstød og vanskeliggøre Anerkendelsen af de værdifulde Sandheder, han førte frem. Baade fra ortodoks og fra pietistisk Side blev han derfor angrebet som en Vranglærer og Sværmer. Det kan heller ikke nægtes, at Brødremenigheden en Tid lang havde visse sværmeriske Tilbøjeligheder, hvad der navnlig viste sig i den Forestilling, at Kristus havde sluttet en »Specialpagt« med denne Menighed, og at han var dens »Overældste«, der styrede dens Anliggender ved Lodkastning. I Zinzendorfs sidste Aar traadte disse Usundheder mere tilbage, og dette blev i endnu højere Grad Tilfældet efter hans Død. For en Snes Aar siden har man ogsaa afskaffet den officielle Anvendelse af Lodkastningen.

[1]) »Ich habe nur eine Passion, und die ist Er, nur Er.« [2]) »Ich liebe mein Papachen, ich liebe mein Mamachen und Bruder Lämmelein.«

Endnu i vore Dage leves der i Herrnhut og dets Aflæggere et stille Fromhedsliv som i et protestantisk Kloster. Der arbejdes flittigt og med Lyst, der er ingen fattige, heller ingen larmende Forlystelser. Menigheden samles daglig til Gudstjeneste. Deres Kirkesal har ingen Billeder, heller ingen særlig Prædikestol og kun et Bord til Alter. Baade i Forkyndelsen og i Sangen er Kristi Død Midtpunktet. Lige saa prunkløs som deres Gudstjeneste er hele det kirkelige Liv. Samfundet har Karakteren af en fortrolig Familiekreds, hvor Standsforskellighederne er uden Betydning. Man tiltaler hinanden som Broder A. og Søster B.; selv Præsten og Biskoppen hedder Broder N.

Brødremenigheden er stadig et lysende Eksempel paa kristelig Union og Mission. Ude paa Missionsmarken har den o. 100,000 døbte (de fleste i Vestindien, hollandsk Guyana og Sydafrika), hvorimod den i den gamle Kristenhed kun tæller 40,000 Medlemmer (26,000 i Nordamerika, 6,000 i England, 8,000 i Tyskland og Schweiz). De amerikanske og engelske Brødremenigheder har et reformert, de tyske derimod et luthersk Præg; men de forenes ved den fælles Kærlighed til Frelseren, den fælles Historie og det fælles Missionsarbejde. Brødremenigheden er altsaa et Frikirkesamfund, der forener Kristne som Brødre trods deres nationale og konfessionelle Forskelligheder. Denne Rummelighed er ikke et af de mindst forbilledlige Træk ved dette lille, men betydningsfulde Kirkesamfund.

Den herrnhutiske Fromhed har ofte øvet en bestemmende Indflydelse paa alvorlige Kristne indenfor andre Kirkesamfund. Dette gælder allerede om John Wesleys religiøse Udvikling (S. 136). I Rationalismens Tid søgte mange fromme Kristne Opbyggelse i de herrnhutiske Forsamlinger eller sendte deres Børn til Brødrenes Opdragelsesanstalter. Fra en af disse udgik den største Teolog i det 19de Aarhundrede, Friedrich Schleiermacher (§ 33, 1), hvis hele Opfattelse af Religion og Kristendom tydeligt er præget af Herrnhutismen.

For den danske Kirkes Historie har Brødremenigheden haft stor Betydning, dels ved sit trofaste Missionsarbejde i Vestindien og Grønland, dels ved den religiøse Paavirkning den har øvet baade i Hertugdømmerne og i Konge-

riget, bl. a. ud fra Kolonien i Christiansfeld (S. 157 jfr. § 34, 1).

§ 22. Pietismen i Norden.

1. Den danske Kirke under Frederik IV. Fra Tyskland vandt Pietismen Indgang i Danmark og Norge, hvor der ogsaa i høj Grad var Trang til en kristelig Vækkelse (§ 17). Frederik IV's Regeringstid (1699—1730) danner Overgangen fra det 17de Aarhundredes Ortodoksi til Pietismen under Christian VI. Særlig mærkelig er den hidtil ukendte Iver for Hedningemissionen. Frederik IV følte det som sin Pligt som en kristelig Regent at sende Missionærer til sine hedenske Undersaatter i Kolonierne. Da der ingen Danske fandtes, som var skikkede til dette Hverv, henvendte man sig i Berlin og fik her anbefalet to unge pietistiske Kandidater, Ziegenbalg og Plütschau. Efter at være ordinerede i København blev de udsendte til Kolonien Trankebar i Forindien (1705). Under megen Modstand fra den danske Kommandants Side udførte de her et dygtigt, grundlæggende Arbejde. Især var Ziegenbalg en fremragende Missionær, der med stor Flid satte sig ind i den tamulske Befolknings Sprog, Litteratur og Religion, og søgte at vinde den for Evangeliet gennem Prædiken og Undervisning, Bibeloversættelse og Uddannelse af indfødte Medhjælpere. Ogsaa flere af de senere »dansk-halleske« Missionærer var udmærket dygtige Mænd, og fra Trankebar udvidedes Missionens Omraade baade mod Nord og Syd. Den øverste Ledelse af Missionen havde et af Frederik IV oprettet Missionskollegium i København (1714). Det skulde tillige virke for Evangeliets Udbredelse blandt de halvt hedenske Lapper i det nordlige Norge. Til Leder af dette Arbejde beskikkede Kollegiet den dygtige og nidkære norske Præst, Thomas von Westen (1716). Han foretog flere besværlige Rejser til Finmarken; han forstod at lære Lappernes Sprog, prædikede for dem, søgte at uddanne unge Lapper til Lærere for deres Landsmænd og sørgede for, at der blev opført Kirker og Skoler.

En anden norsk Præst, **Hans Egede,** blev 1721 Banebryder for den protestantiske Mission i Grønland.

Hans Egede var Præst paa Vaagen, en af Lofoten-Øerne. Han udarbejdede et Forslag til Grønlændernes Omvendelse (1710), i den Mening, at det var Efterkommere af de gamle norske Udflyttere (I S. 130), som nu var henfaldne til hedensk Blindhed. Først efter at den store nordiske Krig var endt, kunde Planen virkeliggøres. Nogle Købmænd og Gejstlige i Bergen tegnede sig for Bidrag, saa at der kunde købes et Skib, og Kongen udnævnte Egede til Missionær med en aarlig Løn af 300 Rigsdaler. Sammen med sin Hustru, Gertrud Rask, og deres Børn landede han 1721 paa Vestkysten af Grønland, hvor han anlagde Kolonien Godthaab. Til hans store Skuffelse viste det sig, at han ikke traf Efterkommere af de gamle Nordboer, men Eskimoer, som han var ganske ude af Stand til at gøre sig forstaaelig for. I Tro paa, at det var Gud, der havde kaldet ham til Grønland, besluttede Egede dog at blive og arbejde paa Folkets Omvendelse. Her mødte han mange og store Hindringer: det strenge Klima med den haarde Vinterkulde og de store Is- og Snemasser, der besværliggjorde hans Rejser, Vanskeligheden ved at faa den fornødne Proviant, Eskimoernes lave Kulturstandpunkt og uudviklede Sprog, deres omflakkende Levevis, der vanskeliggjorde Oprettelsen af faste Menigheder, de hedenske Aandebesværgeres Modstand og det anstødelige Liv, som mange af de tilflyttede danske Kolonister førte. Alle disse Vanskeligheder søgte Egede med stor Iver at overvinde, og det lykkedes ham at vinde Eskimoernes Tillid og at lære deres Sprog.

Medens Thomas von Westen var Pietist, var Hans Egede ortodoks og søgte at forberede Omvendelsen ved at oplyse Fornuften. Han vilde derfor overbevise Hedningerne om Guds Tilværelse og om hans Væsen og Egenskaber, førend han forkyndte dem om Frelsen ved Kristus, og han vilde først meddele Daaben, naar han var vis paa, at vedkommende havde et grundigt Kendskab til Katekismens Sandheder og i flere Aar havde ført et kristeligt Liv. For at Kristendommen ret kunde slaa Rod i Folket, arbejdede han paa at uddanne unge Grønlændere til Kateketer. Den uegennyttige Godhed, som han viste, bevirkede, at han blev meget afholdt, særlig efter at han og hans Hustru under en Koppeepidemi, som bortrev en Mængde Grønlændere, modigt og utrætteligt havde ydet de syge al den Hjælp, de formaaede. Da Handelen paa Grønland ikke gav det Udbytte, man havde ventet, var der flere Gange Fare for, at den skulde blive opgivet, hvorved Missionens Fortsættelse vilde være umuliggjort. Efter Frederik IV's Død (1730) besluttede Christian VI at opgive hele det grønlandske Foretagende, fordi det kostede for meget; men Egede sendte den nye Konge et indtrængende Andragende om, at Virksomheden i Grønland maatte blive fortsat, og Kongen gav sit Samtykke, maaske tillige paavirket af Grev Zinzendorf, som dengang opholdt sig i København (S. 130 f). 1733 sendte Zinzendorf 3 Herrnhutere til Grønland; men det paatænkte Sam-

arbejde med Egede viste sig at være umuligt, da de ansaa ham for at være en »uomvendt Præst, som de fleste,« og han bebrejdede dem, at de ikke fulgte den lutherske Lære om Retfærdiggørelsen. Dog vedblev han at vise dem Venlighed, hjalp dem med Sproget og plejede dem under deres Sygdom. 1735 havde han den store Sorg at miste sin Hustru, og da hans Helbred efterhaanden var bleven stærkt svækket paa Grund af de mange anstrengende Vinterrejser, besluttede han at forlade Grønland.

Da Hans Egede — efter 15 Aars trofaste Missionsarbejde — vendte tilbage til København (1736), blev Missionen i Grønland lagt ind under Missionskollegiet (S. 128), og efter hans Forslag blev der oprettet et »Grønlandsk Seminarium«, hvor han underviste vordende Missionærer og Kateketer i Grønlandsk. Hans Søn, Poul Egede, fortsatte sin Faders Virksomhed, først som Missionær, senere som Leder af det Grønlandske Seminarium. Han har ogsaa oversat det nye Testamente paa Grønlandsk og udgivet en grønlandsk Ordbog og Sproglære.

Foruden Hedningemissionen blev Almueundervisningen fremmet med langt større Interesse end tidligere. Frederik IV lod oprette Fattigskoler i København og i Købstæderne, og desuden 240 Landsbyskoler paa de kongelige Godser. Med Franckes Stiftelse i Halle som Forbillede blev der oprettet et Vajsenhus i København, og Enevold Ewald, Digteren Johannes Ewalds Fader, blev Præst ved det. Han havde studeret i Halle og var en udpræget Pietist, og Vajsenhus-Kirken blev nu Midtpunktet for den pietistiske Kreds i Hovedstaden. Den store Ildebrand, der ødelagde det halve København (1728), blev almindelig opfattet som Guds Straffedom over Folkets Synder og fremkaldte derved en Stemning, som var gunstig for den pietistiske Bodsprædiken.

2. Pietismens Regimente under Christian VI. Langt stærkere end under Frederik IV fremtraadte Pietismen under **Christian VI** (1730—1746). Kongen var selv en alvorlig Kristen med en dyb Syndsfølelse, og han blev mere og mere overbevist om, at en maadeholden Pietisme vilde medføre en Fornyelse af Kirken. Dronning Sofie Magdalene var ogsaa en udpræget Pietist, og det samme var Tilfældet med Kongens Raadgivere, hans Fætter, den tyske Grev Stolberg til Wernigerode, og hans Hofpræst Bluhme. Grev Zinzendorf, der var en Fætter til Dronningens Moder, kom et Par Maaneder til København i Anledning af Kroningsfesten (1731 — jfr. S. 125) og forstod

at vinde mange Venner i de højeste Kredse og at samle de vakte i gudelige Forsamlinger. Men ogsaa her hjemme mødte den pietistiske Vækkelse stærk Modstand fra ortodoks Side; saaledes prædikede Stiftsprovsten i København mod Pietisterne, som han sammenlignede med Væggelus, der var vanskelige at udrydde, naar de først havde faaet Overhaand. En kongelig Forordning paabød imidlertid alle Præster »paa Prædikestolene at entholde sig fra al Skænden og Larmen, i Særdeleshed imod de saakaldte Pietister.« I det hele blev Pietismen baaret frem af Tidens Strøm og Hoffets Gunst. Blandt dens Talsmænd maa foruden Ewald og Bluhme nævnes Pontoppidan og Brorson. Erik Pontoppidan var Hofpræst og teologisk Professor i København, senere Biskop i Bergen. Han har forfattet en Mængde Skrifter, deriblandt en udførlig Danmarks Kirkehistorie og en religiøs Roman »Menoza. En asiatisk Prins, som drog Verden omkring og søgte Kristne, men fandt lidet af det, han søgte.« Pontoppidan udgav ogsaa en vidtløftig Forklaring til Luthers lille Katekismus, der blev indført i hele Riget og skaffede den pietistiske Kristendomsopfattelse Indgang i Skolerne og ved Konfirmationsforberedelsen. Desuden udgav han en Salmebog, der indeholdt hele Kingos tilligemed et stort Tillæg, hvoriblandt 87 af Brorsons Salmer[1]).

Hans Adolf Brorson var en Sønderjyde ligesom Ewald og Bluhme; han blev Præst i sin Fødeby Randrup og senere Biskop i Ribe, hvor han døde i 1764. Brorson udgav først et lille Hæfte Julesalmer, hvoriblandt »Den yndigste Rose er funden«, »I denne søde Juletid«, »Her kommer dine arme smaa«. Til de andre kirkelige Fester fulgte der lignende Smaahæfter, som han senere samlede under Titlen »Troens rare Klenodie«. Efter hans Død udgav en af hans Sønner en Samling Salmer fra hans sidste Levetid under Titlen »Svane-Sang«. Modgang og Sygdom havde taget haardt paa hans følsomme Sind, hvorfor adskillige af Salmerne i »Svane-Sangen« er prægede af Længselen efter Livet i Fuldendelsen (»Her vil ties, her vil bies«, »Den store hvide Flok, vi se«).

[1]) Den fik Navnet »Slots-Salmebogen«, fordi dens Indførelse kun blev paabudt i Slotskirkerne, men ellers var en fri Sag, hvorfor den heller ikke trængte almindeligt igennem.

Brorsons Salmer udmærker sig ikke ved den mandige Kraft som Luthers eller Grundtvigs; men der er over dem en stille Inderlighed, der ofte virker stærkt betagende. Ligesom de tyske pietistiske Salmer, hvoraf han har oversat mange[1]), er ogsaa hans originale Salmer udpræget subjektive. De skildrer den enkelte Sjæls Kamp og Sejr (»Staa fast, min Sjæl, staa fast i Herrens Krige«), formaner til Selvprøvelse (»Kom Hjerte, tag dit Regnebræt«) og Omvendelse, helst nu, i dette Øjeblik, som i Salmen »Ak, vidste du, som gaar i Syndens Lænke«, hvor Omkvædene varierer denne Tanke: »Ak, hvilken salig Dag du fik, om du begyndte nu, i dette Øjeblik!« At Brorson ogsaa kan anslaa andre Toner, viser f. Eks. den friske Natursalme »Op, al den Ting, som Gud har gjort!«

I rent digterisk Henseende staar mange af disse Salmer meget højt, udmærkede ved smukke og anskuelige Billeder, og stor Lethed og Ynde i Behandlingen af Sproget. Dette gælder f. Eks. om »Den yndigste Rose er funden« og »Op, al den Ting, som Gud har gjort«. Eller man tænke paa den vuggende Rytme i »Her vil ties, her vil bies«, eller paa den skønne Stigning[2]) i Versene i Salmen »Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar«.

Fra samme Tid er Salmer som »Jesu, din søde Forening at smage længes og trænges mit Hjerte og Sind«, som Biskop Peder Hygom i Aarhus oversatte fra Tysk, og den bekendte Lyriker Ambrosius Stubs »Uforsagt, hvordan min Lykke end i Verden blive maa«. Ogsaa »Udrust dig, Helt fra Golgata«, som Johannes Ewald skrev paa sit Dødsleje, maa nævnes som en Frugt af den pietistiske Salmedigtning.

De pietiske Andagtsbøger og Salmer i Forening med de gudelige Forsamlinger bidrog meget til at vække den kristelige Interesse i Befolkningen. Ogsaa i Henseende til Sædelighed og Oplysning betegner Christian VI's Regeringstid et afgjort Fremskridt. Kongen søgte at ophjælpe Universitetet og Skolevæsenet. Ved de lærde Skoler kom Modersmaalet mere frem. Oprettelsen af Almueskoler over hele Landet og Indførelsen af tvungen Skolegang blev paabudt, men kunde ikke gennemføres af Mangel paa Penge. Med særlig Iver søgte Kongen at fremme den religiøse Oplysning ved at indskærpe Betydningen af Katekisationer i Kirkerne og ved at paabyde Konfirma-

[1]) F. Eks. de S. 122 L. 7—11 anførte, desuden »Gud skal alting mage«, »Vor Tro er den Forvisning paa«, »Op, I Kristne, ruster eder!«.

[2]) Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar...
Jeg gaar i Trængsel, hvor jeg gaar...
Jeg gaar til Døden, hvor jeg gaar...
Jeg gaar blandt Engle hvor jeg gaar...
Jeg gaar til Jesus, hvor jeg gaar...
Jeg gaar til Himlen hvor jeg gaar...

tionens Indførelse (1736. S. 121). Et andet Vidnesbyrd om Pietismens Sejr er den strenge Sabbatsanordning, der forbød alt Arbejde samt Afholdelsen af Skuespil, Dans og Maskerade paa Søn- og Helligdage[1]), og paabød alle at gaa i Kirke, baade til Højmesse og Aftensang, hvis de ikke vilde straffes med Bøder eller med at sættes i Gabestokken. Denne uheldige Tvangslov var for Resten kun en Fornyelse af en lignende Lov fra Frederik IV's sidste Regeringsaar, og det viste sig umuligt at gennemføre den.

Som Raadgiver for Kongen i kirkelige Sager blev der oprettet et General-Kirke-Inspektions-Kollegium, hvoraf Bluhme var et indflydelsesrigt Medlem. Dette Kirkekollegium skulde have Tilsyn med Gejstligheden og Menighederne og søge at fremme levende Kristendom. Det benyttede sin Indflydelse til at anbefale pietistiske Ansøgere til de ledige Præste- og Bispeembeder. En saadan Begunstigelse kunde naturligvis fremkalde Hykleri[2]); men i det hele og store har Pietismen bidraget til at hæve Præstestanden.

Ogsaa her hjemme affødte den pietistiske Bevægelse paa sine Steder en Separatisme, der ringeagtede Kirken med dens Gudstjeneste og Sakramenter, særlig Barnedaaben. Der blev derfor udstedt en Forordning om gudelige Forsamlinger (1741), der krævede, at de kun maatte finde Sted under Sognepræsternes Tilsyn, hvorimod alle separatistiske Forsamlinger (»Konventikler«) skulde være forbudte. En anden Forordning paabød, at Gendøberne ikke maatte bo i Kongens Riger og Lande uden i Fristæderne (Fredericia, Frederiksstad i Slesvig og Altona). Det kom ogsaa til et Brud mellem Christian VI og Zinzendorf, da Herrnhuterne sondrede sig ud fra den pietistiske Bevægelse og organiserede sig som et selvstændigt Kirkesamfund. Det blev da paabudt, at ingen, der havde

[1]) Loven forbød ikke Komedier og andre Fornøjelser om Hverdagene; men den pietistiske Opfattelse, der deltes af Kongen, betragtede dem som skadelige, og det danske Komediehus var derfor lukket under Christian VI. Man vidste, at et udvortes alvorligt Væsen var vel set ved Hove, og det var derfor ikke uden Grund, at der blev talt om Hovedstadens »Surseenhed« og om, at man dér ved, »hvad for en Pryd Hovedhængsel og bedrøvede Ansigter ere«. [2]) Pietismens betydeligste Mænd havde selv Øje for »disse Tiders voksende Hykleri«. Saaledes siger Pontoppidan, at »Hoffet lignede mere et Kloster end et kongeligt Hof. Men som i Klostrene, saa og her: mange havde intet mere end Gudfrygtigheds Skin med Kraftens Fornægtelse.«

opholdt sig i Herrnhut, maatte faa Embede i Kongens Riger og Lande[1]).

§ 23. Deismen og Metodismen.

1. Deismen. Den strenge Puritanisme og religiøse Entusiasme paa Cromwells Tid blev efter »Restaurationen« 1660 (S. 110) fulgt af en baade moralsk og religiøs Afslappelse. Karl II's letfærdige Hof angav Tonen i de højere Samfundsklasser, hvor Usædelighed, Drukkenskab og Pengebegærlighed blev fremherskende Egenskaber. Selv hvor man holdt sig fri for disse Laster, fik verdslige Interesser Overvægten over de religiøse; især var man ængstelig overfor alt, hvad der kunde smage af Entusiasme. Indenfor den biskoppelige Statskirke blev den højkirkelige Retning fra Laud's Tid (S. 107) afløst af en »bredkirkelig« (latitudinarisk) Retning, der ønskede Tolerance, fremhævede den sunde Fornuft (the common sense — en udpræget engelsk Egenskab) og især betonede de religiøse og moralske Sandheder, som alle formentlig kunde samles om, navnlig Guds Tilværelse, Sjælens Udødelighed og Menneskets Forpligtelse til et sædeligt Liv[2]).

Andre gik videre i radikal Retning og vilde kun godkende den »naturlige« eller fornuftige Religion og bekæmpede den »overnaturlige« eller aabenbarede. Ordførerne for denne Retning kaldtes »Deister« eller »Fritænkere«. Navnet »Deister« (af det latinske deus = Gud) betegner, at de vilde hævde Guds Tilværelse som fornuftmæssig i Modsætning baade til Ateisternes Gudsfornægtelse og til Kirkens Tro paa Kristi Guddom. To af de mest bekendte deistiske Skrifter bærer Titlerne »Kristendommen ikke mysteriøs« og »Kristendommen saa gammel som Skabelsen«; thi den oprindelige Kristendom strider ikke paa noget Punkt mod Fornuften og er i Overensstemmelse med den naturlige Religion. For at godtgøre dette maatte de øve en skarp og ofte vilkaarlig Kritik af

[1]) Ogsaa i Sverige vandt Pietismen (og Herrnhutismen) adskillige Tilhængere, men fik dog ikke saa stor Betydning som i den dansk-norske Kirke under Christian VI. [2]) Et saadant Standpunkt indtog bl. a. den store engelske Erfaringsfilosof John Locke († 1704). Han var selv en oprigtig Kristen og har udgivet Skrifter »Om Tolerance« og om »Kristendommens Fornuftmæssighed«; han hævder her, at Kristendommen ikke lærer noget, der strider mod den menneskelige Fornuft, selv om den indeholder adskilligt, der gaar ud over denne.

de bibelske Skrifter, ligesom de ogsaa forkastede Underne som utrolige. De skelnede skarpt mellem Kristi Kristendom og Kirkens Kristendom; den første var en Fornyelse af den naturlige Religion (Gud, Dyd og Udødelighed); men senere havde herskesyge og bedragerske Præster forvansket den i dogmatisk Retning. Jødiske og hedenske Forestillinger og Skikke havde faaet Indgang i Kirkens Gudstjeneste og Lære, f. Eks. omdannet Sakramenterne i Lighed med de hedenske Mysterier, en Opfattelse, der foregriber den moderne religionshistoriske Kritik.

De deistiske Forfattere var ikke særlig fremragende Tænkere eller lærde; men de udtalte, hvad der i Restaurationstiden ligesom laa i Luften, og derfor fik deres Tanker saa vid en Udbredelse i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. I Slutningen af det 18de Aarhundrede dannedes der særlige unitariske Menigheder, der gik videre end Socinianerne (S. 72) ved at hævde, at Jesus vel var en stor og god Mand, men ikke burde gøres til Genstand for guddommelig Tilbedelse.

Fra England vandt Deismens Tanker Indgang paa Fastlandet, hvor de blev ført frem af »Oplysningens« Talsmænd baade i Frankrig (§ 24,2—3), Tyskland (§ 25,1—2) og Norden (§ 26,1—2). Ogsaa Frimurerordenen staar i historisk Forbindelse med Deismen, for saa vidt som den første »Loge« blev stiftet i London (1717) med det Formaal at opføre et Tempel for den naturlige Religion og den humane Etik. Efterhaanden blev der oprettet Frimurerloger i andre Lande. De har en ret forskellig Karakter. I vore Dage er Frimurerne i Frankrig og Sydeuropa udpræget kirkefjendske, hvad der derimod ikke er Tilfældet i de skandinaviske Lande.

Deismen formaaede ikke at sejre i England; dertil var den for utilfredsstillende baade i religiøs og i videnskabelig Henseende. Det var en Urimelighed at gøre den historiske Kristendom til eet med to uhistoriske Begreber som »den naturlige Religion« og »den oprindelige Religion«. Hvad evangelisk og reformatorisk Kristendom virkelig gaar ud paa, blev man atter mindet om ved den kraftige religiøse Vækkelse, der brød frem med Metodismen.

2. Metodismen. Ophavsmanden til den metodistiske Bevægelse var **John Wesley** (1703—1791). Han var opvokset i et fromt Præstehjem, studerede i Oxford og blev her ved sine

udmærkede Evner og sin alvorlige Fromhed Midtpunktet i en Kreds af vakte Studenter, der samledes til fælles Studium og Andagtsøvelser. Til denne »hellige Klub« eller »Metodisterne«, som man spottende kaldte dem, fordi de saa strengt holdt sig til den foreskrevne Studiemetode, hørte ogsaa hans Broder Charles Wesley og George Whitefield.

I 1730erne tilbragte John Wesley to Aar som Præst i den nordamerikanske Koloni Georgia. Baade her og efter sin Hjemkomst til England kom han i Berøring med de mæhriske Brødre (the Moravians, som Herrnhuterne kaldtes i England); deres Fromhed gjorde et stærkt Indtryk paa ham, og han følte, at han selv manglede den personlige Frelsesvished. Men i 1738 oplevede han et pludseligt Gennembrud. En Aften, da han i en gudelig Forsamling hørte Luthers Fortale til Romerbrevet oplæse, blev han grebet af en hidtil ukendt, levende Følelse af at eje Guds Naade og Syndernes Forladelse for Kristi Skyld. Fra dette Øjeblik regnede han derfor sin »nye Fødsel«. For at lære Zinzendorf og Brødremenigheden nærmere at kende foretog han en Rejse til Tyskland; men deres Opfattelse viste sig paa flere Punkter at være forskellig, og senere kom det til et Brud mellem Metodismen og Herrnhutismen.

Efter at John Wesley var vendt tilbage til England, begyndte han sin utrættelige Virksomhed for at vække den engelske Kirke til nyt Liv. Det trængtes der ogsaa i høj Grad til. Frygten for Entusiasme i Forening med Deisternes Angreb paa Bibelen og den aabenbarede Religion havde fremkaldt Vantro og religiøs Ligegyldighed i vide Kredse; Drukkenskab og Usædelighed bredte sig i en foruroligende Grad; selv Biskopper og Præster var ofte ganske verdsligsindede. Et Livstegn var dog de »religiøse Selskaber«, der een Gang om Ugen under en anglikansk Præsts Ledelse samlede fromme Kristne til opbyggelige Møder, i Lighed med den tyske Pietismes gudelige Forsamlinger (S. 118). John Wesley optraadte først indenfor disse vakte Kredse; men allerede 1739 begyndte han og Whitefield at prædike for Kulminearbejderne i Bristol under aaben Himmel, da Præsterne nægtede dem Adgang til Prædikestolen. »Hele Verden er mit Sogn, — skrev Wesley i sin Dagbog — for saa vidt som det er min Ret og min Pligt at forkynde det glade Budskab om Frelsen for alle, der vil høre det,

hvor jeg saa er.« Med en enestaaende Arbejdskraft virkede han over 50 Aar som Rejseprædikant i England, Skotland og Irland. Gennemsnitlig rejste han 4,500 engelske Mil om Aaret, og han har ialt holdt 40,000 Prædikener. Hans Prædikener var klare og indtrængende og gjorde et stærkt Indtryk paa Tilhørerne, saa at de ofte faldt i Krampetrækninger eller grædende anraabte Gud om hans Naade. Metodismens største Vækkelsesprædikant var dog Whitefield. Han var en ualmindelig uegennyttig Natur, besjælet af en glødende Kærlighed til Kristus og til Menneskene, og en utrættelig Iver efter at vinde Sjæle for Evangeliet[1]). Hans begejstrede Følelse og rige Fantasi, hans mægtige og klangfulde Stemme, hans skønne Sprog og dramatiske Foredrag gjorde hans Tale uimodstaaelig[2]), og han fremkaldte mægtige Vækkelser baade i England og i Amerika, som han besøgte ikke mindre end 7 Gange. Charles Wesley var ikke saa betydelig som Prædikant; men han har digtet mange Salmer til iørefaldende Melodier (f. Eks. »Helgen her og Helgen hisset«), hvorved Metodismen blev sunget ind i mange Hjerter.

John Wesley var ikke blot en stor Vækkelsesprædikant, men ogsaa en fremragende Organisator. De Mennesker, der var blevet vakt ved hans Forkyndelse, delte han i »Klasser« paa 12—20 Medlemmer. En »Klasseleder« samlede een Gang om Ugen Klassens Medlemmer for at bede og samtale med dem om deres kristelige Livs Fremgang og modtage deres ugentlige Bidrag til Prædikanternes og de fattiges Underhold. John Wesley betragtede sig selv som »Statskirkens Medhjælper«. Lige saa lidt som Spener og Francke (§ 20) vilde han bryde med den bestaaende Kirke, men kun vække nyt Liv indenfor den. Men da Præsterne mange Steder ikke vilde lade ham tale i deres Kirker, fik han opført det ene Forsamlingshus efter det andet, hvor hans Tilhængere kunde samles

[1]) »Jeg behøver flere Tunger, flere Legemer, flere Sjæle for den Herre Jesus. Havde jeg tusinde, ham skulde de alle tilhøre. O, havde jeg dog Kraft, som svarede til min Vilje! Jeg vilde flyve fra Pol til Pol for at forkynde Guds Søns evige Evangelium.« [2]) En berømt Skuespiller har sagt, at Whitefield kunde udtale Ordet »Mesopotamien« paa en saadan Maade, at han fik Tilhørerne til at græde. Selv en saa kritisk Tilhører som Franklin formaaede han at henrive. Engang var Franklin til Stede, da Whitefield samlede Penge ind til et Vajsenhus. Han misbilligede Planen og var fast bestemt paa intet at ville give; men det endte med, at han ofrede alt, hvad han havde hos sig, først sine Kobberpenge, saa Sølvpengene og til sidst de Guldstykker, han havde.

til opbyggelige Møder. Han udsendte ogsaa Lægprædikanter, der ikke ventede paa, at Folk skulde komme til Kirkerne, men opsøgte dem, hvor de var, og talte Evangeliets Ord paa Gader og Stræder. Medens den statskirkelige Søndagsprædiken i Almindelighed var en kedelig Oplæsning af en moraliserende Afhandling, var den metodistiske Forkyndelse derimod »levende Menneskers levende Tale, der kom fra Hjertet og gik til Hjertet«. Naturligvis mødte den i Begyndelsen ofte raa Modstand fra Pøbelens Side; man søgte at overdøve Prædikanterne eller kastede Sten og raadne Æg paa dem. Senere blev Modstanden mindre, da det viste sig, hvilken gavnlig Indflydelse Metodismen øvede paa sine Tilhængeres religiøse og sædelige Liv.

Wesley forbød sine Lægprædikanter at prædike paa samme Tid, som der var Gudstjeneste i Sognekirkerne; heller ikke maatte de uddele Sakramenterne. Atter og atter advarede han mod at skille sig ud fra Statskirken, og hans Autoritet var saa stor, at det lykkedes ham at hindre det truende Brud, saa længe han levede; men faa Aar efter hans Død begyndte man at uddele Nadveren i Forsamlingshusene. Efterhaanden som dette blev almindeligt, blev Metodismen fra at være et Vækkelsesarbejde indenfor Statskirken til et selvstændigt Kirkesamfund.

Indenfor Metodisternes egen Kreds var det tidligt kommet til Strid om Prædestinationslæren, som Whitefield hævdede, medens Wesley (ligesom Arminianerne S. 115) hævdede Guds almindelige Frelsesvilje. Efter Whitefields Død (1770) skilte de calvinistiske Metodister sig ud fra de wesleyanske. Senere kom der andre Stridsspørgsmaal til, navnlig om Forfatningens Ordning, og i vore Dage er Metodismen delt i en Række forskellige Samfund. Metodisterne i Danmark, der i 1911 talte 4,300, hører til den »biskoppelige Metodistkirke«. I det hele og store har de metodistiske Samfund det samme aandelige Præg. Man møder her en praktisk Vækkelseskristendom, hvor Læren ikke spiller nogen stor Rolle, og hvor Synd og Naade er Forkyndelsens Midtpunkter, ligesom hos Paulus og Luther. Derimod mangler Metodismen Luthers klare Forstaaelse af et Kristenmenneskes Frihed. Her som paa andre Punkter minder den om Pietismen (S. 120 f.), men er dog mere udadvendt, handledygtig og organisatorisk, hvad der vel

har sin Forklaring i Forskellen mellem tysk og engelsk Folkekarakter. Ogsaa Metodismen har en Tilbøjelighed til Verdensflugt. Den opfatter ikke Verden som den af Gud skabte, men som den i Synden faldne. Ingen Fornøjelse anses for uskyldig, end ikke Børnenes Leg. Dans, Kortspil og Teaterbesøg betragtes som Synd ligesom Nydelsen af Spiritus og Tobak[1]). Paa samme Maade som Pietismen er den tilbøjelig til at miskende Individualiteternes Forskellighed. Saaledes kræves det ofte, at Omvendelsen skal foregaa ved et pludseligt Gennembrud[2]). For at fremkalde dette anvender man gerne stærke Midler som rystende Skildringer af Dommedag og af Helvedes Rædsler. Jo større Vægt der lægges paa den personlige Omvendelse som det nye Livs Fødsel, desto mindre Betydning kan der tillægges Daaben. Den betragtes ikke som et Middel til, men som et Tegn paa Genfødelsen og et Pant paa Guds Naadesforhold overfor os. De døbte Børn[3]) regnes ikke med til Menigheden i Kraft af deres Daab, men optages senere i den ved en Handling, der svarer til Konfirmationen i den lutherske Kirke. Med Hensyn til Nadveren deler Metodisterne den calvinske Opfattelse, der er udtalt i de 39 Artikler, som de i det hele godkender ligesom ogsaa »Common Prayer Book« (S. 65), omend i en forkortet Skikkelse. Metodisterne har med stor Kraft, men ogsaa med stor Ensidighed, prædiket om Helliggørelsen. Ofte har de talt om den kristelige Fuldkommenhed, som om Mennesker kunde blive syndfri allerede her paa Jorden; dog har John Wesley og andre betonet, at denne »Fuldkommenhed« ikke er absolut, men kan vokse, og at den ikke udelukker Fristelser og Overtrædelser.

Metodismen har øvet en meget betydelig Indflydelse. Den har vakt nyt kristeligt Liv og derved bidraget meget til at overvinde Deismen. Tusinder af Mennesker har den hjulpet til at føre et bedre og lykkeligere Liv, ligesom den har fremkaldt en stor Mængde Kærlighedsgerninger. Allerede Wesley

[1]) Blandt de Spørgsmaal, som i den biskoppelige Metodistkirke forelægges dem, der skal ordineres, er ikke blot: »Stræber du efter Fuldkommenhed? Venter du at blive fuldkommen i Kærlighed i dette Liv?« — men ogsaa: »Vil du ganske afstaa fra Brugen af Tobak?« [2]) Dette krævede Wesley ud fra sine personlige Oplevelser; derimod indrømmer metodistiske Forfattere i vore Dage ofte, at Naturerne er forskellige, at nogle Mennesker gradvis og stille føres fra en overleveret til en personlig Tro, og at selv et pludseligt Gennembrud har sin Forberedelse. [3]) Ved Barnedaaben udelader Metodisterne Forsagelsen og Trosbekendelsen, medens de anvender den ved Daab af voksne.

ordnede et planmæssigt Arbejde blandt fattige, syge og fangne, anbefalede Søndagsskolerne, angreb Negerslaveriet og Slavehandelen. Senere har hans Tilhængere virket for Bibelens Udbredelse og for Hedningemissionen. I vore Dage fremtræder Metodismen som en Række livskraftige Kirkesamfund, der tilsammen tæller o. 30 Millioner Kristne. De fleste af dem findes i Amerika, hvor Metodismen har præget hele Kirkelivet (§ 31). Men den har ogsaa paavirket mange indenfor den anglikanske Statskirke (den »evangeliske« eller »lavkirkelige« Retning, § 30,1), ligesom »Frelsens Hær« ogsaa er udgaaet fra den (§ 30,4). Andre Kirkesamfund kan lære meget af Metodismens Forening af religiøs Individualisme og kirkeligt Samfundsliv og af dens sjældne Evne til at faa Lægfolk med i det kirkelige Arbejde.

§ 24. Romerkirken i det 18de Aarhundrede.

Det 18de Aarhundrede var paa alle Omraader en Tilbagegangstid for den romerske Kirke.

1. Jesuiterordenens Ophævelse. I Frankrig, Katolicismens Hovedland, havde Ludvig XIV hjulpet Katolicismen og Jesuitismen til Sejr over Calvinismen og Jansenismen (§ 15); men Sejren var bleven vundet ved en brutal Anvendelse af den verdslige Magt, og Sejrherrerne var gaaet svækkede ud af Kampen. Pascals »Provinsialbreve« (S. 92) havde undergravet Jesuitternes moralske Anseelse; deres vidtgaaende Lempelser paa Missionsmarken (S. 86) havde vakt megen Forargelse og fremkaldt en langvarig Strid, ja flere Paver havde set sig nødsaget til at fordømme deres Moralsætninger og Missionspraksis. Hertil kom, at den politiske Absolutisme blev mere og mere uvillig stemt mod den mægtige Orden, og at Talsmændene for den nye Fornufttro angreb Jesuitterne som de mest udprægede Forkæmpere for den gamle Autoritetstro. Uviljen blev til sidst saa stærk, at efter Midten af det 18de Aarhundrede blev Jesuitterne udviste af Portugal, Frankrig, Spanien og Neapel, og disse Magter opfordrede indtrængende Paven til at ophæve Ordenen. Dette skete i Aaret 1773, da Pave Clemens XIV i Kraft af sin apostolske Magtfuldkommenhed ophævede Ordenen for evige

Tider, idet han henviste til de Klager, som katolske Fyrster havde fremført imod den, og særlig til de mange Stridigheder, som den havde givet Anledning til.

De 22,000 Medlemmer, som Ordenen paa den Tid talte, blev optagne i andre Ordener[1]) eller gjort til Præster. Ved denne Ophævelse af Jesuiterordenen afvæbnede den katolske Kirke[2]) sine mest slagfærdige Tropper. Ogsaa andre Forhold viste, at den religiøse Situation var blevet en ganske anden i det 18de Aarhundrede end i det 17de. Særlig iøjnefaldende var denne Forandring i Frankrig.

2. Den franske Oplysningsfilosofi. Paa den Tid havde den engelske Deismes Tanker (S. 134 f) vundet Indgang i Frankrig, mere dog de negative Synspunkter (Kritikken af Bibelen og Dogmerne) end de positive, hvad der hænger sammen med Forskellen mellem Englændernes Tilbøjelighed til Konservatisme og Franskmændenes til Radikalisme. Frankrigs katolske Kirke formaaede ikke at yde en saadan religiøs og videnskabelig Modvægt som Englands protestantiske. Hertil kom, at de franske Deister havde en sjælden Evne til at kunne udtrykke deres Tanker i en klar og vittig Form, der skaffede dem mange Læsere og Tilhængere. Dette gælder i særlig Grad om Voltaire († 1778), hvis Forfatterskab er det mest betegnende Udtryk for hele Tidens Tankegang.

[1]) En Menneskealder tidligere var der bleven oprettet en ny Orden, som var aandsbeslægtet med Jesuitterne, nemlig Redemptoristerne. Denne Orden var stiftet af Liguori († 1787), en syditaliensk Præst og Biskop, der udmærkede sig ved sit strenge, asketiske Liv: han gik med Smaasten i Skoene, bar paa sin Krop et »Bodsbælte«, der var besat med Pigge, spiste og sov kun lidt, men piskede sig ofte. Da han tilmed skal have kunnet gøre Undere (bl. a. have Evne til at være flere Steder paa een Gang), er han senere bleven helgenkaaret. Liguori er tillige den mest indflydelsesrige katolske Teolog efter Trientermødet (§ 13,2). Efter at hans Yndlingsmeninger om Jomfru Marias ubesmittede Undfangelse og om Pavens Ufejlbarhed var fastslaaede som Dogmer under Pius IX (§ 27,3), udnævnte denne Pave Liguori til »Kirkelærer«. Ogsaa hans Morallære har opnaaet pavelig Anerkendelse. Paa lignende Maade som Jesuitternes er den kasuistisk, probabilistisk og hævder Berettigelsen af tvetydig Tale og Tankens Forbehold (S. 81 f.). Et enkelt Eksempel vil vise Arten af denne kirkelig anerkendte »Moralteologi«: En Hustru, der har begaaet Ægteskabsbrud, kan, naar hun bliver spurgt derom af sin Mand, sige, at hun ikke har brudt sit Ægteskab — da det endnu bestaar. Hvis hun i Mellemtiden har skriftet og modtaget Absolution, kan hun sige: »Jeg er uskyldig i denne Forbrydelse.« Hun kan ogsaa nægte det med en Ed og sige: »Jeg har ikke begaaet det« — idet hun underforstaar: paa en saadan Maade, at jeg er nødt til at tilstaa det. [2]) To ikke-katolske Fyrster, Frederik II af Preussen og Katharina II af Rusland, lod Ordenen bestaa i deres Lande, fordi de ønskede at bruge dens Arbejde for Skolevæsenet blandt deres romersk-katolske Undersaatter.

Voltaires religiøse Standpunkt var teoretisk Deisme, men praktisk Ateisme. Naturens Hensigtsmæssighed var for ham et Vidnesbyrd om en viis Bygmester, paa samme Maade som et Ur forudsætter en Urmager; men efter at have ordnet Verden griber Gud ikke ind i dens Udvikling. Selve Gudsforestillingen er ikke blot fornuftig, men ogsaa nyttig, da hverken Fyrster eller Bønder vilde holde sig indenfor de rette Skranker, hvis de ikke troede, at der var en gengældende Gud til. »Hvis Gud ikke eksisterede, maatte man opfinde ham«. Men for Voltaires personlige Liv var denne Antagelse af Guds Tilværelse uden praktisk Betydning. Han troede ganske vist, at der var en Gud til, men han troede ikke paa denne Gud[1]). Sjælens Udødelighed og Viljens Frihed var han ogsaa mest tilbøjelig til at forkaste. Han var i Virkeligheden en baade irreligiøs og umoralsk Natur, letfærdig, forfængelig og upaalidelig, og hans vittige Skrifter var ofte løgnagtige og raa.

Med sin skarpe Forstand og sin Frigjorthed fra enhver religiøs Pietetsfølelse saa Voltaire klarere end de engelske Deister den store Forskel mellem den deistiske Naturreligion og Kristendommen som en historisk Aabenbaringsreligion, og det blev derfor en Hovedopgave for ham at bekæmpe den kristne Tro og Moral. Om Jesus udtaler han sig gennemgaaende med en vis overlegen Medlidenhed: han er ganske vist kun en uvidende Tømmermandssøn, som ikke engang kunde skrive, men et godt Menneske, en ærlig Sværmer ligesom Fox (S. 110 f.). Derimod angriber Voltaire de bibelske Skrifter som lognagtige, absurde og umoralske. Kristendommen har altid været en Fjende af Civilisationen og en Kilde til utallige Stridigheder og Forbrydelser. Derfor skal Kirken slaas ned (Écrasez l'infâme!). — Her maa det dog erindres, at den Kirke, som Voltaire kendte af personlig Erfaring, nemlig den katolske, dengang var stærkt udartet, præget baade af Overtro og af Fanatisme. Ved sin energiske Modstand mod Katolicismens Intolerance har Voltaire en Fortjeneste, som ikke maa glemmes over hans eget blinde Had til Kristendommen. Han mente, at een Filosof nok maatte kunne nedbryde, hvad tolv Fiskere havde opbygget. »Om 20 Aar har de Kristnes Gud ikke længer noget Alter«. Selv om dette viste sig at være en falsk Profeti, maa man ikke derfor undervurdere Voltaires historiske Betydning. Han øvede en overordentlig Indflydelse paa sin Samtid, særlig blandt Repræsentanterne for den »oplyste Enevælde«: Frederik II af Preussen, Katharina II af Rusland, Gustav III af Sverige og Struensee. Endnu i vore Dage er Voltaire den kristendomsfjendske Radikalismes Kirkefader. Det er ham, der først har indført den Betragtning, at den troende enten maa være en Idiot eller en Slyngel — en Opfattelse, der endnu adskillige Steder anses for et sikkert Kendetegn paa »Oplysning« og »Frisind«.

[1]) I den Betydning, hvori Jesus, Paulus og Luther taler om at tro (jfr. I S. 19[4]). 37[3]). II. S. 32—33 Anm.).

Andre af Tidens Forfattere opgav Tanken om Gud som Verdens Bygmester og gik dermed fra Deismen over til Ateismen og Materialismen[1]). For de konsekvente Materialister var »Materien« (Naturen, Stoffet) det eneste virkeligt værende; Tænkning og Vilje var kun et Resultat af Bevægelsesprocesser i Hjernen. Der gaves ingen udødelig Sjæl, ingen personlig Gud, intet absolut moralsk Ideal. Uden Frygt for Guds Dom kunde man derfor frit hengive sig til Nydelsen af Livets Goder, indtil Døden kom som Afslutningen paa Tilværelsens Farce.

3. Rousseau. En dybere og mere positiv Natur end Voltaire og Materialisterne var Jean Jacques Rousseau († 1778). Hans store Betydning for Aandslivet beror paa den Energi, hvormed han fremhæver Følelsen i Modsætning til den gængse Tro paa Fornuftens Almagt, og den sværmeriske Begejstring, hvormed han opfordrer sin forfinede Samtid til at vende tilbage til Naturen (retournons à la nature, ɔ: ikke til selve den kulturløse Naturtilstand, hvad der er umuligt, men til den oprindelige Godhed, Frihed og Lykke). I det berømte Skrift »Émile« anvender han disse Tanker paa det pædagogiske Omraade. »Alt er godt, som det kommer fra Skaberens Haand, alt udarter under Menneskets Hænder.« Derfor er det Opdragelsens Hovedformaal at lade Barnets oprindelige gode Natur udfolde sig frit og uhindret. Opdragelsen bør være en Selvudvikling, hvorfra man handlyser enhver Tale om at adlyde eller befale, om Pligt eller Autoritet. Émile bliver 18 Aar gammel, før han lærer, at der er en Gud til, og at Menneskets Sjæl er udødelig. Rousseau stod i religiøs Henseende paa Deismens Standpunkt[2]); men for ham var Troen paa Guds Tilværelse ikke blot et Resultat af en fornuftmæssig Betragtning af Naturen, men tillige et Udtryk for en umiddelbar Følelses Trang til Selvhengivelse. Han har ogsaa talt varmt følte Ord om Skriftens Majestæt, Evangeliets Hellighed og Jesu enestaaende Personlighed[3]). Men det overnaturlige i Kristendommen og Dogmerne forkastede han ligesom de engelske Deister.

---

[1]) Denne Overgang kan f. Eks. paavises hos Diderot, Udgiveren af den store Encyklopædi, der sogte at samle og udbrede hele Tidens Viden, bl. a. med det Maal for Øje at undergrave Kirken og Kristendommen. Erklærede Materialister var Lægen Lamettrie og den tyskfødte Baron Holbach, hvis Skrift »Système de la nature« har faaet Navnet »Materialismens Bibel«. [2]) I sit andet Hovedværk, »Contrat social«, der hævder, at Samfundet er dannet ved en Kontrakt, og at Folket er suverænt, udtaler Rousseau, at Staten er berettiget til at udvise som usociale dem, der ikke anerkender denne »borgerlige Religion«. [3]) »Dersom Sokrates' Liv og Død er, som det sømmer sig en Vismands, saa er Jesu Liv og Død en Guds. Skal vi sige, at den evangeliske Historie er opfunden for Morskabs Skyld? Min Ven! saaledes digter man ikke, og Sokrates' Levnedsløb, hvorom ingen tvivler, er daarligere bevidnet end Jesu Kristi. I Grunden er dette kun at flytte Vanskeligheden uden at ophæve den; det vilde være mere ubegribeligt, at flere Mennesker saa samstemmende skulde have opdigtet denne Bog, end det er, at een eneste har leveret Stoffet til den«. — Da »Émile« paa Grund af sine Angreb paa Dogmerne var

Det nye Dogme om Menneskenaturens Godhed, som Rousseau hævdede, formaaede han ikke at anbefale ved sin egen — holdningsløse og anstødelige — Livsførelse. Han har selv beskrevet den i sine »Confessions«, en Selvbiografi, hvis Selvretfærdighed er et mærkeligt Modstykke til den dybe Ydmyghed i Augustins »Confessiones« (I S. 99).

Rousseau har øvet en endnu større Indflydelse end Voltaire, men i helt andre Retninger. Hans politiske og sociale Tanker har faaet stor Betydning baade for den franske Revolution og for den moderne Socialisme; hans Opdragelseslære har paavirket Oplysningstidens tyske Pædagoger og Pestalozzi; hans stærke Fremhævelse af Følelseslivet er en af Forudsætningerne for Romantikkens Følelsessværmeri og er indenfor den protestantiske Teologi bleven genoptaget af Schleiermacher (§ 33,1).

4. Den franske Kirke og Revolutionen. Den franske Kirke var kun lidet skikket til at imødegaa Deisternes og Materialisternes Angreb med aandelige Vaaben. Indenfor Gejstlighedens egne Rækker var der ikke ringe Fritænkeri og Frileveri, især hos de høje gejstlige, der næsten alle var af adelig Byrd og gerne opholdt sig ved Hoffet for at nyde Livet og indsmigre sig hos Kongen og hans Maitresser. Overhovedet var der en meget nøje Forbindelse mellem det enevældige Kongedømme og den katolske Kirke. Kongemagten havde støttet Kirken mod dens Fjender; til Gengæld havde Kirkens Mænd som Bossuet (S. 90) søgt at forsvare den kongelige Enevælde ud fra den hellige Skrift og derved givet Absolutismen en bibelsk Forklædning, hvorved Kongen blev som en jordisk Gud. Kirken besad uhyre store Ejendomme, som var skattefri, medens Landets Finanser var i en ødelagt Tilstand. Derfor blev de, der var Fjender af den bestaaende Samfundsordning (»l'ancien régime«), ogsaa Modstandere af Kirken[1]), og derfor kom **den franske Revolution** til at gribe saa dybt ind paa det kirkelige Omraade.

Allerede i Revolutionens første Aar (1789) udtalte Nationalforsamlingen i Erklæringen[2]) om Menneskerettig-

bleven fordømt af Paven og brændt af Parlamentet i Paris, skrev Rousseau i et Svar til Ærkebiskoppen af Paris: »Jeg er Kristen, og Kristen af Hjertet, efter Evangeliets Lære. Jeg er Kristen, ikke som en Discipel af Præsterne, men som en Discipel af Jesus Kristus. Min Mester har saare lidet spekuleret over Dogmerne, men i høj Grad indskærpet Pligterne. Han foreskrev ikke saa meget Trosartikler som gode Gerninger; han fordrede kun Tro paa det, der var nødvendigt for at være god.« [1]) Saaledes opfordrede Diderot til at »hænge den sidste Konge i den sidste Præsts Tarme«. [2]) Denne Erklæring havde sit Forbillede i de nordamerikanske Fristaters Forfatninger (§ 31,1).

hederne, at ingen maa forurolige for sine Meninger, heller ikke for sine religiøse Meninger, saa længe han ikke ved deres Udbredelse forstyrrer den offentlige, lovfæstede Orden. Snart efter blev Kirkegodset inddraget som Nationens Ejendom; til Gengæld skulde Staten opretholde Gudstjenesten og lønne Præsterne. Munke- og Nonneordenerne blev ophævede, Klostergodset inddraget, og de tidligere Munke pensionerede. Den franske Kirkes hidtidige hierarkiske Ordning blev afløst af en »borgerlig Forfatning« (1790), hvorefter de biskoppelige Stifter skulde omlægges efter Departementerne, og alle kirkelige Embedsmænd vælges af hele Befolkningen. Biskoppernes urimeligt høje Gager blev formindskede, hvorimod Præsterne blev bedre stillede, end de før havde været. Det blev forbudt Biskopperne at søge Stadfæstelse paa deres Embeder hos Paven. Derimod skulde alle gejstlige aflægge Ed paa denne »borgerlige Forfatning«; men de fleste nægtede det, særlig fordi Paven (Pius VI) forbød det og fordømte Forfatningen som ugyldig. Dette bidrog yderligere til at forøge Revolutionsmændenes Uvilje mod Kirken. De ikke-edfæstede Præster blev nu afsatte. En senere Lov paabød, at de skulde forlade Landet; o. 40,000 udvandrede da, medens flere Hundrede Præster blev myrdede af Pøbelen i Paris.

Under Nationalkonventet fik Revolutionen en bestemt antikristelig Karakter. Den kristelige Tidsregning blev afskaffet, og der blev indført en ny, som begyndte med 22. September 1792, Republikkens første Dag. Ugerne blev afløste af »Dekader« (Tidsrum paa 10 Dage, hvoraf den første skulde være Feriedag i Stedet for Søndagen), de kirkelige Højtider af borgerlige og moralske Fester. »Fornuftens Gudsdyrkelse« skulde afløse Kristendommen. I Notre Dame Kirken i Paris blev der indrettet et »Tempel for Fornuften«, og en Operasangerinde blev hyldet som »Fornuftens Gudinde«. Mange Kirker blev udplyndrede til Ære for Fornuften og omdannede til »Templer«, hvor offentlige Fruentimmere gjorde Tjeneste som »Fornuftens Gudinder«. Om muligt søgte man ogsaa at faa en Præst — eller en i Præstedragt udklædt Lægmand — til at afsværge sin Tro og kalde Kristendommen for Bedrag. Længe formaaede dette Fornuftdelirium dog ikke at holde sig. Robespierre angreb Ateismen som aristokratisk, og han fik Konventet til at erklære, at det franske Folk

erkender Tilværelsen af det højeste Væsen og Sjælens Udødelighed (1794). Det var Deismen i Rousseaus Aand, der nu skulde afløse Ateismen. Der blev ogsaa indført Fester med Taler og Sange til Ære for det højeste Væsen, og Robespierre optraadte ved disse Fester som en Slags Ypperstepræst; men da han snart efter blev styrtet, viste det sig tydeligt nok, at Dyrkelsen af det højeste Væsen[1]) kun var et Surrogat, der ikke formaaede at tilfredsstille den voksende religiøse Trang, som mere og mere ytrede sig i bestemt kristelig Retning. 1795 gav Konventet en begrænset Religionsfrihed; den ene Kirke efter den anden blev nu atter aabnet for katolsk Gudsdyrkelse, og da Bonaparte var blevet Førstekonsul, ansaa han det for klogt at slutte en Overenskomst med Paven, hvorved Katolicismen blev anerkendt som den Religion, Flertallet af franske Borgere bekendte sig til (§ 27,1).

Saaledes var Revolutionens Forsøg paa at udrydde Kristendommen og Kirken endt med en aabenbar Fallit; men dens Rædselsherredømme maatte kompromittere Frihedsideerne, hvorfor den følgende religiøse Opgangstid fik en udpræget reaktionær Karakter (§ 27,2).

5. Katolicismen i Tyskland og Østerrig. I mindre yderliggaaende Former fik Oplysningstidens Tanker (§ 25) Indgang i katolske Kredse i Tyskland og Østerrig. Hos mange Teologer traadte det særlig katolske (Hierarki og Autoritetstro, Sakramenter og Askese) tilbage for det fælleskristelige eller endog for det almenreligiøse. Man bekæmpede Skolastikken og Munkevæsenet og fremhævede Bibelen, som ikke sjældent blev udlagt i rationalistisk Aand. I Østerrig forsøgte Kejser Joseph II (1780—1790) at oprette en tysk katolsk Nationalkirke, uafhængig af Rom, hvorved »Josephinismen« bliver et Sidestykke til »Gallikanismen« (S. 90). Præsterne skulde uddannes paa Statsseminarier, hvor Undervisningen var præget af den nye »Oplysnings« Aand; en af de Lærebøger,

[1]) En beslægtet Form for deistisk Gudsdyrkelse fremkom i den saakaldte »Teofilantropisme« (ɔ: Kærlighed til Gud og Mennesker). Teofilantroperne fik overladt nogle Kirker i Paris, som de smykkede med Blomster og Frugter, og hvor de sang Hymner til det højeste Væsen og holdt Taler om Dyd og Godgørenhed. De indførte ogsaa en borgerlig Daab, Ægtevielse og Begravelse. Men denne nye deistiske Kultus fik ikke synderlig Tilslutning, uagtet den blev begunstiget af et af Direktorieregeringens Medlemmer, og da han beklagede sig derover til Talleyrand, fik han det Svar: »Jesus Kristus døde for sin Religion; De maa gøre noget lignende for Deres«.

man brugte, var Bastholms »Geistlige Talekunst« (S. 157). De Klostre, der ikke tjente til Undervisning eller Sygepleje, blev ophævede, i alt over 700. Der blev givet Trykkefrihed og udstedt en Tolerancelov, hvorved Protestanterne fik fri Religionsøvelse og Adgang til Embeder.

Paa lignende Maade søgte de 3 gejstlige Kurfyrster i Mainz, Køln og Trier at hævde den tyske Kirkes Selvstændighed overfor Paven og at indføre tidssvarende Reformer; men disse Bestræbelser fik ingen varig Betydning. I Begyndelsen af det 19de Aarhundrede blev alle Ærkebispedømmer og Bispedømmer i Tyskland fordelte mellem de verdslige Fyrster (»Sækularisationen«. 1803), dels som en passende Afrunding for vedkommende Stater, dels (og især) som en Erstatning til de Fyrster, der havde maattet afstaa deres Besiddelser paa den venstre Rhinbred til Franskmændene. De katolske Biskoppers Myndighed blev nu — ligesom hos Protestanterne — indskrænket til det aandelige Omraade.

§ 25. Den tyske Protestantisme i Oplysningstiden.

1. „Oplysningen" som Aandsretning. Med Navnet »Oplysning« (Aufklärung) betegner man i Tyskland den nye Aandsretning, der fra Slutningen af det 17de Aarhundrede begyndte at gøre sig gældende i alle Europas Lande. Ligesom Renæssancen og Humanismen (I § 30) var det en udpræget verdslig Kulturbevægelse. Kristendom og Kirke øvede nu ikke længere den bestemmende Indflydelse paa Samfundets hele politiske, økonomiske og aandelige Liv, som den havde øvet i Reformationens og Modreformationens Tidsalder. Særlig iøjnefaldende er denne Forandring paa det politiske Omraade. Staten betragtes som uafhængig af Kirken; dens Formaal er at fremme Undersaatternes timelige Vel, ikke at frelse deres Sjæle. Baade den ydre og den indre Politik bestemmes ikke længere af religiøse, men af rent verdslige Hensyn, og Tolerancen[1]) bliver et vigtigt Led af den nye Statsopfattelse. Den

[1]) Paa dette Punkt kunde Oplysningstiden bygge videre paa Reformationens religiose Individualisme. Troens frie, personlige Karakter og Uafhængighed af ydre Autoriteter maatte som sin Konsekvens medføre Religionsfrihed, og dette Krav blev da ogsaa — efter lejlighedsvise Udtalelser af Luther (S. 34 Anm. 2) og Gendoberne — gjort gældende af Inde-

fremadskridende Naturvidenskab og Filosofi, Retsvidenskab og Historieforskning frigjorde sig mere og mere fra de kirkelige Overleveringer[1]) og udviklede en strengt videnskabelig Metode, der udelukkende regnede med naturlige Aarsager. Den »matematiske Klarhed« blev det videnskabelige Ideal.

»Oplysningen« er udpræget intellektualistisk. Den fremhæver Fornuftens Selvstændighed og den enkeltes Uafhængighed af enhver Autoritet[2]). Konsekvent gennemført kræver den, at ogsaa Moralen og Religionen skal udledes af den naturlige Fornuft, uafhængig af den overnaturlige Aabenbaring. Tillige er den i høj Grad optimistisk. Den miskender Syndens Magt og mener, at denne Verden er den bedste af alle mulige Verdener, og at Mennesket er godt af Naturen og kun trænger til en bedre Oplysning. Deraf følger en levende Iver for at reformere baade i Staten og Kirken og Skolen.

Denne Aandsretning fremmes i Tyskland ved Paavirkning fra den engelske og franske Deisme (§ 23,1. 24,2—3). I Frederik II af Preussen (1740—1786) fik den en mægtig Velynder, og særlig indenfor Borgerstanden fik den mange Tilhængere. Men det var kun sjældent, at »Oplysningen«

---

penden terne og Kvækerne. I England udviste Cromwell og Vilhelm III (S. 109. 114) en større Tolerance, end man tidligere havde kendt, og i de nordamerikanske Kolonier var Religionsfriheden bleven lovfæstet, førend den franske Revolution havde udstedt sin Erklæring om Menneskerettighederne (S. 144). »Oplysningens« Talsmænd var meget ivrige for Tolerance (jfr. Frederik II's Grundsætning, at »alle Religioner maa tolereres . . . her maa enhver blive salig paa sin Façon«); men de var ofte selv intolerante mod dem, der stod paa Aabenbaringstroens Grund (S. 142). I Oplysningstidens Litteratur har »Tolerancens Evangelium« faaet sit klassiske Udtryk i Lessings Drama »Nathan den Vise« med den fra Middelalderen stammende Fortælling om de tre Ringe, som en Fader giver sine tre Sønner, og hvoraf den ægte har det Fortrin fremfor de eftergjorte, at den kan gøre sin Ejermand velbehagelig for Gud og Mennesker. Lessing vil hermed sige, at Striden om, hvor vidt Jødedommen, Kristendommen eller Muhammedanismen er den sande Religion, maa afgøres praktisk ud fra de Virkninger, som hver af dem har i sine Bekenderes Liv. Lessings personlige Mening synes at have været den, at ingen af disse tre Religioner er den absolutte og almengyldige, men de er kun Stadier i Menneskeslægtens religiøse Opdragelseshistorie. [1]) Saaledes var det antikke Verdensbillede, hvorefter Jorden var Tilværelsens Midtpunkt, hvad der ogsaa forudsættes i Bibelen og den kirkelige Tradition, efterhaanden bleven afløst af den nye Verdensopfattelse, der skyldtes Kopernikus († 1543), Kepler († 1630) og Newton († 1727). Alle disse store Naturforskere var personligt troende Kristne. [2]) »Oplysning — siger Filosoffen Kant (S. 152) — er Menneskets Udgang fra sin selvforskyldte Umyndighed . . . . Hav Mod til at bruge din egen Forstand! Det er Oplysningens Valgsprog.«

i Tyskland antog saa radikale Former som i England og navnlig i Frankrig. Paa den anden Side fik dens Tanker Indgang indenfor selve Teologien og Kirkelivet i Tyskland og Norden (§ 26). Den ortodokse Dogmatik havde efterhaanden mistet sin Magt over Sindene. Allerede Pietismen havde bidraget til at undergrave den ved sin religiøse Subjektivisme. Selv om Pietisterne i Almindelighed ikke havde angrebet den ortodokse Lære, men kun fremhævet visse Punkter indenfor den som praktisk-opbyggelige fremfor de andre (S. 122), saa var der hermed beredt Vej for en videregaaende Kritik, som bortkastede de Læresætninger, der ikke havde umiddelbar praktisk Betydning. En saadan Kritik fremkom med Rationalismen, der netop er den af Oplysningstidens Tankegang beherskede Teologi.

2. „Rationalismen" i Teologien og Kirkelivet. Rationalismen er — som selve Navnet siger (ratio = Forstand) — en forstandsmæssig Kristendomsopfattelse. Ogsaa den middelalderlige Skolastik og den lutherske Ortodoksi er forstandsmæssige og for saa vidt rationaliserende Kristendomsopfattelser; men det ejendommelige for den Retning, man i særlig Forstand betegner som Rationalismen, er, at den ikke blot opfatter Religionen som en Lære, men tillige gør »den sunde Menneskeforstand« til højeste Dommer, ogsaa paa det religiøse Omraade. Man mente, at Fornuften kunde bevise »den naturlige Religions« Sandheder: at der var en Gud til, som havde skabt, og som opholdt og styrede alt, og at Mennesket havde en udødelig Sjæl. Dette var jo ogsaa den engelske Deismes Grundtanker (S. 134 f); men den tyske Rationalisme havde en mere religiøs Karakter, navnlig ved sin stærke Fremhævelse af Guds faderlige Forsyn og den hinsidige Lyksalighed.

Hvad der gik ud over »den naturlige Religions« Sandheder, betragtede de konsekvente Rationalister som uholdbart. Kristus var for dem ikke Guds enbaarne Søn, men kun en stor Lærer og et moralsk Forbillede. Nærmest tænkte man sig ham som en idealiseret rationalistisk Landsbypræst. I Modsætning til Kirkens Kristendom mente Rationalisterne at hævde Kristi Kristendom, idet det ogsaa havde været hans Formaal at føre Mennesker til Troen paa Gud, Dyd og Udødelighed, medens han i øvrigt havde lempet sig efter de

dengang herskende jødiske Forestillinger. Som en saadan Lempelse (»Akkommodation«) betragtede de Skriftens Ord om Forsoningen, Djævelen o. a. Den kirkelige Forsoningslære forkastede de (ligesom Socinianerne S. 72), fordi den gjorde Gud til »en blodtørstig Molok«. Arvesynden betragtedes som en mørk Indbildning; den almindelige Syndighed skyldtes Sandelighedens og det slette Eksempels Magt (jfr. I S. 100). I Stedet for Retfærdiggørelsen ved Troen lærte de Retfærdiggørelsen ved det dydige Sindelag. Sakramenterne betragtede de (ligesom Zwingli S. 54) kun som Ceremonier og Bekendelseshandlinger.

Paa det praktisk-kirkelige Omraade udfoldede Oplysningstidens Teologer en betydelig Reformiver. De bedste rationalistiske Præster var som Fædre for deres Menigheder, ivrige for deres Fremgang baade i religiøs, moralsk og økonomisk Henseende. Ved Prædikenen søgte man at oplyse Forstanden for derigennem at paavirke Viljen og forbedre Menneskene. Undertiden kunde Prædikenerne udarte til at blive praktisk-nyttige Foredrag, som naar man ved Julen prædikede om Staldfodring og ved Paasken om Faren ved at blive levende begravet, eller naar man benyttede Ordet: Mennesket lever ikke af Brød alene, til at anbefale Kartoffelavl. De gamle Salmer blev ofte ændrede efter Tidens flade, prosaiske Smag, og der fremkom nye Salmer i Form af rimede Lovprisninger af de milde Dyder.

De rationalistiske Teologer var bestemte Modstandere af det materialistiske Fritænkeri, og de haabede at kunne vinde de dannede Klasser for Kristendommen, naar de fik den »renset« for de mest omstridte Lærdomme. Men trods al Imødekommenhed overfor Tidsaanden (eller maaske netop paa Grund deraf) tømtes Kirkerne, efterhaanden som det gamle Evangelium om Synd og Naade blev afløst af det nye om Dyd og Lyksalighed. Rationalismens egne Ordførere klagede over, at religiøs Ligegyldighed vandt større og større Udbredelse.

Det er uimodsigeligt, at Rationalismen ikke har haft Øje for de dybeste Sider af Kristendommen: Følelsen af Synd og Naade, Grebetheden af Kristus som Frelseren. »Det mysteriøse« i Kristendommen naar denne klare, men overfladiske Opfattelse ikke ind til. Men fra kirkelig Side har man ofte gjort »Oplysningen« og Rationalismen Uret. For det første betegner den et afgjort Fremskridt

i kulturel og videnskabelig Henseende. Dens bedste Mænd var besjælede af en glødende Iver for Almenvel og Borgerdyd, Humanitet og Tolerance, Oplysning og Frihed. At optage disse Tidens store Tanker og at skaffe dem Udbredelse indenfor Kirken, var ikke Kristendomsfornægtelse, men Opfyldelsen af en religiøs Pligt, hvis Kirken ikke skulde sakke agterud i den fremadskridende Udvikling. Det er ogsaa en fortjenstfuld Fortsættelse af den kritiske Side af Reformationen, at Oplysningens Mænd bekæmpede den Overtro, som Luther endnu havde ladet staa, og som Ortodoksien yderligere havde udviklet (S. 98 f). I det 18de Aarhundrede lykkedes det at bringe Hekseprocesserne til at ophøre i det protestantiske Europa, hvorimod man i det katolske Mellem- og Sydamerika endnu i det 19de Aarhundrede har brændt Hekse.

Hvad dernæst selve Religiøsiteten angaar, fremgaar det af mange Vidnesbyrd, at der bag Rationalismens fattige Teologi ofte kunde være en oprigtig personlig Fromhed, en tillidsfuld Hengivelse i Guds faderlige Forsynsstyrelse og en tiltalende sædelig Alvor. Ogsaa paa det teologiske Omraade har Rationalismen unægtelige Fortjenester ved Siden af sine iøjnefaldende Mangler. Den har indskærpet, at Bibelen skal fortolkes sprogligt-historisk, ligesom man fortolker ethvert andet litterært Værk (jfr. S. 16); men den rationalistiske Skriftfortolkning mangler som oftest det fornødne religiøse Aandsslægtskab og er præget af en prosaisk Spidsborgerlighed. Dette er særlig iøjnefaldende ved den saakaldte »naturlige Forklaring«, hvorved man for enhver Pris vilde bortskaffe det overnaturlige Element i de bibelske Beretninger om Underne[1]).

Trods alle Mangler i Behandlingsmaaden har Rationalismen stor Fortjeneste ved at have givet Bibelfortolkningen, Kirkehistorien og Etikken en selvstændig Stilling ved Siden af den hidtil næsten eneraadende Dogmatik. Den har ogsaa haft Øje for, at Kirkelæren ikke altid

[1]) Ved »Dodeopvækkelserne« drejede det sig kun om skindøde, hos hvem Jesus havde opdaget Livstegn. Ligeledes bestod Jesu egen »Opstandelse« deri, at han efter at have været skindød vaagnede til Live igen i Graven og gik ud af den under et Jordskælv. 40 Dage efter døde han som en Følge af de Lidelser, han havde gennemgaaet. »Forklarelsen paa Bjærget« var en Samtale, som Jesus, belyst af den opgaaende Sols Straaler, havde haft med to fremmede Mænd. Som Eksempel paa en tilsvarende Behandling af Jesu Ord kan nævnes, at Luk. 10,42 (»eet er fornødent!«) blev udlagt: een Ret Mad er nok.

har været den samme, men har undergaaet mange Forandringer; den har derfor sat Dogmehistorien ved Siden af den systematiske Dogmatik. Men de rationalistiske Historikere og Kirkehistorikere manglede psykologisk Forstaaelse for de Fænomener, som de ikke sympatiserede med (f. Eks. det gamle Testamente og Middelalderen), og var i saadanne Tilfælde alt for tilbøjelige til at henvise til »Præstebedrag«, »overspændte Sværmerier« og lignende letkøbte Forklaringer.

Særlig Interesse nærede hele Tiden for Opdragelses- og Skolevæsenet; man gik jo i naiv Optimisme ud fra, at det onde kunde overvindes ved Oplysning. I Tilslutning til Rousseau (S. 143 f) hævdede man, at Opdragelsen især skulde udvikle Barnets naturlige Anlæg, og ved Undervisningen (ogsaa Religionsundervisningen) søgte man at erstatte en tidligere Tids aandløse Udenadslæren med en virkelig Forstaaelse af det læste.

3. Modstanden mod „Oplysningen" og „Rationalismen". »Oplysningen« øvede ikke et ubestridt Herredømme i tysk Teologi og Kirkeliv. Adskillige Teologer fastholdt den bibelske Aabenbaring, ja søgte ved Fornuftgrunde at bevise dens Nødvendighed og Virkelighed. I de lavere Samfundsklasser havde »Oplysningen« kun i ringe Grad vundet Indgang. Pietismen og Herrnhutismen øvede endnu en ret betydelig Indflydelse, især i det sydlige Tyskland. I de vakte Kredse traadte baade Standsforskellen og de konfessionelle Forskelligheder tilbage for Følelsen af, at man var enig om det væsentlige, nemlig om at fastholde den gammeldags Kristentro. Karakterfulde religiøse Personligheder, som stod i Forbindelse med disse Kredse, angreb den herskende Rationalisme, saaledes i Nordtyskland Digteren Matthias Claudius[1]), i Sydtyskland Lægen Jung-Stilling, i det tyske Schweiz Præsten Lavater i Zürich.

Ved Siden af denne kirkelige Reaktion mod Rationalismen gik en filosofisk og æstetisk Kritik. Saaledes blev den Overvurdering af Fornuftens Rækkevidde paa det religiøse Omraade, som var en af Oplysningstidens Hovedmangler, Genstand for en skarp Kritik af den berømte tyske Filosof Immanuel Kant († 1804 som Professor i Königsberg). Kant godtgjorde, at »den rene Fornuft« ikke kan erkende, hvad Tingene er i sig selv, men kun hvorledes de fremtræder for os. Rent teoretisk kan man derfor lige saa lidt bevise

[1]) Han har bl. a. digtet den smukke Aftensalme: »Sig Maanen langsomt hæver.«

som modbevise Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed. Overbevisningen herom kan kun vindes ad »den praktiske Fornufts« Vej, idet Mennesket i Troskab mod det ubetingede Pligtbud (»det kategoriske Imperativ«), der lyder i hans Indre, ikke kan undvære Troen paa Viljens Frihed (»du kan; thi du skal!«), Udødeligheden (en hinsidig Tilværelse, hvor den sædelige Udvikling fuldendes og forenes med Lyksalighed) og Gud (den højeste Styrer, som formaar at forene Dyden med Lyksalighed). Saaledes maa Religionen grundes paa Moralen, og af Kristendommen maa det historiske og dogmatiske udrenses, for at den moralske Kerne klart kan træde frem. For Kant bliver Religionens Væsen Erkendelsen af Menneskets Pligter som guddommelige Bud; Lydighed imod Sædeloven træder i Stedet for Forløsningen ved Jesus Kristus.

Ved sin Paavisning af Erkendelsens Grænser og sin Kritik af de gængse Beviser for Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed fører Kant ud over »Oplysningens« sædvanlige Intellektualisme; men han mødes med Tidsaanden i Bestræbelsen for at sætte »Fornufttroen« i »Kirketroens« Sted og i Miskendelsen af den religiøse Følelses Betydning og af Kristendommens Væsen som en positiv (historisk) Religion.

Foruden den kritiske Filosofi bidrog ogsaa Digtningen til at overvinde Intellektualismen. Intetsteds var det utilstrækkelige ved »Oplysningens« tørre Forstandsmæssighed mere iøjnefaldende end paa det æstetiske Omraade. Derfor maatte den tyske Digtning søge ud over »Oplysningens« snævre Rammer. Ved Midten af det 18de Aarhundrede skrev den mest bekendte af Datidens Digtere, Klopstock, følelsesfulde religiøse Oder og et stort anlagt Heltedigt om Forløsningen ved Kristus (»Messias«). I Slutningen af Aarhundredet brød to nye Aandsretninger frem: Klassicismen (eller Nyhumanismen) og Romantikken. Klassicismens vigtigste Repræsentanter i Skønlitteraturen var Schiller og Goethe. De indtog begge et afgjort ukirkeligt Standpunkt. Digtning og Kunst traadte for dem i Religionens Sted. »Humanitet« var deres Ideal, og i den klassiske Oldtid, særlig i Grækernes Digtning og Kunst, fandt de Virkeliggørelsen af deres Idealer. Dog naaede de begge efterhaanden til en dybere Forstaaelse af Kristendommens Betydning[1]). I endnu mere

---

[1]) Schiller var stærkt paavirket af Kant, og hans Dramaer udmærker sig ved en moralsk Idealisme, der er aandsbeslægtet med Kristendommen. Goethe havde i sin letlevende Ungdom følt sig som »et Verdensbarn«, »en afgjort Ikke-Kristen« og til Tider næret »et ligefrem juliansk Had« til Korsets Religion. Panteismens Tro paa Gud som Verdenssjælen var i lang Tid hans Religion; men efterhaanden sluttede han sig mere og mere til Teismens Tro paa Guds Personlighed og Forsynsstyrelse. Den religiøse Tros, og særlig Kristendommens, Betydning har han lejlighedsvis fremhævet i dybsindige Ord. Saaledes siger han bl. a., at »det egentlige, eneste og dybeste Tema i Verdens og Menneskenes Historie, hvilket alle de andre er underordnede, er Kampen mellem Vantro og Tro. Alle de Tider, hvor Troen hersker, under hvilken Skikkelse det end maatte være, er glimrende, opløftende og frugtbare for Samtid

udpræget Modsætning til »Oplysningen« og Rationalismen stod den romantiske Digterskole[1]) med dens stærke Fremhævelse af Følelsen og Fantasien, dens Værdsættelse af Kunsten, dens Sans for Aanden i Naturen, dens Forkærlighed for det hemmelighedsfulde og for de svundne Tider, især for Middelalderen som Poesiens og Eventyrets »maanelyse Tryllenat« (jfr. S. 164). Romantikernes Beundring for Middelalderen var ligesaa ukritisk som Nyhumanismens for Antikken. Medens Kant havde villet fortætte Religionen til Moral, havde den romantiske Naturfilosofi en Tilbøjelighed til at forflygtige den til Poesi. En mystisk Panteisme var derfor ofte Romantikernes Religion og deres Fremhævelse af det æstetiske Geni i Modsætning til den moralske Lov medførte ofte en Svækkelse af Moralen.

En virkelig Overvindelse af Rationalismen krævede ikke blot Forstaaelse for Følelsens Betydning for Religionen, men ogsaa for Kristi Persons og Gernings enestaaende Værdi for Kristendommen. At have fremhævet dette er Schleiermachers store Fortjeneste, og med ham begynder derfor et nyt Tidsrum i den protestantiske Teologis Historie (§ 33,1).

§ 26. Oplysningstiden i Norden.

1. „Oplysningen" i Danmark. Da Christian VI døde, og Frederik V blev Konge (1746—1766), var Pietismens Herredømme i den danske Kirke (§ 22,2) til Ende. Da den pietistiske Bevægelse ikke længere blev begunstiget ovenfra, tabte den sig overraskende hurtigt, hvad der viser, at den for en Del havde været af overfladisk Art.

Den nye Konge var vel ikke ligefrem irreligiøs, men fremmed for Pietismens Alvor, en livsglad og munter Natur, letsindig og svag overfor Vin og Kvinder. I Kirkestyrelsen skete der tilsyneladende ingen Forandring; Sabbatsanordningen (S. 133) blev ikke ophævet, og Bluhme (S. 130) beholdt sin indflydelsesrige Stilling som Hof-

og Eftertid. Alle de Tider derimod, hvor Vantroen, i hvilken Form det end er, opnaar en kummerlig Sejr, forsvinder, selv om de for et Øjeblik skulde prale med en Skinglans, for Efterverdenen, fordi ingen bryder sig om at plage sig med at erkende det ufrugtbare.« Faa Dage før sin Død (1832) udtalte han: »Vi ved slet ikke, hvor meget vi har Luther og Reformationen i det hele at takke for. Vi er blevet fri for den aandelige Indskrænketheds Lænker, vi er ifølge vor fremadskridende Kultur blevet istand til at vende tilbage til Kilden og opfatte Kristendommen i dens Renhed. Vi har atter faaet Mod til med faste Fødder at staa paa Guds Jord og føle os i vor gudbegavede Menneskenatur. Lad den aandelige Kultur kun skride bestandig videre frem, lad Naturvidenskaberne vokse i bestandig større Omfang og Dybde, og Menneskeaanden udvide sig saa meget, den vil — ud over Kristendommens Højhed og sædelige Kultur, saaledes som den straaler og lyser i Evangelierne, vil den ikke komme.«

[1]) Novalis, Brødrene Schlegel, Tieck og Filosoffen Schelling.

præst lige til sin Død. Men Eksemplet ovenfra bevirkede dog, at Tonen i Hovedstaden nu blev en anden. Teatret blev atter aabnet, uagtet de pietistiske Præster fra Prædikestolene tordnede mod Komedier som Djævelens Strikke og Snare. Økonomiske og sociale Spørgsmaal optog Sindene mere end religiøse og kirkelige.

Medens Aandslivet i Danmark hidtil havde modtaget sine Paavirkninger fra Tyskland, begynder det nu tillige at blive paavirket fra England og Frankrig. Dette viser sig tydeligt hos **Holberg** (1684—1754), der havde besøgt disse Lande og ivrigt studeret den dér fremkomne Litteratur. Holbergs »Moralske Tanker« og »Epistler« viser, at han ogsaa paa Religionens og Moralens Omraade staar som en Banebryder for »Oplysningstiden« i Norden.

Allerede hans personlige Karakter førte ham i denne Retning. Han var ingen udpræget religiøs Natur, men livligt optaget af intellektuelle Spørgsmaal, ogsaa af oversanselig Art, og fremfor alt besjælet af en stærk moralsk Interesse. Ogsaa som Komedieforfatter og Historieskriver var det hans Formaal at »moralisere«. Med sin forsigtige, paa een Gang konservative og kritiske Natur søgte han at følge den gyldne Middelvej mellem Ortodoksi og Pietisme paa den ene Side og Skepticisme og Naturalisme paa den anden. Han krævede fuld Frihed til at undersøge Religionen og bedømme den ud fra Fornuften. Han var saaledes en ivrig Talsmand for Tolerance, dog med den Begrænsning, at Staten ikke kunde taale Ateister; thi Samfundsordenen hviler paa Moralen, og denne paa Gudstroen, som Ateisterne bekæmper. I sine Skrifter forsvarede Holberg Bibelen og Kirkelæren[1]); men det afgørende for hans personlige Fromhed var »den naturlige Religion« og »den naturlige Moral«, som alle Mennesker kunde naa til ad Fornuftens

[1]) Ligesom den engelske Tænker John Locke (S. 134 Anm.) skelnede Holberg mellem saadanne Sætninger, som er over Fornuften og derfor maa antages paa Aabenbaringens Autoritet (f. Eks. Treenigheden og Kristi Menneskevordelse), og saadanne, som strider mod Fornuften og de menneskelige Sanser og derfor er uantagelige (f. Eks. den katolske Forvandlingslære). Overfor de deistiske Angreb paa Bibelen anser han det for rigtigt »at forlade visse Udenværker for at beskytte des bedre Hovedskanserne.« Saaledes vil han ikke forkaste en allegorisk Udlægning af »den Entretien eller Samtale imellem Slangen og Eva udi Paradis« eller »de Visiter, som Fanden siges at have aflagt til Gud, og de Samtaler, som derudi ere holdne angaaende Job.« Han mener ogsaa, »at Skriften intet lider derved, om man tilstaar, at en Bog er forfattet udi bedre Stil og udi bedre Orden end en anden, og at en Historie kan være tilforladelig, endskønt enten den hele eller et Stykke deraf kan være skrevet af en anden Skribent end af den, hvis Titul og Navn den gemenligen fører.« Han kan ogsaa udtale, »at de hellige Skribentere havde indrettet deres Tale efter Almuens Begreb, og at de hellige Bøger ere ikke skrevne for at oplyse Mennesker udi Astronomi, men for at vejlede dem udi Saligheds Sager.« I øvrigt hævder ogsaa Holberg den gamle Inspirationslære.

Vej. Det er ogsaa betegnende for Holberg som Talsmand for »Oplysningen«, at han mente, at Undervisning i Moral bør gaa forud for Undervisning i Religion. »Børn maa gøres til Mennesker, før de bli ver Kristne.«

Under Christian VII's Regering (1766—1808) gør den nye Tids Aand sig langt stærkere gældende. Kongens Yndling Struensee var en af de mange, hvem den pietistiske Opdragelses overdrevne Strenghed havde skræmt bort fra Kristendommen, og han var blevet et letsindigt Nydelsesmenneske, en Beundrer af Voltaire og Frederik II. Struensees Regimente (1770—1772) var dog for kortvarigt til at kunne faa videre Betydning i kirkelig Henseende. Der blev nu afskaffet en Del overflødige Helligdage[1]), og der blev givet Trykkefrihed, saa at der kunde fremkomme adskillige Angreb paa Kirken og Præsterne. Efter at Struensee var styrtet, fik Guldberg en afgørende Indflydelse. Han nærede stor Interesse for Kirken og har selv skrevet teologiske Værker, der skulde vise »den yndige Overensstemmelse mellem Fornuft og Skrift« og forsvare den bibelske Kristendom med Fornuftgrunde[2]). I »det Guldbergske Tidsrum« (1772—1784) søgte Regeringen at hindre alle aabenlyse Angreb paa Kirke og Kristendom; men under Kronprins Frederiks Styrelse (1784—1808) viste det sig, at »Oplysningen« havde vundet mange Tilhængere, især blandt de dannede Klasser i Hovedstaden. Med stor Iver blev der arbejdet paa at forbedre Bondestandens Vilkaar (Stavnsbaandets Ophævelse 1788) og paa at reformere hele Undervisningsvæsenet lige fra Universitetet til Almueskolen (1791 aabnes det første danske Lærerseminarium paa Blaagaard ved København)[3]). Ved en forbedret Oplysning vilde man skabe dydige og nyttige Borgere. Den humane Aand, der er Tidens Styrke, giver sig Udtryk i Oprettelsen af Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen, Almindeligt Hospital og Opfostringshuset, i Formildelsen af tidligere Tiders overdrevent

[1]) Tredje Jule-, Paaske- og Pinsedag, Helligtrekongers Dag, Marias Renselses Dag, St. Hans Dag og Mikkels Dag; desuden blev Marias Bebudelses Dag og Alle Helgens Dag henlagt til den følgende Søndag. [2]) Ved en saadan fornuftmæssigt ræsonnerende Bevisførelse lykkedes det Præsten Balthasar Münter ved Petri Kirke at lede Struensee, medens han sad i Fængsel, til en oprigtig Omvendelse, der satte ham i Stand til at gaa Døden i Møde med Anger over sin Synd og Tillid til Guds Naade i Kristus. Struensee's Omvendelseshistorie, som Münter har beskrevet, er et Vidnesbyrd om, at Oplysningstidens teologiske Metode ikke var saa ufrugtbar for Datidens Mennesker, som Eftertiden ofte har ment. [3]) Kort i Forvejen var der i Hertugdømmerne oprettet tyske Seminarier i Kiel og Tønder.

strenge Straffe og i større Taalsomhed overfor afvigende Religionsbekendelser. Saaledes blev de tidligere Anordninger mod Herrnhuterne (S. 133) ophævede, og de fik Tilladelse til at anlægge Kolonien Christiansfeld, ligesom de ogsaa fik et Forsamlingshus i København. Adskillige, baade Præster og Lægfolk, stod i Forbindelse med Brødremenigheden, søgte Opbyggelse i de herrnhutiske Forsamlinger og lod deres Børn opdrage i Christiansfeld.

2. Rationalismen i Danmark. Ligesom i Tyskland (§ 25) fremkaldte »Oplysningen« ogsaa her hjemme en rationalistisk Teologi, der samlede sig om »den naturlige Religions« Hovedsandheder: Gud, Dyd og Udødelighed. Prædikenens Opgave blev at bevise de religiøse Sandheder eller at opmuntre til Pligt og Dyd, ja undertiden var Prædikenerne kun praktisknyttige Foredrag — om Sparsommelighed og Ædruelighed, om Kartoffelavl og Vaccination. Ved en saadan Forkyndelse lykkedes det ikke de rationalistiske Præster at standse den Nedgang i Kirkebesøget, der allerede var begyndt i det 17de Aarhundrede; især klages der over Forholdene paa Landet, hvor man arbejdede om Søndagen ligesom om Hverdagen.

Mange Præster, særlig paa Landet, søgte i deres Gavnelyst at være alt for alle. De arbejdede med stor Iver for Skole- og Fattigvæsenet; de gav et godt Eksempel som dygtige Landmænd; de virkede som Læger, uddelte Medicin og vaccinerede, og for at overvinde Almuens Uvilje mod den ny Kur begyndte de med at vaccinere deres egne Børn. Hvor fortjenstfuldt alt dette end kunde være, bevirkede det dog i mange Tilfælde, at Præstens væsentlige Opgave som Ordets Tjener traadte utilbørligt i Baggrunden.

Den mest bekendte Repræsentant for den rationalistiske Retning var Christian Bastholm, som var kongelig Konfessionarius og almindelig beundret for sin deklamatoriske Veltalenhed.

Bastholm har udgivet en Mængde Skrifter, der udmærker sig ved deres klare Fremstillingsform, medens de i Indholdet er stærkt afhængige af Datidens tyske Teologi. Særlig Paaskønnelse, baade her hjemme og i Udlandet, fandt hans »Geistlige Talekunst«, hvorom man dog med Rette har sagt, at den indeholder for lidt af »det gejstlige« og for meget af »Kunsten«. Dette gælder f. Eks. om de Regler, han giver for Talerens »Gebærder«: taler han om Gud, skal han løfte Hovedet; taler han om bedrøvelige Ting, skal han

hænge med det, helst lidt til venstre Side mod Skulderen. Er han i Affekt, kan det stundom være hensigtsmæssigt at fælde en mandig Taare; men han maa ikke udgyde sig i en Plaskregn, der vilde afbryde Talen o. s. v. Bastholm udgav ogsaa et Forslag til en forbedret Liturgi, hvorved Gudstjenesten skulde gøres mere afvekslende, kort og interessant. I andre Skrifter tilraadede han Præsterne at undgaa saadanne »hebraiske Udtryk« som Guds Billede, Omvendelse, Retfærdiggørelse og Genfødelse; dog mente han, at det stundom for at berolige Tilhørerne kunde være nødvendigt, at man foredrog Lærdomme (f. Eks. om Forsoningen eller om Djævelens Personlighed), som man selv ansaa for Vildfarelser. Maaske skyldes det en saadan »Akkommodation«, at hans egne Prædikener ikke er saa rationalistiske, som man vilde vente ud fra hans øvrige Skrifter. Efter hans Mening burde Præsterne helst kaldes Religionslærere eller Folkelærere, og de, der vilde være »Folkelærere« paa Landet, burde fritages for at studere Bibelen i Grundsprogene og skulde i Stedet derfor uddannes i Fysik, Kemi og Landøkonomi, saa at de kunde meddele en nyttig Oplysning om, hvorledes man bedst skulde dyrke sin Mark og sin Have, behandle sine Husdyr, udrydde skadelige Insekter o. s. v. Ud fra det samme flade Nyttestandpunkt forkastede han Hedningemissionen[1]), som Rationalisterne i det hele ganske manglede Sans for. Derfor fik den dansk-halleske Mission i Trankebar (S. 128) ikke længere den fornødne Tilgang og sygnede efterhaanden hen.

I Aaret 1800 tog Bastholm sin Afsked som Konfessionarius. Kort i Forvejen var Henrik Georg Clausen blevet Kapellan (senere Stiftsprovst) ved Frue Kirke i København, hvor han gennem 40 Aar samlede en stor Menighed. Hans Forkyndelse var udpræget rationalistisk, men udmærkede sig ved den Klarhed og Varme, hvormed han talte om Meneskenes naturlige Godhed, om Pligternes Opfyldelse og om den Beundring og Taknemlighed, som Jesu Ihukommelse formaar at vække hos os.

3. Biskop Balle. Foruden den rationalistiske Retning indenfor Kirken var der ogsaa en fritænkerisk, naturalistisk Retning, som i Voltaires Aand angreb selve Kristendommen og Bibelen, Kirken og Præsterne[2]). En tapper Forkæmper mod disse Angreb havde Kirken i Sjællands Biskop **Nicolaj Edinger Balle.** Balle var en Degnesøn fra Lolland. Efter flere Aars Studium ved tyske Universiteter blev han teologisk Professor og derpaa Sjællands Biskop (1783—1808). Han var

[1]) »Det gjorde mig altid ondt, at Danmark, som har kun liden Evne til at lønne duelige Skolelærere for Landets Børn, vilde lønne Lærere i Ostindien for at undervise og døbe Hedninger, hvilke var for den største Del Afskummet af Hedningerne, førend de blev Kristne, og blev Afskummet af Kristne, efter at de ikke længere havde Navn af Hedninger.« [2]) Saaledes Otto Horrebows Tidsskrift «Jesus og Fornuften« og Malte Konrad Bruuns Flyveskrift »Aristokraternes Katekismus«.

ingenlunde en blind Tilhænger af alt det overleverede[1]); men til Forskel fra de fleste af Tidens Reformvenner fastholdt han med Bestemthed den overnaturlige Aabenbaring i den hellige Skrift[2]). Som det udprægede Pligtmenneske han var, følte han sig kaldet til atter og atter at forsvare sit Standpunkt, baade mod alvorlige Angreb og mod gadedrengeagtig Spot. Men det var hans faste Overbevisning, at de religiøse Kampe skulde udkæmpes med aandelige Vaaben alene, og ikke ved at paakalde Statsmagtens Hjælp[3]). For at imødegaa de mange Angreb paa den hellige Skrift holdt han Vinter efter Vinter Søndag Eftermiddag Bibellæsninger, som samlede en Mængde Tilhørere, og som, da de udkom i Trykken, blev afsat i mange Tusinde Eksemplarer, ligesom han ogsaa udgav et Ugeblad »Bibelen forsvarer sig selv«.

Balle havde den tragiske Skæbne, at medens han blev spottet af sin Samtids dannede for sin gammeldags Kristendom, kom han for den nærmeste Eftertid især til at staa som Udgiver af de to Bøger, som den vaagnende religiøse Reaktion med særlig Styrke vendte sig imod, nemlig Lærebogen og Salmebogen. Balles »Lærebog« var baade kortere og lettere forstaaelig end Pontoppidans (S. 131), som den afløste; Fremstillingen bygges helt igennem paa den hellige Skrift, som vi »bør antage uden ringeste Mistvivl«. I Læren (f. Eks. om Kristi Person og Gerning) er den ganske ortodoks og stærkt præget af den Intellektualisme, som Oplysningstiden delte med den ældre Ortodoksi. Derfor fremhæver den ensidigt Kundskabs- og Viljes-siden i Religionen[4]). Foruden en ny Lærebog krævede Tiden en ny Salmebog i Stedet for Kingos (S. 104) og Pontoppidans (S. 131). Der blev nedsat en Kommission med Balle som Formand, og 1798 udkom Evangelisk-kristelig Sal-

[1]) Saaledes lykkedes det ham at faa indført en ny Daabsformular, der udelod den saakaldte »Eksorkisme« (ɔ: Djævleuddrivelse: »Far herud, du urene Aand, og giv den Hellig Aand Rum!«), som den lutherske Kirke havde overtaget fra den katolske. [2]) Dette Standpunkt plejer man at betegne som »supranaturalistisk«, fordi det hævder Virkeligheden af det overnaturlige. [3]) »Ei var Peters Arm væbnet med hans dragne Sværd, men Peters Mund opladt til Kristi Navns frimodige Bekendelse den Klippe, som Kristus vilde bygge sin Kirke paa . . . Vidner vil han have, ej Drabanter.« [4]) Lærebogen begynder med et Afsnit om »Hvorledes vi kommer til Kundskab om Gud«, hvor det bl. a. hedder: »Man kalder det Religion at have Kundskab om Gud og hans Vilje.« Om Synden hedder det, at »den almindelige Fordærvelse hos Mennesker bestaar fornemmelig deri, at de ikke bruger deres Forstand til sund Eftertanke.« Betegnende for Tidens etiske Interesse (og fortjenstfuld) er den Udforlighed, hvormed der tales »Om Troens Frugter i et helligt Levnet.«

mebog. Den havde optaget adskillige værdiløse Rimerier og paa den anden Side udeladt eller hensynsløst bearbejdet mange af de skønneste gamle Salmer[1]). Men selv om Evangelisk-kristelig Salmebog har meget store Mangler, navnlig i poetisk Henseende, er det dog ganske uretfærdigt, naar man ofte har sagt, at den baade er uevangelisk og ukristelig. Saaledes skildres Kristus ikke blot som »Dydens milde Lærer«, men ogsaa som Forsoneren og som den opstandne. Indførelsen af den nye Salmebog blev ikke paabudt; den skulde kun tages i Brug, naar Præsten og Menighedens Flertal var enige derom. Balle arbejdede ivrigt for at skaffe den Udbredelse i sit Stift, hvad der ogsaa lykkedes; derimod rejste der sig i Jylland en stærk Modstand imod den (§ 34,1).

4. Norge og Sverige. Ogsaa i Norge vandt Rationalismen Indgang blandt Gejstligheden og de højere Samfundsklasser; men den fandt her en betydelig Modstander i Johan Nordal Brun, der var Sognepræst og senere Biskop i Bergen. Brun var en karakterfuld Personlighed, hvis mandige Kraft og Veltalenhed træder frem baade i hans Prædikener og hans Salmer. Midt i Rationalismens Aandløshed digtede han Kernesalmer som »Aand over Aander, kom ned fra det høje« og »Jesus lever, Graven brast«. Inden Udgangen af det 18de Aarhundrede begyndte Hans Nielsen Hauge sin betydningsfulde Virksomhed (§ 38,1).

I Sverige fik den egentlige Rationalisme mindre Udbredelse end i Danmark; derimod blev Fritænkeriet efter fransk Mode almindeligt i de dannede Samfundsklasser under Gustav III's Regering (1771—1792). Kongen var en Beundrer af Voltaire, og Hoffet gav et slet Eksempel paa Letfærdighed og religiøs Ligegyldighed. For at skaffe Penge til Veje greb Gustav III til saadanne Midler som at lade Kronen overtage al

[1]) Saaledes er Brorsons prægtige Vers: »Gik alle Konger frem paa Rad i deres Magt og Vælde, de mægted ej det mindste Blad at sætte paa en Nælde« — blevet til det langt mindre virkningsfulde: »Og kom end alle Kongerne i deres Pragt og Vælde, ej mindste Straa frembragte de, et Vink dem selv kan fælde.« Djævelen undgik man omhyggeligt at nævne; selv i Luthers: »Vor Gud, han er saa fast en Borg« havde man fjernet »den gamle Fjende led«; det kom nu til at hedde: »Vor Fjende, Syndens Lyst, sig rejser i vort Bryst«. — Ogsaa i Formularerne for de kirkelige Handlinger foretog Præsterne mange Forandringer for at bringe dem mere i Overensstemmelse med Tidsaanden. Saaledes ændrede H. G. Clausen (S. 158) Forsagelsen ved Daaben, idet han lod Spørgsmaalet lyde: »Forsager du Synden og alt hvad ondt og Gud mishageligt er?«

Brændevinsbrænding i Landet og at sælge de kongelige Præstekald til den højest bydende; herved fik mange uværdige Præster Ansættelse. Ligesom i Danmark (S. 156 Anm.) afskaffede man nu ogsaa i Sverige adskillige Helligdage, deriblandt Skærtorsdag. I Daabsritualet blev Forsagelsen udeladt[1]).

[1]) »Oplysningens« Tid var tillige en Tid, hvor Frimureri og hemmelige Selskaber, Guldmageri og Aandemanen vandt mange Tilhængere. En sælsom Forening af rationalistisk Teologi og fantastisk Teosofi fremkom i Swedenborgianismen. Den har Navn efter den fremragende svenske Naturforsker Emanuel Swedenborg († 1772). Han mente, at Gud ved en særlig Aabenbaring havde udvalgt ham til at udlægge den hellige Skrifts aandelige Betydning for Menneskene, ligesom han ogsaa troede, at Aandeverdenen var opladt for ham, saa at han i vaagen Tilstand kunde se Himlen og Helvede og tale med Engle og Aander. Han udgav en Mængde Skrifter, i hvilke han bl. a. søgte at begrunde sine Fantasier ved en vilkaarlig, allegorisk Udlægning af Bibelen. Han forkastede Treenighedslæren som ufornuftig og hævdede, at »der gives kun een Gud, i hvem der er en guddommelig Trehed; denne Gud er Herren og Frelseren Jesus Kristus.« Den kirkelige Lære om Arvesynden, Kristi Forsonergerning og Retfærdiggørelsen ved Troen angreb han som umoralsk, fordi den undergravede Menneskets Iver for at gøre gode Gerninger.

Swedenborg vilde ikke selv stifte et nyt Religionssamfund, men troede ved sin Lære at skulle forberede Oprettelsen af »Det nye Jerusalems Kirke«, som der var spaaet om i Aab. 21,2. Efter hans Død sluttede hans Tilhængere i London sig sammen til en Menighed. I Øjeblikket tæller »Den nye Kirke« omtrent 7,000 Medlemmer i England og lige saa mange i Amerika foruden enkelte smaa Menigheder i Stockholm, Gøteborg, Kristiania, København, Berlin og andre Byer.

DEN NYESTE TID

§ 27. Romerkirken indtil 1870.

Ved Udgangen af det 18de Aarhundrede var Romerkirkens Stilling i høj Grad truet. 1799 døde Paven (Pius VI) i fransk Fangenskab efter at have oplevet Joseph II's Reformbestræbelser i Østerrig, Revolutionen i Frankrig og Kirkestatens Omdannelse til en romersk Republik (§ 24). Paa denne mørke Baggrund fremtræder det 19de Aarhundrede som en Opgangstid for den romerske Kirke.

1. Pavedømmet og Napoleon (1801—1814). Aarhundredet indledes med det Konkordat (ɔ: Overenskomst), der i 1801 blev sluttet mellem Napoleon Bonaparte som Førstekonsul og Pave **Pius VII**[1]). Her blev Katolicismen anerkendt som den Religion, Flertallet af franske Borgere bekendte sig til, hvorfor den fik Kultusfrihed, ligesom Staten forpligtede sig til at lønne Kirkens Tjenere. Revolutionens Bestemmelse om, at Gejstligheden skulde vælges af Befolkningen (S. 145), blev nu ophævet. Førstekonsulen skulde udnævne Biskopperne, og Paven meddele dem kanonisk Indvielse, medens Sognepræsterne skulde vælges af Biskopperne. Dette Konkordat har haft Gyldighed lige til 1905 (S. 172). Napoleon var selv en meget lidt religiøs Natur; hans Religion indskrænkede sig nærmest til Deismens Tro paa Gud som Verdens Bygmester[2]). Derfor var

[1]) Paa Pavens Vegne blev Forhandlingerne ført af den pavelige Statssekretær (ɔ: Førsteminister), Kardinal Consalvi, som var en fremragende politisk Begavelse. [2]) »Man vil sige, at jeg er Papist. Jeg er intet. Jeg var Muselmand i Ægypten; til Folkets Vel vil jeg være Katolik her. Jeg tror ikke paa Religionen. Men Idéen om en Gud — her løftede han Hænderne mod Himlen — hvem har skabt dette? Omkring dette store Navn har Indbildningskraften virket sine Legender. Lad os holde os til dem, som allerede er dannede.«

hans Bevæggrund til at slutte Konkordatet en rent politisk; han indsaa nemlig, at Katolicismen trods alle Filosoffernes og Revolutionsmændenes Angreb endnu var en Magt[1]), som det var klogt at slutte Forlig med; tilmed opnaaede han jo at faa den høje Gejstligheds Udnævnelse i sin Haand.

Da Bonaparte havde antaget Kejserværdigheden, fik han Pius VII overtalt til at rejse til Paris for at salve og krone den nye Kejser; men da Paven i Notre-Dame Kirken havde salvet Napoleon, satte Kejseren selv Kronen paa sit Hoved for derved at vise sin Uafhængighed af Paven (1804). Det varede ikke længe, inden det kom til et Brud, da Paven ikke kunde bøje sig for Kejserens Krav paa, at hans Fjender ogsaa skulde betragtes som Pavens Fjender. Napoleon lod da Rom besætte af franske Tropper (1808); Kirkestaten blev forenet med Frankrig. Da Paven svarede med en Bandbulle, blev han fængslet og senere ført til Frankrig. Først efter Napoleons Fald kunde Pius VII vende tilbage til Rom (1814), og Wienerkongressen gav ham Kirkestaten tilbage (1815).

2. Katolsk Restauration (1814—1846). Kort efter sin Tilbagekomst til Rom genoprettede Pius VII Jesuiterordenen (1814. S. 140), idet han henviste til, at St. Peters Skib under Tidens Storme trængte til kraftige og prøvede Styrmænd. Ogsaa Inkvisitionen blev genoprettet, hvorimod alle de Reformer, som Franskmændene havde indført i Rom, blev afskaffede, deriblandt Vaccinationen og Gadebelysningen. Bibelselskaberne blev fordømt som en »Pest«, »en afskyelig Opfindelse, hvorved selve Religionens Grundpiller undergraves«. Efterhaanden lykkedes det at trænge Oplysningstidens Tanker tilbage indenfor den katolske Kirke og at skaffe Ultramontanismen Herredømmet. »Ultramontan« kaldes den særlig pavelige Retning indenfor Katolicismen, der fremhæver Paven i Rom[2]) som hele Kirkens ufejlbare Lærer og uindskrænkede Monark (modsat Gallikanismen S. 90 og Josephinismen S. 146). Denne Opfattelse, som Jesuitterne især havde hævdet, fik nu ogsaa Indgang i de andre Ordener og i de tal-

[1]) Ogsaa i Litteraturen mærkes nu et Brud med Revolutionens Tanker. Paa samme Tid, som Konkordatet blev offentliggjort, udgav den franske Digter Chateaubriand et opsigtvækkende Skrift om Kristendommens Aand (»Le génie du christianisme«), der priste Kristendommens »Skønheder«. Andre Forfattere fremhævede, at den tillige gav den stærkeste Begrundelse for Autoriteten. [2]) Ultra montes betyder hinsides Bjærgene, ɔ: Syd for Alperne.

rige religiøse »Kongregationer« og Foreninger, der efterhaanden dannedes for Mission og Undervisning, Syge- og Fattigpleje. Frankrig var det Land, hvor Ultramontanismen først traadte frem som en Reaktion mod det 18de Aarhundredes Radikalisme, idet man mente, at den ubetingede Underkastelse under den ufejlbare Pave var det eneste sikre Værn mod en Gentagelse af Revolutionens Rædsler.

Den katolske Reaktion blev yderligere fremmet ved de politiske og æstetiske Strømninger i Tiden. Fyrsterne og Statsmændene var Tilhængere af Forbundet mellem Tronen og Alteret, dels af virkelig religiøse Bevæggrunde (som f. Eks. Aleksander I af Rusland), dels af blot politiske Hensyn (som f. Eks. den indflydelsesrige østerrigske Statsminister Metternich). De betragtede derfor Romerkirken som en værdifuld Støtte for de konservative Interesser. Paa samme Tid vendte den romantiske Digterskole (S. 154) sig med sympatetisk Beundring til Middelalderen med dens faste Autoritetstro, dens stemningsfulde Mystik og fantastiske Legender. Ja, den ukritiske Idealisering af Middelalderen fik endog flere af de tyske Romantikere til at træde over til Katolicismen.

Da Romerkirken saaledes udviklede sig i reaktionær Retning og forbandt sig med den politiske Reaktion, maatte den »liberale« Bevægelse i Frankrig, Spanien og Italien blive en Fjende af Kirken. I Frankrig blev Reaktionens Herredømme foreløbig standset ved Julirevolutionen 1830, da Karl X maatte nedlægge Kronen, og den liberale Ludvig Filip blev Konge. Men under Napoleon III kom Ultramontanismen igen til Magten, begunstiget af Kejserinde Eugénie. Fra Frankrig bredte den revolutionære Bevægelse sig til Belgien og Italien. Det katolske Belgien var af Wienerkongressen blevet forenet med det protestantiske Holland; men det klerikale Parti i Belgien var en afgjort Modstander af denne Forening, og 1830 udbrød der et Oprør, hvorefter Belgiens Uafhængighed blev anerkendt. Derimod blev den revolutionære Bevægelse slaaet ned i Italien. Paverne udtalte sig med Styrke imod Samvittighedsfrihed og Pressefrihed og fordømte de friere Retninger indenfor den katolske Teologi.

3. Pius IX og de nye Dogmer (1846—1870). En kort Tid syntes det dog, som om Liberalismen skulde vinde Tilslutning hos selve Paven. Det var i Begyndelsen af **Pius IX's**

lange Regering (1846—1878). Han søgte nemlig at vinde sine Undersaatters Hjerter ved at gøre de første Skridt til Indførelsen af en konstitutionel Forfatning i Kirkestaten. Men Februarrevolutionen (1848) forplantede sig ogsaa til Rom, hvor Paven maatte flygte, og der blev oprettet en Republik (1849). Aaret efter genoprettede imidlertid franske og østerrigske Tropper den gamle Tingenes Orden i Kirkestaten, og Pius IX kunde vende tilbage til sin Hovedstad (1850). Nu havde han lært at frygte for den liberale Bevægelse, og i hele Resten af sin Regering viste han sig som udpræget reaktionær, mere og mere under Jesuitternes Indflydelse. Betydningsfulde Vidnesbyrd herom er Dogmet om Marias ubesmittede Undfangelse (1854), Fordømmelsen af Liberalismens Grundtanker (»Syllabus« 1864) og Dogmet om Pavens Ufejlbarhed (1870).

Jesuitterne havde altid været meget ivrige for Madonnadyrkelsen og bl. a. hævdet, at den hellige Jomfru var undfanget af sin Moder uden Arvesyndens Besmittelse. Denne Mening, som ikke blot Protestanterne, men ogsaa mange katolske Teologer havde forkastet (I S. 155), ophøjede Pius IX 1854 til et Dogme, der som saadant skulde antages af alle Katolikker.

10 Aar senere (1864) udstedte han en Rundskrivelse med en tilføjet »Syllabus«, o: en Fortegnelse over de vigtigste af Tidens Vildfarelser, som fordømtes, deriblandt Panteisme, Rationalisme, Protestantisme, Socialisme, Kommunisme, hemmelige Selskaber, Bibelselskaber, Samvittighedsfrihed, Kultusfrihed, Pressefrihed, Adskillelse af Stat og Kirke; den sidste af de Sætninger, der forkastes, er, at »den romerske Pave kan og bør forsone sig med Fremskridtet, Liberalismen og den moderne Civilisation«.

Ultramontanismens afgørende Sejr indenfor Romerkirken var Dogmet om Pavens Ufejlbarhed. Faktisk havde Pius IX tillagt sig Ufejlbarhed ved 1854 at fastslaa Marias ubesmittede Undfangelse, uden at der var sammenkaldt et almindeligt Kirkemøde i den Anledning. Teoretisk blev Ufejlbarheden fastslaaet paa **Vatikanerkonciliet 1870.** Dette Kirkemøde vedtog nemlig, at Paven er ufejlbar, naar han taler »fra Katederet« (ex cathedra), o: naar han taler som hele Kristenhedens Lærer om Tro og Sæder. Ufejlbarheden gælder altsaa ikke Pavens Liv, men kun hans Forkyndelse, og denne maa da opfylde de to Betingelser: at være rettet til hele Kirken og at udtale en Belæring om Troen og Sæderne. For øvrigt har ogsaa de pavelige Udtalelser, der ikke er »fra Katederet«, Krav paa ubetinget Lydighed, fordi Paven har »den fulde og højeste Jurisdiktionsmyndighed over

hele Kirken, ikke blot i Sager, der angaar Troen og Sæderne, men ogsaa i Sager, der angaar Disciplinen og Kirkestyrelsen«, hvad Kirkemødet ligeledes fastslog.

Adskillige af de betydeligste Biskopper havde forgæves søgt at hindre Vedtagelsen af dette Dogme som stridende mod Skriften og Kirkehistorien; men efter at det var vedtaget, faldt de til Føje ud fra den katolske Betragtning, at Kirkens Enhed er saa stort et Gode, at man derfor maa ofre sin personlige Overbevisning (jfr. S. 78 Anm. 91). Derimod var der flere Præster og Professorer, især Kirkehistorikere[1]), som ikke mente at burde gaa paa Akkord med den historiske Sandhed og deres egen Samvittighed. De protesterede mod det nye Dogme og dannede et selvstændigt Kirkesamfund, som antog Navnet »Den gammelkatolske Kirke«, for at betegne, at de vilde indtage det gamle katolske Standpunkt paa Skriftens og Traditionens Grund. Ogsaa det andet nye Dogme om Marias ubesmittede Undfangelse forkastede de, ligesom de har ophævet Cølibatstvangen og indført Modersmaalet ved Messen i Stedet for Latinen. Stor Udbredelse har denne Bevægelse hidtil ikke faaet[2]).

---

[1]) Den mest fremragende katolske Kirkehistoriker i det 19de Aarhundrede, Professor Döllinger i München, erklærede, at han maatte forkaste Ufejlbarhedsdogmet som Kristen og Teolog, som Historiker og Statsborger, og han tilbød for en Forsamling af Biskopper og Teologer at føre Bevis for, at det stred mod Bibelen, Kirkefædrene, Traditionen og Historien. Som Svar paa dette Tilbud blev han sat i Band, og det blev forbudt Studenterne at høre hans Forelæsninger. [2]) »Gammelkatolikkerne« skelner mellem den usynlige og den synlige Kirke og anser ikke noget ydre Kirkesamfund for at være enesaliggørende. Selv mener de at gaa den rette Mellemvej mellem Romerkirken og Protestantismen ved at forene den kirkelige Autoritet og den personlige Frihed, og derved at være særlig skikkede til at udjævne de konfessionelle Modsætninger og berede Vej for en kirkelig Union. Men hvor lærde og betydelige Ledere de tyske Gammelkatolikker end har haft, og hvor megen Sympati protestantiske Kristne end maa nære overfor hele denne Bevægelse, maa den dog principielt betragtes som et uholdbart Mellemstandpunkt, idet hele Udviklingen indenfor Katolicismen baade logisk og historisk bærer henimod en blind Autoritetstro, hvad der konsekvent vil føre til, at den øverste Afgørelse lægges i Hænderne paa en enkelt Mand, den ufejlbare Pave. Denne Konsekvens vil Gammelkatolikkerne ikke drage; paa den anden Side vil de heller ikke som Protestanterne lægge Afgørelsen i den enkeltes Samvittighed, der kun føler sig bundet til Guds Ord; men de henviser til Biskopperne, særlig i deres Sammenslutning paa de almindelige Kirkemøder, som den højeste Autoritet. Kirkehistorien afslægger imidlertid Vidnesbyrd, ikke blot mod Pavernes, men ogsaa mod Kirkemødernes Ufejlbarhed. Saaledes var det jo netop en almindelig Synode, der i 1870 vedtog det omstridte Dogme om Pavens Ufejlbarhed. — Gammelkatolikkerne hentede Bispevielsen (og dermed »den apostolske Rækkefølge«) fra den »jansenistiske Kirke« i Holland (S. 93 Anm.). De tæller nu

Kort efter at Pavens Overhøjhed indenfor Kirken var bleven anerkendt ved Vatikanerkonciliet, mistede han sit verdslige Herredømme ved Roms Erobring 1870. Allerede længe havde det været vanskeligt at dæmpe den nationale Bevægelse i Kirkestaten, og da Kongeriget Italien blev oprettet, kostede det Paven største Delen af hans hidtidige Landomraade (1860), og kun ved franske Hjælpetropper kunde han hævde sit Herredømme i Rom. Men da disse Tropper blev hjemkaldte under den fransk-tyske Krig i 1870, rykkede Viktor Emanuels Soldater ind i Rom. Ved en Afstemning vedtog Befolkningen næsten enstemmigt at ville høre ind under Kongeriget Italien. Aaret efter blev den saakaldte Garantilov udstedt (1871), hvorved Paven blev anerkendt som Suveræn, saa at han ikke er Kongeriget Italiens Undersaat, selv om han jo nu er en Konge uden Land. Som Suveræn kan han forhandle med fremmede Magters Gesandter, ligesom han har egen Post og Telegraf. Som Kirkens Overhoved kan han frit træffe Bestemmelser om alle kirkelige Forhold. Endelig blev der anvist ham en Aarpenge paa $3^1/_4$ Million Francs, ligesom han fik Brugsret (men ikke Ejendomsret) til Vatikanet og Lateranet med alle de herlige Samlinger, der rummes i disse Paladser.

§ 28. Romerkirken efter 1870.

1. Pius IX's sidste Aar (1870—1878). Pius IX protesterede i de stærkeste Udtryk mod Tabet af sin verdslige Magt og nægtede at modtage den tilbudte Aarpenge. Derfor har Paverne efter 1870 levet af de saakaldte »Peterspenge«, der indsamles i hele den katolske Kristenhed. Som Udtryk for, at han ikke vilde anerkende Oprettelsen af Kongeriget Italien som retmæssig, forbød han alle italienske Katolikker at deltage i det politiske Liv ved at stemme ved Valgene til Deputeretkammeret. Han har heller ikke nogen Sinde villet forlade Vatikanet, men har søgt hos alle Katolikker over hele Jorden at vedligeholde Uviljen over, at Kristi Stedfortræder og Kirkens Overhoved var blevet en »Fange i Vatikanet«.

o. 40,000 Tilhængere i Tyskland, 40,000 i Schweiz, 30,000 i Østerrig foruden enkelte Menigheder i Frankrig og Spanien, Italien og Mexico. Dertil kommer i de sidste Aar »Mariavitternes« Bevægelse i Polen (S. 173).

I sine sidste Regeringsaar kom Pius IX ogsaa i Strid med Preussen. Anledningen til denne »preussiske Kulturkamp« var Bismarcks Bestræbelser for at svække den katolske Kirkes Magtstilling i Tyskland. Derfor blev Jesuitterne udviste, og Præsternes Uddannelse og Ansættelse blev stillet under Statens Tilsyn. Pius IX protesterede mod disse Love og forbød Gejstligheden at rette sig efter dem, hvorimod Staten straffede de genstridige med Pengebøder og Fængsel, Afskedigelse og Landsforvisning.

2. Leo XIII (1878—1903). Først under den næste Pave, Leo XIII, ophørte Striden, idet Bismarck trods sin tidligere Erklæring om ikke at ville »gaa til Canossa« (I S. 135) saa sig nødsaget til at foretage et Tilbagetog, da det viste sig, at han havde undervurderet den Magt, som de religiøse Motiver kunde sætte i Bevægelse, og han ikke i Længden kunde undvære det katolske Centrumspartis Støtte i Kampen mod Socialdemokraterne. De omstridte Bestemmelser blev efterhaanden tagne tilbage, dog ikke Forbudet mod Jesuitterne (der først blev ophævet under Verdenskrigen) og Loven om borgerlig Ægteforening. Under disse Forhandlinger viste Leo XIII en Behændighed og Klogskab, der skaffede ham Ord for at være en af Europas fineste Diplomater.

Overfor Kongeriget Italien indtog Leo XIII den samme afvisende Holdning som Pius IX, protesterede mod, at man havde berøvet Pavestolen dens verdslige Magt, og klagede over de nye Love om Klostrenes Ophævelse, Indførelsen af borgerlig Ægteforening og Oprettelsen af religionsløse Skoler. Han fastholdt ogsaa Forbudet mod Katolikkernes Deltagelse i Valgene — til stor Skade for Italiens politiske Liv, der har været behersket af en yderliggaaende Radikalisme. Det var hans Haab at kunne faa Kirkestaten tilbage ved Frankrigs Hjælp, og derfor viste han overfor dette Land en Imødekommenhed og Eftergivenhed, der stod i en ejendommelig Modsætning til hans Uforsonlighed overfor Italien. Uagtet den franske Republik mere og mere indtog en kirkefjendsk Holdning og bl. a. udviste Jesuitterne og afskaffede Religionsundervisningen i de offentlige Skoler, opfordrede Leo XIII de franske Biskopper og Katolikker til at godkende den republikanske Regeringsform, hvad der dog ikke hindrede Regeringen i med bestandig større Hensynsløshed at skride ind mod de

religiøse Ordener og Kongregationer; bl. a. blev det dem forbudt at meddele offentlig Undervisning.

Foruden ved sin diplomatiske Virksomhed har Leo XIII faaet Betydning ved den lange Række af Rundskrivelser, hvormed han er optraadt som Kristenhedens Lærer. Disse Rundskrivelser giver et officielt og uomtvisteligt Udtryk for Ultramontanismens Tankegang og viser, hvor reaktionær denne i Grunden er. Til Forskel fra den protestantiske Kristendomsopfattelse kan den ultramontane i Korthed betegnes som en Pave- og Mariakristendom.

Ligesom de store middelalderlige Paver (I § 20) fremhæver Leo XIII, at Kirken er højere end Staten, ligesom Sjælen er mere end Legemet. Som et »fuldkomment Samfund« bør Kirken være helt uafhængig af Staten, og Kirkens Overhoved bør være uafhængig Suveræn og i Besiddelse af den verdslige Magt. Meget stærkt fremhæves den ubetingede Lydighed, som Lægfolk skal vise overfor Gejstligheden, og denne overfor Paven[1]). Selv paa det politiske Omraade skal Paven adlydes som den højeste Autoritet, og Leo XIII har gentagne Gange gjort sin Myndighed som øverste Morallærer gældende i rent politiske Spørgsmaal, baade overfor italienske, franske og tyske Katolikker. Ogsaa det sociale Spørgsmaal skal løses under Kirkens og Pavens Vejledning. Særlig anbefales Oprettelsen af katolske Arbejderforeninger under Biskoppernes Ledelse. Ligeledes har Paven søgt at give Regler for Videnskabens frie Udvikling. Navnlig har han højtideligt indskærpet, at man i Teologien og Filosofien skal følge Thomas Aqviners »gyldne Visdom« (I § 23, 3—4), og at Bibelforskningen skal følge Vulgatas Oversættelse og Fædrenes autoriserede Fortolkning (S. 76). Den friere katolske Videnskabelighed er altid truet af den kirkelige Censur. Flere af den katolske Kirkes bedste Mænd har faaet deres Skrifter fordømte, fordi de har udtalt sig for Kirkens Forsoning med Kongeriget Italien og den moderne Kultur[2]).

Til Kravet om ubetinget Lydighed indenfor Kirken svarer, at Leo XIII (ligesom sin Forgænger S. 165) har forkastet den moderne Liberalismes Grundprincipper: Samvittighedsfrihed, Kultusfrihed, Talefrihed og Pressefrihed som stridende mod den

[1]) »Sjælenes Enhed kræver saavel en fuldstændig Overensstemmelse i den ene Tro som Viljernes fuldkomne Underkastelse og Lydighed overfor Kirken og den romerske Pave som overfor Gud«. »Man kan ikke være forenet med Jesus Kristus som Hovedet, hvis man ikke holder sig til hans Legeme, som er Kirken, og man kan ikke faa den ægte kristne Tro, hvis man afviser det retmæssige Lærerembede, som er overgivet Petrus og hans Efterfølgere.« [2]) Paa den anden Side maa det nævnes, at Leo XIII har gjort sig fortjent ved at aabne det vatikanske Arkiv for den videnskabelige Forskning.

sande Religions Krav paa Eneherredømme. Han har ogsaa gentagne Gange beklaget sig over at maatte se Kætteriet ustraffet vinde Udbredelse i selve Rom; men »Tidernes Ugunst« har ganske vist hindret Paven i at anvende Inkvisitionen som det praktiske Udtryk for, at den romerske Kirke anser sig for at være enesaliggørende[1]).

Leo XIII havde i sin Ungdom gaaet i Skole hos Jesuitterne, og som Pave begunstigede han denne Orden og opmuntrede den til at holde ud i det hellige Korstog imod de vantro og Kætterne. Protestantismen betragter han i Jesuitternes Aand som et ugudeligt Oprør, en ond Gift, der havde Sædernes fuldkomne Fordærvelse til Følge. Ja, han drister sig endog til at udtale, at de protestantiske Missionærer »tragter efter at udbrede Mørkets Fyrstes Herredømme«.

Ved Siden af den ubetingede Lydighed mod Kirken og Paven er Ærefrygten for Jomfru Maria en Hovedejendommelighed ved den katolske Fromhed. Derfor handler en lang Række af Leo XIII's Rundskrivelser om Andagterne til den hellige Jomfru, som lovprises i de stærkeste Udtryk[2]). Den fremtrædende Plads, som Madonna- og Helgendyrkelsen indtager indenfor den moderne Katolicisme[3]), har bl. a. givet sig Udtryk i store Valfarter til Steder, hvor den hellige Guds Moder antages at have aabenbaret sig[4]), eller

---

[1]) Katolicismens Stilling til Samvittighedsfriheden har en fransk Forfatter givet et klassisk Udtryk i Ordene: »Hvor vi er i Mindretal, kræver vi Frihed efter eders (ɔ: de liberales) Grundsætninger; naar vi bliver Flertal, nægter vi eder Friheden efter vore Grundsætninger«. Endnu i de seneste Tider har katolske Forfattere lovprist Inkvisitionen som en »velsignelsesrig Institution« og hævdet Kirkens Ret til at straffe Kættere, eventuelt med Dødsstraf. [2]) Under de vanskelige Tidsforhold »er intet saa kraftigt og mægtigt som ved barnlig Fromhed at vinde den store Guds Moder, Jomfru Maria, der formidler vor Fred med Gud og forvalter den himmelske Naade, og som troner i Himlen paa Magtens og Herlighedens højeste Top for at give Menneskene sin Beskyttelse og Bistand paa deres saa besværlige og farlige Vandring til hin evige Stad«. »Ligesom ingen kan komme til Faderen uden ved Sønnen, saaledes omtrent kan ingen komme til Kristus uden ved Moderen«. [3]) Hele Maj Maaned er helliget Andagterne til Jomfru Maria, og man opnaar 300 Dages Aflad for hver Dag i denne Maaned, hvor man ved særlige Andagtsøvelser viser den allersaligste Jomfru sin Ærefrygt. Derimod har Paverne endnu ikke fundet det belejligt at efterkomme de ofte gentagne Opfordringer til at fastslaa som et Dogme den almindelig anerkendte katolske Lære om Marias legemlige Himmelfart. [4]) Et særlig berømt Valfarts sted er Lourdes i Pyrenæerne, hvor den hellige Jomfru (1858) skal have aabenbaret sig for en 14aarig Pige med Ordene: »Jeg er den ubesmittede Undfangelse!« og forlangt, at der skulde bygges et Kapel. En undergørende Kilde vældede frem paa Stedet, og i Tusindvis begyndte man at valfarte til Lourdes. Mange af de troende Pilegrimme oplevede overraskende Helbredelser, hvad Katolikkerne anser for Undere, medens den moderne Videnskab betragter dem som hidførte ved Suggestion.

hvor hendes Billede[1]) eller en eller anden Relikvie[2]) formentlig har Kraft til at gøre Undere. Af andre Former for moderne katolsk Fromhed har Leo XIII anbefalet Ærefrygten for den hellige Josef og Dyrkelsen af Jesu allerhelligste Hjerte, ligesom han ved mange Lejligheder har skænket Aflad, knyttet til forskellige Bønner og fromme Øvelser[3]).

Leo XIII's 25aarige Papat betegner Højdepunktet af Romerkirkens Opgang i det 19de Aarhundrede. Uagtet han ikke har faaet den verdslige Magt tilbage, har han i sine Rundskrivelser kunnet tale som Lærer for alle katolske Kristne i hele Verden, og som Diplomat kunnet underhandle med Kristenhedens forskellige Fyrster, med den tyrkiske Sultan og den persiske Shah, med Kinas og Japans Kejsere. For saa vidt er netop Leo XIII's Papat et afgørende Bevis paa Urigtigheden af hans Paastand om den verdslige Magts Nødvendighed for Paven[4]).

3. Pius X (1903—1914). Efter Leo XIII's Død blev Pius

---

[1]) Endnu saa sent som i 1914 er et Mariabillede i Saragossa af den spanske Konge blevet udnævnt til Generalfeltmarskal over den spanske Hær; Gagen udbetales Billedet af Statskassen. [2]) I 1891 udstillede man i Trier den hellige usyede Kjortel, som Jesus skal have baaret. (For Resten er den katolske Kirke saa rig, at den i alt ejer ikke mindre end 20 saadanne Kjortler). I den Anledning valfartede næsten 2 Millioner Katolikker til Trier, hvor 38 syge, næsten alle lamme, blev helbredte ved Berøringen af den hellige Kjortel — og ved deres Tro paa Relikviens undergørende Evne. Hvert Aar gentages i Neapels Katedral »Miraklet med den hellige Januarius' Blod«, der bliver flydende, naar Flasken med »Blodet« nærmes til Helgenens Hoved. Formodentlig er det i Virkeligheden slet ikke Blod, men en eller anden farvet Blanding, der bliver flydende ved at blive udsat for Haandens Varme og den varme Luft i den overfyldte Kirke. [3]) En Mængde forskellige Amuletter har fundet en vid Udbredelse blandt den katolske Befolkning, f. Eks. St. Benediktus-Medaljer, St. Franciscus-Bælter, St. Ignatius-Vievand, St. Peters Lænker. Brugen af disse Amuletter skaffer Aflad, frier Sjæle fra Skærsilden, helbreder Mennesker og Kvæg. [4]) I Virkeligheden var det en Velgerning mod Pavedømmet, at det mistede Herredømmet over Kirkestaten, som det i Tiden før 1870 noksom havde vist, at det ikke formaaede at styre paa en tilfredsstillende Maade. Med Tabet af den verdslige Magt var der fjernet en vigtig Aarsag til Pavedømmets Verdsliggørelse og muliggjort, at Paverne udelukkende kunde samle sig om deres religiøse Opgaver. I Stedet for at forstaa dette har baade Pius IX og Leo XIII atter og atter hævdet Nødvendigheden af Pavens verdslige Herredømme. Men de sidste 50 Aars Historie har tydeligt vist Unødvendigheden heraf, og derfor vil dette afmægtige Krav og Fraserne om »Fangen i Vatikanet« i Længden næppe kunne undgaa at svække Tilliden til Pavernes Dømmekraft. Paa den anden Side synes det ikke at være muligt for Paven nu at indtage et andet Standpunkt, da han virkelig er »Fange«, ikke af den italienske Stat, men af det ultramontane System, der bestemt hævder den verdslige Magts Nødvendighed for Paven. Til dette System er Paverne bundne. Navnlig efter Vedtagelsen af Dogmet om Pavens Ufejlbarhed gælder det, at det ved Pavedømmet mere kommer an paa Systemet end paa Personerne.

X Pave. Han var hverken lærd eller Diplomat som sin Forgænger, og mange drømte derfor om, at man nu efter den »politiske Pave« vilde faa en »religiøs Pave«, der vilde slutte Fred med Kongeriget Italien. Men hvor forskellig Pius X's milde og fordringsløse Personlighed var fra en Herskernatur som Leo XIII, var det dog ganske de samme Tanker, som hans Rundskrivelser udtalte: Nødvendigheden af, at Kirken og dens Overhoved er fri og uafhængig af Staten, Lægfolks ubetingede Lydighed mod Gejstligheden og Paven, og den hellige Jomfrus Betydning som »den fortabte Slægts Frelserinde«.

Angaaende Forholdet til Kongeriget Italien har ogsaa Pius X erklæret, at han ikke vilde give Afkald paa Kirkens hellige Rettigheder og den apostolske Stols Retskrav. Under denne Pave kom det til et Brud med Frankrig. Her var der efterhaanden fremkommet en stærk kirkefjendsk Bevægelse (S. 168), og da Pius X — til Forskel fra Leo XIII — indtog en udæskende Holdning, bl. a. ved at protestere mod den franske Præsidents Besøg hos den italienske Konge, blev den diplomatiske Forbindelse med Vatikanet afbrudt, Konkordatet (S. 162) blev ophævet, og der blev vedtaget en Lov om Kirkens og Statens Adskillelse (1905). Denne Lov fastslog Samvittighedsfrihed og Kultusfrihed og gav Tilladelse til Dannelsen af »Kultusforeninger«, som Staten kan overlade Brugen af de forhaandenværende Kirkebygninger, hvorimod disse Foreninger selv maa tilvejebringe de fornødne Midler til Præsternes Underhold. Medens de franske Protestanter oprettede de af Loven foreskrevne Foreninger, protesterede Paven mod Loven og forbød Oprettelsen af »Kultusforeninger«, fordi Omsorgen for Kultus derved vilde blive unddraget Hierarkiet og overgivet til Lægfolk. Regeringen besvarede dette Skridt med at beslaglægge den katolske Kirkes Ejendomme, der beløb sig til over 400 Millioner Francs; men den var klog nok til ikke at hindre den frie Udøvelse af Gudstjenesten i Kirkerne. En endelig Ordning af de kirkelige Forhold er der endnu ikke truffet. Den franske Kirke er blevet endnu mere afhængig af Paven end tidligere, fordi han nu besætter Bispestolene. Den religiøse Ligegyldighed hos meget store Dele af Befolkningen[1])

[1]) En vigtig Aarsag hertil er den religionsløse Skole. I Skolebøgerne har man omhyggeligt fjernet alt, hvad der kunde minde om Religionen. Saa-

har bevirket, at Kirken har haft store Vanskeligheder, ikke blot ved at skaffe de Penge, den skal bruge, men ogsaa ved at faa den fornødne Tilgang af Præster. Allerede i de sidste Aar før Verdenskrigen er der dog begyndt at røre sig en ny Aand, særlig blandt den studerende Ungdom: bort fra Intellektualismen og Skepticismen, og henimod mandig Handling, offervillig Fædrelandskærlighed og begejstret Religiøsitet. Efter Afslutningen af Verdenskrigen er der Udsigt til, at den diplomatiske Forbindelse med Vatikanet vil blive genoptaget.

Ligesom i Frankrig, Katolicismens Hovedland, har der ogsaa i Spanien og Portugal og i disse Landes tidligere Kolonier, de nu selvstændige republikanske Stater i Mellem- og Sydamerika, været ført heftige Kampe mellem den hidtil overmægtige Klerikalisme og en voksende antiklerikal Bevægelse. I Portugal har den nye republikanske Regering faaet Kirken skilt fra Staten og Religionsundervisningen afskaffet i Skolerne. I Bøhmen og andre Steder i Østerrig har der rejst sig en Løs fra Rom-Bevægelse, der har ført mange Tusinde romersk-katolske over i den protestantiske Kirke. Blandt Katolikkerne i russisk Polen er det kommet til et Brud med Rom, idet de saakaldte »Mariavitter« i et Antal af o. 300,000 har sluttet sig til den »gammelkatolske Kirke« (S. 166). I det hele og store finder Overgang til Protestantismen hyppigere Sted end Overgang til Katolicismen[1]). Og hvad enten

---

ledes maa det nu ikke længere i Læseøvelserne hedde: »Gud er stor« — men: »Paris er stor«. Faktisk virker Skolen ofte i religionsfjendtlig Retning, idet mange Lærere agiterer ihærdigt for deres antikristelige Anskuelser. Det er saaledes forekommet, at en Lærer har truet sine Elever med ikke at ville indstille dem til Eksamen, hvis de blev ved med at gaa i Kirke, eller at en 7aarig Pige, der havde været i Kirke, næste Dag i Skolen maatte træde op paa et Bord og fremsige Fadervor under Forhaanelser fra Lærerens Side (»Er din Fader i Himlen? Jeg har dog set ham i Dag paa Gaden!« »Vil din Fader ikke give dig Brød? Han er jo Bager« o. s. v.). Fra antiklerikal Side har man foreslaaet, at alle Kirkeskolerne i Frankrig, der tæller over 1 Million Elever (ɔ: $^1/_5$ af Landets Ungdom), skulde lukkes; men Regeringen har ikke villet gaa med til et saadant Brud paa det liberale Princip om Undervisningsfrihed. At Fritænkerne, hvor de har Magten, kan være lige saa intolerante og tyranniske som Katolikkerne, viste sig ogsaa af den Modstand, som den franske Guvernør paa Madagaskar rejste mod Missionens Arbejde (§ 39, 4).

[1]) Dette gælder ogsaa om Tyskland. Naar ikke desto mindre Katolikkernes Antal i Preussen er tiltaget stærkere end Protestanternes, skyldes det især den Omstændighed, at Katolikkerne formerer sig stærkere end Protestanterne, der har saa mange Tilhængere i de velhavende og dannede Samfundsklasser, hvor Børnetallet gennemgaaende er lavere.

man betragter Europa eller hele Verden, viser det sig, at i Løbet af det sidste Aarhundrede er Protestantismen gaaet fremad paa Katolicismens Bekostning. For 100 Aar siden var Protestanternes Antal i Forhold til Katolikkernes som 3 til 7, medens det nu er som 5 til 7.)

Den største Fare for Katolicismens Fremtid ser Paven i den saakaldte »**Modernisme**«, o: de Bestræbelser, som adskillige fremragende katolske Teologer i Tyskland og England, Frankrig og Italien har optaget for at bringe den overleverede kirkelige Lære og Praksis i Overensstemmelse med den moderne Kultur og Videnskab, særlig den historiske Kritik. I en ny »Syllabus« (S. 165) og en udførlig Rundskrivelse har Pius X paa det strengeste fordømt alle disse Bestræbelser (1907)[1]). (Nogle af »Modernisterne« er traadt ud af Romerkirken; andre har i det ydre underkastet sig (»ligesom Officeren i Felten adlyder sin Chefs Ordre«), men dog ikke opgivet deres Overbevisning og har fortsat deres Bestræbelser for at fremme en »Reform af Kirken paa Hoved og Lemmer«. Hvor vidt dette virkelig skulde lykkes, og Katolicismen derved blive noget ganske andet, end den hidtil har været, eller Paven skulde formaa med sine Tvangsforanstaltninger at slaa den moderne Tids Tanker ned indenfor Romerkirken, det vil Fremtiden vise. Kun synes det ikke at love godt for Modernismens

[1]) Den nye Syllabus fordømmer en Række Sætninger fra liberale katolske og protestantiske Teologers Skrifter, bl. a. at Inspirationen ikke gælder hele den hellige Skrift og heller ikke værner den mod enhver som helst Vildfarelse, og at den, der fortolker den hellige Skrift, bør se bort fra enhver forudfattet Mening og udlægge den ligesom andre, rent menneskelige Aktstykker. I Rundskrivelsen betegnes »Modernisterne« som Fjender af Kristi Kors og Kirkens værste Modstandere; deres Hovedlærdom er Evolutionslæren, idet de mener, at ogsaa Kirken med dens Dogmer og Gudstjeneste er Udviklingens Lov undergivet. Endvidere dadler Paven, at de gør Følelsen til Religionens Kilde og begrunder Troen ad den indre Erfarings, ikke ad Fornufterkendelsens Vej, ligesom de i det hele gør en skarp Adskillelse mellem Tro og Viden, Religion og Videnskab. I Modsætning til disse Anskuelser henviser Pius X til den skolastiske Filosofi og Teologi, der skal lægges til Grund for Undervisningen ved alle Seminarier og katolske Universiteter (jfr. S. 169), og han kræver, at der skal føres et virksomt Tilsyn med Professorernes Forelæsninger og Skrifter, for at de, der maatte hylde moderne Anskuelser, kan blive fjernede fra deres Stillinger. Ingen »Modernist« maa ordineres som Præst, og alle modernistiske Skrifter skal holdes borte fra Eleverne paa Seminarierne og Studenterne paa Universiteterne.

Hvorledes Pius X betragter Protestantismen, fremgaar af en anden af hans Rundskrivelser, hvor han betegner det 16de Aarhundredes Reformatorer som »hovmodige og oprørske Mennesker, Kristi Korses Fjender, der tragter efter de jordiske Ting, og hvis Gud er Bugen«.

Sejr, at dens Førere gennemgaaende minder mere om Erasmus end om Luther, udmærker sig mere ved videnskabelig Skarpsindighed end ved religiøs Dybde, og mangler det Bekendermod og den folkelige Kraft, der er nødvendig, for at en religiøs Bevægelse skal kunne slaa igennem.

4. Benedict XV (fra 1914). I Begyndelsen af Verdenskrigen døde Pius X, og Benedict XV blev Pave. Overfor de stridende Magtgrupper søgte han at overholde en streng Neutralitet. Efter Krigens Afslutning har de italienske Katolikker med Pavens Billigelse deltaget i de politiske Valg som et organiseret »Folkeparti« og faaet et stort Antal Kandidater valgt. Ligesom sine Forgængere har ogsaa Benedict XV erklæret ikke at ville give Afkald paa Pavestolens Ret til Kirkestaten, og han har udstedt en ny Udgave af den kirkelige Ret, hvorved det hierarkiske Monarki er bleven endnu mere gennemført, og Kløften mellem Romerkirken og den moderne Stat yderligere uddybet[1]).

§ 29. Den ortodokse (græsk-katolske) Kirke.

1. »Ortodoks« Kirke og Kristendom. Det Brud, der i Aaret 1054 fandt Sted mellem den østerlandske og den vesterlandske Kirke (I S. 121 f.), er ikke senere bleven helet; tværtimod har Dogmet om Pavens Ufejlbarhed gjort Kløften endnu dybere, end den tidligere var. Ved Konstantinopels Erobring 1453

[1]) Denne nye »Codex juris canonici« foreskriver bl. a., at »den romerske Pave udnævner Biskopperne frit«. Biskopperne skal lede Præsteseminarierne og have Tilsyn med Religionsundervisningen i alle Skoler. Katolske Børn maa ikke besøge ikke-katolske Skoler. Uden forudgaaende kirkelig Censur maa ingen, heller ikke Lægfolk, udgive Bøger om religiøse og moralske Emner. Uden Biskoppens Tilladelse maa gejstlige heller ikke udgive Bøger om verdslige Emner eller skrive i Aviser og Tidsskrifter. Ingen maa — uden særlig Tilladelse — udgive eller sælge, læse eller eje forbudte Bøger. Paa Forhaand forbudt er alle ikke-katolske Udgaver eller Oversættelser af den hellige Skrift, ligesom alle Bøger, hvis Forfattere angriber den katolske Kirkes Lære, Forfatning eller Gudstjeneste.

Et betegnende Vidnesbyrd om, at Romerkirken intet har opgivet af sin middelalderlige Selvfølelse, er, at Paven afslog en Indbydelse til at deltage i en kirkelig Verdenskongres (1920) med den Begrundelse: »Den romerskkatolske Kirke kan i Betragtning af sin dogmatiske Karakter ikke forhandle paa lige Fod med andre Kirker. Vatikanet har den Følelse, at alle andre kristne Samfund har skilt sig fra den romerske Kirke, medens denne direkte stammer fra Kristus. Derfor kan Rom ikke gaa til dem; men de maa vende tilbage til den romerske Kirkes Skød«.

blev Patriarkens Magtstilling udvidet, idet han i den følgende Tid ikke blot var de græske Kristnes religiøse Overhoved, men ogsaa deres politiske Repræsentant over for de tyrkiske Magthavere. Omvendt er det i Løbet af det sidste Aarhundrede gaaet saaledes, at efterhaanden som Balkanstaterne (Grækenland, Serbien, Bulgarien, Rumænien og Montenegro) er blevet uafhængige af Tyrkiet, er Kirkerne i disse Stater blevet selvstændige i Forhold til Patriarkatet i Konstantinopel. Den »ortodokse« Kirke bestaar derfor i vore Dage af en Gruppe selvstændige Nationalkirker. Patriarken i Konstantinopel er ikke det fælles Overhoved for alle »ortodokse« Kirker, saaledes som Paven for alle romersk-katolske; men han er nærmest kun en repræsentativ Skikkelse, et Symbol paa de ortodokse Kirkers aandelige Enhed.

Alle »ortodokse« Kirkesamfund har den samme Lære og Gudstjenesteordning, og med Navnet »ortodoks« udtrykker de, at de alene har bevaret den sande kirkelige Tradition. Den højeste kirkelige Autoritet er den hellige Skrift og de 7 første almindelige Kirkemøders Bestemmelser. Ikke Læren, men Gudstjenesten har den største Betydning. Kirken opfattes især som Kultussamfundet, der forvalter de hellige »Mysterier« (Sakramenter), hvorved den menneskelige Natur faar meddelt guddommelige Kræfter og Udødelighed. Ligesom Romerkirken (I S. 154) hævder de ortodokse Kirker de 7 Sakramenter og — for Nadverens Vedkommende — Forvandlings- og Offerlæren. Gudstjenesten maa nærmest betragtes som et religiøst Skuespil, hvor de gejstlige, iført prægtige Klæder, udfører forskellige symbolske Handlinger, hvortil Menigheden er Tilskuere. Midtpunktet er »Eukaristien« (der svarer til den romerske Messe), hvor Kristi Legeme og Blod ofres; hertil er der knyttet en vidtløftig Liturgi med Skriftlæsning, Bøn og Korsang (derimod ikke Menighedssang, ligesom der heller ikke finder regelmæssig Prædiken Sted). Nadveren uddeles under begge Skikkelser, idet Nadvergæsterne faar Vinen med Brødet i rakt paa en Ske. Ligesom i den ældste Kirke udføres Daaben ved Neddykkelse, og som Daabsbekendelse har man holdt fast ved den »nikænisk-konstantinopolitanske« Bekendelse (I S. 94).

Den folkelige Fromhed ytrer sig især som Ærbødighed for Kirken med dens Gudstjeneste og Sakramenter, Billeder

og Relikvier, Fester og Faster. Stærkt fremtrædende er Ærefrygten for Helgenerne og deres Billeder. Saaledes plejer man at kysse Helgenbillederne, naar man gaar ind i Kirken, og naar man gaar ud af den. Præsternes Gerning er først og fremmest at udføre de hellige Handlinger, ikke derimod at være Prædikanter eller Sjælesørgere. Deres Uddannelse har for det meste kun gaaet ud paa at lære dem Liturgien. De er heller ikke videre ansete, bl. a. fordi deres usle Løn frister dem til at sjakre med Folk om Betalingen for de kirkelige Handlinger. Præsterne skal være gifte, men maa ikke indgaa Ægteskab efter Ordinationen; derimod skal Biskopperne være ugifte og udtages som oftest blandt Munkene. Munkevæsenet har i Østen ikke gennemgaaet en saadan Udvikling som i Vesten og har heller ikke haft nær saa stor Betydning for Undervisningen, Videnskaben og det øvrige Kulturarbejde. De fleste Klostre følger Basilius' Regel (I S. 88), og Munkenes Hovedopgave er at naa til den salige Skuen af Gud ved et Liv i Afholdenhed og Andagtsøvelser. I vore Dage er Antallet af Munke langt ringere end tidligere. Særlig bekendt er den græske Munke-Fristat paa Bjærget Athos, der tæller 7,000 Munke og Eneboere. For Hedningemissionen har den ortodokse Kirke kun virket meget lidt. Dog har den i Japan ved et dygtigt Missionsarbejde vundet 33,000 døbte.

I det hele og store har den ortodokse Kirke kun lagt ringe Liv for Dagen, og det er med god Grund, at der klages over Præsternes og Munkenes Drikfældighed og Uvidenhed, og deres fanatiske Vedhængen ved en svunden Tids Læreformer og Kirkeskikke. Men under den stillestaaende Overflade rører der sig alligevel adskilligt religiøst Liv. Netop i den seneste Tid har der vist sig forskellige Livstegn, som en voksende Iver for Evangeliets Prædiken og for Udbredelse af kristelig Litteratur, samt Interesse for en bedre Præsteuddannelse. Adskillige græske Teologer har studeret ved tyske Universiteter og er derved kommet under protestantisk Paavirkning.

2. Den russiske Kirke. Den største af de ortodokse Kirker er den **russiske**, der tæller over 100 Millioner Medlemmer. Den har altid været Statskirke i udpræget Forstand. Fra Peter den Stores Tid har den været styret af den hellige

Synode, der bestod af nogle Ærkebiskopper og Biskopper, medens den egentlige Leder var en Lægmand, den saakaldte »Overprokurør«, som var Kejserens Repræsentant. Medens Kirken saaledes har været afhængig af Staten, har den paa den anden Side ogsaa været højt skattet som Enhedsmærket for alle det russiske Riges Undersaatter, og Staten har derfor villigt laant Kirken sin stærke Arm mod alle Kættere og Sekterere. Og der er i Rusland en Mangfoldighed af Sekter (»Raskolniki«), hvis Tilhængeres Antal vel i alt kan anslaas til 20 Millioner[1]). Med alle deres Besynderligheder er disse Sekter et Vidnesbyrd om Russernes dybe religiøse Gemyt og udprægede Tilbøjelighed til at gennemføre deres Livsanskuelse til de yderste Konsekvenser. Disse Træk træder ogsaa stærkt frem i Litteraturen, hos de store russiske Forfattere, især Dostojevskij og Tolstoy.

Medens Dostojevskij er en kirkelig Mystiker, er Tolstoy en antikirkelig Rationalist. Kristus er for ham ikke Frelseren og Forsoneren, men kun den store Lærer, der har lært Menneskene

[1]) Den ældste af Sekterne er »de gammel-troende«, der gaar tilbage til det 17de Aarhundrede. Anledningen var en Revision af de liturgiske Bøger, hvorved man havde rettet adskillige Fejl, der havde indsneget sig i Tidernes Løb. Men der var mange, som ansaa det for en Helligbrøde at ville forbedre den overleverede Tekst. Fanatismen var saa stor, at saadanne Spørgsmaal som, om man skulde slaa Kors med 3 Fingre eller med 2, og om man skulde udtale Jesu Navn Jissus eller Issus, kunde fremkalde et voldsomt Brud med den Kirke, hvis Tro og Lære man iøvrigt delte. Fra Statens Side blev disse »gammel-troende« Genstand for brutale Forfølgelser.

Andre Sekter viser derimod en yderliggaaende sværmerisk Radikalisme. Paa lignende Maade som Kvækerne (§ 18, 3) fremhæver de Aandens umiddelbare Aabenbaringer i hver enkelt og forkaster al ydre Gudsdyrkelse, hvorfor de hverken har Præster, Sakramenter eller Billeder. Nogle lærer, at den Kristne ved Aandens Meddelelse selv kan forvandles til en Kristus eller Maria. Betingelsen herfor er, at man frigør sig fra Materiens (Kødets) Herredømme ved Askese, Selvpiskninger og kønslig Afholdenhed. En Sekt gaar endog saa vidt, at dens Tilhængere lemlæster sig selv for derved at udrydde Kønsdriften, hvorfor de tillige paaberaaber sig Mt. 19, 12. 18, 8. Gudstjenesten hos disse Sekterere bestaar for en væsentlig Del i vilde Danse, hvorved de søger at hensætte sig i en ekstatisk Tilstand.

En sundere Karakter har de saakaldte »Stundister«, der gaar tilbage til nogle tyske pietistiske Kolonister, som havde bosat sig i Sydrusland og holdt gudelige Forsamlinger («Stunden») med Bibelforklaring, saaledes som de var vante til hjemmefra. Herved lærte nogle russiske Bønder Bibelen at kende og begyndte selv at holde lignende Møder. En Tid lang holdt disse russiske Bibellæsere sig indenfor Statskirken, men i 1870erne brød de med den og forkastede alle ydre gudstjenstlige Former. De vandt hurtigt mange Tilhængere; en Del af dem sluttede sig til Baptisterne. Da Biskopperne anmodede Regeringen om Bistand, skred Staten ind mod Stundisterne som mod de andre Sekter med Bøder og Fængsel, Piskning og Landsforvisning; men Martyriet gav dem kun forøget Tiltrækningskraft.

at leve efter Fornuftens Bud, særlig ved sit Ord i Bjærgprædikenen om, at man ikke maa sætte sig imod det onde (Mt. 5, 39), hvad der udelukker al Øvrighed og Retsorden, Politi og Domstole, Militærvæsen og Krig. Tolstoy forkaster hele den moderne Kultur, baade Stat og Kirke, Videnskab og Kunst (stundom ogsaa Ægteskabet), medens han priser Ejendomsløshed og Broderkærlighed, som den viser sig i Arbejdet i den lidende Menneskeheds Tjeneste. Paa Grund af sit afgjorte Brud med den ortodokse Kirke og dens Lære blev han sat i Band af den hellige Synode, og han døde som bandlyst (1910).

1905 udstedte Kejser Nicolaus II et Tolerance-Manifest, der lovede fuldstændig Kultusfrihed og tillod Overgang fra den ortodokse Kirke til andre kristelige Bekendelser, hvad der hidtil havde været strengt forbudt. Herved fik ikke blot de forskellige Sekter, men ogsaa Lutheranerne i Østersøprovinserne og de romersk-katolske i Polen friere Kaar. Men fra ortodoks Side søgte man paa alle Maader at gøre disse Bestemmelser praktisk betydningsløse.

Kerenski's Revolution (1917) gav fuld Religionsfrihed. Kirken skulde lønnes af Staten, men have Frihed til at styre sine egne indre Anliggender. Derimod var den nye, bolshevikiske Revolution udpræget kirkefjendsk. Sovjetregeringen nøjedes ikke med at adskille Kirke og Stat og forbyde al Religionsundervisning i Skolerne; men den inddrog al kirkelig Ejendom, ogsaa selve Kirkebygningerne og de hellige Kar og Billeder. Paa Kirker og Kapeller lod Regeringen opslaa Plakater med Paaskriften: »Religionen er Opium for Folket«. Kirkerne blev lukkede for Gudstjeneste; adskillige Kirker blev forvandlede til Nødtørftshuse og de hellige Kar besudlede. Mange Præster og Munke blev myrdede under barbariske Pinsler. Men Bolshevikernes Forsøg paa at udrydde Kristendommen lykkedes ikke bedre end de gamle romerske Kejseres (I § 7, 2—3), og Resultatet er tværtimod blevet en stærkt voksende religiøs Bevægelse.

§ 30. England og Skotland.

1. Den biskoppelige Statskirke. Den store metodistiske Vækkelse i det 18de Aarhundrede (§ 23, 2) havde ikke blot ført til Dannelsen af et selvstændigt Frikirke-Samfund, men ogsaa paavirket mange indenfor Statskirken. Herved dannedes »det

evangeliske Parti«, en Vækkelsesretning indenfor den biskoppelige Kirke ligesom Pietismen indenfor den lutherske. Disse »evangeliske« har styrket det protestantiske Element indenfor den engelske Kirke; de betonede den enkeltes personlige Kristendom fremfor Kirkeinstitutionen og Traditionen, fremhævede Prædikenen fremfor Sakramenterne og arbejdede energisk for kristelig Vækkelse, for Bibelens Udbredelse og Ydre Mission. Derimod stillede de sig afvisende overfor »Verden«, hvortil de som oftest ogsaa regnede Kunst og Videnskab. Denne Retnings Mænd har gjort sig højt fortjent ved at grunde det store kirkelige Missionsselskab (1799)[1]) og det britiske Bibelselskab (1804)[2]), ligesom de ogsaa gik i Spidsen for Kampen mod Negerslaveriet[3]).

Ved Siden af denne »**lavkirkelige**« Retning (**Low Church**) fremkom der ogsaa en »**højkirkelig**« Retning (**High Church** — jfr. S. 107), idet en Kreds af Teologer i Oxford i 1830erne begyndte at udgive en Række Smaaskrifter for at paavise Betydningen af Kirken og Sakramenterne, Præstedømmet og den »apostolske Succession«[4]). Denne »højkirkelige« eller »anglokatolske« Retning betonede altsaa de katolske Elementer i den anglikanske Kirkeordning og hævdede, at denne

---

[1]) I Slutningen af det 18de Aarhundrede begyndte der blandt engelske Kristne at vaagne en stærkere Følelse af Forpligtelsen til at arbejde for Hedningemissionen. Der rejste sig en skarp Kritik af det ostindiske Handelskompagnis troløse og brutale Fremgangsmaade overfor de indfødte, dets Begunstigelse af Hedenskabet og Modstand mod Missionen, og det lykkedes at faa Parlamentet til at vedtage, at Missionærerne uhindret skulde kunne virke i Indien. Imidlertid var de første Missionsselskaber dannede. Bevægelsen udgik fra Baptisterne. 1792 holdt en Baptistpræst William Carey en Prædiken over Temaet »Vent store Ting af Gud, og forsøg store Ting for Gud«, og gav derved Anledning til, at der blev oprettet et baptistisk Missionsselskab, i hvis Tjeneste Carey selv gik til Indien. 1799 dannede en Del »evangeliske« indenfor den engelske Statskirke The Church Missionary Society, der er blevet det største af alle Missionsselskaber. For Tiden har det over 1,000 Missionærer, 450,000 døbte indfødte Kristne og et aarligt Budget paa 8 Millioner Kroner. [2]) Det britiske Bibelselskab uddelte i 1918 næsten 9 Millioner Bibler og Dele af Bibelen paa 517 forskellige Sprog. Dets aarlige Budget belob sig til over 6 Millioner Kroner. Under Verdenskrigen blev der af det britiske og andre Bibelselskaber uddelt til Soldater, saarede og fangne 25 Millioner Eksemplarer af det nye Testamente og andre Dele af Bibelen paa i alt 90 forskellige Sprog. [3]) En af Hovedmændene ved Oprettelsen af det kirkelige Missionsselskab og Bibelselskabet, William Wilberforce, var ogsaa den betydeligste Forkæmper for Negerslaveriets Ophævelse. Efter 20 Aars Anstrengelser lykkedes det at faa Parlamentet til at forbyde Slavehandelen (1807). Selve Slaveriet blev ophævet i de engelske Kolonier i 1834. [4]) Ved sin Fremhævelse af Kirkesamfundets Autoritet, Traditionens Betydning

Kirke indtog den rette Mellemstilling mellem Protestantismen og Romanismen. 150 højkirkelige Præster traadte i 1840erne over til Romerkirken, deriblandt hele Bevægelsens betydeligste Fører, John Henry Newman, som senere blev udnævnt til Kardinal. Ogsaa de, der ikke vilde svigte den anglikanske Kirke[1]), viser mange Tilnærmelser til Katolicismen. Saaledes har Læren om de 7 Sakramenter og Messeofret, det private Skriftemaal, Sjælemesserne, Helgen- og Madonnadyrkelsen vundet megen Udbredelse, og den yderste Fløj af de højkirkelige, de saakaldte »Ritualister«, har søgt at nærme den anglikanske Gudstjeneste til den katolske ved Indførelse af Messeklæder, Alterlys, Røgelse og Vievand. Der er ogsaa oprettet forskellige Munkeordener, hvis Medlemmer virker for Indre og Ydre Mission. Denne anglokatolske Bevægelse har vakt mere kirkelig Sans, særlig indenfor de højeste og de laveste Samfundsklasser; saaledes har Mænd fra denne Retning udført et dygtigt Arbejde som Præster i Fattigkvartererne i de store Byer. Men Haabet om en Union med Rom er strandet, først paa Dogmet om Pavens Ufejlbarhed, som selv Ritualisterne er for meget Protestanter til at kunne bøje sig for, senere paa Leo XIII's Forkastelse af den anglikanske Bispevielses Gyldighed.

En tredje Retning indenfor den anglikanske Kirke er den **»bredkirkelige«** (**Broad Church**), der hævder, at Kirken skal være »bred« — saa rummelig, at den kan omfatte alle forskellige Retninger. Fra denne Side fremhæver man særlig det fælleskristelige og bekæmper det katolicerende hos de højkirkelige og den metodistiske Tilbøjelighed til Verdensflugt hos de lavkirkelige. De »bredkirkelige« er den mest moderne Retning og har særlig arbejdet paa at forene Kristendommen med Nutidens Kultur og Videnskab, f. Eks. Bibelkritikken og Udviklingslæren, der netop i England har haft sine mest fremragende Ordførere i Darwin og Spencer. Fra denne Retning er der ogsaa udgaaet en »kristelig Socialisme«, hvis Talsmænd har indskærpet de besiddende deres Pligter overfor de besiddelsesløse og arbejdet paa at gøre

og Sakramenternes Virkekraft er Oxforderbevægelsen en Parallel til, hvad der indenfor Fastlandets Protestantisme viser sig i den af Romantikken paavirkede Reaktion mod det 18de Aarhundredes »Oplysning« (f. Eks. Grundtvigianismen i Danmark § 34), og indenfor Katolicismen i Ultramontanismens Fremgang (S. 163f.).

[1]) Lederen af denne Gruppe af Oxforderteologerne var den lærde Professor Pusey, efter hvem hele Retningen stundom kaldes »Puseyitter«.

Kristenheden mere social og Socialismen mere kristelig. Mange engelske Arbejdere og Arbejderførere har været bekendende Kristne[1]). Kristendom og Kirke nyder almindelig Agtelse indenfor hele den engelske Befolkning. I Dagspressen behandles religiøse og kirkelige Spørgsmaal indgaaende og med sympatetisk Forstaaelse. Der er intet Land i Europa, hvor Bibelen læses med en saadan Iver, og det er en ofte udtalt Sandhed, at det er Bibelen, der har gjort den engelske Nation til det, den er. Det er ogsaa betegnende, at den videnskabelige Teologi i England særlig har kastet sig over Studiet af Bibelen og den ældste Kirkes Historie, hvorimod Lærespørgsmaalene ikke har faaet saa indtrængende en Drøftelse som i Tyskland.

Overhovedet har den engelske Kristendom en stærkt fremtrædende praktisk Karakter. Fra England stammer baade Søndagsskolerne og de kristelige Ungdomsforeninger. 1844 oprettede George Williams den første »Kristelige Forening for unge Mænd«, og dette Arbejde vandt saa stor Paaskønnelse, at da Foreningen holdt 50 Aars Jubilæum, gjorde London Williams til Æresborger, og Dronning Victoria ophøjede ham i Adelsstanden. England har ogsaa haft betydelige kristne Kvinder, som har gjort sig højt fortjent af det filantropiske Arbejde, saaledes Elisabeth Fry ved sit Arbejde blandt Fangerne (S. 113) og Florence Nightingale, der ledede den engelske Sygepleje først under Krimkrigen og senere i London. Overhovedet har England i det 19de Aarhundrede gaaet i Spidsen for alt Arbejde for Indre og Ydre Mission[2]). I langt højere Grad end paa Fastlandet deltager Lægfolk i det kirkelige Arbejde.

[1]) Saaledes har Grundlæggeren af det engelske Arbejderparti, Keir Hardie, offentligt udtalt, at »det Stød, som først drev mig ind i Arbejderbevægelsen, og den Aand, som senere har fyldt mig, saa jeg maatte blive ved, stammer mere fra Jesus af Nasareths Lære end fra alle andre Kilder tilsammen .... Socialisten og Arbejderen skulde i særlig Grad føle den uimodstaaelige Magt i Kristi Lære«. Partiets nuværende Leder, Arthur Henderson, har i mange Aar været metodistisk Lægprædikant. [2]) Foruden det kirkelige Missionsselskab (S. 180 Anm. 1) er der særlig Grund til at fremhæve Kina-Indlands-Missionen, der er international og interkonfessionel, d: ikke knyttet til noget bestemt Kirkesamfund. Denne Mission blev grundlagt af Lægen Hudson Taylor, en fremragende kristelig Personlighed, en energisk og selvfornægtende Missionær og en udmærket Organisator. De Missionærer, han har udsendt, er med stort Heltemod trængt ind i det indre af Kina; men deres Ønske om at fremskynde Kristi Genkomst ved at forkynde Evangeliet saa hastigt som muligt og for saa mange som muligt har bevirket, at deres Missionsarbejde ikke altid har været præget af den fornødne Grundighed.

Den nye Lov om Kirkens Selvstyre, som er traadt i Kraft 1920, har da ogsaa givet Lægmændene Plads ikke blot indenfor de lokale Menighedsraad, men ogsaa indenfor den »Nationalforsamling« (National Assembly), der repræsenterer den hele Kirke. Denne kirkelige Nationalforsamling bestaar nemlig ikke blot af et Overhus, hvis Medlemmer er Ærkebiskopperne og Biskopperne, og et Underhus, der er sammensat af Præster, men ogsaa af et »Lægmandshus«. Nationalforsamlingen har lovgivende Myndighed angaaende Kirkens indre Anliggender; men dens Bestemmelser maa godkendes af Parlamentet, førend de kan træde i Kraft.

2. De ældre Dissenters-Samfund. Omtrent Halvdelen af Englands Befolkning staar udenfor Statskirken. Ved Ophævelsen af Testakten (1828, S. 114) fik baade de protestantiske Dissenters og Katolikkerne Adgang til Parlamentet og Embeder; senere blev de fritagne for at betale Skat til Statskirken og fik Adgang til Universiteterne. De engelske Dissenters har gjort et stort Arbejde for Ydre og Indre Mission. Det talrigste af disse Samfund er Metodisterne, dernæst kommer ~~Kongregationalisterne~~, som er Independenternes Arvtagere (S. 108), Baptisterne (S. 110), Presbyterianerne og Kvækerne (S. 113). Fra det kongregationalistiske »Londoner Missionsselskab« er der udgaaet en Række banebrydende Missionærer: Robert Morrison i Kina (§ 39, 7), John Williams paa Sydhavsøerne og David Livingstone i Sydafrika (§ 39, 4). Til Baptisterne hørte en anden fremragende Missionær, William Carey i Indien (§ 39, 6) — foruden den berømte Prædikant Spurgeon i London.

Disse ældre Dissenters-Samfund har nærmet sig meget til hinanden, og Repræsentanter for dem mødes paa et fælles frikirkeligt Nationalkoncilium (National Free Church Council). I de senere Aar har der ogsaa fundet en betydelig Tilnærmelse Sted mellem Frikirkerne og Statskirken. Den kristelige Ungdoms- og Studenterbevægelse, de fælles Interesser for sociale Reformer, Missionsarbejdet, det fælles Arbejde under Krigen blandt det indkaldte Mandskab og de store Opgaver, der foreligger for Kirkerne efter Krigen, har skabt en voksende Følelse for Nødvendigheden af et nærmere Samarbejde.

I det 19de Aarhundrede er der fremtraadt nye Dissenters Samfund, deriblandt Irvingianerne og Frelsens Hær.

3. Irvingianismen. Irvingianismen, som har Navn efter Edward Irving, er en »apokalyptisk« Retning, hvis ledende Tanke er Forventningen om Herrens nærforestaaende Genkomst.

Irving var en Skotte og virkede som Præst for en skotsk, presbyteriansk Menighed i London, hvor hans veltalende Forkyndelse vakte stor Opmærksomhed. Han kom her i Forbindelse med en Kreds af fromme Kristne, som under Indtryk af den franske Revolution og Napoleonstidens Krige ventede Kristi nærforestaaende Genkomst og fordybede sig i de gammeltestamentlige Profetier og Johannes' Aabenbaring. Irving, som var en følelsesfuld, men ukritisk Natur, blev stærkt grebet af denne Forventning, og hans Forkyndelse kom mere og mere til at dreje sig herom. Man ventede, at Genkomsten skulde forberedes ved en Fornyelse af Apostoltidens Naadegaver, og i 1830 begyndte der at vise sig »Tungetale« og »Profeti«, o: dels en Tale i uforstaaelige Lyde (I S. 42), dels korte, myndige Kundgørelser paa Engelsk af Herrens nærforestaaende Komme. Irving opfattede disse Fænomener som særegne Virkninger af Guds Aand og indrømmede Tungetalen og Profetien en Plads ved Gudstjenesten. Men den skotske Kirke afsatte ham som Vranglærer[1]), og snart efter døde han (1834). Bevægelsen fortsattes imidlertid efter hans Død. Man vilde forberede Kristi Genkomst ved at samle de udvalgte i et helligt Samfund, og man mente at have faaet de samme Naadegaver og Embeder som den apostolske Menighed, nemlig Apostle, Profeter, Evangelister, Hyrder og Lærere (Ef. 4, 11). Efter Profeternes Anvisning blev der efterhaanden udtaget 12 Apostle. De fordelte Verden imellem sig, saa at hver fik sit særlige Virkefelt. Foruden Overledelsen af hele Kirken fik Apostlene den særlige Gerning at »besegle« de troende. »Beseglingen« udføres ved Haandspaalæggelse og Salving med Olie og tilsigter, at de beseglede skal bortrykkes for at møde Herren i Skyen og derved fries fra den sidste store Trængsel (jfr. Joh. Aab. 7, 3 f.), og man mente, at Herren vilde komme igen, naar der var beseglet 12,000 af hver af de 12 »Stammer«. Profeterne skulde ved Aandens Hjælp udpege Kirkens Tjenere og varsle om Fremtiden; men det kræves, at deres Profetier skal godkendes af Apostlene. Hver enkelt Menighed har sin »Engel« (Joh. Aab. 2, 1. 8) eller Præst foruden Ældste og Diakoner.

Gudstjenesten blev ordnet paa en Maade, der minder om den

[1]) For ret at hævde Kristi sande Menneskelighed havde Irving lært, at Kristus var født med en syndig Natur, men at den ham iboende hellige Aand bevirkede, at hans syndige Natur ikke kunde give sig Udtryk i nogen som helst syndig Gerning.

katolske. Kirkerne fik Altre, og Præsterne Messeklæder. Man anvendte Røgelse og Vievand, og salvede de syge med »den sidste Olie«. I Opfattelsen af Nadveren nærmede man sig den katolske Offer- og Forvandlingslære.

Irvingianerne eller den katolsk-apostolske Kirke, som de kalder sig selv, har især søgt at vinde Tilhængere blandt de allerede troende, og de har ikke krævet, at de, der slutter sig til dem, skal træde ud af det Kirkesamfund, som de hidtil har tilhørt. Stor Tilslutning har de ikke fundet, forholdsvis større i Tyskland og Norden end i England og Skotland. Navnlig maatte det jo virke afkølende, at Kristi Genkomst ikke indtraf til de forskellige Tidspunkter, som »Profeterne« havde angivet. Ogsaa det, at »Apostlene« døde uden at have oplevet Genkomsten, bevirkede, at adskillige faldt fra. Allerede for længe siden er der indtraadt en Spaltning, idet Ny-Irvingianerne (eller den ny-apostolske Menighed) har valgt nye Apostle. De har opgivet en Del af de katolicerende Ceremonier og driver en ivrig Propaganda i metodistisk Aand med stærk Fremhævelse af Genkomstens Nærhed.

4. Frelsens Hær. Langt større Betydning har Frelsens Hær, som er en Udløber af den metodistiske Vækkelseskristendom.

Dens Stifter, **William Booth**, havde været Præst hos Metodisterne, men opgav denne Stilling, da man ikke vilde tillade ham at virke som omrejsende Vækkelsesprædikant, hvortil han følte et særligt Kald. Sammen med sin højtbegavede og energiske Hustru, Catharina Booth, optog han nu et selvstændigt Missionsarbejde i de usleste Kvarterer af Østlondon (1865). Saaledes grundlagdes den Virksomhed, som senere antog Navnet »Frelsens Hær« (Salvation Army). Det skulde være en »aggressiv Kristendom«; derfor kom de militære Synspunkter saa stærkt frem — ligesom i sin Tid hos »Jesu Kompagni« (S. 78 f.). »Hæren«s Leder kaldes General; under ham er der »Officerer«, baade mandlige og kvindelige, af forskellige Grader. Baade Officerer og menige bærer Uniform. Indenfor Hæren kræves der ubetinget Lydighed. Generalen raader i Virkeligheden mere uindskrænket end Paven eller Jesuitergeneralen. Han forvalter Hærens Formue uden at skylde nogen Regnskab; han forflytter sine Officerer, ganske som han vil, ja han kan endog vælge sin Efterfølger. Saaledes havde William Booth inden sin Død (1912) bestemt sin Søn, Bramwell Booth, til sin Efterfølger.

Den Opgave, Frelsens Hær har sat sig, er at erobre Masserne for Jesus. Derfor vælger man saadanne Midler, som kan antages at gøre Indtryk paa den jævne Befolkning: en storstilet Udnyttelse af Reklamen, Processioner gennem Gaderne med klingende Spil, og stærkt nervepirrende »gudstjenstlige« Forsamlinger. Ved Frelsens Hærs Møder spiller Sangen en stor Rolle, populære Smaavers til iørefaldende Melodier, som ofte tages fra kendte Knejpeviser, saa at Mængden snart kan synge med. Sangen afbrydes af stormende Bønner og indtrængende Taler, som under Skildringen af Himlens Herlighed og Helvedes Rædsler formaner til netop nu at omvende sig, førend det bliver for silde. Ofte træder de nyomvendte frem og vidner om deres tidligere syndige Liv og deres nuværende Frelse. Ved Mødets Slutning søger man under høje Raab, medens der klappes i Hænderne, trampes med Fødderne og svinges med Lommetørklæderne, at faa tilstedeværende Syndere til at træde frem til Bodsbænken. Og man venter ikke paa, at de skal komme af sig selv, men indlader sig i Samtale med de enkelte for at bevæge dem til at melde sig. De, der knæler ned ved Bodsbænken, maa love at afholde sig fra Spiritus, Tobak og moderne Klæder. Iført Hærens Uniform maa den nyvundne hver Aften indfinde sig til Møde, baade for selv at gaa frem i Helliggørelse og for at kunne aflægge Vidnesbyrd for andre.

Frelsens Hær har udvist en overordentlig Energi og vundet megen Udbredelse, ikke blot i England, men ogsaa i de andre europæiske Lande, i Nordamerika, Australien og Indien[1]). Den har baade mødt raa Modstand fra Pøbelens og Knejpeværternes Side og berettiget Kritik paa Grund af sin entusiastiske og reklameagtige Optræden. Men den Energi og Selvfornægtelse, den har udvist, navnlig for at hjælpe de allerlavest stillede, fortjener Paaskønnelse. Den har skaffet hjemløse Tag over Hovedet og hjulpet arbejdsløse til et hæderligt Arbejde, den har gjort Drankere ædru og ført faldne Kvinder til at leve et sædeligt Liv. Overhovedet har dens sociale Betydning været større end dens religiøse, og den har ved sit Eksempel vakt de store Kirkesamfunds Ansvarsfølelse overfor Samfundets Stifbørn[2]).

[1]) »Frelsens Hær« tæller nu (i 1920) ikke mindre end 17,476 »Officerer og Kadetter« (deraf i Danmark 369) og 2,700 »Missionærer i Hedningelande«. Den leder 1,246 (i Danmark 17) sociale Institutioner: Slumstationer, Børnehjem, Drankerhjem o. s. v. — og udgiver 81 ugentlige og maanedlige Blade paa 24 forskellige Sprog. Det danske »Krigsraabet udkommer i et ugentligt Oplag paa 23,000. [2]) Et kirkeligt Sidestykke til »Frelsens Hær« er »Kirkens Korshær« (Church Army), der holder Vækkelsesmøder for Londons mest forkomne Masser, som man ogsaa søger at hjælpe ved Natteherberger og Arbejdshjem.

Frelsens Hærs Kristendomsopfattelse viser en yderliggaaende Metodisme. Alt drejer sig om den pludselige Omvendelse ved Bodsbænken og den fuldkomne Helliggørelse, hvor al Synd er overvundet. Om Nadveren hedder det: »Hvis en saadan Indretning fremmer vore Soldaters Tro, anbefaler vi den«; men faktisk har man afskaffet den som unødvendig. Det samme gælder om Daaben. »Hæren betragter kun een Daab som væsentlig til Frelse, det er den hellige Aands Daab«. I Stedet for Kirkens Daab træder en Fremstilling af Børnene, som Forældrene overgiver til Gud og Hæren.

5. Skotland. I Skotland er den presbyterianske Kirke endnu Statskirke (S. 62. 114 Anm.). I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede mistede Menighederne det frie Præstevalg ved Indførelsen af Patronatsretten, hvad der gav Anledning til mindre Udtrædelser af Statskirken. Stærkere blev Uviljen mod Patronatet, da der i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede — efter den foregaaende Tids religiøse Afslappelse (»Moderatismen«) — viste sig en religiøs Vækkelse i calvinistisk Aand. Denne Vækkelses betydeligste Mand var Thomas Chalmers, der som Præst i Glasgow og Professor i Edinburgh virkede meget ved sine veltalende Prædikener, sine skarpsindige Skrifter og sit energiske Arbejde for Fattigplejen, for Delingen af de store Sogne og for Opførelsen af nye Kirker. Han var ogsaa Hovedmanden ved det Brud med Statskirken, der fandt Sted i Aaret 1843, da Parlamentet havde afslaaet at godkende Menighedernes Ret til at gøre Indsigelse mod den af Patronen foreslaaede Kandidat. 470 Præster (over $^1/_3$ af samtlige Præster i Skotland) traadte i den Anledning ud af Statskirken for at danne en Frikirke, der kunde styre sig selv, uafhængigt af Staten (The Free Church of Scotland).

De udtraadte Præster gav med det samme Afkald paa alle deres Indtægter, Præstegaarde og Kirker; men de fik megen Tilslutning i Menighederne, der under disse vanskelige Forhold lagde en storartet Offervillighed for Dagen. Alene i det første Aar indkom der ved frivillige Gaver over 6½ Million Kroner til den nye Kirkes Fornødenheder. Den skotske Frikirke har i det hele udfoldet en beundringsværdig Kraft[1]),

[1]) Den skotske Frikirke med Chalmers i Spidsen gav Stødet til, at der i 1846 blev dannet en »Evangelisk Alliance«, hvis Formaal var at samle protestantiske Kristne af forskellige Kirkesamfund til broderlig Samvirken

ogsaa paa Hedningemissionens Omraade; til den hørte bl. a. den berømte Alexander Düff (§ 39, 6). Men ogsaa Statskirken har udført et dygtigt Arbejde for Indre og Ydre Mission. Patronatet er nu bleven ophævet, hvorved Menighederne har faaet det frie Præstevalg tilbage, og de to Kirkers Kristendomsopfattelse og kirkelige Arbejde har nu i alt væsentligt den samme Karakter. I Løbet af den sidste Menneskealder er den strenge Calvinisme mildnet meget, bl. a. med Hensyn til Opfattelsen af Bibelen. Efter Verdenskrigens Afslutning har den skotske Statskirke og Frikirke vedtaget at slutte sig sammen. Den genforenede Kirke skal være en fri Statskirke, som skal raade i sine egne indre Sager.

I **Irland,** hvor Befolkningens overvejende Flertal var Katolikker, blev den biskoppelige Statskirke (S. 67) ophævet i 1869. Det var den store engelske Statsmand, William Gladstone, selv en ivrig protestantisk Kristen, der har Æren af at have gennemført denne Retfærdighedshandling. Men Forholdet mellem de katolske Irere og de protestantiske Englændere har vedblivende været meget spændt.

§ 31. Nordamerika.

1. Kristendom og Kirke i Nordamerika. Det var katolske Magter, Spanien og Frankrig, som begyndte at kolonisere og kristianisere Nordamerika; men efter den preussiske Syvaarskrig fik England Herredømmet baade over det spanske Florida og det franske Kanada og Landet Øst for Mississippi Floden (1763). I Kanada er der endnu i vore Dage betydelige Rester af den oprindelige franske Befolkning og katolske Kirke, og nogle Tusinde katolske Indianere indenfor Fristaternes Omraade minder endnu om de franske Jesuitters heltemodige Missionsarbejde i det 17de Aarhundrede (S. 87). Men sit blivende Præg fik Nordamerikas Samfunds- og Kirkeliv ved de engelske Udvandrere.

Den første engelske Koloni, Virginia, blev grundlagt under Jakob I (1607); den fik en biskoppelig Statskirke. 1620 landede de independentiske »Pilegrimsfædre« (S. 108) og anlagde Kolonien New Plymouth. Faa Aar efter begyndte Puritanerne at udvandre til Massachusetts; her grundede de en

---

for evangelisk Kristendom og til Værn mod Romerkirkens Overgreb. Alliancen har virket for Religionsfrihed og for Afholdelsen af almindelige Bedemøder, men har iøvrigt ikke faaet større kirkehistorisk Betydning.

Række teokratiske Samfund med en streng Kirketugt, saa at kun de, der var Medlemmer af Menigheden, fik Borgerret, medens afvigende Religionsbekendere (f. Eks. Kvækerne) blev udviste eller henrettede. Fra disse Puritanere udgik Præsten Roger Williams, en udpræget Frihedsmand, der anlagde Kolonien Providence i Rhode-Island (1636), det første Samfund, hvor der herskede fuld Religionsfrihed. Under Karl II's Regering anlagde Kvækeren William Penn (S. 113) Kolonien Pennsylvanien, hvor Kristne af alle Bekendelser kunde finde et Fristed. Efterhaanden maatte de anglikanske og puritanske Kirker indrømme større Frihed, og efter at Kolonierne havde tilkæmpet sig Uafhængigheden (1783), blev fuld Religionsfrihed og Adskillelse af Stat og Kirke efterhaanden gennemført i alle de enkelte Stater, ligesom de forenede Staters fælles Forfatning udtalte, at Adgangen til offentlige Embeder ikke skulde være afhængig af nogen religiøs Bekendelse, og at Kongressen ikke havde Ret til at lovgive paa det religiøse Omraade. Denne Adskillelse af Stat og Kirke skyldes ikke Fjendskab mod Kristendommen, men Overbevisningen om, at Religionen som et inderligt, personligt Forhold ligger udenfor Statens Magtomraade. Officielt anerkendes Religionens Betydning derved, at Kongressens Møder hver Dag aabnes med Bøn, ligesom Staten ansætter Præster ved Hæren og Flaaden og ved Fængslerne. Al kirkelig Ejendom er skattefri. I de offentlige Statsskoler undervises der ikke i Religion; men hele Skolevæsenet er baaret af en religiøs-sædelig Aand, og i mange af Staterne plejer Undervisningen at begynde med en Morgenandagt, hvorved der oplæses et Stykke af Bibelen. Der er intet Land, hvor Kristendommen har saa stor Betydning i det offentlige Liv, hvor der er større Offervillighed overfor kirkelige Formaal, flittigere Kirkegang, ivrigere Bibellæsning og strengere Overholdelse af Søndagen. Amerikas ledende Politikere har ogsaa for største Delen været bekendende Kristne, f. Eks. Abraham Lincoln, Mc. Kinley, Roosevelt og Wilson.

En fremtrædende Ejendommelighed ved det religiøse Liv i Nordamerika er de store Vækkelser (revivals).

I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var den kirkelige Tilstand i de engelske Kolonier meget ringe; men 1734 begyndte den første store Vækkelse, som særlig skyldtes to af de mægtigste Præ-

dikanter i hele Kirkens Historie, den kongregationalistiske Præst Jonathan Edwards og Metodisten George Whitefield (S. 136 f.) Denne Vækkelse fremkaldte mange Steder nyt religiøst Liv baade hos Præster og Lægfolk og forøget Iver for at bringe Evangeliet til Negerslaverne og Indianerne[1]); men den kunde ogsaa give sig Udslag i en usund Entusiasme, der ytrede sig i Skrig, Krampegraad og Ekstase, og en ukærlig Dømmesyge, der tordnede mod de »uomvendte Præster« og medførte unødvendige Splittelser indenfor Familierne og Menighederne. En lignende Vækkelse begyndte o. 1800 efter den Tilbagegang i moralsk og religiøs Henseende, der var fulgt efter Frihedskrigen.

Ogsaa i den nyeste Tid har der været betydelige Vækkelsesprædikanter som Moody i Slutningen af det 19de og Torrey i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede. Et amerikansk Studentermøde i 1886 gav Stødet til »Den kristelige Studenterbevægelse«, der har ført til Dannelsen af et »Verdensforbund af kristne Studenter«, som for Tiden omfatter over 2,000 Foreninger i hele Verden med 175,000 Medlemmer, et uimodsigeligt Vidnesbyrd om det gamle Evangeliums evige Magt til at gribe Ungdommen, ogsaa den højest oplyste Ungdom. Flere Tusinde Akademikere er rejst ud for at virke som Missionærer blandt Hedningerne[2]). Denne Bevægelse har en fremragende Leder i John Mott, der ved sin helstøbte, mandige Personlighed, sin klare Tanke og sin ukuelige Energi er en Type paa alt det bedste i moderne amerikansk Kristendom. Paa sine Rejser til Alverdens Universitetsbyer er det alle Vegne lykkedes ham at vække nyt kristeligt Liv og skabe praktiske Organisationer.

Denne Missionsbevægelse blandt Studenterne har i Forening med »Lægmandsbevægelsen« blandt Forretningsmændene bevirket, at Amerika i den sidste Menneskealder er

[1]) Den mest bekendte Indianermissionær paa denne Tid er David Brainerd, hvis fromme Liv er bleven skildret af Jonathan Edwards i en Biografi, der har øvet en vækkende Indflydelse paa mange Kristne i den engelsktalende Verden. [2]) Det Feltraab, som disse »frivillige« (Volunteers) har valgt, »Verdens Evangelisation i dette Slægtled«, har fremkaldt ikke blot begejstret Tilslutning, men ogsaa en meget berettiget Kritik, fordi det efter Ordlyden synes at indeholde den sværmeriske Forventning, at Evangeliet skulde blive forkyndt i hele Verden i Løbet af det nuværende Slægtled, en Forventning, som let kan bevirke, at Arbejdet ikke udføres med den fornødne Grundighed, og som, naar den ikke opfyldes, let vil kunne fremkalde et farligt Tilbageslag. Kritikken har bevirket, at Feltraabets Betydning er bleven afsvækket til kun at skulle forstaas som en kraftig Appel til den nulevende Slægt om at anstrenge alle sine Kræfter for at bringe Evangeliet ud i Verden saa vidt, som Gud gør det muligt.

blevet det førende Land med Hensyn til Arbejdet for Hedningemissionen, hvad England tidligere havde været. I Løbet af 30 Aar er Antallet af Missionsarbejdere og Størrelsen af Missionsindtægterne vokset til det firdobbelte, og det samme gælder Antallet af indfødte Missionsarbejdere og nadverberettigede Kristne. Endvidere har Kirkerne i Nordamerika med største Iver virket for Udbredelsen af Bibelen og kristelig Litteratur, arbejdet i Ynglingeforeninger og Søndagsskoler, et Arbejde, der har saa meget større Betydning, som de offentlige Skoler jo ikke meddeler nogen Religionsundervisning. Amerikanske Kristne, særlig Kvækere, Metodister og Baptister, har ogsaa kæmpet for en mere menneskelig Behandling af Indianerne og Negerslaverne, og det var for en væsentlig Del kristelige Bevæggrunde, der førte til Negerslaveriets Ophævelse, selv om der paa den anden Side var mange Kristne i Sydstaterne, der misbrugte Bibelen (1. Mos. 9, 25 f.) til at forsvare Slaveriet med. Efter Borgerkrigen er der udført et betydeligt Arbejde for at forbedre Negrenes sociale Kaar, bringe dem Kristi Evangelium og menneskelig Oplysning (§ 39, 2); men Racehadet er ingenlunde overvundet og giver sig ofte Udslag i en brutal Lynchjustits, hvortil kommer, at Negrenes stærke Tilvækst[1]) indeholder et meget vanskeligt Problem. I vore Dage har Kirkerne i Amerika kæmpet mod Drikfældigheden med større Kraft end i noget andet Land. I det hele er Kirkelivet stærkt præget af Calvinismens praktiske, socialt interesserede Aandsretning. Alle Former for Menighedsarbejde tager Lægfolk og Kvinder virksomt Del i, ja, adskillige Kvinder er ordinerede som Præster.

Paa Grund af Adskillelsen mellem Kirke og Stat er alle religiøse Samfund i Nordamerika ligestillede »Denominations«, og henviste til deres egne Medlemmers Offervillighed; men det betragtes som en Selvfølge, at man hører til en eller anden Denomination og understøtter den. I alt er der over halvandet Hundrede »Denominations«, ligesom Antallet af Kirkebygninger og Præster er meget stort. Man regner, at der gennemsnitlig er 1 Præst for hver 1,000 Mennesker. Da der har været Brug for saa mange Præster, har man ikke

[1]) Negrenes Antal har fordoblet sig i de 40 Aar fra 1860 til 1900 (fra 4,400,000 til 8,800,000).

kunnet stille store Krav til deres Uddannelse; men i den senere Tid er der paa dette Punkt en afgjort Fremgang til det bedre. Indenfor Teologien har den strenge Calvinisme maattet vige for mere moderne Opfattelser; navnlig har den gamle Bibelopfattelse ikke vist sig mere holdbar i Amerika end i Europa. Mange nulevende amerikanske Teologer er udpræget radikale. De gamle dogmatiske Stridsspørgsmaal, ja stundom selve de religiøse Grundspørgsmaal, er traadt tilbage for Nutidens store etiske og sociale Problemer. I Forbindelse hermed er der fremvokset en Trang til større kirkelig Enhed. Der er en voksende Erkendelse af, at Konkurrencen mellem de talrige Denominations ikke blot har virket som en gavnlig Spore, men ogsaa medført et uforsvarligt Kraftspild. Derfor har man i de sidste Aar søgt at fremme baade Samarbejdet mellem de forskellige Kirkesamfund[1]) og Sammenslutningen af beslægtede Denominations[2]).

2. De enkelte »Denominations«. En Særstilling indtager den romersk-katolske Kirke, der er udmærket organiseret og tæller 15 Millioner Tilhængere. I dette Tal er de døbte Børn medregnede, hvorimod de protestantiske Kirkesamfund kun tæller »Kommunikanterne«, o: de nadverberettigede Medlemmer; det samlede Antal af »Tilhængere« er o. 3 Gange saa stort som Kommunikanternes. At der er saa mange Katolikker, har sin Aarsag i den overordentlig stærke Indvandring af Irlændere, Polakker og Italienere; efter Indvandringen og Folkeforøgelsen skulde man have ventet et endnu større Antal. De amerikanske Katolikker har ikke kunnet undgaa at blive paavirkede af Protestantismens Aand, og det er ikke usandsynligt, at den amerikanske Selvstændighedsfølelse vil kunne berede den katolske Autoritetsreligion forskellige Vanskeligheder.

Af de protestantiske Denominations er Metodisterne (§ 23, 2) og Baptisterne (S. 110) de talrigste (over 7½ og 7 Millioner nadverberettigede Medlemmer). De er begge delte i mange Afdelinger; saaledes fremkaldte den forskellige Stilling til Slavespørgsmaalet et Brud mellem en »nordlig« og en

[1]) Der er dannet et »Kirkeligt Forbund« (Church Federation), som over 30 forskellige protestantiske Kirkesamfund har tiltraadt. Dets Formaal er Samarbejde (Co-operation), f. Eks. med Hensyn til Udbredelsen af kristelig Litteratur og Arbejdet for sociale Reformer og Afholdssagen. [2]) Saaledes er »Den norsk-lutherske Kirke i Amerika« bleven dannet (1917) ved en Sammenslutning af 3 hidtil selvstændige Samfund.

»sydlig« (metodistisk og baptistisk) Kirke. Den metodistiske Vækkelseskristendom har fundet stærk Tilslutning hos Negrene med deres let paavirkelige Følelsesliv.

Over 2 Millioner Medlemmer tæller Lutheranerne og Presbyterianerne. Den lutherske Kirke er vokset ved den stærke Indvandring fra Skandinavien og Tyskland; men den har haft store Vanskeligheder ved at fastholde de indvandrede og deres Børn. Den er delt i flere Afdelinger efter de forskellige Nationaliteter og Retninger. De danske Lutheranere i Nordamerika er delt i to Kirkesamfund, et grundtvigsk og et indre-missionsk. Hidtil har Lutheranerne ikke øvet den Indflydelse, som man skulde vente efter deres Antal. Grunden hertil er ikke blot, at de for en stor Del ikke er engelsk talende, men ogsaa, at de — paa Lutheranernes sædvanlige Vis — har sat større Kraft ind paa Striden om den rene Lære end paa Løsningen af de praktisk-kirkelige Spørgsmaal.

Den episkopale Kirke, der tæller over 1 Million, har ved sin fornemme Holdning og sin skønne Gudstjeneste vundet mange Tilhængere blandt de højere Samfundsklasser. Kongregationalisterne, der tæller ¾ Million, har den mest demokratiske Forfatning, idet hver enkelt Menighed er ganske uafhængig (S. 108). De har ingen fælles Trosbekendelse. Deres Teologi er gennemgaaende liberal. Adskillige Kongregationalister er derfor gaaede over til Unitarerne, der i Amerika er talrigere end i noget andet Land og tæller 75,000. Unitarerne, der har haft en Række betydelige Forfattere[1]), hylder en »udogmatisk Kristendom«, hvis Hovedpunkter er Guds Faderkærlighed, Menneskenes Broderkærlighed og Jesus som Fører. Det er en optimistisk og intellektualistisk Livsanskuelse, beslægtet med Socinianernes (§ 12, 2) og Rationalisternes (§ 25, 2), der paa Grund af en mangelfuld Syndserkendelse ikke føler Trang til en guddommelig Frelser, men kun til et Forbillede og en Lærer.

100,000 Tilhængere tæller Kvækerne, der har øvet en forholdsvis stor Indflydelse, særlig paa det filantropiske Omraade (S. 113). Endvidere Adventisterne, der (ligesom Irvingianerne S. 184) venter Kristi nærforestaaende Genkomst. De fleste af dem (»Den Syvende Dags Adventister«) har et

[1]) Deriblandt Historikeren Bancroft, Digteren Longfellow og Kritikeren Emerson.

ejendommeligt jødekristeligt Præg; saaledes holder de Lørdagen hellig i Stedet for Søndagen og afholder sig fra Vin, Tobak og Svinekød.

3. Ikke-kristne Religionssamfund. Foruden de mange kristne »Denominations« findes ogsaa de forskellige ikke-kristne Religionsformer repræsenterede i Nordamerika: Animismen og Magien ved Spiritismen[1]), Panteismen ved »Christian Science«[2]), og Polyteismen ikke blot ved de indvandrede Kinesere og Japanesere, men ogsaa ved **Mormonismen,** en hjemmefødt, ny Religion, der lærer Flerguderi og Flerkoneri.

Mormonismens Stifter, Joseph Smith, blev født 1805. Hans Forældre var uvidende og ilde berygtede; selv var han en uvidende,

---

[1]) Spiritismen mener gennem dertil særlig anlagte Personer (»Medierne«) at kunne komme i Forbindelse med de afdødes Aander (spirits). I sin moderne Form fremkom Spiritismen i 1840'erne i Nordamerika og vandt snart stor Udbredelse, ogsaa i den gamle Verden, særlig i England. Efterhaanden lærte »Aanderne« ikke at nøjes med at tale gennem Bordben, men at skrive paa Papir, at aabenbare sig, ja at lade sig fotografere. Gentagne Gange blev dog disse »Aandematerialisationer« afsløredе som Bedrageri, idet Aanden og Mediet i Virkeligheden var den samme, og behændige Taskenspillere formaaede at eftergøre i det mindste en stor Del af de spiritistiske Fænomener. Andre synes at have deres Aarsag i endnu ikke tilstrækkeligt udforskede menneskelige Sjælekræfter (»Underbevidstheden«). Overfor Kristendommen indtager Spiritisterne en forskellig Stilling. For det meste er de udpræget antikirkelige og betragter Kristus blot som et Menneske. I etisk-religiøs Henseende er de formentlige Aandemeddelelser som oftest trivielle, undertiden anstødelige. Spiritismens særlige Betydning er, at den aflægger Vidnesbyrd om det utilfredsstillende ved den moderne Materialisme og om Menneskets Trang til at tro paa Livets Fortsættelse efter Døden.

[2]) Den saakaldte »Christian Science Church« (»Kristelig Videnskabs Kirke«) blev stiftet 1879 af Mrs. Eddy. Hendes Lære gaar ud paa, at Gud er den uendelige Aand, der opfylder alt. Sygdom og Smerte, Synd og Død beror derfor kun paa et kødeligt Sinds falske Forestillinger og overvindes, naar de erkendes som en Indbildning. Som Bevis for Lærens Sandhed henvises til, at det er lykkedes »Scientisterne« [ved Suggestion] at helbrede adskillige Sygdomstilfælde af nervøs Oprindelse, hvad der ogsaa er en væsentlig Aarsag til den stærke Udbredelse, som dette Samfund har faaet i Nordamerika, hvor det tæller over 100,000 Tilhængere, ligesom det ogsaa har Menigheder i adskillige af Europas Storbyer.

Trods sit Navn har »Christian Science« hverken noget at gøre med almengyldig Videnskab eller med historisk Kristendom. Gudsbegrebet er panteistisk, Læren om Kristus dels rationalistisk (Jesus som den første »Scientist«), dels gnostisk (Adskillelsen mellem Mennesket Jesus og den guddommelige Aand, Kristus — jfr. I S. 53). I Stedet for Evangeliet om Syndsforladelsen ved Troen paa Guds Naade i Kristus træder her en Selvforløsning, ved Erkendelsen af Menneskets Enhed med den uendelige Aand.

En beslægtet panteistisk Tankegang findes indenfor andre Former af den saakaldte Sjælehelse-Bevægelse (Mind-Cure): ethvert Menneske kan blive et Gudmenneske ved at erkende sin Enhed med Guddommen. »Det hele kan samles i dette: Gud har det godt, og det har du ogsaa!«

upaalidelig og drikfældig Person, som havde en sygelig udviklet Indbildningskraft og tidligt mente at have Syner. Saaledes fortalte han, at det var bleven aabenbaret ham, at han skulde genoprette Evangeliet, som var forsvundet fra Jorden for mange Hundrede Aar siden, og at en Engel havde vist ham nogle Metalplader, som laa gemte i en Høj tillige med et Par underfulde Briller (»Urim og Tummim«), ved hvis Hjælp det lykkedes ham at tolke den »nyægyptiske« Skrift paa Tavlerne. Under Titlen »Mormons Bog« foregav Smith at bringe en Oversættelse heraf. Store Stykker af den er taget fra Bibelen; bortset fra disse Steder er »Mormons Bog« uden nogen som helst Værdi i poetisk, historisk, moralsk og religiøs Henseende, fuld af Sprogfejl og historiske Urimeligheder. Den indeholder en Beretning om, hvorledes der kom Jøder til Amerika o. 600 f. Kr. Blandt deres Efterkommere udbrød der heftige Kampe, i hvilke de onde (Indianerne) udryddede de gode; men deres sidste Profet, Mormon, fik dog forinden nedskrevet deres Historie tillige med sine Profetier om de sidste Dage, da hans Bog igen skulde blive fundet og komme til Ære og Værdighed. Ideen til dette Skrift havde Smith laant fra en Roman, hvori en Præst ved Navn Spaulding havde skildret Indianerne som Efterkommere af Israels ti Stammer. Denne Roman var aldrig bleven trykt; men Smith havde lært Manuskriptet at kende og mente nu at kunne udnytte Ideen.

Samme Aar, som »Mormons Bog« udkom (1830), dannedes det nye religiøse Samfund, der snart antog Navnet »Jesu Kristi Kirke af de sidste Dages Hellige« (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints). De, der sluttede sig til det, blev døbt paa ny, da Mormonkirken formentlig var »den eneste sande og levende Kirke paa hele Jordens Overflade«. For at vinde flere Tilhængere drog Smith længere Vest paa, og i Staten Illinois anlagde han og hans Venner Byen Nauvoo. Jo mere Magt han fik, desto mere hengav han sig til sine Lidenskaber, og for at retfærdiggøre sig fremkom han — ligesom i sin Tid Muhammed (I S. 114) — med en »Aabenbaring«, hvorefter det skulde være tilladt at have flere Hustruer. I Begyndelsen søgte man at holde denne Aabenbaring hemmelig; men den blev snart røbet, og det kom da til Uroligheder i Byen. Guvernøren lod Smith fængsle; men en Folkehob stormede Fængslet og skød Smith, som derved kom til at staa med en Martyrglorie for sine Disciple (1844).

Smiths Efterfølger blev Brigham Young, som ledede Mormonernes Udvandring til Saltsødalen. Her anlagde de Saltsøstaden (The Salt Lake City), i en skønt beliggende Egn med et sundt Klima og en frugtbar Jordbund, og de fik snart betydelig Tilgang ikke blot fra andre Egne i Amerika, men ogsaa fra England og Skandinavien. Young var en fortrinlig Organisator, der herskede med uindskrænket Myndighed over alle Mormonerne. Han forkyndte rent ud Læren om Flerkoneriet (»Uden Flerkoneri er der hverken

Forløsning eller Ophøjelse i Himlen«), og han havde selv 25 Koner. Han fremsatte ogsaa Læren om »Blodforsoningen«, ɔ: Læren om, at en »Hedning« eller frafalden kun kan frelses derved, at hans Blod udgydes. Denne frygtelige Lære har man ikke sjældent praktiseret. Først efter hans Død kunde den nordamerikanske Forbundsregering med noget Held optage Kampen mod Flerkoneriet, og en af de senere Mormonpræsidenter har løst »de sidste Dages Hellige« fra Forpligtelsen til at leve i Flerkoneri. Derefter kunde Utah blive anerkendt som Forbundsstat (1896); men hemmeligt praktiseres »det himmelske Ægteskab« endnu ret almindeligt, og det er næsten umuligt at faa det straffet, da Dommerne i Utah enten selv er Mormoner eller helt afhængige af dem. Antallet af Mormoner i De Forenede Stater er i alt o. 300,000. I Utah lever der ikke mindre end 30,000 danske Mormoner eller forhenværende Mormoner, ligesom Mormonerne endnu stadig driver en ivrig Agitation i Danmark[1]). I deres Missionsprædiken plejer de at fortie eller endog benægte deres særlige Lærdomme om Flerguderi, Flerkoneri og Blodforsoning.

Mormonerne godkender Bibelen som Guds Ord, men betragter den som forvansket af Kirken. Derfor har Smith udgivet en formentlig inspireret Oversættelse, »rettet af Aabenbaringens Aand«. For største Delen er det en ordret Gengivelse af den sædvanlige engelske Bibeloversættelse; men paa mange Steder er der ganske vilkaarlige Udeladelser eller Tilføjelser. For øvrigt har Bibelen ikke særlig Betydning for Mormonerne, da de hævder, at deres egne Profeter kan skrive lige saa gode Bøger. I Virkeligheden sætter de Mormons Bog over Bibelen og Joseph Smith over de gamle Profeter. I det hele er Troen paa de stadig fortsatte Aabenbaringer et Hovedpunkt i Mormonismen.

Derfor kræves der ubetinget Lydighed mod Præsidenten som hele Kirkens »Profet, Seer og Aabenbarer«; men derfor har Læren ogsaa kunnet undergaa væsentlige Ændringer i Tidens Løb. Medens »Mormons Bog« godkender Treenighedslæren, hævder den senere Mormonisme, at der er mange Guder, som hver har sin Verden at styre, og som alle lever i Polygami. Vor Verdens Gud er Adam, der efterhaanden har naaet sin nuværende Magt. Med sine mange Koner i Himlen avler han Aander, som han efterhaanden sender til Jorden for at fødes med jordiske Legemer. Selv har Faderen »et Legeme af Kød og Ben, lige saa haandgribeligt som Menneskets«. Jomfru Maria er hans lovlige Hustru, og Jesus hans førstefødte Søn. Efter Døden venter Mormonerne selv at blive Guder.

[1]) Ifølge Mormonernes Aarsberetning for 1910 virkede der i Danmark 68 Mormonagenter og 79 Medhjælpere; de holdt 3,000 offentlige Møder, besøgte 250,000 Hjem, solgte 14,000 Bøger, uddelte 550,000 Skrifter, døbte 315 Personer og fik 143 Danske sendt til Utah som Mormoner.

Kvinder kan imidlertid kun faa Del i den fuldkomne Herlighed, naar de har været »beseglede« til en af »de sidste Dages Hellige«. Til Forsvar for Polygamiet henviser man ikke blot til Patriarkerne; men man har endog den Dristighed at paastaa, at Jesus har levet i Flerkoneri med Marta og Maria (Joh. 11, 5) og efterladt sig Børn med dem.

Mormonerne har et omfattende Hierarki med Apostle, Profeter, Evangelister, Hyrder og Lærere. De holder offentlige Gudstjenester med Sang, Bøn og Prædiken, uddeler Nadveren med Brød og Vand, og udfører Daaben ved Neddykkelse, ikke før 8 Aars Alderen. Daaben kan gentages flere Gange og afvasker de Synder, der er begaaede i Mellemtiden, ja, man kan endog lade sig døbe i Stedet for afdøde Slægtninge og derved fri dem for Fordømmelse.

Ogsaa blandt Mormonerne er der opstaaet forskellige Spaltninger. Saaledes har den yngre Joseph Smith, en Søn af Stifteren, dannet et »gammelmormonsk« Samfund (»den reorganiserede Kirke af de sidste Dages Hellige«), der vil genoprette Mormonismen i dens oprindelige Form med Forkastelse af Polygamiet og alle de af Young indførte nye Ordninger.

§ 32. Schweiz og Holland.
Protestantismen i katolske Lande.

1. **Schweiz.** I de reformerte Kirker i Schweiz herskede Rationalismen endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, og senere har en yderliggaaende teologisk Liberalisme stadig haft mange Tilhængere baade ved Universiteterne og indenfor Præstestanden. Kirkerne har ingen foreskrevet Lærebekendelse. De enkelte Menigheder vælger selv deres Præst, for det meste paa et bestemt Aaremaal, og træffer Bestemmelse om Gudstjenestens Ordning. Det strenge calvinske Præg er efterhaanden bleven mildnet. Ved Siden af de gammeltestamentlige Salmer anvender man nu ogsaa tyske og franske Hymner, ligesom den religiøse Kunst ogsaa er begyndt at vinde Indgang i Kirkerne. Flere Steder (f. Eks. i Zürich) er det ikke nødvendigt at være døbt for at være Medlem af Kirken.

Under Paavirkning dels fra den tyske Pietisme, dels fra engelske og skotske Vækkelsesprædikanter, brød der en kraftig Opvækkelse frem (»le réveil«), som mere og mere blev præget af calvinsk Ortodoksi og fjendtlig sindet mod det

herskende liberale Statskirkevæsen. Ved Midten af det 19de Aarhundrede dannede de pietistisk vakte Kredse Frikirker i Genève og Lausanne[1]), og i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede har man ophævet Statskirken i Genève og Basel; dog har de nyoprettede Kirker i disse Byer vedblivende et meget bredt Grundlag som frie Folkekirker[2]). Intetsteds er der en nøjere Forbindelse mellem Kristendommen og Socialdemokratiet end i Schweiz, hvor et betydeligt Antal »sociale« eller endog socialdemokratiske Præster med glødende Begejstring forkynder om den levende Gud, hvis Vilje det er, at hans Rige skal virkeliggøres her paa Jorden i et Samfund, der ikke som det nuværende hviler paa Egoisme og Privatkapitalisme, men paa Broderskabs- og Retfærdighedsfølelse.

Der er i alt over 2 Millioner Protestanter i Schweiz og over 1½ Million Katolikker. I Løbet af det sidste halve Aarhundrede er Katolikkernes Antal vokset meget ved Indvandring fra Frankrig og Italien. Saaledes har de nu faaet Flertallet i Genève — Calvins By.

2. Holland. Ogsaa i **Holland** herskede Rationalismen i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, og efterhaanden gik den over i en radikal Teologi, hvis mest yderliggaaende Talsmænd endog har forkastet Ægtheden af alle Paulus' Breve og benægtet, at Kristus overhovedet har levet. Ogsaa de mindre yderliggaaende indenfor »den moderne Retning« betragter Fornuften som den højeste Dommer i religiøse Spørgsmaal og forkaster Underet og den overnaturlige Aabenbaring. Men da ogsaa Holland havde faaet en Vækkelse i calvinsk-ortodoks Aand, kom det til en Udtrædelse af Statskirken og Oprettelsen af en ortodoks reformert Frikirke, der nu har ½ Million Medlemmer[3]). Baade i Schweiz og i Holland er der

[1]) I Professor Alexandre Vinet havde den religiøse Individualisme og Adskillelsen mellem Stat og Kirke en fremragende Talsmand. [2]) Saaledes hedder det i Forfatningen for Kirken i Basel (1911), at »Grundlaget for dens Lære er Jesus Kristus og hans Evangelium, som den udforsker, forkynder og tragter efter at virkeliggøre i Livet, ud fra Bibelen og vejledet af den kristelige Samvittighed, den kristelige Erfaring og Videnskaben«. Stemmeberettigede er alle mandlige Borgere over 20 Aar, som ikke er traadt ud af Kirken; en særlig Bekendelse kræves ikke. Den øverste kirkelige Myndighed har Synoden, hvis Medlemmer vælges ved Forholdstalsvalg. [3]) Udenfor den hollandske Statskirke, der tæller over 2½ Million, staar desuden 100,000 Lutheranere, 65,000 Mennonitter (S. 67 Anm.) og 30,000 Remonstranter (S. 115 f.) — foruden over 2 Millioner romersk-katolske og 10,000 Gammelkatolikker (S. 93 Anm.).

gennem forskellige private Foreninger udført et betydeligt Arbejde for Indre- og Ydre-Mission.

3. Protestantismen i katolske Lande. Den Religionsfrihed, der i Løbet af det 19de Aarhundrede er bleven lovfæstet i næsten alle Lande, har muliggjort, at Protestantismen — under megen Modstand — har kunnet vinde Indgang i katolske Lande (ligesom omvendt Katolicismen i protestantiske). Betydelige Forandringer i de konfessionelle Styrkeforhold har det dog ikke medført, mest i Østerrig, hvor der før Verdenskrigen var ½ Million Protestanter, hvortil kom o. 4 Millioner i Ungarn[1]).

I Frankrig havde Protestanterne endnu i det 18de Aarhundrede været Genstand for blodige Forfølgelser; men fra Napoleons Tid lønnede Staten ikke blot de katolske Præster (S. 162), men ogsaa de reformerte og lutherske. Denne Statsunderstøttelse bortfaldt imidlertid 1905 (S. 172), og Protestanterne har derfor ved frivillige Bidrag maattet skaffe de fornødne Midler til at opretholde deres spredte Menigheder og deres teologiske Fakulteter. Der er o. 700,000 Protestanter i Frankrig, hvoraf de allerfleste er reformerte. I Løbet af det 19de Aarhundrede har de haft adskillige betydelige Mænd[2]) og udført et dygtigt kirkeligt Arbejde, bl. a. for Hedningemissionen; men deres Kraft er bleven svækket ved de heftige Kampe, der har været ført mellem en pietistisk Ortodoksi, som var paavirket af den schweiziske Opvækkelse (S. 197 f.), og en teologisk Liberalisme, som var paavirket af den nyere tyske Teologi (S. 204).

Ogsaa i Italien, Spanien og Belgien har Protestanterne vundet nogen Fremgang, men udgør endnu kun smaa Mindretal, i Italien 80,000, hvoraf Halvdelen hører til Valdesierne (I S. 145 f.), i Spanien 15,000, i Belgien 40,000. I Mexico og Sydamerika (især Brasilien og Argentina) er der dannet Menigheder af indvandrede Protestanter. I Rusland levede der før Verdenskrigen 6½ Million Protestanter, navnlig i Østersøprovinserne og Finland, hvor Lutherdommen er Statskirke og tæller over 3 Millioner (o: 98 p. C. af hele Lan-

[1]) I dette Tal er medregnet 70,000 Unitarer, der for storste Delen lever i Siebenbürgen (S. 73). [2]) Deriblandt en Statsmand og Historiker som Guizot, veltalende Prædikanter som Adolphe Monod og Eugene Bersier, kritiske Teologer som Auguste Sabatier o. a.

dets Befolkning). De sidste Aars Omvæltninger har bragt baade Finland, Østersøprovinserne og Polen Frigørelse fra det russiske Aag. I det nye polske Rige er der o. 2 Millioner Lutheranere.

§ 33. Tyskland.

1. Schleiermacher. Allerede i Slutningen af det 18de Aarhundrede var der begyndt en Reaktion mod »Oplysningen« og »Rationalismen« (§ 25, 3), og den fortsattes i de første Aartier af det 19de Aarhundrede. Særlig har Romantikken (S. 154) ikke blot bragt en Fornyelse af Digtning og Kunst, Filosofi og Naturforskning, Sproggranskning og historisk Videnskab, men den har ogsaa beredt Vejen for Kristendommens Fornyelse i det 19de Aarhundrede. Indenfor Kirken og Teologien fik Romantikkens Fremhævelse af Følelseslivets Betydning en fremragende Talsmand i Friedrich Schleiermacher († 1834), den største Personlighed i den protestantiske Teologis Historie efter Luther og Calvin.

Han var Søn af en from reformert Præst og opdraget hos Herrnhuterne (S. 127). Herved blev han allerede tidligt præget af en følelsesfuld, »kristocentrisk« Fromhed. Men i Ungdomsaarene blev han tillige paavirket af Oplysningstidens Tankegang, og han opgav nu Troen paa Kristi Guddom og Forsoningsoffer. I Længden kunde dog hans selvstændige, dybt religiøse Personlighed lige saa lidt nøjes med Rationalismen som med Brødremenighedens Pietisme. Da han var blevet Hospitalspræst i Berlin, kom han under Romantikkens Indflydelse, saaledes som det viser sig i hans berømte Skrift »Om Religionen. Taler til de dannede blandt dens Foragtere« (1799). I et begejstret Sprog priser han her Religionen som Midtpunktet i hele det menneskelige Aandsliv; men »Religion« er hverken en Lære (saaledes som de ortodokse og Rationalisterne mente), eller en Moral (saaledes som Kant hævdede), men Anskuelse og Følelse, Grebetheden af det uendelige, af Gud som Verdensaanden. Den Religiøsitet, der fremtræder i dette Skrift, er stærkt panteistisk farvet; men ved sin begejstrede Fremhævelse af Religionens Selvstændighed gav det mange søgende Stødet til en opadgaaende Bevægelse. At Schleiermacher ogsaa personligt mere og mere levede sig ind i Kristendommen, fremgaar ikke blot af hans Prædikener, men ogsaa af den Troslære, han udgav en Snes Aar senere som teologisk Professor i Berlin. Han tager her sit Udgangspunkt i den kristelige Bevidsthed og bestemmer Religionens Væsen som Følelsen af den ubetingede Afhængighed,

og Kristendommen som Forløsningen ved Jesus Kristus; Kristus meddeler os nemlig sin Gudsbevidsthed og hjælper os derved til, at Naadesfølelsen kan sejre over Syndsfølelsen. I systematisk Henseende er denne Troslære et Mesterværk. I Indholdet har den ganske vist enkelte Berøringspunkter med Rationalismen (saaledes i Forkastelsen af »Jomfrufødselen« og Jesu Opstandelse); men som Helhed har den ved sin stærke Fremhævelse af den religiøse Følelse og af Jesu Person som Kristendommens Midtpunkt bidraget meget til at overvinde Rationalismen og berede Vejen for en dybere Kristendomsopfattelse. Ved sin Personlighed, der omspændte hele Tidens Dannelse og i sjælden Grad forenede glimrende Evner med inderlig Fromhed og sædelig Karakterstyrke, ovede Schleiermacher en overordentlig Indflydelse, og ved sine Skrifter er han blevet Banebryder for hele den nyere Teologi i alle dens forskellige Retninger, hvorfor man har betegnet ham som »det 19de Aarhundredes Kirkefader«.

2. **Unionen og Gammellutheranerne.** Frihedskrigen mod Napoleon bragte Tyskland ikke blot en national, men ogsaa en religiøs Vækkelse. Denne havde i Begyndelsen ingen bestemt konfessionel Karakter. Baade Pietismen med sin Værdsættelse af den personlige Fromhed og Rationalismen med sin overvejende Interesse for »den naturlige Religions« Sandheder havde bidraget til at udslette Forskellen mellem Lutheranere og reformerte. Saaledes kunde Jordbunden synes vel forberedt for en kirkelig Union, og Brødremenigheden havde ogsaa i denne Henseende givet et Eksempel til Efterfølgelse (§ 21). Derfor opfordrede den preussiske Konge Frederik Wilhelm III til, at 300 Aars Festen for Reformationens Begyndelse (1817) skulde fejres derved, at de to protestantiske Konfessioner forenede sig til een evangelisk-kristelig Kirke. Det skulde ikke være en dogmatisk Union med en ny fælles Bekendelse, men en liturgisk Union, der især viste sig i Nadverfællesskabet. Ved Reformationsfesten i Berlin nød Byens lutherske og reformerte Præster da ogsaa Nadveren i Fællesskab, som Udtryk for deres kirkelige Enhed. Oprindelig havde Kongen villet, at Unionens Indførelse skulde være en fri Sag; men senere førte hans Iver for Ensartethed ved Gudstjenesten ham til at paabyde en ny »Agende« (ɔ: Gudstjenesteordning), hvorved Unionen skulde gennemføres. Schleiermacher, der ud fra den fromme Følelses Standpunkt mente, at de gamle konfessionelle Forskelligheder for længst havde tabt deres Betydning, var en ivrig Talsmand for Tanken om

en Union; men han protesterede mod, at Fyrsten vilde drive den igennem med Magt. Endnu større Modstand mødte Unionen hos de ortodokse Lutheranere, især i Breslau. De forkastede den nye Agende og vilde organisere sig som et selvstændigt Kirkesamfund[1]). I Begyndelsen skred Statsmagten ind imod dem med Pengebøder og Fængselsstraffe; men da Frederik Wilhelm IV var blevet Konge, fik »Gammel-Lutheranerne«, som de kaldtes, Tilladelse til at danne en Frikirke med luthersk Gudstjenesteordning og Lære. De tæller nu o. 60,000 Tilhængere, men har ikke haft stor historisk Betydning, særlig fordi der har været mange Splittelser indenfor deres Kreds[2]).

3. Teologien efter Schleiermacher. Gammel-Lutheranerne var kun et enkelt Udtryk for den tiltagende konfessionelle Strømning. »Tilbage til Fædrenes Tro!« — blev i vide Kredse Feltraabet, i Modsætning til »Oplysningens« kolde Fornuft og Romantikkens udflydende Stemninger. Ved Midten af det 19de Aarhundrede havde en fornyet Ortodoksi sejret indenfor de fleste tyske Landskirker, og Regeringerne begunstigede den gennemgaaende som en konservativ Magt. Denne Tilbagegang til Bibelens og Luthers Fromhed var i religiøs Henseende et Fremskridt (S. 150 n.), og den har givet sig Udslag i et fortjenstfuldt Arbejde for Indre- og Ydre-Mission; men i teologisk Henseende medførte den for det meste en ukritisk Antagelse af den gamle Bibelopfattelse og Dogmatik, med Fornægtelse af de Fremskridt, som Teologien skyldte Rationalismens Bibelforskning og Schleiermachers Følelsesteologi.

Adskillige Teologer søgte (ligesom Martensen i Danmark S. 210) at give den overleverede Kirkelære en spekulativ Begrundelse ud fra Hegels Filosofi[3]); men dette viste sig snart at bero paa en Selv-

[1]) Til den »gammel-lutherske« Menighed i Breslau hørte Henrich Steffens (S. 207), som var Professor ved Universitetet. [2]) Foruden i Preussen er Unionen bleven indført i flere mindre tyske Landskirker som Baden og Hessen, derimod ikke i Sachsen, Württemberg, Baiern og Slesvig-Holsten. [3]) Hegel var Professor i Filosofi ved Universitetet i Berlin samtidig med Schleiermacher. Medens denne fremhævede Følelsens Betydning, betragtede Hegel Tanken som Menneskets ypperste Aandsevne. Han lærte, at Filosofi og Religion har det samme Indhold, men en forskellig Form; de fremstiller begge Sandheden; men kun Filosofien formaar at hæve sig til »Ideens« klare og fuldkomne Form, medens Religionen benytter »Forestillingens« billedlige Form. Kristendommen er den absolutte Religion, fordi den lærer Menneskets Enhed med Gud; men hvad den forkynder om en enkelt, Gudmennesket,

skuffelse, da den venstre Fløj af Hegels Disciple uddrog de radikale Konsekvenser af hans Lære. Dette gælder særlig om den opsigtvækkende Fremstilling af »Jesu Liv«, som David Strauss udgav (1835). Med stor Skarpsindighed og Lærdom søgte Strauss at bevise, at de evangeliske Fortællinger kun er Myter, ɔ: uhistoriske Digtninge, som den troende Menigheds fromme Fantasi rent uvilkaarligt har frembragt — medens han ikke formaaede at godtgøre, hvad der da har samlet denne troende Menighed, naar Evangeliernes Fortællinger om Jesus fra Nasaret forkastes som uhistoriske. I det hele viser Paavirkningen fra Hegels panteistiske Filosofi sig derved, at Strauss ganske miskender Personlighedens (i dette Tilfælde Jesu Personligheds) afgørende Betydning for den historiske Udvikling. Strauss' Skrift har givet Stødet til en indtrængende Granskning af de nytestamentlige Skrifter. Særlig er der fremkommet en næsten uoverskuelig Litteratur om Jesu Liv og Lære, skrevet ud fra de mest forskellige personlige Standpunkter. Efterhaanden viser der sig dog en voksende Enighed om, at vore Kilder vel ikke muliggør en »videnskabelig« Biografi af Jesus med en psykologisk Redegørelse for hans personlige Udvikling (allerede fordi hans Selvbevidsthed, som er uden al Analogi i Religionshistorien (I § 3, 5), sprænger Rammen for en psykologisk Forstaaelse), men at det dog er muligt at fastslaa Hovedpunkterne i hans Historie og at tegne et Billede af hans Personlighed og Forkyndelse.

Ogsaa det gamle Testamente har været Genstand for grundige Undersøgelser, der har ført til en paa mange Punkter ændret Opfattelse af Skrifternes Affattelsestid, og dermed ogsaa af det israelitiske Folks og den israelitiske Religions Historie. Bl. a. har det vist sig, at de saakaldte Mosebøger ikke kan være skrevne af Mose, men maa være sammenarbejdede af flere, oprindelig selvstændige, Kildeskrifter, og at Lovene for største Delen er yngre end Profeternes Skrifter. Disse nyere Undersøgelser har kastet et klarere Lys over mange hidtil ikke forstaaede Enkeltheder, og Resultaterne er ingenlunde uforenelige med Anerkendelsen af det gamle Testamentes høje Værdi i religiøs Henseende. Ja, den moderne Bibelforskning (»Bibelkritikken«) har endog virket rensende ind paa de religiøse Forestillinger, idet den har godtgjort det umulige i at opfatte alle de gammeltestamentlige Beretninger som bogstavelig historisk Sandhed og derved fjernet en Mængde Konflikter mellem »Bibeltroen« og Nutidens Videnskab.

---

viser Filosofien om hele Menneskeheden, at den paa een Gang er guddommelig og menneskelig. Paa lignende Maade omtyder Hegel Kristendommens øvrige Grundtanker — paa samme Tid, som han hævder sin Læres Overensstemmelse med Kristendommen. Denne intellektualistiske Opfattelse af Religionens Væsen fik mange Tilhængere, uagtet den i Forhold til Schleiermacher betød et afgjort Tilbageskridt.

Overhovedet gaar Tyskland i Spidsen for den teologiske Forskning. Ligesom den moderne Videnskab i det hele har vendt sig fra den filosofiske Spekulation til den naturvidenskabelige og historisk-kritiske Forskning, saaledes er ogsaa indenfor Teologien den spekulative og systematiske Interesse traadt tilbage for den historisk-kritiske. Derfor er Studiet af det gamle og det nye Testamente, og af Kirke- og Dogmehistorien traadt saa stærkt i Forgrunden[1]). Ogsaa blandt de Teologer, der arbejder ud fra Nutidens kildekritiske Metode, er der stor Forskel, særlig mellem de »positive« og de »liberale«. Striden gælder især »det overnaturlige«, idet de »liberale« Teologer — ligesom Rationalisterne (S. 149) og Unitarerne (S. 193) — nægter det overnaturlige i Kristendommen, ogsaa Jesu overnaturlige Undfangelse og Opstandelse, hvorimod de betragter ham som det religiøse Geni, der har forkyndt den sande aandelige Religion og Moral (Guds Faderkærlighed og Menneskers Broderkærlighed). Denne Overbevisning søger de at forene med den fulde Tilegnelse af den moderne Kultur, i det Haab at kunne vinde de dannede blandt Religionens Foragtere for en saaledes »renset« Kristendom; men dette Haab er kun i meget ringe Grad gaaet i Opfyldelse[2]).

4. Kirkeligt Foreningsliv. Det protestantiske Tysklands Splittethed i de mange forskellige Landskirker har uden Tvivl bidraget til at svække den protestantiske Kristenhed baade overfor Katolicismen og overfor det moderne Fritænkeri. I vide Kredse har Kirken mistet sin Indflydelse baade blandt de dannede Klasser og blandt Arbejderne. Særlig efter den

[1]) Indenfor Dogmatikken mærkes denne Forkastelse af det spekulative og Fremhævelse af det historiske (Jesus og Evangeliet) hos den teologiske Retning, der har øvet den største Indflydelse i Slutningen af det 19de Aarhundrede, nemlig »den ritschlske Skole«, som har Navn efter Albrecht Ritschl († 1889). I Tilslutning til Kant og Schleiermacher fremhæver Ritschl Forskellen mellem den videnskabelige Erkendelse som upersonlig og den religiose Erkendelse som personlig bestemt. De religiøse Domme er »Værddomme«, d: de udtrykker den praktiske Værdi, som Troens Genstand har for den troendes personlige Liv. Med særlig Styrke fremhæver han Jesu Person som den fuldkomne Aabenbaring af Guds Kærlighed, hvorimod han forkaster den overleverede Lære om Kristi to Naturer og stedfortrædende Straflidelse. Ritschl har faaet mange betydelige Disciple, deriblandt den mest bekendte nulevende Kirke- og Dogmehistoriker, Professor Adolf Harnack i Berlin. [2]) Den teologiske Radikalisme har stundom kunnet antage saa yderliggaaende Former, som at en Præst i Bremen har benægtet, at Jesus overhovedet har været til, og at en anden Præst Søndag efter Søndag har prædiket over Schillers og Goethes Digterværker i Stedet for over Evangelierne.

sejrrige Krig i 1870—71 mærkedes en stadig tiltagende religiøs Afslappelse, sædelig Opløsning og materialistisk Tænkemaade. Dette har bl. a. præget den socialdemokratiske Arbejderbevægelse, hvis Førere, Lassalle og Marx, Bebel og Liebknecht, var erklærede Fritænkere. I Modsætning til dette voksende Frafald har varmhjertede og offervillige Kristne sluttet sig sammen i frie Foreninger for gennem et maalbevidst Arbejde at vinde det tabte tilbage. Dette er Formaalet for alt det Arbejde, man sammenfatter under Navnet Indre-Mission, og som omspænder en Mængde forskellige Virksomheder: Ordets Forkyndelse og Udbredelse af kristelig Litteratur, Syge- og Fattigpleje, Omsorg for Børn og unge, Bekæmpelse af Drukkenskab og Usædelighed. Den Mand, der baade i Ord og Gerning gik i Spidsen for dette Arbejde, var Johann Hinrich Wichern, en fremragende kristelig Personlighed og tillige en udmærket Pædagog og Organisator. 1833 grundlagde han Opdragelsesanstalten »Das Rauhe Haus« udenfor Hamburg; hertil kom senere forskellige Herberger, Bymission og Omsorg for Fanger. Den første protestantiske Diakonissestiftelse blev grundlagt af Præsten Theodor Fliedner (i Kaiserswerth 1836). Man har ogsaa arbejdet paa at forbedre de kirkelige Forhold i de store Byer ved at dele de alt for store Sogne, opføre nye Kirker og ansætte flere Præster[1]). Ogsaa for Hedningemissionen har tyske Kristne virket med stor Dygtighed gennem en Mængde forskellige Missionsselskaber[2]), selv om Tyskland her, ligesom i det hele paa det praktisk-kirkelige Omraade, staar tilbage for England og Nordamerika.

[1]) Bymissionen i Berlin har haft en dygtig Leder i Hofpræst Stöcker, der ogsaa grundede et konservativt kristeligt-socialt Arbejderparti, som dog ikke fik stor Betydning. Derimod er der ogsaa blandt tyske Kristne en voksende Forstaaelse for, at det er Kirkens Opgave, ikke direkte at tage Parti i de politiske og økonomiske Stridigheder, men at slaa til Lyd for Evangeliets Tanker om Broderkærlighed og Retfærdighed blandt Mennesker, og derved skærpe den sociale Ansvarsfølelse. [2]) Arbejdet for Hedningemissionen blev først optaget af de pietistiske Kredse, der i Sydtyskland samlede sig om Baseler-Missionsselskabet, i Vesttyskland om det rhinske, i Nordtyskland om Berliner-Missionsselskabet. Senere kom de ortodokse Kredse til (f. Eks. Leipziger-Missionen, som fortsatte den dansk-halleske Mission blandt Tamulerne S. 128), og til sidst de liberale, dog ikke i stort Tal eller med stor Kraft. Alt i alt var der ved Begyndelsen af Verdenskrigen 1600 tyske protestantiske Missionærer og 720,000 døbte Hedningekristne. De tyske Missionsselskabers aarlige Budget udgjorde i alt 8½ Million Mark. Om de tyske Missioner efter Krigen, se § 39, 11.

5. Til ubodelig Skade for Tyskland har det været, at Bismarcks Adskillelse mellem en kristelig Privatreligion og en egoistisk Statspolitik, for hvilken Magt er Ret, har faaet saa stor Udbredelse i det tyske Folk, yderligere støttet af Darwinismens Lære om Kampen for Tilværelsen, hvor den stærkere sejrer, og Filosoffen Nietzsche's Teori om »Overmennesket«, der er »hinsides godt og ondt«, og for hvem Magten er det højeste Maal. Mange, som i deres Privatliv bekender sig til den kristne Religion og Moral, har i deres Statsopfattelse anerkendt den stærkeres Ret som den højeste Lov. Denne Adskillelse mellem Privatmoral og Magtpolitik har ogsaa skullet retfærdiggøre det troløse Brud paa Folkeretten, hvormed Tyskland indledede sin Deltagelse i Verdenskrigen (Indfaldet i Belgien), og de forbryderiske Krigsmidler, som det senere anvendte — til Forfærdelse for den øvrige Verden, ikke mindst for dem, som ikke har glemt den Taknemlighedsgæld, hvori Verden staar til Fortidens store tyske Reformatorer og Tænkere, Digtere og Musikere.

Efter Krigen er alle Forhold i Tyskland, ikke blot de politiske og økonomiske, men ogsaa de religiøse og kirkelige, prægede af en saadan Usikkerhed og Forvirring, at det endnu ikke er muligt at tegne et Billede med faste Linjer[1]).

§ 34. Den danske Kirke under Romantikkens Indflydelse.

De højtspændte Forventninger om den Lyksalighed, der skulde blive Følgen af det 18de Aarhundredes »Oplysning«, Skolevæsenets Forbedring og Bondestandens Frigørelse, blev ikke virkeliggjorte, og i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede rejste der sig i alle tre nordiske Lande en voksende Modstand mod det forrige Aarhundredes »Oplysning« og »Rationalisme«. Denne Bevægelse begynder iblandt Almuen.

1. Opvækkelsen blandt Almuen. Allerede ved Aarhundredskiftet var der flere Steder i Danmark smaa Kredse af vakte Kristne, der opbyggedes ved Bibelen og Luthers Skrifter, Brochmands Huspostil, Kingos og Brorsons Salmer. Disse vakte Kredse var som oftest Levninger af den pietistiske Bevægelse (§ 22, 2) og stod i Forbindelse med den herrnhutiske Koloni i Christiansfeld (S. 157). I Vejle Amt rejste de

[1]) Dog synes Kuldkastelsen af den gamle Statsordning at skulle medføre Kirkens Frigørelse for den hidtidige Afhængighed af Staten, maaske ogsaa en Sammenslutning af de forskellige Landskirker til en fælles tysk Nationalkirke.

saakaldte »stærke Jyder« en kraftig Modstand mod Indførelsen af Evangelisk-kristelig Salmebog (S. 160)[1]) og fik da ogsaa Lov til at beholde Kingos, som de nogle Steder har benyttet indtil den Dag i Dag. Men da de ogsaa nægtede at lade deres Børn undervise i Skolen efter Balles Lærebog (S. 159), blev de straffede med Mulkter og Udpantninger. Senere blev det dog tilladt dem selv at drage Omsorg for Børnenes Undervisning.

Paa Fyen fik den religiøse Bevægelse blandt Almuen en Fører i Husmanden Christen Madsen, der i 1820erne rejste rundt paa hele Øen og holdt gudelige Forsamlinger. Fra Fyen bredte Bevægelsen sig til Langeland og Sjælland. Jo længere man kom ned i Tiden, desto mere Udbredelse fik Tanken om Trosfrihed, og desto mindre havde Regeringen Evne og Vilje til at gennemføre den gamle strenge Forordning om de gudelige Forsamlinger (S. 133). Af disse vakte Kredse sluttede flere sig senere til den grundtvigske Retning, andre til »den indre Mission« (§ 37, 1), andre til Baptisterne eller Mormonerne.

2. Romantikken. Langt større historisk Betydning end disse fromme, men som oftest meget ensidige Almuesmænd fik den paa een Gang poetiske, filosofiske og religiøse Reaktion mod Oplysningstidens Tænkemaade, som Romantikken bragte. Romantikkens Profet i Danmark var Henrich Steffens[2]), og dens Program var de Forelæsninger, som Steffens efter sin Hjemkomst fra Tyskland[3]) holdt i København

[1]) Modstanden mod den nye Salmebog skyldtes ikke blot en oprigtig Kærlighed til de gamle Salmer, men ogsaa Vanens Magt i Forening med det besværlige ved at skulle lære nye Salmer og nye Melodier udenad, og det bekostelige ved at skulle anskaffe de nye Bøger. [2]) Mynster siger i sin Selvbiografi om Steffens: »Han var en Sædemand, som havde Frø af mange Slags og udstrøede dem rigeligt trindt omkring, og skønt han selv var mindre skikket til at pleje den fremvoksende Spire, saa havde dog mangt et Sædekorn fundet god Jord, hvor det skød Rod og bar Frugt. Skønt hans egen Erkendelse af de kristelige Ideer endnu ikke var uddannet og sikker, var det dog fra ham, at Begyndelsen til Kristendommens fornyede Liv i Danmark udgik«. Og Grundtvig skriver en Menneskealder senere om Steffens' Forelæsninger: »Hele min Udvikling er en Frugt af hans Ord«. [3]) Steffens var født i Norge 1773. Hans Fader var af holstensk Æt, hans Moder dansk, en yngre Søster til Grundtvigs Moder. Under et fleraarigt Studieophold i Tyskland var han kommet i personlig Forbindelse med Goethe og Schiller, Fichte og Schelling, Brødrene Schlegel og Tieck (S. 153 f.). Da Steffens ikke kunde opnaa Ansættelse ved Københavns Universitet, blev han Professor i Halle (1804) og senere i Breslau (S. 202 Anm.). Han var en af de første, som opflammede Tysklands Ungdom til frivillig Deltagelse i Kampen mod Napoleon, og han gik selv med i Krigen (1813—14).

i Vinteren 1802—03. Den tyske Filosof Schellings Lære om Enheden af Aand og Natur og af Religion, Poesi og Videnskab blev her ført frem, ikke med klare Begreber (hvad der ogsaa vilde have været en Umulighed), men med en svulmende Ordstrøm, en overordentlig Selvsikkerhed og en skarp Polemik mod »Oplysningen«s Tanker og Autoriteter. Mange af Tidens letbevægelige Ungdom følte sig stærkt grebne. Romantikken har ikke blot præget Oehlenschlägers Ungdomsdigtning[1]) og hele Schack von Staffeldts, Ingemanns og Hauchs Digtning, ligesom ogsaa H. C. Ørsteds Naturforskning[2]), men den har ogsaa — om end paa forskellig Maade — paavirket Mynster og Grundtvig, Martensen og Kierkegaard.

3. Mynster. Jakob Peter Mynster var født i København 1775. Hans Fader, som var Inspektør paa Frederiks Hospital, døde tidligt, og Moderen giftede sig da med Hospitalets Overlæge, Professor F. L. Bang, en Broder til Grundtvigs og Steffens' Mødre. Efter at have taget teologisk Embedseksamen var Mynster i adskillige Aar Huslærer hos Grev Moltke paa Bregentved og blev derpaa Sognepræst i Spjellerup ved Fakse. Under Paavirkning af hele Tidsaanden var han kommet længere og længere bort fra den positive Kristendom, selv om hans religiøse Gemyt ikke kunde føle sig tilfredsstillet ved den gængse Rationalisme. Gennem Steffens havde han lært de tyske Romantikere at kende og var derved kommet Kristendommen nærmere, væsentlig dog kun med Fantasien. »Mod den historiske Kristus (siger han i sine »Meddelelser om mit Levnet«) havde jeg inddrukket saa mange Fordomme, at den evangeliske Historie for mig næsten kun havde poetisk Værd«. Men i Aaret 1803

---

[1]) Romantikkens Naturfromhed træder frem i Oehlenschlägers Digtsamling »Jesu Kristi gentagne Liv i den aarlige Natur« (i »Poetiske Skrifter« 1805) med den betegnende Begyndelse:

»Hver Vaar, naar Taagerne flygte hen,
Da fødes det lille Barn Jesus igen.
Den Engel i Luft, i Lund, i Elv,
Det er vor Frelser, det er ham selv.«

Denne Sammensmeltning af den historiske Kristus og Gudslivet i Naturen fremkaldte en Protest fra Biskop Balle, medens Mynster i et Digt gav sit Bifald til Kende. Senere skrev Oehlenschläger den smukke Salme »Lær mig, o Skov, at visne glad«. [2]) Det panteistiske Element i Romantikken viser sig tydeligst i Schack von Staffeldts Digtning og i H. C. Ørsteds populærvidenskabelige Værk »Aanden i Naturen«.

oplevede han et religiøst Gennembrud, hvorved han naaede til den ubetingede Hengivenhed i Guds faderlige Vilje og den urokkelige Tro paa den historiske Kristus. »Intet ligner den Henrykkelse, den indvortes Jubel, hvormed jeg ofte sagde mig selv: Jeg har en Gud og en Frelser!« Nu fik hans Forkyndelse et rigere og dybere Indhold, hvad der bl. a. viste sig i den første Prædikensamling, han udgav (1809 — Aaret før Grundtvigs Dimisprædiken, S. 213).

1811 blev han Kapellan ved Frue Kirke i København, og senere blev han Slotspræst[1]). Mynsters Virksomhed i Hovedstaden bidrog væsentligt til at overvinde Rationalismen. Paa en Tid, da mange mente, at Kristendommen havde udspillet sin Rolle, blev dens Sag ført med Klarhed og Varme af en Mand, der i enhver Henseende stod paa Højden af sin Tids Dannelse, og hvis mandige Karakters pletfri Renhed ingen vovede at angribe. Mynster søgte at overvinde Rationalismen, ikke ved en voldsom Polemik saaledes som Grundtvig, men ved en kristelig Forkyndelse, der vilde bygge videre paa den Sandhedserkendelse, som ogsaa denne Retning besad. Derfor appellerede han i sine Prædikener til Samvittigheden og stræbte at føre sine Tilhørere fra Betragtningen af Jesus som Læreren og Forbilledet til Troen paa ham som Frelseren og Forsoneren. Mynsters Prædiken udmærker sig ved sin bibelske Karakter og sin moralske Alvor; med særlig Styrke fremhæver han den enkeltes Liv i Bønnen og Hengivelse i Guds Vilje, hvorimod Menighedens Liv har en mere tilbagetrædende Plads i hans Forkyndelse. Det varede ikke længe, inden han samlede en anselig Tilhørerkreds, især blandt de dannede Samfundsklasser. Mange af de i Datidens Aandsliv mest fremragende Personligheder hørte til Mynsters stadige Tilhørere, saaledes f. Eks. Søren Kierkegaard og Martensen, Anders Sandøe Ørsted og Hauch, Kamma Rahbek og Fru Heiberg. Ogsaa hans trykte Prædikensamlinger fik mange Læsere, og det samme gjaldt

[1]) Sammen med Biskop Münter (Balles Eftermand) var Mynster Indbyder ved Oprettelsen af det danske Bibelselskab (1814) og Medarbejder ved den reviderede Oversættelse af det nye Testamente (1819). Medens Bibelen i Oplysningstiden ofte havde været ringeagtet som »en gammel Fabelbog« (som Horrebow havde kaldt den), var Bestræbelsen for Bibelens Udbredelse et Vidnesbyrd om, at man nu atter søgte tilbage til de gamle Kirkestier.

hans »Betragtninger over de kristelige Troslærdomme«, der er et af de skønneste Skrifter i den danske Opbyggelseslitteratur.

Med sin udviklede Sans for det harmoniske maatte Mynster føle sig frastødt af Grundtvigs uharmoniske, lidenskabelige Optræden; men det var unægtelig en Begrænsning hos ham, at han ganske miskendte det storslaaede, der trods alt var over Grundtvigs Personlighed, saa at han f. Eks. kun havde Øje for Manglerne ved hans Salmer, og ikke for deres Fortrin (S. 218).

1834—1850 var Mynster Sjællands Biskop. I denne Stilling viste han en udpræget Konservatisme, idet han ubetinget holdt paa alle de bestaaende Ordninger i Stat og Kirke, uden Forstaaelse for det berettigede i Ønskerne om større Frihed (f. Eks. Grundtvigs Tanke om Sognebaandets Løsning S. 219); ja, han ansaa det endog for rigtigt, at Staten lod Baptisters Børn døbe imod Forældrenes Vilje. Derfor kom han i sine sidste Aar til at staa i skarp Modsætning til de frihedsvenlige Strømninger, og efter sin Død har han været Genstand for en meget uretfærdig Bedømmelse, ikke blot fra Søren Kierkegaard (S. 227), men ogsaa fra grundtvigsk og indre-missionsk Side. Og dog er han — til Trods for sin nævnte Begrænsning — en af den danske Kirkes ærværdigste og mest fortjente Personligheder.

4. Martensen. Efter Mynster blev Hans Lassen Martensen Sjællands Biskop (1854—1884). Han havde tidligere været teologisk Professor og gjort sig berømt baade her hjemme og i Udlandet ved sin »Kristelige Dogmatik« (1849). Dette Skrift udmærker sig ved sit skønne Sprog og sin varmt følte Fremstilling; men for Nutidens mindre romantiske[1]) og mere kritiske Tænkemaade synes de spekulative Udviklinger ofte mere skikkede til at tilsløre Problemerne end til at klare dem. Martensens andet Hovedværk

[1]) Allerede som ganske ung var Martensen bleven paavirket af Romantikkens Idealisme, idet han gennem et Skrift af Steffens havde faaet »en Anelse om, at der maatte kunne gives en Verdens- og Livsanskuelse, i hvilken alt, hvad der i Tilværelsen har Betydning, Natur og Aand, Natur og Historie, Poesi, Kunst, Filosofi, føjer sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Kristendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunkt«. Den Helhedsanskuelse, han søgte, mente han senere at finde i Hegels Filosofi (S. 202), og han blev en af Hegels mest kirkeligsindede Disciple.

er »Den kristelige Etik« i 3 Bind. Han søger her at »forene det kristelige og det menneskelige, med Afvisning af Pietismens og Rationalismens Ensidigheder« og gennemgaar i en aandfuld og letlæselig Fremstilling Livets forskellige Forhold, ikke blot de religiøse og moralske, men ogsaa de æstetiske, sociale og politiske for at vise, hvorledes de alle »forklares« i Kristendommens Lys. Desuden har han udgivet flere dygtige Stridsskrifter (»Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme«, »Katolicisme og Protestantisme«), en Selvbiografi (»Af mit Levnet«), der indeholder vigtige Bidrag til Samtidens Historie, og en Række Prædikensamlinger. Man har træffende betegnet ham som »Betragtningens Prædikant«, idet han søger at løfte Hjerterne opad ved at fremstille Kristus som Genstand for fromme Betragtninger; derimod er det vækkende Element tilbagetrædende i hans Forkyndelse. I sin Bispestyrelse var han konservativ ligesom Mynster, dog med større Forstaaelse for anderledestænkende Kristne, hvad han f. Eks. viste overfor »den indre Mission«.

5. Grundtvig indtil 1825. Paa samme Tid som Mynster og Martensen levede Grundtvig, der har faaet større Betydning for den danske Kirke end nogen anden Personlighed i det 19de Aarhundrede.

Nikolaj Frederik Severin Grundtvig blev født den 8de September 1783 i Udby Præstegaard ved Vordingborg. Hans Fader var en brav, gammeldags troende Præst; hans Moder var en dygtig og from Kvinde[1]). Allerede som Barn viste Grundtvig en levende Interesse for Historien; særlig blev han stærkt grebet ved at læse om Luther i Worms, og han ønskede at være voksen for at kunne staa ved Balles Side i Kampen mod Tidens Vantro. Men i sine første Studenteraar mistede han sin Barndoms Tro. Efter sine Forældres Ønske valgte han det teologiske Studium; men det formaaede hverken at vække den religiøse eller den videnskabelige Interesse hos ham, og hans Dagbogsoptegnelser fra denne Tid viser ham som en mer end almindelig prosaisk og spidsborgerlig Rationalist. De eneste Forelæsninger, han brød sig om at høre, var de, hvormed hans Fætter, Henrich Steffens, i Vinteren 1802—03 slog til Lyd for Romantikkens Naturfilosofi (S. 208).

[1]) Hun var født Bang og Søster til Henrik Steffens' Moder og til Mynsters Stiffader. En Søster til Grundtvigs Fader var gift med Biskop Balle.

Endnu var Grundtvig alt for bundet af sin Tids Tankegang til at kunne blive Steffens' Discipel; men det gjorde dog Indtryk paa ham, at Steffens angreb det 18de Aarhundrede som Forstandens og Prosaens Tidsalder, der havde dræbt den poetiske og religiøse Følelse, hvorimod han lovpriste Shakespeare, Goethe og de tyske Romantikere, og at han med Begejstring talte om Tidernes Sammenhæng og Kristus som deres Midtpunkt.

De Sædekorn, som Steffens' Forelæsninger havde nedlagt i Grundtvigs Sind, begyndte at spire, da han efter at have taget sin teologiske Eksamen blev Huslærer paa en Herregaard paa Langeland (1805—08). Her blev han heftigt forelsket i Husets Frue, og det kostede ham haarde Kampe, inden han kunde faa sin lidenskabelige Elskov omsat til Venskab. Sammen med den erotiske Følelse var ogsaa den poetiske og religiøse Følelse vaagnet[1]). Da han mærkede, at det var vanskeligt for »Fornuften« at vinde Herredømme over Lidenskaberne, søgte han Religionens Hjælp i Bøn til Gud og i »Jesu skønne Lære«. Med stor Iver fordybede han sig i Bøgernes Verden (Schiller og Oehlenschläger, Fichte og Schelling), ligesom han nu selv begyndte sin Forfattervirksomhed, dels med Tidsskriftsartikler om Sangene i Edda og Asalæren, dels med en teologisk Afhandling »Om Religion og Liturgi«. Den er skrevet i den romantiske Skoles blomstrende Stil, med skarp Polemik mod Rationalismen; men Grundtvig har senere selv bekendt, at »Digteren her var adskillige Aar forud for Mennesket«. Det var væsentlig Kristendommens Skønhed og Betydning som Aandsmagt, der havde grebet ham, ikke dens Magt til at frelse den enkelte fra Synden og give ham Guds Fred. I hans Digtning fra denne Tid gik derfor ogsaa Kristendom og Asalære Side om Side[2])

[1]) Grundtvig har selv skildret denne sin romantiske, poetisk-religiøse Vækkelse i de berømte Ord:

»Aanden oplukked sit Øje,
saa sig paa Afgrundens Kant,
stirred saa fast og saa nøje
rundt om en Frelser, og fandt,
fandt, hvor det faldt,
Gud overalt;
fandt ham i Digterens Sang,
fandt ham i Vismandens Ord,
fandt ham i Myter fra Nord,
fandt ham i Tidernes Gang;
synligst og vissest den dog
fandt ham i Bogernes Bog.«

[2]) F. Eks. i Slutningskoret i »Maskeradeballet i Danmark« (1808):

»Høje Odin! Hvide Krist!
Slettet ud er eders Tvist,
begge Sonner af Alfader.
Med vort Kors og med vort Sværd
vies eder Baalet her,
begge elskte I vor Fader.«

paa en Maade, som han senere selv har betegnet som usømmelig.

1808 flyttede Grundtvig til København, hvor han fik Fribolig paa Valkendorfs Kollegium. Her udgav han »Nordens Mytologi«[1]), »Optrin af Kæmpelivets Undergang i Nord«[2]) og (1810) den opsigtvækkende Dimisprædiken »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?« Hans gamle Fader havde nemlig ønsket at faa sin Søn til Kapellan, og i den Anledning maatte Grundtvig holde den sædvanlige Prøveprædiken. Den teologiske Professor, der skulde bedømme den, gav ham Udmærkelse; men da Grundtvig kort efter lod sin »Dimisprædiken« udkomme, indgav 6 københavnske Præster en Klage til Kancelliet over dette »Skandskrift mod den hele Stand af Religionslærere«. Grundtvig har senere selv indrømmet, at hans Dimisprædiken var »ikke fri for Ubilligheds«[3]); navnlig giver han sine Anklager mod Præsterne en alt for almindelig Form, som om Herrens Ord alle Vegne var forsvundet af hans Hus, og som om det ene var Prædikanterne, der var Skyld i Tidens religiøse Nedgang. Sagen endte med, at han maatte møde for Konsistorium og modtage en Irettesættelse for at have udgivet sin Prædiken i Trykken.

Inden denne Afgørelse var faldet, havde Grundtvig (i Efteraaret 1810) oplevet et kristeligt Gennembrud. Allerede

---

[1]) I Forhold til det 18de Aarhundredes Forstaaelse af Myterne betegner Grundtvigs Mytologi et betydeligt Fremskridt, ikke blot i poetisk, men ogsaa i videnskabelig Henseende, navnlig ved den skarpe Sondring mellem de forskellige Kilder og deres forskellige Værdi. Men ofte giver han sin Fantasi saa frie Tøjler, at de Resultater, han anser for sikre, ikke har kunnet staa for en senere Tids mere kritiske Prøvelse (jfr. I S. 123). [2]) Disse dramatiske Samtaler giver et anskueligt Billede af Brydningen mellem Hedenskab og Kristendom i det 10de Aarhundrede og er ved digterisk Kraft og Skønhed noget af det ypperste af alt, hvad Grundtvig har skrevet. I de senere udgivne »Optrin af Norners og Asers Kamp« svækkes det digteriske Indtryk derimod ved de lange bibelhistoriske og dogmatiske Taler, som Grundtvig har indlagt i sin Gengivelse af Volsungesagnene, fordi han efter sit kristelige Gennembrud i 1810—11 »ikke kunde udholde noget Arbejde, hvor han skulde glemme sin Frelsers Pris og hans Ophøjelse«. [3]) Det er ikke mærkeligt, at en Mand med Grundtvigs fyrige Temperament har været uretfærdig mod sine Modstandere — saaledes plejer det gerne at gaa de store Banebrydere for en ny Bevægelse; mere overraskende er det derimod, at Eftertiden alt for ofte har opfattet hans lidenskabelige Anklager som Historiens endelige Dom. Særlig uretfærdige er følgende Ord i Dimisprædikenen: »De hellige Mænd troede selv den Lære, de kaldtes til at forkynde. Er det og saa med Mængden af Ordets Tjenere i vore Dage? Ak nej, og derfor var det især, at Herrens Ord forsvandt af hans Hus.«

tidligere havde hans Aand været romantisk begejstret for Kristendommens Storhed og Skønhed, og han havde følt sig kaldet til at drage i Korstog mod dens Fjender; nu blev hans Blik rettet indad, og hans Hjerte blev grebet af det personlige Spørgsmaal om Synd og Naade[1]). Dette medførte heftige Anfægtelser, der ligefrem gjorde ham sindssyg, saa at hans Venner maatte skiftes til at vaage over ham; men efter at være vendt tilbage til sit stille Barndomshjem i Udby faldt han efterhaanden til Ro i Troen paa Guds Naade i Kristus, saa at han ved Pinsetid 1811 kunde tiltræde sin Gerning som Faderens Kapellan. Aaret efter udgav han »Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng« (1812). Han søger her at »lade Bibelen dømme Mænd og Tider« og retter meget skarpe Angreb mod alle de Retninger og Mænd, der afveg fra den lutherske Ortodoksi. Adskillige af disse Domme var ganske ubillige (som naar Holberg betegnedes som »Nordens Voltaire«), og Bogen vakte derfor stærk Modstand hos de litterært dannede, saa meget mere som den aabenbart var et Hastværksarbejde med mange besynderlige Fejl og Forglemmelser. Baade dette og flere andre af Grundtvigs Skrifter fra den følgende Tid viser en Mangel paa Sindsligevægt, som vist maa opfattes som en Følge af den Sindssygdom, han havde gennemgaaet[2]).

Da hans Fader var død, og han selv var for ung til at

---

[1]) Grundtvig har som gammel Mand (i »Kirke-Spejl«) fortalt, hvorledes han en Aften sad og læste i en tysk Bog om Preussens ældre Historie, hvor han traf en haanlig Udtalelse om »det tørre Kors«. »Derved løb det mig koldt ned ad Ryggen, saa at jeg ikke blot smed Bogen fra mig, men sprang op som greben af en mægtig Aand, der kaldte mig til Reformator. Derpaa fulgte et Par Maaneder af stolt, men stille Sværmeri, hvori jeg første Gang siden min Barndom for Alvor læste Bibelen, især Profeterne, Luthers og Kingos Salmer, bad og grublede over, hvordan en Reformation, især med Pen og Blæk, i vore Dage lod sig udføre . . . Dette Sværmer Liv endtes pludselig, da jeg med eet blev sønderknust ved de Spørgsmaal: Er du selv en Kristen? og har du dine Synders Forladelse? — Samvittigheds-Spørgsmaal, der faldt mig som Stene, ja som Klipper paa Hjertet.« Dette Omslag blev vistnok fremkaldt ved, at han under sin Bibellæsning stødte paa Ordet i Ps. 50, 16: »Til den ugudelige siger Gud: hvad kommer det dig ved at tale om mine Skikke og at tage min Pagt i din Mund, da du dog hader Tugt og kaster mine Ord bag dig?« Disse Ord slog ned i ham: hvad hjalp det, at han vilde forkynde andre Herrens Dom, naar han selv »hadede Tugt«, naar han stadig maatte kæmpe med sine kødelige Tilbøjeligheder og paa samme Tid ofte fristedes af aandeligt Hovmod? [2]) To Gange senere fik han akutte Anfald af Sindssygdom, sidste Gang (1867) midt under en Gudstjeneste i Vartov Kirke.

kunne blive hans Eftermand, vendte han tilbage til Hovedstaden, hvor han nu udfoldede en meget omfattende litterær Virksomhed, idet han i Prædikener og Digte[1]), Tidsskriftsartikler og Stridsskrifter atter og atter slog til Lyd for sin ortodoks-lutherske Bibelkristendom i bestandig Kamp mod Tidens herskende Tænkemaade. Desuden kunde han overkomme saa omfattende Arbejder som at oversætte Saxos latinske Danmarks Historie og Snorres islandske Norges Historie.

Disse Oversættelser vandt Paaskønnelse hos Frederik VI, der udnævnte Grundtvig til Sognepræst i Præstø (1821) og næste Aar til Kapellan ved vor Frelsers Kirke paa Kristianshavn. Her udgav han det storslaaede, men dunkle Digt »Nyaars-Morgen« med den højtstemte Begyndelse: »Guds Fred, hvor I bygge paa Mark og paa Fjeld«.

6. Grundtvig fra 1825. 1825 betegner et Vendepunkt i Grundtvigs Udvikling. I det Aar udgav han »Kirkens Genmæle«, et Stridsskrift imod den teologiske Professor H. N. Clausens store Bog om »Katolicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«. »Kirkens Genmæle« er Grundtvigianismens Programskrift, idet Grundtvig her forlader Bibelstandpunktet for at indtage sit nye Stade paa Trosbekendelsens Grund.

Professor Henrik Nicolai Clausen var Søn af en af Rationalismens betydeligste Talsmænd i Danmark, Stiftsprovsten ved Frue Kirke i København, Henrik Georg Clausen (S. 158); men han var efterhaanden vokset ud over Rationalismen. Under et Studieophold i Berlin var han bleven stærkt paavirket af Schleiermacher (S. 200), hos hvem han (som han siger) fandt udformet i klar og bestemt Skikkelse, hvad han havde baaret halvt ubevidst hos sig selv: »Foreningen af den inderlige Kristustro med den frygtløse Kritik overfor det kirkelig nedarvede og fastslaaede«. Det var ud fra dette Standpunkt, at Clausen udgav sit store Skrift om Katolicismen og Protestantismen. Det viser en Forfatter, som aabenbart er i Bevægelse bort fra Rationalismen, selv om han endnu ikke har frigjort sig fra alle rationalistiske Elementer, hvorfor der ikke sjældent var noget ubestemt og svævende over hans Udtalelser. At dette Skrift dog i det hele betød et væsentligt Fremskridt i Forhold til Rationalismen, havde Grundtvig

[1]) Blandt Digtene fra disse Aar maa især nævnes »Roskilde-Rim« og »Paaskeliljen«.

aldeles ikke Øje for; tværtimod angreb han det i »Kirkens Genmæle« i de voldsomste Udtryk[1]).

Hvad han protesterede imod, var ikke saa meget de rationaliserende Elementer i Clausens Bog som dens ægte lutherske Skriftprincip. Det var nemlig Clausens Hovedsynspunkt, at medens Katolicismen paaberaaber sig Kirkens Autoritet, betragter Protestantismen den hellige Skrift som den højeste Autoritet, hvorved dog de enkelte Skrifters Ægthed, oprindelige Tekst og rette Fortolkning maa gøres til Genstand for en historisk-kritisk Undersøgelse. Grundtvig havde selv længe staaet paa Skriftteologiens Standpunkt, dog ikke i dens ~~friere lutherske~~ (S. 16 f.), men i dens strengt bogstavtroende, »ortodokse« Form (S. 97). De mange Forhandlinger om de bibelske Skrifters Ægthed og rette Fortolkning havde imidlertid fremkaldt den Overbevisning hos ham, at den saa omstridte Bibelbog ikke kunde være det højeste Udtryk for den sande Kristendom. Navnlig for de ulærde, der ikke kunde danne sig en begrundet Mening om disse videnskabelige Undersøgelser, maatte der være et fast Holdepunkt, et af al videnskabelig Kritik uafhængigt Vidnesbyrd om den oprindelige Kristendom, og dette mente han nu at finde i »den apostolske Trosbekendelse« ved Daaben[2]).

Grundtvigs Fremhævelse af Trosbekendelsen i Modsætning til Skriftprincippet vakte ikke lige straks saa stor Opmærksomhed som senere; hvad der især optog Sindene, var det voldsomme, i høj Grad uretfærdige Angreb paa Professor Clausen, der var almindelig anset for sin klare Forstand, sine

---

[1]) Prof. Clausen »har i denne Bog stillet sig i Spidsen for alle den kristelige Kirkes Fjender og Guds Ords Foragtere i Landet«; »som ærlig Mand maa han enten gøre den kristelige Kirke højtidelig Afbigt for sin ukristelige og forargelige Lærdom eller nedlægge sit Embede og aflægge sit kristne Navn. Dette er min ufravigelige Paastand i den kristelige Kirkes og Menigheds Navn, og vil Prof. Clausen ingen af Delene, da erklærer jeg ham herved, paa Kirkens Vegne, som var, som er, og som skal blive, . . . paa den eneste ægte historisk-kristelige Kirkes Vegne, for en falsk Lærer, som misbruger det kristelige Navn til, saa vidt han formaar, at forvirre og forføre Menigheden, stræber at undergrave den Kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste.« »Saa meget er da vist, at Prof. Clausens Kristendom er aldeles falsk, hans protestantiske Kirke et Afgudstempel, hvor man vitterlig forkynder Løgn som Sandhed«.

[2]) »At Trosbekendelsen, der danner den snævre Kirkedør, er den uforanderlige, vi tro urokkelige, Grundvold baade for Troen og for Lærdommen i den kristelige Kirke, det er en soleklar Sandhed, man kun kan tvivle om, naar man ej vil tro sine egne Øjne, kun som en fortvivlet Løgner modsige.« Det nye Testamente forudsætter i alle Maader Trosbekendelsen og skal forstaas efter den. Grundtvig har selv en uvilkaarlig Følelse af, at han ved denne Lære fjerner sig fra Luther, som han i øvrigt beundrede saa højt. »Vi maa nødvendig indrømme, at alle Reformatorerne saa fejl ad den kristelige Kirkes oprindelige Skikkelse og lagde vitterlig eller uvitterlig Grunden til det ny eksegetiske Pavedom, under hvilket nu hele den kristne Menighed sukker.«

omfattende Kundskaber, sin fine og vindende Personlighed. Derfor var Sympatien i de dannede Kredse aldeles overvejende for Clausen. For at faa det fastslaaet ved Dom, at han kun havde benyttet den ham tilkommende videnskabelige Frihed, anlagde Clausen Injurieproces mod Grundtvig, der ogsaa af Retten blev idømt en Mulkt paa 100 Rigsdaler for sine »utilbørlige og fornærmelige« Udtalelser, ligesom han for Fremtiden blev sat under Censur. Allerede inden Dommen faldt, havde Grundtvig nedlagt sit Præsteembede. Hans Bevæggrund hertil var ikke blot den Injurieproces, der var anlagt imod ham, medens han kun mente at have opfyldt sin Embedspligt ved at bekæmpe »falsk Lærdom«, men ogsaa Forbudet imod, at han ved Tusindaarsfesten for Kristendommens Indførelse (1826) maatte benytte i sin Kirke nogle Salmer, som han selv havde udgivet (deriblandt »Den signede Dag«); endelig følte han sig i det hele utilfreds med Præstestillingen i Statskirken, hvor han kunde blive nødsaget til at vi fraskilte og til at tage aabenbare Syndere til Alters.

I de følgende Aar udgav han bl. a. 3 Bind »Kristelige Prædikener eller Søndags-Bog«, hvor han søgte at vise, at »Troens Ord« ved Daaben, og ikke »Bogstavskriften«, som Luther og hans Disciple fejlagtigt mente, er det Ord, hvorved Livet skabes, og derfor ogsaa det gyldigste Vidnesbyrd om den sande Kristendom. I 1830erne fulgte hans store »Nordens Mytologi eller Sindbilledsprog« og en »Haandbog i Verdenshistorien« i 3 Bind, Værker, der ligesom Grundtvigs Skrifter i det hele bærer Præg af at være skrevne af en fantasirig Digter, og ikke af en kritisk Videnskabsmand.

1832 fik han Tilladelse til at prædike[1]) til Aftensang i Frederikskirken paa Kristianshavn, og 1839 blev han Præst ved Vartov Hospital. For sin Menighed her lod han trykke det ene lille Hæfte Festsalmer efter det andet. Som Salmedigter er Grundtvig enestaaende, ikke blot i vor Litte-

[1]) Martensen, der paa den Tid ofte var Grundtvigs Tilhører, siger om hans Prædikener: »Han var saa grebet af sine store Syner, af det verdens- og folkehistoriske, af det Verden og Tiden forbedrende og omdannende, at han ikke fik Tid til at beskæftige sig med det, der hørte til de enkelte Sjæles Forbedring, deres Opbyggelse og Trøst. Dog skal hermed paa ingen Maade være sagt, at det ganske fattedes, men kun at det forekom meget sparsomt. Det psykologiske og etiske er det svageste hos ham, det historiske og profetiske det stærkeste.«

ratur, men i hele Kirkens Historie, ved sin Digtnings Omfang[1]) og Mangesidighed.

I sit »Sang-Værk til den danske Kirke« har han bearbejdet gammeltestamentlige Salmer (f. Eks. »Hyggelig, rolig, Gud! er din Bolig«), græske, latinske (»Et Barn er født i Bethlehem«, »Julen har Englelyd«, »Hil dig, Frelser og Forsoner«, »Vor Herres Jesu Mindefest«), ældre danske (»Den signede Dag«, »Rejs op dit Hoved, al Kristenhed«), tyske (»Krist stod op af døde«), angelsaksiske (»I Kvæld blev der banket paa Helvedes Port«, »Kommer, Sjæle, dyrekøbte«), engelske (»Følger med til Urtegaarden«, »Du, som gaar ud fra den levende Gud«, »Mindes vi en fuldtro Ven«). Desuden har han selv digtet en Mangfoldighed af Salmer, deriblandt »Dejlig er den Himmel blaa«, »Velkommen igen, Guds Engle smaa«, »Kirken, den er et gammelt Hus«, »Herren, han har besøgt sit Folk«, »Alt staar i Guds Faderhaand«, »Talsmand, som paa Jorderige«, »Apostlene sad i Jerusalem«, »I al sin Glans nu straaler Solen«, »Det er saa yndigt at følges ad«, »O, Kristelighed«, »At sige Verden ret Farvel«. Grundtvigs Salmer beskriver ikke den Kristnes Følelser, men besynger Guds Gerninger, baade de Gerninger, Gud har gjort i Kristi Liv, Død og Opstandelse, og de Gerninger, Gud stadig gør i Kirken, ved Døbefonten og Nadverbordet. Aanden, Kirken og Sakramenterne er hans Yndlingsemner, og hans kæreste Fest er Pinsen, medens Kingo især besynger Paasken (S. 105) og Brorson Julen (S. 131). Grundtvigs Salmedigtning er præget af hans mandige Kraft, hans rige Fantasi og hans dybe Forstaaelse for, at Kristendommen er et glædeligt Budskab (»Aand og Liv er til os hans Ord, Glæden vor Salmetone«). De svage Sider er den overvættes Bredde og de dunkle eller platte Udtryk, der ikke sjældent skæmmer hans Salmer ligesom hans øvrige Skrifter, et Vidnesbyrd om, at hans Smag var langt mindre udviklet end hans Fantasi. Derfor har det været nødvendigt at beskære og bearbejde mange af Grundtvigs Salmer, for at de har kunnet blive egnede til at optages i de autoriserede Kirkesalmebøger.

Efterhaanden blev Grundtvig en mere og mere udpræget Frihedsmand. Paa et Par Rejser til England for at studere angelsaksiske Haandskrifter havde han faaet et stærkt Indtryk af, hvor gavnlig den personlige Frihed var for et blomstrende Samfundsliv (»Frihed lad være vort Løsen i Nord, Frihed for Loke saa vel som for Tor!«). Tidligere havde han villet have »Rationalisterne« udelukkede af Statskirken, fordi de ikke

[1]) Den samlede Udgave af Grundtvigs »Salmer og aandelige Sange« omfatter 5 tykke Bind med over 1400 Salmer, hvoraf dog flere er Omskrivninger af den samme.

holdt deres Præsteløfte, og da det ikke kunde lade sig gøre, havde han tænkt paa selv at træde ud med de »gammeldags Kristne«; men nu fandt han en lempeligere Udvej i Løsningen af Sognebaandet (»Det kirkelige Stavnsbaand«), saa at enhver ved Sakramenterne og Konfirmationen skulde kunne henvende sig til hvilken af Statskirkens Præster han vilde, og ikke være bundet til at skulle benytte sin egen Sognepræst. Naar Menighederne saaledes havde faaet den fornødne Frihed, burde man ogsaa give Præstefrihed, baade i dogmatisk og liturgisk Henseende, saa at Præsterne ikke var bundne til en bestemt Bekendelse eller Alterbog, men kun forpligtede til »at lære overensstemmende med den hellige Skrift, efter deres bedste Overbevisning, og at forvalte Sakramenterne sømmeligt, efter deres bedste Overbevisning om Herrens Indstiftelse«. Derved vilde det blive anerkendt, at Statskirken var »en blot borgerlig og menneskelig Indretning«, en Ramme, der kunde omfatte forskellige frie Menigheder med forskellig Lære og forskellige Kirkeskikke. Han haabede, at en saadan Omdannelse af Statskirken vilde være til største Gavn baade for Kirken og for Borgersamfundet.

I politisk Henseende havde Grundtvig længe været en erklæret Tilhænger af den uindskrænkede Enevælde; men ogsaa her fik han mere og mere Tillid til Frihedens gavnlige Virkninger, og han deltog selv med Iver i det politiske Liv, bl. a. lod han sig vælge til Medlem af Rigsdagen. Men for at Folket skulde blive i Stand til at kunne benytte den politiske Frihed paa rette Maade, slog han til Lyd for en folkelig Oplysning for den voksne Ungdom, en dansk Skole i Modsætning til Latinskolen. 1844 blev den første Folkehøjskole aabnet i Rødding i Sønderjylland; efter Krigen i 1864 blev den flyttet til Askov. Senere er der oprettet en Mængde andre (Vallekilde, Testrup, Ryslinge, Frederiksborg o. a.), ikke blot i Danmark, men ogsaa i Norge, Sverige, Finland og blandt de danske i Nordamerika. I Danmark er der for Tiden over 70 Højskoler med et aarligt Elevantal af o. 8,000. Omtrent hver tredje unge Mand og Kvinde paa Landet er Elev af Folkehøjskolen.

De grundtvigske Højskoler søger ikke først og fremmest at meddele praktisk-nyttige Kundskaber, men en folkelig Almendannelse. Maalet er mindre at oplyse end at »oplive« og vække Befolkningen

til en idealistisk, national-kristelig Livsanskuelse. Midlet er det mundtlige Foredrag, »det levende Ord«. Midtpunktet i Undervisningen er Fædrelandets Sprog og Historie. Religionsundervisning finder i Almindelighed ikke Sted; derimod ønsker man at øve en indirekte Paavirkning ved, at hele Undervisningen og Livet paa Højskolen er baaret af Kristendommens Aand. Hvor vidt dette lykkes, vil naturligvis i høj Grad afhænge af Forstanderens Personlighed. Her har det været af stor Betydning, at Højskolerne blandt deres Ledere har haft en Række karakterfulde kristne Personligheder som Kristen Kold, Ernst Trier, Ludvig Schrøder, Jens Norregaard o. a. Disse Skoler har bidraget meget til den danske Bondestands Fremgang i menneskelig Oplysning, og dette folkeopdragende Arbejde har stadig været præget af Grundtvigs Tanker: af hans lyse Kristendomsopfattelse (»den glade Kristendom«) og hans Fremhævelse af det menneskelige og det folkelige (»den danske Kristendom«). Dog har alvorlige Kristne, ogsaa indenfor den grundtvigske Retning, i de sidste Aar maattet klage over, at Højskolerne ikke har formaaet at bringe den nationale og kristelige Vækkelse, som man havde haabet. Det synes i det hele, at hverken Undervisningen eller Opdragelsen er gaaet tilstrækkeligt i Dybden, og paa adskillige Højskoler mærkes en naturstridig Forening af Grundtvigianisme og Brandesianisme, som gamle Grundtvig vilde have stemplet som en Forening af Aand og Uaand.

7. Grundtvigianismen. I kirkelig Henseende kan Tiden mellem 1848 og 1872 betegnes som Grundtvigianismens Tidsalder. Grundtvig og hans Venner sluttede sig med stor Iver til den politiske Frihedsbevægelse og fik en betydelig Indflydelse paa den kirkelige Lovgivning (§ 36). Det lykkelige Udfald af Treaarskrigen syntes at være en guddommelig Stadfæstelse paa Grundtvigs lyse Tro paa, at Danmark var »Historiens Palæstina«, og Danskerne Guds eget »Hjertefolk«. Hans kirkelige og folkelige Tanker blev med Begejstring ført frem af betydelige Mænd som Biskop Peter Christian Kierkegaard i Aalborg, Præsterne Vilhelm Birkedal i Ryslinge (S. 231), Peter Rørdam i Lyngby og mange andre. Ved de aarlige »Vennemøder« paa Grundtvigs Fødselsdag samledes talrige Disciple om den gamle Mester, med hvis »mageløse Opdagelse« af Trosbekendelsen som »Ordet af Herrens egen Mund« der var opgaaet et nyt Lys over det danske Folk[1]).

[1]) En af Grundtvigs Disciple, Pastor Christiani, mente endog at kunne sige, at »nu om Stunder kalder man de Kristne Grundtvigianere . . . Grundtvigianerne er de Kristne i det 19de Aarhundrede i Danmark.« I det hele har det været Grundtvigs Skæbne mere end nogen anden dansk Personlighed

Den sagkyndige teologiske Kritik forstummede imidlertid ikke. Den paaviste, at Grundtvigs Fremhævelse af Trosbekendelsen som det højeste Udtryk for den sande Kristendom var et Brud med det protestantiske Skriftprincip (jfr. S. 216 Anm. 2), og at det var ganske vilkaarligt at paastaa, at denne Bekendelse skulde stamme fra Kristus selv (jfr. I S. 68 f.). Men ogsaa de, der forkastede den grundtvigske Opfattelse af »Trosordet« og Sakramentordene som »Herrens Munds Ord« i særegen Forstand[1]), har mere og mere maattet anerkende Grundtvigs enestaaende Betydning i den danske Kirkes Historie som kirkelig Vækker, som Salmedigter og som Folkeopdrager.

Denne Betydning var ikke forbi med hans Død i 1872. Ogsaa i den følgende Tid vedblev »Grundtvigianerne« at udgøre et talrigt og indflydelsesrigt Parti indenfor den danske Kirke. Den mere konservative Fløj af Grundtvigs Disciple havde en dygtig Ordfører i Thomas Skat Rørdam. Hans Fremstilling af »Den kristelige Lære« skaffede den grundtvigske Dogmatik Indgang paa Seminarierne, medens hans Oversættelse af Det Nye Testamente med Anmærkninger bidrog til at fremme Bibellæsningen. Ved sin alvorlige og troværdige Personlighed og sin jævne og klare Forkyndelse samlede Rørdam som Præst i København en stor Menighed, og efter Fogs (S. 240) Død blev han Sjællands Biskop (1895—1909). Hans Broder, Holger Rørdam, var en lærd Kender af Danmarks

---

at have været Genstand først for uforstaaende Fordømmelse og Latterliggørelse, dernæst for kritikløs Beundring og blind Autoritetstro. [1]) I hvilken Grad denne Opfattelse behersker Grundtvigs hele Tankegang, træder særlig tydeligt frem i hans »Kirke-Spejl«, hvor han bedømmer de forskellige Tidsrum og Retninger indenfor Kirkehistorien ud fra deres Stilling til Trosbekendelsen og Sakramenterne. Den historiske Kendsgerning, at vor nuværende »apostolske« Trosbekendelse ikke fra Menighedens første Begyndelse har lydt ved Daaben, stempler han som »en mod Kristus og hans Menighed aabenbar fjendtlig Paastand, en fræk Bagtalelse af vor Herres Aandsmand, den Djævel«. »Enhver anden Trosbekendelse er et andet Evangelium med en anden Aand, som ikke kan gøre kristelig levende, og en anden Jesus, hvis Ord til sine Disciple ikke er Aand og Liv.« Denne Opfattelse fører ham til saadanne Domme som, at den græske Kirke har begaaet »et Syndefald« ved at døbe paa den nikænisk-konstantinopolitanske Bekendelse (I S. 94), »hvorved baade Livet i Guds Rige og selv den levende Forestilling derom maatte uddø.« »De saakaldte reformerte eller Calvinisterne var slet ikke Kristne.« »Kvækeriet var saa langt fra at være kristeligt, at det snarere maa kaldes antikristeligt.« Den pietistiske Opvækkelse »lignede langt mere en Ligbegængelse end en Genfødelse«. »Den saakaldte Brødremenigheds Ukristelighed er soleklar.« Rationalismen er antikristelig og har sit Moderskod i Calvinismen o. s. v. o. s. v.

Historie og udgav »Kirkehistoriske Samlinger« og mange andre Kildeskrifter. Ogsaa andre af Grundtvigs Disciple har skrevet dygtige kirkehistoriske Arbejder, saaledes Ludvig Helveg (»Den danske Kirkes Historie«) og Fredrik Nielsen (»Haandbog i Kirkens Historie«, »Romerkirken i det 19de Hundredaar«). Som Professor ved Universitetet har Fr. Nielsen formaaet at vække Interesse for Kirkehistorien hos mange i det næste teologiske Slægtled. Andre indenfor den grundtvigske Retning har udgivet værdifulde opbyggelige Skrifter (f. Eks. V. I. Hoff og Carl Koch). Men Grundtvigs Indflydelse mærkes langt udenfor Præsternes og Højskoleledernes Kreds (S. 220); den har præget mange Politikere (f. Eks. Klaus Berntsen og I. C. Christensen), en Forfatter som Zacharias Nielsen, en Pædagog som Natalie Zahle, en Maler som Joachim Skovgaard, Mesteren for den monumentale Udsmykning af Viborg Domkirke, og en Købmand og Bankmand som Tietgen, der lod Marmorkirken fuldføre som »en grundtvigsk Katedral«. Overhovedet er der ingen enkelt Personlighed indenfor den danske Kirke, der har øvet en saa vidtrækkende Indflydelse som Grundtvig. Og selv om man meget vel kan tænke sig den Tid, da Grundtvigs særlige Opfattelse af Trosbekendelsen og Sakramenterne er almindelig opgivet — allerede nu er den stærkt paa Retur i grundtvigske Kredse — saa er det utænkeligt, at Grundtvigs Salmer ikke skulde synges og skattes, saa længe der er en kristen Menighed i Danmark.

8. Ingemann og den »idylliske« Kristendom. Grundtvig var en fremragende Talsmand for den kæmpende (»heroiske«) Kristendom. Hans Forkyndelse af den kristelige Glæde var tilkæmpet gennem haarde Kampe[1]), og han elskede at gaa i Kamp mod dem, han ansaa for Troens Fjender. Derimod var hans Ven B. S. Ingemann (1789—1862) en lige saa udpræget Talsmand for den hvilende (»idylliske«) Kristendom, en elskelig Fredens og Glædens og Kærlighedens Sanger[2]). Ingemann var vokset op i en idyllisk Præstegaard paa Falster, og han fik sin Kaldsgerning i det stille og idylliske

[1]) »Hvo kender Freden og har ikke stridt, hvor er den frelste, som intet har lidt?« Endnu som gammel digtede han den gribende Salme: »Verden, o Verden, hvi frister du mig endnu under Haarene hvide?« [2]) Grundtonen i Ingemanns Digtning er det skønne, af Mt. 6, 26-30 inspirerede Vers:

Sorø, hvor han var Lektor i Dansk ved Akademiet. Hans religiøse Udvikling var foregaaet uden pludselige Brud og voldsomme Kampe, idet hans fromme Sind aldrig havde forvildet sig bort fra den enfoldige Tro paa den gode Gud og den milde Frelser. Ingemanns religiøse Digtning var ikke tilnærmelsesvis saa vidtfavnende eller storslaaet som Grundtvigs; men indenfor sit snævrere Omraade naaede den det fuldkomne. Dette gælder først og fremmest hans »Morgen- og Aften-Sange«, hvis barnlige Enfold og fredfyldte Stemning gør dem til en Skat af uforlignelig Værdi (»I Østen stiger Solen op«, »Lysets Engel gaar med Glans«, »Nu titte til hinanden de favre Blomster smaa«; »Dagen gaar med raske Fjed«, »Bliv hos os, naar Dagen helder«, »Fred hviler over Land og By«, »Lyksalig, lyksalig, hver Sjæl, som har Fred«). De samme Egenskaber præger Salmer som »Nu ringer alle Klokker mod Sky«, »Til Himlene rækker din Miskundhed, Gud«, »Glade Jul«, »Julen har bragt velsignet Bud«, »Frelseren er mig en Hyrde god«, »Den store Mester kommer«, »Dejlig er Jorden«, »Jeg lever — og ved, hvor længe fuldtrøst«.

Den Fromhed, der ligger bag ved Ingemanns Digtning, er ikke (som det undertiden paastaas) almenreligiøs, men ægte evangelisk-kristelig, for øvrigt mere i Slægt med Mynsters end med Grundtvigs Forkyndelse. Den stemmer saa vel med det bløde og lyse i den danske Folkekarakter, at den endnu behersker manges Sind — til Trods for 1864 og Verdenskrigen, Socialismen og Brandesianismen, Søren Kierkegaard og Indre-Mission. Ja, hvis nogen enkelt Kristendomstype i særlig Grad skulde kunne betegnes som »dansk Kristendom«, maatte det vel være denne idylliske og optimistiske Fromhed, for hvilken Ingemanns religiøse Digtning er det fuldkomne Udtryk[1]).

»Den kære Gud og Skaber den mindste Orm er nær,
han føder Fugl og Markens Lilje klæder;
dog Menneskenes Børn har han allermest kær —
Gud aander paa Øjet, naar det græder.«

[1]) En lignende optimistisk Fromhed præger H. C. Andersens Selvbiografi og mange af hans »Eventyr« ligesom ogsaa L. Budde's »Fortællinger« og »Historier«. Særlig værdifuld er Budde's urokkelige Optimisme, fordi hans Livsgerning som Forstander for Opdragelsesanstalten Holsteinsminde bragte ham i stadig Forbindelse med vanskelige og vanrøgtede Børn.

§ 35. Søren Kierkegaard.

I afgjort Modsætning baade til Grundtvigs Menighedskristendom og til Ingemanns idylliske Fromhed staar Søren Kierkegaards asketiske og paradoksale Enkeltmandskristendom. For at forstaa Søren Kierkegaards Forfatterskab maa man kende hans Liv. Han blev født i København 5. Maj 1813. Hans Forældre var af jysk Bondeæt. Faderen var som ganske ung kommet til Hovedstaden, hvor han nedsatte sig som »Hosekræmmer« (ɔ: Manufakturhandler) og blev en rig Mand. Han kunde derfor efterlade sin Søn en betydelig Formue, der satte ham i Stand til at leve et uafhængigt Liv, blot for sin Forfattervirksomhed. Men Søren Kierkegaard arvede ogsaa sin Faders dybe Tungsind, skarpe Forstand og oprigtige Religiøsitet. Hans tungsindige Fader opdrog ham — alt for tidligt — med Kristi Lidelseshistorie, hvorved han kom til at forløfte sig paa religiøse Indtryk, der laa ud over hans Alder. Han kan derfor sige, at han aldrig har haft den Glæde at være Barn. Efter Faderens Ønske gav han sig til at studere Teologi, men følte sig mere tiltrukket af filosofisk og æstetisk Læsning. 25 Aar gammel mistede han sin Fader. Kort i Forvejen havde han faaet at vide, at denne engang, da han som Dreng vogtede Faar paa den jyske Hede, sulten og forkommen var gaaet op paa en Høj og havde forbandet Gud. I denne Begivenhed mente Søren Kierkegaard at have Forklaringen paa sin Faders og sit eget Tungsind, et Vidnesbyrd om, at Guds Straf var over dem, og det forekom ham, at hans Liv maatte være indviet til at gøre Bod.

Efter at være blevet teologisk Kandidat forlovede han sig med en livsglad ung Pige; men da hun ikke formaaede at overvinde hans naturlige Tungsind, hævede han sin Forlovelse, af Frygt for, at denne Forbindelse skulde gøre hende ulykkelig. Herved bestyrkedes han yderligere i de tungsindige Grublerier, han fra sin tidligste Barndom var opvokset i.

Disse personlige Oplevelser har præget hele hans Forfattervirksomhed. Hans Hovedformaal var at virke som religiøs Forfatter; men hans digteriske Evner og hans Ønske om lettere at vække Opmærksomhed hos sin æstetisk interesserede Samtid bevirkede, at han ikke begyndte med et direkte religiøst Vidnesbyrd, men med en »indirekte Meddelelse«, idet han

i en Række fremragende Værker fra 1840erne (især »Enten-Eller« og »Stadier paa Livets Vej«) skildrede de tre Hovedstandpunkter, som et Menneske kan staa paa: det æstetiske, det etiske og det religiøse.

Disse tre »Stadier« fremstilles ikke i videnskabelig, belærende Form, men med kunstnerisk Anskuelighed gennem en Række digtede Skikkelser og Situationer. I første Del af »Enten-Eller« og »Stadier paa Livets Vej« skildres Æstetikeren. Han er fuld af romantisk Foragt for de almindelige Mennesker med deres daglige Arbejde og deres dagligdags Glæder og Sorger indenfor Familielivet. Selv føler han sig højt hævet over dem som en sjælden Undtagelse. Hans Livsmaal er Nydelse; men naar han har tømt Nydelsernes Bæger til Bunden, viser det sig, at Resultatet er Forhærdelse og Fortvivlelse. I anden Del af de nævnte Skrifter har Etikeren Ordet. Hans Ideal er Pligtopfyldelse i alle Livets Forhold, særlig i Ægteskabet. Det religiøse Standpunkt er i »Enten-Eller« kun antydet i en opbyggelig Slutningstale; derimod træder det tydeligere frem i »Stadier paa Livets Vej«. Hensigten med disse Skrifter var at tilskynde Læseren til at træffe et personligt Valg og bestemme, hvilken af disse Livsmagter han selv vilde slutte sig til.

Disse to Værker udgav Kierkegaard — ligesom sine andre æstetiske Skrifter — under opdigtede Forfatternavne, fordi de ikke udtrykte hans egen Livsanskuelse. Paa samme Tid udgav han under sit eget Navn, og dermed som Udtryk for sit eget Standpunkt, det ene opbyggelige Skrift efter det andet (»Atten opbyggelige Taler«. »Opbyggelige Taler i forskellig Aand«. »Kærlighedens Gerninger«. »Kristelige Taler«. »Indøvelse i Kristendom«). Indenfor denne Række er der en Fremadskriden fra en mere almindelig Religiøsitet til en mere udpræget kristelig Opfattelse. Efterhaanden træder de for Kierkegaard ejendommelige kristelige Synspunkter frem med større og større Styrke: Inderligheden, Paradokset, den enkelte og Lidelsen.

Kierkegaard betegner sin Opgave som at vække »Uro i Retning af Inderlighed«. Hvad det gælder om er ikke at tænke over det religiøse, men at leve religiøst, at »eksistere«, ikke at »spekulere«. Sandheden har nemlig kun Værdi, naar den tilegnes i personlig Inderlighed. »Kun den Sandhed, der opbygger, er Sandhed for dig.« »Subjektiviteten er Sandheden«.

Rent tankemæssigt set er Kristendommen »Paradokset«, ɔ: det fornuftstridige, thi det at »Guden« er blevet Menneske, at den evige Sandhed er fremtraadt i Tiden, at min evige Salighed er afhængig af noget historisk, det er for Fornuften ganske absurd. Derfor kan

Kristendommens Sandhed ikke bevises, hverken historisk, ud fra Bibelen eller Kirken[1]), eller tankemæssigt; den kan kun fastholdes i Troens Lidenskab for den evige Salighed. Derfor bekæmper Kierkegaard (i sit filosofiske Hovedværk »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til de filosofiske Smuler«) den hegelske Spekulation, der her i Danmark havde Talsmænd i Heiberg og Martensen, fordi den mente at være naaet til en »højere Enhed« af Religion og Filosofi (S. 202 Anm. 210 Anm.)[2]).

Naar det religiøses Kendemærker saaledes er Inderlighed og Paradokset, bliver den religiøse »den enkelte«; thi han kan ikke hos andre finde Støttepunkter for sin Tro, ja, han kan ikke engang gøre sig forstaaelig for dem. Den troende bliver derfor som den, der er ene i en lille Baad, ude paa det store Verdenshav, med 70,000 Favne Vand under sig. For at eksistere i Sandhed maa man blive »den enkelte«; »Mængden« er altid Usandhed. Derfor henvender Kierkegaard sine opbyggelige Taler til »hin enkelte, hvem jeg med Glæde og Taknemlighed kalder min Læser«.

Lidelsens Betydning fremhævede han især, efter at han var bleven angrebet i Vittighedsbladet »Corsaren«. Dens Karrikaturtegninger, der fremstillede Kierkegaard med hans skæve Ryg, tynde Ben og ulige lange Benklæder, formaaede han ikke at tage med overlegen Ro. Hundreder af Sider i hans Dagbøger beskæftiger sig med Corsarstriden og viser, hvilket voldsomt Indtryk den havde gjort paa hans sygelige, nervøst pirrelige Gemyt[3]). Han følte sig selv som en Martyr og fordybede sig nu med hele sin Energi i »Lidelsernes Evangelium«.

I sit religiøse Hovedværk, »Indøvelse i Kristendom«, giver Kierkegaard en Skildring af Kristus, ikke som den forherligede, men som den fornedrede og lidende, »det ringe, fattige Menneske, med tolv stakkels Disciple af den simpleste Klasse i Folket«, foragtet af de kloge og forstandige som en

---

[1]) Om Grundtvigs Opfattelse udtaler Kierkegaard sig meget afvisende; bl. a. siger han, at den »til den kristelige Trosbekendelse føjer en ny Forsagelse, den af al sand Tænkning i Forhold til den mageløse Opdagelse og det levende Ords Abracadabra.« [2]) Kierkegaards Forhold til Romantikken er dobbeltsidigt. Han var selv udgaaet fra Romantikken og fortrolig med dens Digtning, som har paavirket hans Fremstillingsform med dens hyppige Anvendelse af Ironien. Romantisk var hans eget Liv, uden borgerlig Kaldsgerning, i æstetisk Stemningsbevægethed, i virkelighedsfjern Grublen og endeløse Selvbetragtninger. Romantisk var ogsaa hans Fremhævelse af den enkelte i Modsætning til det almene og af Paradokset i Modsætning til den logiske Fornuft. Men paa samme Tid søgte han at føre ud over Romantikkens Følelsesværmeri og Begrebsspekulation ved sin Fremhævelse af »Valget« og »Eksistensen«. [3]) Han skriver bl. a.: »Hvilken oprørende Grusomhed! Ja, thi hvad er dog selv det at brændes ved en sagte Ild, eller at radbrækkes, eller som i andre Lande indsmurt med Honning at kastes for Insekter — hvad er dog det i Sammenligning med denne Grusomhed: at grines ihjel!«

Fantast og en Sværmer. Ved denne Fremstilling vilde han lede Kristenheden til at prøve sig selv, om den kunde være samtidig med Kristus uden at forarges paa ham. Dog krævede han ikke (hvad man skulde vente), at man skal følge Kristus efter paa Lidelsens Vej; det er nok, at man ydmygt erkender og ærligt indrømmer sin Afstand fra Idealet for saa at henfly til Naaden[1]). Det var hans Haab, at den bestaaende Kirke gennem sit Hoved, Biskop Mynster, for hvem han fra Ungdommen af havde næret den største Pietet og Beundring, skulde indrømme sin Afstand fra Idealet. Men der kom ingen saadan Indrømmelse, og da Mynster var død (1854), betegnede Martensen i en Prædiken den afdøde Biskop som et Sandhedsvidne, et af de rette Sandhedsvidner, et Led i den hellige Kæde, som strækker sig gennem Tiderne fra Apostlenes Dage. Det var jo det modsatte af at indrømme sin Afstand fra Idealet, og Kierkegaard offentliggjorde derfor i Dagbladet »Fædrelandet« en flammende Indsigelse mod, at Mynster skulde kaldes for et af de rette Sandhedsvidner[2]). Martensen protesterede mod den vilkaarlige Indskrænkning af Begrebet Sandhedsvidne til kun at gælde Blodvidnerne, hvorefter hverken Apostlen Johannes eller Luther kunde kaldes Sandhedsvidner, og han og mange andre forsvarede med Varme Mynsters Personlighed og Forkyndelse. Det viste sig imidlertid snart, at Kierkegaards Optræden betød noget ganske andet og meget

[1]) »Hvad vil saa alt dette sige? Det vil sige, at enhver især, i stille Inderlighed for Gud, skal ydmyge sig under, hvad det dog vil sige at være i strengeste Forstand en Kristen, oprigtigt for Gud tilstaa, hvor han er, at han dog værdeligen maatte tage mod Naaden, der tilbydes enhver ufuldkommen, det er enhver. Og saa ikke videre; saa passe han for Resten sit Arbejde, glad ved det, elske sin Hustru, glad ved hende, opdrage sine Børn sig til Glæde, elske sine Medmennesker, glæde sig ved Livet. Om der fordres videre af ham, vil Gud vel lade ham forstaa og vil i saa Fald ogsaa hjælpe ham videre.« [2]) »Et Sandhedsvidne, det er en Mand, hvis Liv fra først til sidst er ukendt med alt, hvad der hedder Nydelse . . . derimod fra først til sidst indviet i alt, hvad der hedder Lidelse . . . i Inderlighedens Kampe, i Frygt og Bæven, i Skælven, i Anfægtelser, i Sjæls-Angester, i Aands-Kvaler, og saa dertil forsøgt i alle de Lidelser, som der almindeligen tales om i Verden. Et Sandhedsvidne, det er en Mand, der i Armod vidner for Sandhed, i Armod, i Ringhed og Fornedrelse, saa miskendt, forhadt, afskyet, saa bespottet, forhaanet, udgrint . . . en Mand, der bliver hudflettet, mishandlet, slæbt fra det ene Fængsel i det andet, og saa til sidst — thi det er jo et af de rette Sandhedsvidner, Prof. Martensen taler om — saa til sidst korsfæstet eller halshugget eller brændt eller stegt paa en Rist, hans afsjælede Legeme af Rakkeren henslængt paa et afsides Sted ubegravet.« Om Mynsters Person hedder det her, at han var »i høj Grad verdslig klog, men svag, nydelsessyg og kun stor som Deklamator«.

mere end et skandaløst Angreb paa en ærværdig og højt fortjent Personlighed. Det var den danske Kirkes bedste Mand, han havde villet angribe i Mynster, og Angrebet blev derfor i senere Bladartikler udvidet til at gælde hele den bestaaende Kirke. »Den officielle Kristendom er ikke det nye Testamentes Kristendom«[1]). Endnu voldsommere bliver Tonen i de Flyveblade, han udgav under Titlen »Øjeblikket«.

Med glødende Lidenskab angriber han her Statskirken, »disse Millioner Navne-Kristne«, særlig Præsterne, de 1000 Levebrød og de 1000 Levebrødre, disse Slyngler, Hyklere, Snyltedyr, Løgnere, Menedere og Menneskeædere. Ja, Præsten er langt værre end Kannibalen; thi denne er dog en vild, og det er sin Fjende, han æder; men Præsten er en dannet Mand, og han lever netop af dem, han giver sig Udseende af at være mest hengiven. Verdens Frelser, Apostelen og Sandhedsvidnet, disse herlige har Præsten i sin Saltmads-Tønde; dem æder han, med dem mader han sin Kone og sine Børn. Paa lignende Maade hudflettes Barnedaaben, »dette rent bestialske Nonsens: at blive Kristen paa den Maade, at man som Barn faar en Sjat Vand over Hovedet af en kongelig Embedsmand« — Altergangen, hvor Præsten »springer, saa snart han ser en blaa Seddel« — Konfirmationen, hvor en Dreng, som er for grøn om Næsen til at raade over 10 Rigsdaler, overtager et Løfte, som angaar den evige Salighed — Vielsen, som Præsterne netop burde fraraade, da Guds Ord anbefaler enlig Stand. Kierkegaard bebrejder Paulus, at han indrømmer den giftelystne Mængde Ægteskabet, naar galt skal være. Han dadler ogsaa, at Peter paa Pinsedagen døbte 3.000. »Kristendommen er egentlig ikke kommet ind i Verden, det blev ved Forbilledet og højst Apostlene.«

Med sit voldsomme Angreb paa den bestaaende Kristenhed tilsigtede Kierkegaard ingenlunde at ville angribe selve Kristendommen. Tværtimod vil han netop »have Præsten bort, for at Kristendommen kan komme frem«. Han døde ogsaa selv i en fast Tro paa Guds Naade i Kristus (11. November 1855).

Det Standpunkt, ud fra hvilket han angriber den bestaaende Kristenhed, er den livsfjendske Askese. Derfor kan han sige, at »Gud er din Dodsfjende«; »Kristendommen aander i dette, at der er Had mellem Gud og Mennesker«; »Gud hader hele denne

[1]) »Vi har, om man saa vil, en fuldstændig Besætning af Bisper, Provster og Præster; lærde, udmærket lærde, talentfulde, begavede, menneskeligt velmenende, deklamerer de alle — godt, meget godt, udmærket godt eller temmelig godt, maadeligt, slet, men ingen af dem er i Karakter af det nye Testamentes Kristendom.« Han opfordrer til at lade være med at deltage i den offentlige Gudstjeneste; derved undgaar man at deltage i »at holde Gud for Nar ved at kalde det nye Testamentes Kristendom, hvad der ikke er det nye Testamentes Kristendom«.

Tilværelse«; »at være Kristen vil derfor betyde, at du paa enhver Maade skal martres« o. s. v. Det samme viser sig i, at han ofte udleder Kirkens Fordærvelse fra Kvinden og Ægteskabet: Kvinden repræsenterer Lysten til Livet, hun gør det umuligt for Manden at leve som Aand. Men denne livsfjendske Askese er ikke det nye Testamentes Kristendom. Den strider mod Grundtanken i det nye Testamente, at Gud er vor Fader, og hans Væsen er Kærlighed, ligesom den strider mod Jesu Forbillede, idet hverken hans Liv eller hans Forkyndelse var asketisk (I S. 19. 22 f. 73)[1]). Hvis den livsfjendske Askeses Maalestok anvendes med fuld Konsekvens, falder ikke blot hele Kirkens Historie fra Apostlenes Dage, hvad Kierkegaard klart har set, men ogsaa selve Jesu Forbillede, hvad han ikke har villet se, selv om han lejlighedsvis udtaler sin Betænkelighed ved, at Jesus deltog i Brylluppet i Kana og derved bestyrkede Menneskene i Livsglæden. Gaar man derimod ud fra Jesu Liv og Lære, viser det sig, at Kierkegaards Maalestok er falsk — ikke kristelig, men snarere buddhistisk. Kristendommen er ikke Askesens, men Genfødelsens, ikke Verdensfornægtelsens, men Verdensfornyelsens Religion.

Selv om Kierkegaards sidste Angreb paa den bestaaende Kristenhed gaar ud fra en asketisk Fortegning af Kristendommens Væsen, vil »Øjeblikket« dog altid for kristne Mennesker være en i høj Grad ansporende Læsning, tilskyndende til Selvprøvelse i Henseende til personlig Sandhed. Dette gælder i endnu højere Grad om hans tidligere Skrifter, der ikke blot udmærker sig ved deres glimrende Sprog, skarpe Tanker og rige Fantasi, men ogsaa ved deres religiøse Dybde. Man møder her en Mangfoldighed af frugtbare Tanker, vækkende og æggende netop ved deres tilspidsede Form. Derfor har Søren Kierkegaard — uden som Grundtvig at være bleven Fører for et Parti — øvet en vidtrækkende Indflydelse til forskellige

[1]) Da Kierkegaard kun havde ringe historisk Sans og derimod en ualmindelig frodig Fantasi, kom han til paa Romantikernes Vis at omdigte de historiske Personligheder og Begivenheder, han beskæftigede sig med. Som et enkelt Eksempel paa hans vilkaarlige Skriftbenyttelse kan henvises til den Maade, hvorpaa han anvender Fortællingen om Jonas som Bevis for den Sætning, at »Gud er din Dodsfjende«, der sidder og vogter paa alle dine Ønsker for at gøre det modsatte af dem: Den i Guds Tjeneste anstrengte og plagede Profet onsker at hvile en Smule under Skyggen af et Træ; »straks fæster Gud den almægtige sin Opmærksomhed paa dette Træ, en Orm beordres til at undergrave dets Rod. Saa forfærdelig, blot menneskelig talt, er Gud i sin Kærlighed o. s. v.« I Virkeligheden er Fortællingens Tankegang den stik modsatte: denne Oplevelse skal lære den snæverhjertede Profet at forstaa Guds Barmhjertighed; naar Jonas ynkes over denne Plante, skulde Gud saa ikke ynkes over Ninive, den store Stad med de mange Tusinde Mennesker og Dyr? (Jon. 4,10—11).

Sider. Nogle har han skræmmet bort fra Kristendommen som Paradoksets og Askesens Religion, andre har han hjulpet til større Inderlighed i deres personlige Gudsforhold. Ogsaa i Udlandet er man begyndt at blive opmærksom paa dette ejendommelige Forfatterskab.

§ 36. Folkekirkelig Lovgivning og Administration.

1. **Folkekirkens Forfatning.** Ved Midten af det 19de Aarhundrede blev der fastslaaet en Række vigtige Bestemmelser med Hensyn til Kirkens Forhold til Staten, idet Grundloven af 1849 gav fuld Religionsfrihed[1]), paa samme Tid som den udtalte, at »den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten«, ligesom Kongen skal høre til denne Kirke. Nærmere Bestemmelser om Folkekirkens Ordning indeholdt Grundloven ikke; men den Sætning, at »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«, stillede i Udsigt, at der senere skulde blive givet en Lov, hvorved Folkekirken skulde faa en »Forfatning«. Tanken om en saadan Forfatning, hvorved Kirken kunde blive mere selvstændig overfor Staten, havde en ivrig og dygtig Talsmand i Professor H. N. Clausen (S. 215 f), men mødte i øvrigt kun ringe Tilslutning. Saaledes vilde Grundtvig og hans Tilhængere jo have Folkekirken betragtet som »en blot borgerlig Indretning« (S. 219), som Regering og Rigsdag burde træffe Bestemmelser om ad Lovgivningens sædvanlige Vej, og man paastod, at en Kirkeforfatning kun vilde fremme »hierarkiske Tilbøjeligheder«. Heller ikke »den indre Mission« (§ 37,1)

[1]) »Borgerne har Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbevisning, dog at intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.« »Ingen kan paa Grund af sin Trosbekendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder, eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt.« »Ingen er pligtig at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen.« Alle disse Bestemmelser fra den gamle Grundlov findes ogsaa i den nye Grundlov af 1915, der tillige indeholder den nye Bestemmelse, at »Forældre eller Værger, der selv sørger for, at Børnene faar en Undervisning, der kan staa Maal med, hvad der almindeligt kræves i Folkeskolen, er ikke pligtige at lade Børnene undervise i Folkeskolen«. Hermed er enhver Statsskoletvang udelukket og Religionsfrihedsprincippet indført paa Skolevæsenets Omraade, idet de, der er utilfredse med Folkeskolens Religionsundervisning, selv kan indrette en Skoleundervisning, som bedre stemmer med deres personlige Synsmaader.

ønskede en Kirkeforfatning, om end af ganske andre Grunde, idet man var bange for, at »de hellige« kun skulde blive et betydningsløst Mindretal. Paa Grund af denne mangelfulde Interesse blev Kirkeforfatningsspørgsmaalet stadig skudt længere og længere ud, og i Mellemtiden blev de enkelte foreliggende kirkelige Spørgsmaal afgjorte ved Love og kongelige Anordninger.

Saaledes blev der udstedt en Lov om Sognebaandets Løsning (1855), hvorved det blev tilladt Folkekirkens Medlemmer at slutte sig til en anden Præst end deres Sognepræst. Det var en af Grundtvigs Yndlingstanker (S. 219), som efterhaanden havde vundet almindelig Tilslutning, og som nu opnaaede Lovskraft. En ny Sejr vandt Grundtvigianerne ved Loven om Valgmenigheder (1868), ifølge hvilken 20 Familier kunde oprette en Valgmenighed indenfor Folkekirken, naar de selv opførte deres Kirke og lønnede den Præst, de valgte. Senere er det blevet tilladt at danne Valgmenigheder med Benyttelse af Sognekirkerne. Den første Valgmenighed blev oprettet i Ryslinge med Vilhelm Birkedal som Præst. Senere er der oprettet en Snes andre Valgmenigheder, alle af grundtvigsk Retning.

De enkelte Sognemenigheder har ved Loven om Oprettelsen af Menighedsraad faaet en Repræsentation, der gør Indstilling til Besættelsen af Sognepræsteembederne[1]). Derimod har den hele Folkekirke endnu ikke faaet den »Forfatning«, som Grundloven stillede i Udsigt, og Rigsdagen synes ikke at være tilbøjelig til at opgive sin Myndighed over Kirken, en Holdning, der finder Støtte fra grundtvigsk Side, idet man ud fra Betragtningen af Folkekirken som en borgerlig Indretning drager den (ikke selvindlysende) Slutning,

[1]) Denne Lov blev først vedtaget 1903 som midlertidig, senere paa ny 1912. Valgberettiget til Menighedsraadet er ethvert 25aarigt Medlem af Folkekirken, der begærer sig optaget paa Valglisten, »med mindre de ved aabenlyst at fornægte Kristentroen stiller sig i afgjort Modsætning til Folkekirken«. Samtidig med Loven om Menighedsraad fik J. C. Christensen ogsaa vedtaget en Lov om Nedsættelsen af et kirkeligt »Udvalg« (1903), der udarbejdede et Udkast til en Lov om Folkekirkens Forfatning, hvorefter hele Folkekirken skulde have sin selvvalgte Repræsentation i Kirkeraadet, ligesom den enkelte Menighed i Menighedsraadet; Kirkeraadet skal ikke være lovgivende, men kun raadgivende; det skal raadspørges, førend Regeringen forelægger Rigsdagen Lovforslag om kirkelige Anliggender, og førend der udstedes Anordninger om kirkelige Sager. Men dette Udkast er ikke blevet godkendt af Rigsdagen

at den bekendelsesløse Rigsdag bør anses som den bedste Repræsentation for den danske Folkekirke.

2. Gudstjeneste og Ritualer. 1855 blev det ved kongelig Anordning tilladt at indføre Roskilde Konvents Salmebog, der betegnede et stort Fremskridt i Forhold til Evangelisk-kristelig Salmebog (S. 159 f), dels derved, at den optog Kingos og Brorsons Salmer i en mere oprindelig Form, dels derved, at den indeholdt adskillige af Grundtvigs Salmer. I begge disse Retninger gik man videre ved to senere Tillæg, og 1899 autoriseredes Salmebog for Kirke og Hjem, der indeholder et fyldigt Udvalg af den danske Menigheds rige Salmeskat.

Af nye Salmer maa der foruden Grundtvigs (S. 218) og Ingemanns (S. 223) især nævnes Boyes »Dybt hælder Aaret i sin Gang«, Oldenburgs »Dybe, stille, stærke, milde«, Timms »Under dine Vingers Skygge«, Schjørrings »Kærlighed fra Gud«, Chr. Richardts »Et Kors, det var det haarde, trange Leje«, »Du, som Vejen er og Livet«, »Altid frejdig, naar du gaar«, og J. H. Paullis »Jert Hus skal I bygge paa Ordets Klippegrund«.

Paa samme Tid som evangelisk-kristelig Salmebog fik ogsaa Balles Lærebog (S. 159) sin Afløser i Biskop Balslevs Katekismusforklaring. Senere er det blevet tilladt at bruge andre Lærebøger ved Religionsundervisningen i de offentlige Skoler. Der er ogsaa blevet godkendt en ny Række Prædiketekster og reviderede Oversættelser af det gamle Testamente (1871) og af det nye (1907). Dog trænges der meget til en ny autoriseret Oversættelse af det gamle Testamente, paa Grundlag af den moderne Videnskabs Resultater, og en saadan Oversættelse er da ogsaa under Arbejde.

Paa det liturgiske Omraade er der sket et afgjort Fremskridt ved de nye Ritualer for Daab og Nadver, der væsentlig skyldes Biskop P. Madsen (S. 240).

De hidtidige belærende Indledninger ved Daaben og Nadveren er nu erstattet med en Lovprisning, og den dogmatiske Uddelingsformel: »Dette er Jesu sande Legeme«, er afløst af den mere bibelske: »Dette er Jesu Kristi Legeme«. Ved selve Uddelingen er det tilladt at anvende Særkalke. Et nyt Ritual for Brudevielse har udeladt Ordene om Kvindens Underordning under Manden, og en Anordning om Konfirmationen har tilladt, at den hidtidige personlige Tilspørgsel og Bekendelse kan erstattes med, at Præsten paa Menighedens Vegne fremsiger Forsagelsen og Trosbekendelsen, med Tilføjelse af en Forbøn for Børnene. En tilsvarende Ordning ved Barnedaaben ønskes af mange, bl. a. for at und-

gaa det unaturlige i at rette Spørgsmaal til spæde Børn; men det er hidtil strandet paa en meget stærk Modstand fra grundtvigsk Side, hvor man i den Anledning endog har truet med Udtrædelse af Folkekirken, idet man mener, at Daabens Velsignelse beror paa, at »Pagten« sluttes med Spørgsmaal og Svar.

3. Kirkelig Statistik. Ifølge Folketællingen 1911 hørte ikke mindre end $98^1/_2$ % af hele Befolkningen til Folkekirken ~~(2,715,187~~ af 2,757,076). Udenfor Folkekirken var der 9,821 romersk-katolske, 5,664 Baptister, 4,284 Metodister, 2,778 Irvingianere, 1,282 Adventister, 1,142 Reformerte, 797 Mormoner, 147 Unitarer, 65 Kvækere, foruden 5,164 Jøder og 8,151 »udenfor Trossamfund«. Antallet af Katolikker er vokset en Del, bl. a. ogsaa ved Indvandring af polske Landarbejdere. Gennemsnitlig gaar der hvert Aar o. 200 Personer over til den romerske Kirke. Katolikkerne i Danmark ledes af en »apostolisk Vikar«, Biskop Johannes von Euch. De har drevet en ivrig Propaganda, særlig ved deres Skolevæsen og Sygepleje (Jesuitternes Kollegium i Ordrup, Josefsøstrenes Hospital i København o. s. v.). En virksom Støtte har de haft i Prinsesse Marie, en begavet Talsmand i Litteraturen i Forfatteren Johannes Jørgensen.

4. Den islandske Kirke. Island, som har 90,000 Indbyggere, udgør et særligt Stift med en Biskop i Reykjavik og c. 100 Præstekald. Præsterne, som vælges af Menighederne, faar nu deres Uddannelse ved det i 1911 oprettede Universitet i Reykjavik. De teologiske Professorer og et voksende Antal af Præsterne (ogsaa Biskop Jon Helgason) tilhører den moderne Retning. I Løbet af den sidste Menneskealder har den islandske Kirke faaet en ny Salmebog, Bibeloversættelse og Alterbog. Ved Daaben er Forsagelsen og Tilspørgselen til Barnet faldet bort; Præsten fremsiger Trosbekendelsen og døber derpaa Barnet til Faderens, Sønnens og den hellige Aands Navn.

Ligesom i Danmark har der ogsaa paa Island i den sidste Snes Aar vist sig en voksende Interesse for religiøse og kirkelige Spørgsmaal, særlig blandt Ungdommen; men det kirkelige Arbejde vanskeliggøres meget ved Præstekaldenes uhyre Udstrækning og de besværlige Samfærdselsforhold. For Tiden arbejdes der paa at skabe en nærmere Forbindelse mellem islandsk og dansk Menighedsliv.

§ 37. Den indre Missions Tidsalder.

1. Den indre Mission. Paa samme Tid, som Grundtvigianismen vandt større Udbredelse og blev mere »folkelig« (S. 219 f.), traadte det vækkende og missionerende mere tilbage, og der blev derved Trang til en ny Vækkelsesretning. En saadan fik den danske Kirke i »**Den indre Mission**«. Den udgik fra den ældre Vækkelse blandt den sjællandske Almue (§ 34,1) og be-

gyndte med, at nogle Lægmænd fra Ringstedegnen (1853) stiftede en »Forening for den indre Mission« med det Formaal »at vække Liv hos dem, der sover i Synden«. Denne Lægmandsbevægelse fik først større Betydning, da Foreningen i 1861 blev omdannet, hvorved den fik Navnet »Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark« og en ny Bestyrelse, hvori der var optaget et Par Præster, deriblandt den 32aarige Kapellan **Vilhelm Beck.** I ham fik den indre Mission en ualmindelig Arbejdskraft og en fremragende Leder. Til Forskel fra Mynster og Martensen, Grundtvig og Kierkegaard var Vilhelm Beck ikke Spor af Romantiker, men en udpræget Realist. Hvad han vilde, var en praktisk, handledygtig Kristendom, uden Føleri, men med Tro, virksom i Kærlighed. Selv var han en helstøbt Personlighed, en myndig Organisator, en djærv Folketaler og en utrættelig Rejseprædikant. Naar han forkyndte Ordet i Kirker og Missionshuse eller ved Møder under aaben Himmel, flokkedes store Skarer om hans Talerstol, og hans trykte Prædikensamlinger blev udbredte i mange Tusinde Eksemplarer. Da han døde i 1901 (som Sognepræst i Ørslev ved Slagelse), efter først i 20 Aar at have været et indflydelsesrigt Medlem af Den indre Missions Bestyrelse, og derpaa i 20 Aar dens enevældige Formand, var »Missionen« fra en ringe Begyndelse vokset op til en mægtig Virksomhed, som omspændte hele Landet[1]). Beck var en afgjort kirkelig sindet Mand, og det er for en væsentlig Del hans Fortjeneste, at den indre Mission er blevet indenfor Folkekirken og ikke har udskilt sig som en Sekt, selv om »Missionen« i Tidens Løb ikke har kunnet undgaa at antage Præget af at være et særligt Parti. Indre Mission er en udpræget Vækkelsesretning, hvis Forkyndelse først og sidst drejer sig om Omvendelse og »Skellet« mellem Guds Børn (»de hellige«) og Verdens Børn (»de vantro«). Der gives kun disse to Standpunkter, og ethvert

[1]) I Aaret 1900 var der 147 Indre-Missionærer, 86 Bogsælgere (der kun virkede ved Husbesøg og Bogsalg), 400 Missionshuse og 5 Indre-Missions Højskoler. I Aarets Løb havde der været afholdt o. 20,000 offentlige Møder (foruden Samtalemøder, Husbesøg, Børnegudstjenester, Ynglinge- og Pigemøder). »Den indre Missions Tidende« havde i 1862, da Beck overtog Udgivelsen, 140 Abonnenter, men i 1900: 16,050. Missionens Aarsindtægt var i 1861: 230 Rigsdaler, i Regnskabsaaret 1900—1901: 192,000 Kroner.

I 1919 var der 179 Indre-Missionærer (foruden Bogsælgerne), 514 Missionshuse, 8 Højskoler, 3 Seminarier, 1 Landbrugsskole. »Den indre Missions Tidende« havde 21,000 Abonnenter.

Menneske maa i ethvert Øjeblik af sit Liv staa paa det ene eller det andet af disse afgjorte Standpunkter. Ethvert Menneskes evige Skæbne er afgjort med hans Liv her paa Jorden, hvorfor Læren om en »Mellemtilstand« mellem Døden og Dommen og Muligheden af en Omvendelse efter Døden bestemt forkastes[1]). I dogmatisk Henseende var Beck i det hele og store strengt ortodoks, omend hans Forkastelse af en »daglig Omvendelse« og af »Syndsforladelse i Nadveren« var i Strid med Luthers lille Katekismus. Overfor al »udenlandsk Kristendom« var den ældre Indre Mission i høj Grad paa sin Post. Til Forskel fra andre Vækkelsesretninger (f. Eks. den ellers nær beslægtede Metodisme S. 138 f.) fremhævede den meget stærkt Sakramenterne, især Daaben, et Punkt, hvor man ikke blot mærker Luthers, men ogsaa Grundtvigs Indflydelse. Derimod forkastede Indre Mission »den mageløse Opdagelse« om »Trosordet« og fremhævede i Stedet derfor Bibelordet som den højeste kristelige Autoritet. Vilhelm Beck betragtede Bibelen som ufejlbar i alle Enkeltheder og bekæmpede derfor med stor Skarphed enhver, selv den mest konservative Form for »Bibelkritik«, og paa et kirkeligt Møde i Bethesda tiltordnede han P. Madsen (S. 240 f) og de andre teologiske Professorer et: »Paa Knæ for Bibelen, Professorer!«

Ethvert Kirkesamfund, ikke mindst enhver Folkekirke, vil altid have Brug for en Vækkelsesretning, der kan advare mod Kristendommens Verdsliggørelse og minde om »det ene fornødne«. Derfor har Indre Mission sin betydningsfulde Opgave og sine store Fortjenester. Den har bekæmpet Vanekristendommen, har mange Steder formaaet at vække religiøst Liv i hidtil »døde« Egne og at skabe et kristeligt Samfundsliv, den har vist, hvorledes Lægmænd kan deltage i det kirkelige Arbejde, den har i ualmindelig Grad formaaet at faa sine Tilhængere til at lukke Pengepungen op for alle »Guds Riges Anliggender«, og den er ikke standset ved de hjemlige Forhold, men har kraftigt slaaet til Lyd for Menighedens Forpligtelse til at bringe Hedningeverdenen Kristi Evangelium. Men med Pietismens Fortrin har den alt for ofte forenet dens Mangler (S. 120 f.): den lidettroende Frygt for den rent menneskelige

[1]) Vilhelm Beck udtalte — tilmed i en Prædikensamling — at de, der lærte Mulighed for Omvendelse efter Døden, havde »studeret paa Satans Universitet og faaet deres Fuldmagt fra Løgnens Fader«.

Kultur, Miskendelsen af Naturernes Forskellighed og Tilbøjeligheden til ubarmhjertige og uretfærdige Domme baade om Ikke-Kristne og om anderledestænkende Kristne; bl. a. har man ødslet med Betegnelserne »vantro« og »døde« Præster, som om det var en almindelig Fremtoning indenfor den danske Kirke. Efterhaanden er disse Mangler traadt noget tilbage. I de senere Aar har det vist sig, at adskillige yngre Præster indenfor Indre Mission har sluttet sig til den nyere Bibelopfattelse (S. 241 f); men hidtil er det dog ikke kommet til noget Brud i den Anledning[1]).

2. Den københavnske Indre Mission. Forskellig fra den Vilhelm Beck'ske Indre-Mission (»Landmissionen«) er den københavnske Indre-Mission. Ogsaa i Hovedstaden med dens stærkt voksende Befolkning og store religiøse Ligegyldighed trængtes der i høj Grad til et kraftigt Vækkelsesarbejde[2]). I Aaret 1865 dannedes »Kirkelig Forening for Indre Mission i København«. De Mænd, der især var virksomme ved dens Tilblivelse, var Præsterne Blædel ved Garnisonskirken og Frimodt ved St. Johanneskirken. Frimodt blev den københavnske Indre-Missions første Formand. Større Fremgang fik Virksomheden under den næste Formand, Harald Stein, som dengang var Præst ved Diakonissestiftelsen (senere Biskop over Fyens Stift). Stein var ikke blot ligesom Frimodt en veltalende Prædikant, men ogsaa en udmærket dygtig Organisator. I en Række fortrinlige Foredrag (»Hvad vil den indre Mission?«) paaviste Stein, at Troen maa være virksom i Kærlighed, den bevarende Kærlighed, der søger at skærme om Børn og unge, den frelsende Kærlighed, der rækker Haanden ud til Drankere, Forbrydere og faldne Kvinder, og den lindrende Kærlighed, der hjælper fattige og syge; derfor skulde den indre Mission i Danmark ligesom i Tyskland (S. 205) optage Kærlighedsgerninger ved Siden af Ordets Forkyndelse. Vilhelm Beck angreb denne Opfattelse med sin sædvanlige Voldsomhed, og indenfor »Landmissionen« har der i sin Tid været en Del Mistænksomhed overfor den københavnske Indre Mission, som om denne vilde nøjes med »Gerninger« og ikke tillige — og i første Linje — forkynde det frelsende Evangelium om

[1]) Indre Missions nuværende Formand er Pastor Carl Moe, en kraftig Vækkelsesprædikant af den strengeste Retning. [2]) I 1860 havde København 160,000 Indbyggere, men kun 7 Sognekirker og 6,000 stadige Kirkegængere.

Guds Naade i Kristus. Men den senere Udvikling har vist, at det var Stein, der saa rigtigt, og Landmissionen har selv optaget Virksomheder, som ikke blot gaar ud paa Ordets Forkyndelse (f. Eks. Diakonissehuset »St. Lukas Stiftelse«, af hvis 93 Søstre mange arbejder rundt om i Landet paa Sygehuse og Børnehjem; endvidere Diakonskolen i Aarhus, der søger at uddanne mandlige Hjælpere til de forskellige Grene af Menighedsplejen).

Medens Stein var Formand, blev Missionshuset »Bethesda« opført; men desuden blev Ordet forkyndt paa mange forskellige Maader: ved Husbesøg og Friluftsmøder, i Søndagsskoler og Børnegudstjenester, ved særlige Møder for Tjenestepiger og Fabrikspiger o. s. v. Magdalenehjemmet (»Skovtofte« ved Lyngby) blev oprettet som et Redningshjem for forvildede unge Piger og fik en udmærket Leder i Frøken Thora Esche. Gaardmissionen optog et Arbejde i de usleste Fattigkvarterer, Midnatsmissionen i de mest berygtede Gader, hvor Missionærerne modigt forkyndte Ordet under Haan og Spot, Skældsord og Slag[1]). Senere fremkom der nye Former for Virksomheden[2]): Diskussionsmøder med Arbejdere, »Missionen blandt hjemløse Mænd«, »Kirkens Korshær« (S. 186 Anm.), der opsøger forkomne og fordrukne Mennesker i Værtshuse og Logishuse for at vinde dem for Kirken, og Blaa Kors, som er en kristelig Afholdsforening med 35,000 Medlemmer og flere Redningshjem. »Mariaforbundet« samler dannede unge Kvinder til opbyggelige Møder og Bibelkredse. Særlig betydningsfuldt er det Arbejde, der gøres i de »Kristelige Foreninger for

[1]) Selv fra Politiets Side mødte Midnatsmissionen Vanskeligheder. Da den saaledes uden paa det Lokale, som den havde lejet i en af de mest berygtede Gader, havde ladet male Skriftordene: »Du skal ikke bedrive Hor« og »Jesus annammer Syndere«, indgav Politiassistenten en Rapport, hvori han udtalte, at »det heromhandlede Skilt har vakt Forargelse blandt de forbigaaende og maa formentlig betragtes som krænkende for Blufærdigheden«. Ved Kriminal- og Politiretten blev Midnatsmissionen idømt en Bøde paa 10 Kroner, og Politiet lod de »forargelige« Skriftsteder male over. Da man senere havde faaet et nyt Lokale og anmodede Politidirektøren om Tilladelse til at lade male udenpaa Huset: »Jesus er kommen for at søge og frelse det fortabte« — blev det afslaaet. Midnatsmissionens vanskelige Gerning havde i Gaardmissionær Clausen en Arbejder af en ualmindelig barnlig Fromhed og en brændende Iver for Synderes Frelse. Han blev mange letlevende Københavneres onde Samvittighed, og ofte formaaede han blot ved sit kærlige og alvorlige Blik at standse Mennesker paa deres Vej til Utugtshusene. [2]) I 1918 havde den københavnske Indre-Mission i sin Tjeneste 33 Bymissionærer. I Aarets Løb var der holdt 2,500 Missionsmøder og aflagt 8,100 Husbesøg og 3,200 Hospitalsbesøg.

unge Mænd« (K. F. U. M.) og »Kristelige Foreninger for unge Kvinder« (K. F. U. K.). Dette Ungdomsarbejde har haft en ualmindelig dygtig Leder i Olfert Ricard, hvis friske Personlighed og vækkende Skrifter (især »Ungdomsliv«, »Kristus og hans Mænd«, »Lær os at bede«) har faaet Betydning for mange Tusinde unge, ikke blot i Hovedstaden, men over hele Landet. I de sidste Aar har »Dansk Bibelskole«, hvis Forstander er Pastor Skovgaard-Petersen, søgt at vejlede til opbyggelig Bibellæsning og alle Vegne fundet stærk Tilslutning.

To Aar før den københavnske Indre Mission blev Diakonissestiftelsen oprettet (1863). Dens Tilblivelse skyldes daværende Prinsesse, senere Dronning Louise. Den er nu vokset op til at tælle 350 Søstre, der arbejder dels paa Moderhuset paa Frederiksberg, dels rundt om i hele Landet paa Sygehuse og Fattiggaarde, Alderdomshjem og Børnehjem. En nyere, i høj Grad betydningsfuld Institution er »De samvirkende Menighedsplejer« med deres fortrinligt organiserede Arbejde for fattige og syge, spæde Børn og gamle. Et smukt Eksempel paa, hvad en enkelt, dygtig og offervillig, kristelig Personlighed kan udrette, er den Koloni for Epileptikere og sindssyge (»Philadelphia«), som Læge Sell har oprettet i Tersløse paa Sjælland. Den er nu vokset til at omfatte c. ~~550~~ 620 Patienter.

I Hovedstaden, hvor de gamle Sogne efterhaanden var vokset til et uoverkommeligt Omfang (indtil 70,000 Mennesker i eet Sogn), er der i Løbet af 25 Aar ved frivillige Gaver opført ikke mindre end 37 nye Kirker. Maalet er at faa en Kirke med 2 Præster for hver 10,000 Mennesker. Dette Arbejde for »Københavns Kirkesag« har haft en ualmindelig energisk Forkæmper i Pastor Friis-Hansen, som var Sekretær for »Københavns Kirkefond«. — Blandt vore Sømænd i fremmede Havne virker Sømandsmissionen, der har faaet danske Præster ansat i London, Newcastle, Hamburg o. a. St. Et endnu videre Formaal har »Dansk Kirke i Udlandet«, der vil drage kirkelig Omsorg for vore Landsmænd i fremmede Lande.

3. Arbejdet for Ydre Mission. Interessen for Hedningemissionen, der i Oplysningstiden havde staaet i Fare for at dø ud (S. 158), har været i god Fremgang i det 19de Aarhundrede. 1821 fik Præsten B. F. Rønne i Lyngby oprettet

Dansk Missions-Selskab. I Begyndelsen[1]) maatte det nøjes med at støtte Missionen i Grønland (S. 130) og at understøtte Danske, der vilde arbejde i fremmede Selskabers Tjeneste. Først efter 40 Aars Forløb fik det en egen Missionsskole og en egen Missionsmark i Sydindien blandt Tamulerne Sydvest for Madras[2]). Senere har det faaet en ny Missionsmark i Kina, først paa Liaotung-Halvøen i Sydmantshuriet, senere tillige nogle Stationer i det nordlige af Mantshuriet. Dansk Missions-Selskab har nu et aarligt Budget paa over 1½ Million Kroner; i Indien har det over 3,000, i Kina 2,000 indfødte Kristne. Blandt Santalerne i det nordøstlige Forindien virker Den nordiske Santalmission. Den blev grundlagt i 1867 af Danskeren Børresen og Nordmanden Skrefsrud og tæller nu 20,000 døbte. I den sidste Snes Aar er der paabegyndt flere nye Missioner. Den højt ansete Missionær L. P. Larsen har arbejdet blandt indiske Studenter i Madras og er nu Forstander for en sydindisk Præsteskole i Bangalore. »Østerlandsmissionen«, i hvis Tjeneste bl. a. Pastor Einar Prip virker, har sin Arbejdsmark blandt Muhammedanerne Nord for Damaskus og drager tillige Omsorg for nogle smaa Menigheder af indfødte syriske Kristne. »Dansk Kirke-Mission i Arabien« eller Høyers Mission virker i den engelske Koloni Aden; »Teltmissionen«, som Frøken Marie Holst begyndte, virker (særlig med Lægemission) paa Grænsen af Nordindien og Afghanistan, og »Dansk Sudan Mission« ved Nigerens Biflod Benue, i et dræbende Klima, der allerede har voldet flere Missionærers Død. »Kvindelige Missions-Arbejdere« (K. M. A.) har bl. a. Udsendinge i Armenien, hvor de især tager sig af forældreløse Børn. »Israelsmissionen« virker for Evangeliets Forkyndelse blandt Jøderne.

4. Centrumsretningen og Fremskridtsteologien. I Løbet af den sidste Menneskealder har den indre Mission været den fø-

[1]) Betegnende for Stemningen indenfor Kirken er, at da Ronne paa en Rejse til Fyen søgte at vække Interesse for Sagen, og der i flere Præstegaarde blev anbragt Bøsser, hvori der kunde nedlægges Gaver til Missionen, indgav Biskop Plum en Klage til Kancelliet, hvori han fremhævede, »at der ved det hele evangeliske Missionsvæsen udrettes lidet eller intet til Jesu sande Læres og Evangeliums varige Udbredelse . . . Det er især oprørende at lade vor Landalmue bidrage til saadanne Udgifter paa en Tid, da dens Armod hindrer de nødvendigste Skolereparationer, og der alle Vegne klages over det byrdefulde i Lærernes Løn«. Kancelliet forbød da ogsaa saadanne Indsamlinger, og de anstødelige Missionsbøsser maatte tages ned. [2]) Kolonien i Trankebar (S. 128) var nemlig i Mellemtiden bleven afstaaet til Englænderne, og Missionen dér blev overtaget af et tysk Missionsselskab, »Leipziger-Missionen«.

rende Retning i det ovenfor omtalte praktisk-kirkelige Arbejde. Grundtvigianernes Deltagelse har kun været svag (deres Hovedindskud var jo Folkehøjskolen — S. 219 f). Langt stærkere har Deltagelsen været fra »Den tredje Retning«[1]) eller »Kirkeligt Centrum«, som den mere betegnende kalder sig. Denne Retning, der henviser til Mynster og Martensen som sine Læremestre, er en Centrumsretning, idet den søger at forene de maadeholdne Elementer indenfor de andre Retninger, medens den tager Afstand fra det ensidige hos dem: det katolicerende i Grundtvigianismens Fremhævelse af Trosbekendelsen og Sakramenterne, og den pietistiske Snæverhed, der er saa almindelig hos Indre Mission. Overfor Grundtvigianismen fremhæves det nye Testamente som det højeste Udtryk for den sande Kristendom, og i Modsætning til den strenge Inspirationslære, som gennemgaaende hævdes i indremissionske Kredse, fremhæves, at den hellige Skrift ogsaa har en menneskelig Side.

De fleste Biskopper og Præster har hørt til denne Retning. Den har haft mange betydelige Prædikanter, deriblandt B. J. Fog, der blev Sjællands Biskop efter Martensen (1884—1895), og D. G. Monrad, den bekendte Politiker, der døde som Biskop over Lolland-Falsters Stift. Han har bl. a. udgivet den skønne Andagtsbog »Fra Bønnens Verden« og en Samling »Prædikener«, der vistnok er den værdifuldeste i hele vor kirkelige Litteratur.

Centrumsretningen har uden Sammenligning været den mest teologisk interesserede af vore tre kirkelige Retninger. Den har haft en betydelig Ordfører i P. Madsen, der var Lærer for et helt Slægtled af Præster, idet han i 35 Aar var Professor i Dogmatik, inden han efterfulgte Skat Rørdam (S. 221) som Sjællands Biskop (1909—1911). Ved sin troværdige, fromme Personlighed og sin klare og grundige Fremstilling øvede Professor Madsen en overordentlig Indflydelse paa de teologiske Studenter. Hans Forelæsninger over »Den kristelige Troslære« udkom først efter

[1]) Undertiden bruges Navnet »de højkirkelige«, som dog er ganske misvisende, naar man tænker paa, hvad der i England forstaas ved »Højkirken« (S. 107. 180). Navnet »den tredje Retning« udsiger blot det negative, at den er forskellig fra de to andre, og er endda for saa vidt uheldigt, som denne Retning snarere burde kaldes den første, da den er den ældste, Repræsentanten for Traditionerne indenfor den danske Kirke, den Stamme, fra hvilken Grundtvigianismen og Indre-Mission er udgaaet som kraftige Grene.

hans Død; men allerede 1894 havde han vakt Opmærksomhed i vide Kredse derved, at han, hvis personlige Fromhed og konservative Aandsretning ingen betvivlede, i en Tale ved Universitetets Reformationsfest havde forsvaret den gammeltestamentlige Kritiks videnskabelige Berettigelse og dens Forenelighed med Aabenbaringstroen[1]).

Paa samme Tid, som den teologiske Ungdom af Professor Madsen blev overbevist om den gammeltestamentlige Kritiks religiøse Uskyldighed, blev den gennem Professor Frants Buhls Forelæsninger og Skrifter overbevist om dens videnskabelige Nødvendighed[2]). Og tillige blev det mere og mere almindelig erkendt, at ogsaa andre af Teologiens Omraader trængte til at bearbejdes ud fra andre Principper end de overleverede. Netop den personlige Varme og store Dygtighed, hvormed P. Madsen forsvarede det ortodokse System, fik adskillige af hans Disciple til at indse, at det ikke var Forsvaret, men selve Systemet, der var mangelfuldt. Efterhaanden fremkom der ogsaa her hjemme forskellige Forsøg paa en mere tidssvarende Teologi. De vigtigste Afvigelser fra den ældre Ortodoksi er Anerkendelsen af den historisk-kritiske Bibelforskning, endvidere en skarp Adskillelse mellem Religion og Videnskab og mellem Tro og Lære, en Koncentration af Kristendommen om Kristi Person og Gerning samt en Bestræbelse for at udvikle Kristologien paa en mere bibelsk, psykologisk og etisk Maade end den overleverede Lære om de to Naturer og den stedfortrædende Straflidelse. Til Forskel fra »den liberale Teologi« i Tyskland (S. 204) er denne danske »Fremskridtsteologi« gennemgaaende afgjort »positiv« i sin Aandsretning og søger — som H. N. Clausen i sin Tid (S. 215) — at »forene den inderlige Kristustro med den frygtløse Kritik overfor det kirkelig nedarvede«.

Denne »Fremskridtsteologi« har især fundet Tilslutning hos

[1]) Han fremhævede ogsaa, at den historiske Forskning ikke behøvede at føle sig bundet af, at Kristus og Apostlene havde delt den overleverede Opfattelse af det gamle Testamente; thi Kristus havde ved sin Menneskevordelse givet Afkald paa sin guddommelige Alvidenhed uden derfor at aflægge selve Guddomsvæsenet (den saakaldte »Kenosislære« eller Lære om Jesu Fornedrelse — jfr. Fil. 2,6 f.). [2]) I Professor Buhl har den danske Teologi en fremragende videnskabelig Forsker. Foruden mere specielle Værker som Fortolkninger til »Jesaja« og »Psalmerne« har han i »Det israelitiske Folks Historie«, »De messianske Forjættelser« og Oversættelsen af Det gamle Testamente givet ypperlige almentilgængelige Fremstillinger af den moderne gammeltestamentlige Forsknings vigtigste Resultater.

Mænd, der er udgaaede fra Centrumsretningen; men dens Hovedtanker ligger i den Grad i Luften, at ogsaa adskillige yngre indenfor Indre-Mission har sluttet sig til dem, ja, selv enkelte af Grundtvigs Disciple[1]). I det hele synes det, som om den hidtidige Modsætning mellem »de tre Retninger« er ved at tabe sin Betydning i Sammenligning med Forskellen mellem en ældre og en nyere Bibel- og Kristendomsopfattelse[2]). Tilhængerne af den nyere Opfattelse udgør vel endnu kun et lille Mindretal; men dette vokser med stor Hurtighed.

5. Socialismen og Brandesianismen. Paa samme Tid, som der saaledes i den sidste Menneskealder har vist sig et voksende kristeligt Liv indenfor den danske Kirke, har der ogsaa — ligesom i andre Lande — rejst sig en stærkere og mere bevidst Modstand mod Kirke og Kristendom, baade i Arbejderkredse, under Indflydelse af Socialismen, og i de dannede Klasser, som en Følge af det saakaldte »moderne Gennembrud«.

Naturvidenskabernes og Teknikkens store Fremskridt i det 19de Aarhundrede har hos mange Mennesker affødt en »naturalistisk« Livsanskuelse, hvorefter der intet andet eksisterer end »Naturen« med dens uforanderlige Love. Ogsaa Mennesket er kun et Stykke Natur, et højere Dyr, uden fri Vilje, uden moralsk Ansvar og personlig Udødelighed. Livets Maal bliver derfor udelukkende den jordiske Lykke, enten egoistisk: Individets hensynsløse Kamp for selv at opnaa saa megen Lykke og Nydelse som muligt, eller »altruistisk«: den størst mulige Lykke for det størst mulige Antal Individer. Denne Betragtning ligger bagved den socialistiske Arbejderbevægelse. For mange er Socialismen blevet en ny Autoritetsreligion; »Social-Demokraten« er deres ufejlbare Bibel, og Førerne er deres Paver, som kræver blind Lydighed. I Stedet for at søge Støtte i den kristelige Idealisme, hvor Ideerne »Frihed, Lighed og Broderskab« oprindelig har hjemme, har Socialdemokratiet allieret

[1]) Den betydeligste Ordfører for Fremskridtsteologien er Pastor F. C. Krarup i Sorø. Som teologisk Forfatter (»Religionsfilosofi«; »Jesus, Guds Søn«; »Livsforstaaelse«; »Livsførelse«) hører Krarup hjemme indenfor den højre Fløj af »den ritschlske Skole« (S. 204 Anm.). Andre Vidnesbyrd om en teologisk Nydannelse er Skrifter som Pastor Eduard Geismars »Kristendom og Udvikling«, Professor V. Ammundsens »Den unge Luther«, Domprovst H. Martensen-Larsens »Tvivl og Tro«, Missionær L. P. Larsens »Korset«, Professor J. P. Bangs »Kristelig Troslære«. Pastor Morten Pontoppidans forskellige Skrifter viser, hvorledes der kan tales til Opbyggelse ud fra et ikke-ortodokst teologisk Standpunkt. [2]) En Del af de mest konservative Elementer indenfor Centrum og Indre-Mission og enkelte Grundtvigianere har sluttet sig sammen i et »Kirkeligt Landsforbund« med Stiftsprovst Ussing som Formand. Dette »Landsforbund« har arbejdet paa at gøre Folkekirken mere selvstændig overfor Staten og mindre taalsom overfor den nyere Teologi.

sig med den naturalistiske Livsanskuelse, og medens det i Partiets Program hedder, at »Religionen er en Privatsag«, har dets Presse atter og atter angrebet Kirke og Kristendom. Særlig har det været en yndet Sport at skildre Præsterne som en Stand, der baade i Intelligens og Moral staar under det almindelige Lavmaal. Derfor har Arbejdernes personlige Stilling overfor Kirken gennemgaaende været ligegyldig eller fjendtlig, selv om de endnu udvortes hører med til Folkekirken, modtager kirkelig Vielse og Begravelse og lader deres Børn døbe og konfirmere.

Omvendt har man fra kirkelig Side ofte ladet det mangle paa den fornødne sociale Forstaaelse. Medens Kirken burde være Samfundets altid vaagne Samvittighed, den naturlige Talsmand for alle nødlidende og fortrykte, har den ofte i uvirksom Tavshed været Vidne til Nød og Undertrykkelse. Kirkens Mænd har ogsaa ofte begaaet den Fejl at angribe Socialismen som antikristelig — uden at skelne mellem det socialistiske System, der som et rent økonomisk og politisk Program hverken er kristeligt eller antikristeligt, og det socialdemokratiske Parti, hvis Presse og Førere unægtelig ofte er optraadt som erklærede Fjender af Kirke og Kristendom. I den seneste Tid synes der dog at være en voksende social Forstaaelse indenfor Kirken. Der er dannet et »Kristeligt socialt Forbund« med det Formaal at vække større Interesse for sociale Spørgsmaal blandt kristne Mennesker og at virke for mere retfærdige Samfundsforhold. Adskillige Præster (deriblandt Sjællands nuværende Biskop H. Ostenfeld) har vist sig udpræget socialt interesserede; enkelte har endog sluttet sig til Socialdemokratiet. Omvendt synes der ogsaa at være en voksende religiøs Interesse indenfor Arbejderstanden; men endnu er der mange indgroede Fordomme mod Præsterne som »Kapitalismens Haandlangere«, der først maa overvindes.

Ligesom den sociale Bevægelse har ogsaa den moderne Litteratur og Videnskab ofte været præget af en Livsanskuelse, der er fremmed for eller endog fjendtlig sindet mod Kristendommen. Dette gælder særlig om de Forfattere, der har sluttet sig til det »moderne Gennembrud«, som Dr. Georg Brandes indledede i 1871 med sine Forelæsninger over »Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur«[1]). Naar Naturalismen har faaet en saa be-

[1]) Georg Brandes skriver i sin Selvbiografi: »Jeg kæmpede som den første Danske aabent og bevidst for den frie Tanke, ikke blot mod Teologien, men mod al saakaldet aabenbaret Religion . . . Jeg betragtede Troen, den i Danmark lovpriste, der ansaas for Menneskets ypperste Klenodie, Betingelsen for dets Frelse, som en skadelig, nedbrydende, ulykkebringende Magt, og holdt det for en Fortjeneste at trænge den tilbage«. Dog maa det bemærkes, at han egentlig aldrig har rejst noget større sammenhængende Angreb paa Kristendommen, hvorimod han utallige Gange i Forbigaaende har spar-

tydelig Udbredelse, skyldes det ikke blot Førerens uomtvistelige Talent, vel ikke som Videnskabsmand, men som Agitator, heller ikke blot Ungdommens naturlige Tilbøjelighed til at frigøre sig fra de overleverede Autoriteter; men hele Bevægelsen har utvivlsomt visse Fortjenester, særlig som en Reaktion imod det fantastiske og uvirkelige, der kunde være ved Romantikken. I Modsætning hertil har Naturalismen med ubarmhjertig Sandhedskærlighed blottet alle Manglerne i det moderne Samfundsliv, og den har i flere Henseender udvidet Forstaaelsen for, hvor omfattende og sammensat Verden og Menneskesjælen er, medens den paa samme Tid ofte har været blind for de idealistiske Motivers (særlig den religiøse Følelses) Magt over Menneskene. Naturalismen har kunnet paavise Samfundslivets Sygdomme, men har ikke kunnet anvise noget Lægemiddel imod dem. I dens Kølvand har der vist sig en Smudslitteratur og en Smudspresse, der er blevet et af det moderne Samfunds største Onder, og Naturalismens Ordførere har for det meste ladet de Kristne ene om at bekæmpe denne Gift. De højtstemte Forventninger, man i Begyndelsen nærede om den Lykke, som »den frie Tanke« og »den frie Kærlighed« skulde bringe Menneskene, er ikke blevet til Virkelighed, ja, er hos mange slaaet over i Fortvivlelse og Livslede[1]). Derfor er man nu ogsaa mere og mere ved at faa Øjnene op for, at hverken Poesi eller Kunst eller Videnskab, men alene Kristendommen kan være den bærende Magt under alle Nutidslivets Vanskeligheder. Naturalismen har tydeligt nok lagt sin Fattigdom for Dagen: den har intet Evangelium at bringe Menneskene, intet personligt Livsideal, der kan sætte Hjerterne i Brand, saaledes som Jesus Kristus formaar det. Medens Naturalismens Ordførere i 70erne og 80erne energisk arbejdede paa at gøre de Kristnes Børn til Fritænkere, arbejder Kirkens Mænd i vore Dage med ikke mindre Iver paa at gøre Fritænkernes Børn til Kristne. Skal dette lykkes, ikke

---

ket ud efter Religion og Kristendom, Kirke og Teologi som Udtryk for Hykleri og Dumhed, Had til Sandhed og Frihed. Den ellers saa kundskabsrige og smidige Kritiker viser ved sin Behandling af religiøse Emner en paafaldende Mangel paa grundig Viden og psykologisk Forstaaelse. Denne Ejendommelighed gaar igen hos mange af hans Disciple. Overhovedet er der mange blandt de »dannede« og »oplyste«, som i religiøs Henseende er meget udannede og uvidende.

En anden Forer har den moderne Radikalisme paa Aandslivets Omraade haft i den filosofiske Professor Harald Høffding. Ogsaa han betragter den positive Kristendom som uholdbar og søger at sætte en »human Etik« — i Lighed med den engelske Velfærdsmoral — i Stedet for den kristelige. Men Høffdings Polemik er altid fornem og saglig, og han har et klart Blik for Religionens Betydning som et praktisk Forhold til Livet, hvis inderste Væsen er »Troen paa Værdiens Bestaaen« (som han udtrykker det i sin »Religionsfilosofi«).

[1]) Saaledes taler Johannes Jørgensen, naar han ser tilbage til den brandesianske Periode af sit Liv, om »hint graa og triste Kammer ud til Haabløshedens haabløseste Gade, hvor Georg Brandes har lukket dansk Ungdom ind«.

blot for adskillige enkeltes Vedkommende, men i større Omfang, saa at der kan tales om en Strømkæntring i det aandelige Liv, maa man fra kirkelig Side under Kampen mod det mangelfulde i Naturalismen ikke glemme at tilegne sig dens Fortrin: dens skarpe Virkelighedssans, kritiske Blik, videnskabelig Interesse og Forstaaelse for de store sociale Problemer (Arbejderspørgsmaalet, Kvindens og Barnets Stilling).

Trods al Modstand fra kristendomsfjendtlig Side er det kraftige religiøse Liv indenfor Kirken, den voksende Tilslutning fra Ungdommen, det omfattende indre- og ydre Missions Arbejde, den tiltagende Offervillighed overfor kirkelige Formaal og den nyere Teologis energiske Sandhedssøgen Vidnesbyrd om, at Kirken ogsaa i vore Dage besidder den samme Evne til at forynge sig, som den hidtil altid har vist i kritiske Tider, og at den formaar at udtrykke det gamle Evangelium paa en saadan Maade, at det kan gribe ogsaa moderne Menneskers Hjerter.

§ 38. Norge og Sverige.

Ogsaa i Norge og Sverige rejste der sig en voksende Modstand mod Rationalismen.

1. **Norge.** Her fremstod der en mægtig Vækkelsesprædikant i **Hans Nielsen Hauge,** en ung Bonde, der havde oplevet et religiøst Gennembrud (1796), hvorved han følte sig kaldet af Gud til at drage ud og prædike Omvendelse. Han begyndte nu at drage om i hele Landet lige op til Tromsø, talte med hvem han mødte, samlede Folk til opbyggelige Møder og udgav en Mængde religiøse Skrifter, som fik stor Udbredelse. Naar det stundom siges, at det først var Hauge, som indførte Kristendommen i Norge, er det naturligvis en stor Overdrivelse; men det indeholder den Sandhed, at ved hans Virksomhed fik Kristendommen større Magt over den norske Almues daglige Liv, end den tidligere havde haft. Hauges Kristendomsopfattelse havde en alvorlig og streng, noget lovmæssig Karakter. Hans Forkyndelse vendte sig mere til Viljen end til Følelsen og indskærpede særlig Omvendelse og Helliggørelse, hvorimod Retfærdiggørelsen af Troen og Sakramenterne traadte mere tilbage. Han fremhævede ogsaa, at den levende Tro maa være virksom i gode Gerninger, og at den Kristne skal arbejde med Flid i sin timelige Gerning.

Hauge vilde hverken afvige fra den lutherske Kirkes Lære eller skille sig ud fra dens Samfund; men han ivrede mod den døde Rettroenhed og angreb Præsterne som »Lejesvende«, der især tragtede efter Penge og Tidsfordriv, »falske Lærere« og »fornuftlærde«, der ikke mente at have Brug for nogen Frelser. Til Gengæld stemplede Præsterne Hauge som en fanatisk Sværmer og havesyg Bedrager. Efter at han gentagne Gange havde været arresteret for »Løsgængeri«, blev hans Virksomhed som omvandrende Bodsprædikant afbrudt i Aaret 1804, da han blev sat i Fængsel i Kristiania. Først 7 Aar efter blev han løsladt mod Kaution, og først i 1814 faldt den endelige Dom, hvorefter han maatte betale en Mulkt paa 1,000 Rigsdaler for at have overtraadt den gamle Forordning om gudelige Forsamlinger (S. 133) og for at have brugt fornærmelige Udtalelser mod Gejstligheden.

Ved den langvarige Arrest havde Hauges kraftige Helbred faaet et Knæk, som han aldrig forvandt, og han levede derfor de sidste Aar af sit Liv i Stilhed. Heller ikke efter hans Død (1824) er hans Tilhængere blevet en Sekt. »Haugianerne« er flittige Kirkegængere, som kun skiller sig fra andre Kristne ved deres mørkere Livssyn og deres Afsky for verdslige Fornøjelser. Derimod har de gennemgaaende vist sig meget dygtige i deres jordiske Kald. Flere af dem har anlagt Fabrikker, Savbrug og Møller eller grundet Handelshuse, som blomstrer endnu den Dag i Dag. Det var ogsaa haugianske Lægfolk, der gav Stødet til Oprettelsen af »Det norske Missionsselskab« (1842), som har virket med stor Dygtighed blandt Zuluerne i Sydafrika, paa Madagaskar og i Kina[1]).

3 Aar før Adskillelsen fra Danmark havde Norge faaet sit eget Universitet i Kristiania (1811). De første teologiske Professorer ved det nye Universitet var personlige Venner af Grundtvig og søgte at lede de vordende Præster til en mere bibelsk og kirkelig Kristendomsopfattelse end den rationalistiske. I samme Retning virkede i 1830erne og 40erne Præsten Wexels i Kristiania, der øvede stor Indflydelse som Prædikant og Sjælesørger. Wexels har ogsaa skrevet smukke Salmer

[1]) Dette Selskab har nu i sin Tjeneste 70 mandlige og 40 kvindelige Missionærer. Antallet af indfødte Kristne udgør over 100,000. Efterhaanden som Missionsinteressen er vokset i Norge, er der grundet nye Missionsselskaber. Den mest kendte af alle norske Missionærer er Lars Skrefsrud i Santalistan (S. 239).

(»Hvert et Lys i Livets Nat«, »Tænk, naar engang den Taage er forsvunden«). Den betydeligste norske Salmedigter i nyere Tid er Præsten Landstad, der udgav den Salmebog, som endnu er den almindelige (autoriseret 1869).

Fra Midten af det 19de Aarhundrede maatte den grundtvigske Teologi vige for en strengt ortodoks Lutherdom. Dette skyldtes især Professorerne Caspari og Gisle Johnson. Caspari godtgjorde i en Række lærde Værker det uhistoriske i Grundtvigs Paastand, at Daabsbekendelsen og Nadverordene i den nu brugelige Form skulde være »et Ord af Herrens egen Mund«, medens Johnson, der var en betydelig Dogmatiker, bekæmpede Grundtvigianismen som uluthersk i Læren om Trosbekendelsen og Skriften, Kirken og Sakramenterne. Disse to Mænd øvede en bestemmende Indflydelse paa et helt Slægtled af Præster. Johnson stod ogsaa i nær Forbindelse med den pietistiske Lægmandsbevægelse og gav Stødet til Oprettelsen af »Den norske Lutherstiftelse«, som senere fik Navnet »Det norske lutherske Indremissionsselskab«. I Begyndelsen virkede det især for at udbrede kristelige Skrifter; senere fik Kolportørerne Tilladelse til at forkynde Ordet.

Under Indflydelse af Udviklingslæren og Bibelkritikken begyndte der i Slutningen af Aarhundredet at vise sig en friere teologisk Retning, og for Tiden hersker »Fremskridtsteologien« (S. 241) ved Kristiania Universitet[1]). Dette har atter fremkaldt en voldsom Modstand fra stærkt konservativ Side, og der er oprettet en særlig, ortodoks Præsteskole, det saakaldte »Menighedsfakultet«, som har faaet samme Ret til at holde teologisk Embedseksamen som Universitetet. Ogsaa i Forkyndelsen mærkes en nyere Retning, idet den tidligere ensidigt dogmatiske Prædiken er ved at blive afløst af en mere psykologisk og etisk Forkyndelse, som f. Eks. i de fortrinlige Prædikensamlinger af Klaveness (»Evangeliet forkyndt for Nutiden«) og Jansen (»Hverdagsprædikener«, »Plads for Jesus«).

Den norske Kirke har 6 Biskopper og c. 700 gejstlige Embeder. Mange af Præstekaldene har en meget stor Udstrækning. Kirken er Statskirke i udpræget Grad. Grundloven be-

[1]) Dens betydeligste Mand er Professor Lyder Brun, hvis Hovedværk »Jesu Evangelium« er præget baade af grundig Lærdom, frimodig Kritik og fintfølende Fromhed.

stemmer, at »den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion«. »Kongen anordner al offentlig Kirke- og Gudstjeneste«, ligesom han ogsaa vælger og beskikker alle gejstlige Embedsmænd. Kongen udøver sin Magt gennem Statsraadet (Kirkeministeren). Stortinget har den lovgivende Myndighed i kirkelige Anliggender. I de sidste Aar har der været en Bevægelse for at skaffe Kirken en særlig Organisation og et vist Maal af Selvstyre overfor Statsmyndighederne; men disse Bestræbelser har ikke ført til noget Resultat — udover det, at der er vedtaget en Lov om Oprettelsen af Menighedsraad.

2. Sverige. Ogsaa den svenske Kirke er en Statskirke. Kongen er Kirkens øverste Leder og skal bekende sig til »den rene evangeliske Lære«. Men til Forskel fra den danske og norske Kirke har den svenske faaet en lovlig Repræsentation i »Kyrkomötet«, der for Tiden tæller 64 Medlemmer, hvoraf Halvdelen er gejstlige og Halvdelen Lægfolk. Ærkebiskoppen af Upsala og de 12 andre Biskopper er selvskrevne Medlemmer, Resten af de gejstlige og alle de læge Medlemmer vælges. »Kyrkomötet«, der samles hvert 5te Aar, har Vetoret overfor Rigsdagens Bestemmelser om kirkelige Sager, og uden dets Samtykke udsteder Kongen ikke administrative Bestemmelser om Indførelsen af nye Alterbøger, Salmebøger eller Bibeloversættelser.

Den svenske Kirke er delt i 13 Stifter, hvert med en Biskop og et Domkapitel[1]) i Spidsen. Biskoppen vælges af Domkapitlet og Præsterne i Stiftet, og udnævnes af Kongen. De svenske Biskopper har gennemgaaende større Indflydelse i kirkelig og social Henseende end de danske og norske. Ærkebiskoppen af Upsala er »den første blandt Ligemænd« (*primus inter pares*).

Ogsaa i Sverige førte Udviklingen i første Halvdel af det

[1]) Domkapitlet bestaar i Universitetsbyerne Upsala og Lund af de teologiske Professorer, i de øvrige Stifter af Domprovsten (ɔ: Domkirkens Førstepræst) og et Antal Lektorer ved Gymnasierne. Denne Ordning stammer fra en Tid, da Domkapitlet endnu havde Ledelsen af det højere Skolevæsen under sig; men den kan medføre, at en irreligiøs eller kirkefjendsk Personlighed kan faa Sæde i Domkapitlet i Kraft af sin Stilling som Gymnasielærer. Domkapitlet har Domsret over Præsterne angaaende deres Embedsførelse, og det medvirker ved Besættelsen af Præsteembederne. Naar et Embede er ledigt, foreslaar Domkapitlet 3 af Ansøgerne. Ved selve Valget har enhver 21aarig uberygtet Mand eller Kvinde i Sognet Stemmeret. Den Ansøger, der faar de fleste Stemmer, bliver udnævnt. Enkelte Kald besættes af Kongen eller af Kirkens Patron.

19de Aarhundrede bort fra Rationalismen. Aandsbeslægtet med Grundtvig og ligesom han stærkt paavirket af Romantikken var Sveriges store nationale Historieskriver Erik Gustaf Geijer, der angreb det 18de Aarhundredes »falske Oplysning« (1811). Den svenske Kirkes betydeligste gejstlige paa den Tid var Johan Olof Wallin, der døde som Ærkebiskop i Upsala, efter en 30aarig Virksomhed som Præst i Stockholm, hvor han øvede en overordentlig Indflydelse ved sin Forkyndelse, der har mange Berøringspunkter med Mynsters (S. 209). Wallin har ogsaa digtet en Mængde storslaaede Salmer og udgivet den Salmebog, der endnu bruges indenfor den svenske Kirke (autoriseret 1819).

Den svenske Almue har ofte været grebet af stærke religiøse Bevægelser. Saaledes fik de saakaldte »Läsare« megen Udbredelse i Norrland i Slutningen af det 18de Aarhundrede. »Læsere« kaldtes de, fordi de samledes for at læse i Bibelen, Luthers Skrifter og andre Andagtsbøger. Det var alvorlige, pietistisk sindede Kristne, som var meget bange for alt, hvad der hørte »Verden« til. Oprindelig vilde de ikke bryde med Kirken; men senere fik Bevægelsen en separatistisk Karakter, idet de vakte begyndte selv at døbe deres Børn og uddele Nadveren i Husene for derved at sikre sig »et rent Nadverbord«. Fra disse vakte Kredse udgik Carl Olof Rosenius, en Lægmand, der ved Midten af Aarhundredet øvede en stor Indflydelse baade ved sin Forkyndelse og ved sine opbyggelige Skrifter. Rosenius fremhævede meget stærkt »det søde Evangelium« om Guds uforskyldte Naade i Kristus, medens den ældre Pietisme havde haft en udpræget lovmæssig Karakter. Statskirken og dens Præster nærede Rosenius kun ringe Tanker om; dog traadte han ikke ud af den, ligesom han ogsaa vedblev at modtage Nadveren i Kirken.

De pietistisk sindede Kredse indenfor Statskirken har oprettet »Evangeliska Fosterlandsstiftelsen« i Stockholm, der ligesom den indre Mission i Danmark udsender Lægprædikanter og søger at udbrede kristelig Litteratur. Den har ogsaa optaget et Arbejde for Hedningemissionen (i Østafrika og Indien). Medens Fosterlandsstiftelsens Arbejde hviler paa luthersk-kirkelig Grund, gælder dette ikke om »Svenska Missionsförbundet«, der ogsaa arbejder for indre og ydre Mission (bl. a. i Kongo og Kina). Dog har »Missionsförbun-

dets« talrige Medlemmer ikke ligefrem i det ydre skilt sig fra Statskirken. Ogsaa selve den svenske Kirke som saadan driver Hedningemission (»Svenska Kyrkans Mission« i Sydafrika og Indien).

I den sidste Tid har den svenske Kirke været i stærk Fremgang — trods alle Angreb baade fra frikirkelig og fra kristendomsfjendtlig Side. Fra den kristelige Studenterbevægelse er der udgaaet en »ungkirkelig Bevægelse«, der paa een Gang er en national og kirkelig Vækkelse, som søger at opflamme Sveriges Folk til at blive Guds Folk.

Ogsaa paa Teologiens Omraade rører der sig et kraftigt Liv. I Løbet af det 19de Aarhundrede har alle de store Retninger indenfor den protestantiske Teologi haft Repræsentanter i Sverige. I vore Dage har den moderne Teologi mange Tilhængere, deriblandt Ærkebiskop Söderblom.

§ 39. Kristendommens Udbredelse (Missionen).

1. **Katolsk og protestantisk Mission.** Det stærkeste Vidnesbyrd om Kristendommens Livskraft er den Kendsgerning, at dens Tilhængere gennem alle Aarhundreder har arbejdet paa at udbrede deres Tro, ikke blot blandt deres nærmeste Omgivelser, men ud over hele Jorden. Dette Arbejde har ingenlunde altid været udført med den samme Iver og Grundighed, men er dog aldrig gaaet helt i Staa. Det er særlig Vækkelsesretningerne, der har slaaet til Lyd for Hedningemissionen og praktisk lært Kirken, hvorledes Kræfterne vokser under Arbejdet. Indenfor Katolicismen er det Munkeordenerne, især Benediktinerne, Tiggermunkene og Jesuitterne[1]). Indenfor Protestantismen er det Pietismen, Brødremenigheden og de nyere Vækkelsesretninger, i vore Dage især den kristelige Studenterbevægelse[2]).

Den katolske Mission ledes af »Propagandaen« i Rom (S. 87—88); forskellige Missionsforeninger skaffer de fornødne Penge, og Munkeordenerne stiller Missionærerne. Det protestantiske Missionsarbejde ledes af en Mængde frie Foreninger i de forskellige Lande (»Missionsselskaberne«)[3]). Begge

[1]) Se I S. 107—110. 124. 150. II S. 78. 84—88. [2]) Se S. 121. 125. 128—130. 180. 182 Anm. 2. 183. 190. [3]) Dog er der nogle protestantiske Kirkesamfund, der som saadanne driver Hedningemission, saaledes Brødremenigheden, den skotske Statskirke og Frikirke og den svenske Kirke.

Konfessioner har haft mange udmærkede Missionærer, Mænd og Kvinder, hvis oprigtige Fromhed og Menneskekærlighed, Udholdenhed og Offervillighed fortjener den største Beundring. I øvrigt er naturligvis ogsaa dette Arbejde præget af Forskellen mellem Katolicismen som Autoritetsreligion[1]) og Protestantismen som Personlighedsreligion. De katolske Missionærer søger at udbrede den »enesaliggørende« Kirke med dens Hierarki og Dogmer, dens Gudstjeneste og Sakramenter[2]), og de indskærper den ubetingede Lydighed mod Paven og Hierarkiet og den religiøse Ærefrygt for Jomfru Maria som »Forsonerinden« og »Trøstens Moder«, hvis Billede ofte berettes at have gjort Undere. De protestantiske Missionærer søger at hjælpe Hedningerne til en personlig Tilegnelse af Evangeliet om Guds Naade i Kristus, hvorimod de mere og mere er ved at komme bort fra den Opfattelse, at de Trosbekendelser, Kirkeforfatningsformer og gudstjenstlige Skikke, der er fremkommet i Europa, ogsaa i de andre Verdensdele skulde være de bedst mulige. Den protestantiske Mission anerkender de forskellige Individualiteters og Nationaliteters Berettigelse og udmærker sig i det hele ved større Frihed og Bevægelighed, hvorimod den katolske Mission er præget af Fasthed og Ensartethed. I øvrigt aflægger Hedningemissionen Vidnesbyrd ikke blot om Protestantismens Mangesidighed, men ogsaa om dens indre aandelige Enhed, idet Missionærer fra forskellige Selskaber samles for at foretage en tilfredsstillende Fordeling af Missionsmarken, og for i Fælles-

[1]) I et katolsk Missionstidsskrift hedder det: »Naar Missionærerne forklarer deres Katekumener Kirkens Indstiftelse, fremstiller de altid først Troslæren om Paven og de ham af Gud givne Forrettigheder.« »De nyomvendte kalder sig offentlig Børn af den hellige Fader, som er i Europa; de spørger Missionæren om, paa hvilken Side af Horisonten hint Rom befinder sig, hvor Jesus Kristus har stillet sin Stedfortræders urokkelige Trone. Naar de har lært denne Retning at kende, vender de deres Hænder og Blikke derimod, som om de saa Vejen til Himlen.« »Præsten er i deres Øjne, hvad han virkelig er i Troens Øjne: Guds Stedfortræder, en anden Frelser. Deres Tillid til ham er uindskrænket, og hvert Ord af ham er et Orakel for dem.«

[2]) Ud fra den katolske Lære, at Sakramenterne virker »ifølge gjort Gerning« (S. 76), har man i Tusindvis døbt dødssyge Børn uden deres Forældres Vidende og Vilje. De bekymrede hedenske Forældre tror, at Missionæren eller hans Medhjælper giver deres syge Barn et Lægemiddel, og de mærker ikke, at han hemmeligt døber det ved at stænke nogle Draaber Vand paa Barnets Pande. I katolske Missionsblade udtaler Missionærerne ofte deres Glæde over, at de ved dette »fromme Bedrag« har været i Stand til at »levere Himlen Hundreder af smaa Engle, der synger Herrens Pris og tjener alle os, der tager Del i denne gode Gerning, som Forbedere«.

skab at arbejde for Bibelens Oversættelse og Udbredelse og for Oprettelsen af fælles Uddannelsesanstalter for indfødte Præster og Læger. Flere Steder har nærbeslægtede Missioner, som arbejder i det samme Land, sluttet sig sammen; saaledes har i Japan de forskellige presbyterianske, episkopale og metodistiske Missioner sluttet sig sammen til een presbyteriansk, een episkopal og een metodistisk Kirke. Ja, der er endog blandt de indfødte Kristne videregaaende Bestræbelser for at danne een kristen Kirke for Indien, een for Kina o. s. v.

Ogsaa indenfor den gamle Kristenhed viser Arbejdet for Hedningemissionen sin forenende Magt. Det samme Missionsselskab støttes af Kristne af forskellige Anskuelser, og de forskellige Selskaber mødes til fælles Drøftelse og Samarbejde. Paa den store Verdens-Missionskonferens i Edinburgh (1910) samledes under John Motts Ledelse (S. 190) o. 3,000 Repræsentanter for 158 Missionsselskaber fra alle 5 Verdensdele og fra alle de forskellige protestantiske[1]) Kirkesamfund og Retninger, lige fra halvkatolske engelsk-højkirkelige til Baptister og Kvækere.

---

[1]) En lignende Samvirken med Katolikkerne er en Umulighed, saa længe de fastholder, at den romerske Kirke er »enesaliggørende« (I S. 175 L. 1—2. II S. 77 L. 1. 169 Anm. 1. 175 Anm.). Deraf følger den Opfattelse, der ogsaa ofte er udtalt fra katolsk Side, at den romersk-katolske Kirke som den eneste sande Kirke har Eneret til at drive Mission, og at enhver anden Missionsvirksomhed derfor maa betragtes som et Indgreb i dens Rettigheder. Dette har igen medført, at katolske Missionærer systematisk har trængt sig ind paa protestantisk Missionsomraade (f. Eks. paa Sydhavsoerne og Madagaskar) for at lokke eller true protestantiske Kristne til at gaa over. For Tiden er den katolske Mission ikke saaledes som tidligere i Stand til at kunne støtte sig til Frankrig eller nogen anden politisk Magt og er derfor mindre udsat for den Fristelse at anvende verdslige Magtmidler i Missionens Tjeneste.

Hos katolske Forfattere kunde man tidligere læse, at »de katolske Missionærer overgaar de protestantiske i Begavelse og Naadegaver lige saa meget, som Himlen er højere end Jorden«. »De protestantiske Missionærer kan kun forvandle Hedningerne til Ateister«, »de kan kun bringe Døden. Den ligger i deres Luft og under deres Fødder. Deres Læber udaander den, og deres Berøring fremkalder den«. Nu derimod søger man at opflamme Katolikkerne til større Offervillighed ved at foreholde dem Protestanternes Eksempel, og de kyndigste katolske Missionshistorikere indrømmer rent ud, at »i store Dele af britisk og nederlandsk Indien, i flere Provinser i Kina, i Japan og Korea, i Polynesien og i største Delen af britisk Afrika har Protestantismen allerede faktisk Overvægten i numerisk Henseende og ved sine Skoler og sin Presse tillige ogsaa i moralsk Henseende«.

Trods Katolicismens dogmatiske Intolerance synes der dog — ikke blot fra protestantisk, men ogsaa fra katolsk Side — at være en voksende Villighed til om muligt at undgaa konfessionelle Stridigheder paa Missionsmarken, og hvis de ikke kan undgaas, da at »kæmpe som kristne Gentlemen«.

Fra at være en Specialitet, som optog enkelte snævre Kredse, er Missionen efterhaanden vokset frem til at blive anerkendt som en Hovedopgave for hele den kristne Menighed. Ad mange Veje søger man at fremme Kendskabet og Kærligheden til Missionen. Børnene paavirkes i Søndagsskolerne, de unge i Ungdomsforeninger og Studiekredse. »Lægmandsbevægelsen« søger at faa Lægmændene i Tale, »Missionsudstillinger« vil vække Opmærksomhed hos de store Masser. Missionslitteraturen vokser stadig i Omfang og Værdi; den er ikke mere ukritisk og ensidig »opbyggelig« som tidligere. En virkelig Missionsvidenskab er ved at vokse frem og begynder at komme til Orde ved Universiteterne.

Hvilket Omfang Missionsarbejdet nu har naaet — under Indflydelse af de moderne Vækkelsesretninger, de store Opdagelsesrejser, vor Tids Verdenshandel og Kolonialpolitik — vil fremgaa af den følgende kortfattede Oversigt over de vigtigste Missionsomraader.

2. Amerika. Blandt Eskimoerne i Grønland blev Missionen begyndt af Hans Egede 1721 (S. 128 f), og er senere fortsat af Præster fra den danske Kirke[1]). Ogsaa et Par Grønlændere er blevet ordinerede som Præster. Paa Vestkysten er hele Befolkningen kristnet (o. 11,000), og der er optaget et Missionsarbejde blandt Hedningerne paa Østkysten og ved Kap York i Nordvest, den nordligste Missionsstation i hele Verden. Ogsaa Eskimoerne i Labrador og Alaska er for største Delen døbte.

Indianerne i De Forenede Stater og i Britisk Nordamerika har været en meget vanskelig Missionsmark paa Grund af deres ustadige, omflakkende Liv, deres vanskelige Sprog og deres glødende Had til de hvide Undertrykkere. Allerede de puritanske Indvandrere i Ny Englands Staterne betragtede sig som Guds udvalgte Folk, hvem Gud havde givet Landet til Ejendom, medens Indianerne var Kanaanæerne, som Gud vilde have udryddet af Landet. Der var dog ogsaa Mænd, som søgte at bringe Indianerne Evangeliet. En af de første og den mest bekendte af dem var John Eliot, en fra England udvandret puritansk Præst (S. 108), som udmærkede sig ved en sjælden Fromhed og Kærlighed, Iver og Trofasthed. Fra 1646 til sin Død i 1690 virkede han blandt Indianerne, for hvem han prædikede paa deres eget Sprog. Han vilde ikke blot paavirke dem religiøst, men ogsaa hæve dem i kulturel Henseende. Derfor samlede han de kristne Indianere i

[1]) Brødremenigheden, som 1733 sendte Missionærer til Grønland (S. 129 f.), har (i 1900) opgivet sit Arbejde dér og overdraget Omsorgen for sine Kristne til den danske Kirke.

særlige Kolonier, der i eet og alt skulde styres efter »Guds Lov«. Daaben ventede han med at meddele, indtil han havde forvisset sig om, at de formaaede at leve et kristeligt og civiliseret Liv. Han oversatte hele Bibelen og sørgede for at uddanne indfødte Præster og Lærere. Snart var der i Massachusetts 14 »bedende Indianerlandsbyer« med 1100 Beboere. Da udbrød der en blodig Krig mellem de hedenske Indianere og Englænderne, og de kristne Indianere maatte lide meget ondt fra begge Sider. Ogsaa senere Missionærer (f. Eks. Brødremenighedens Udsendinge) har ofte oplevet den samme Tragedie: Indianerne har ikke vist mindre Modtagelighed for Evangeliet end Folk af andre Racer; men de hvide Kolonisters og Handelsmænds slette Eksempel, den Brændevin, de indførte, og de Krige, de fremkaldte, har Gang paa Gang hindret eller ødelagt Missionens Arbejde. I vore Dage søger de nordamerikanske Regeringer at beskytte Indianerne, hjælper dem til at skaffe sig deres Underhold ved at dyrke Jorden, og anvender store Summer til Skoler for deres Børn. Forskellige amerikanske Kirkesamfund og Missionsselskaber virker blandt Indianerne, hvoraf over Halvdelen nu er vundet for Kristendommen[1]).

Indianerne i Mexiko, Mellemamerika og Sydamerika[2]) er næsten alle af Navn Katolikker; men deres Kristendom er af en meget overfladisk Art, som det ogsaa indrømmes fra katolsk Side. Derfor har protestantiske Missionsselskaber optaget et Evangelisationsarbejde iblandt dem. Protestantisk Hedningemission i større Omfang finder i Sydamerika kun Sted i hollandsk og britisk Guyana, hvor der er o. 200,000 protestantiske Kristne. Endelig er der blandt Ildlænderne udført et Missionsarbejde, der er et talende Vidnesbyrd om den Kærlighed, som »tror alt, haaber alt og udholder alt«. Banebryderen for denne Mission var en from engelsk Søofficer Allen Gardiner; men baade han og hans 6 Ledsagere døde af Sult og Sygdom (1851), da de indfødte trak sig tilbage fra dem. Gardiners Dagbøger, som man senere har fundet, viser den Gudhengivenhed, hvormed disse Helte saa den visse Død i Møde. Deres Liv var ikke ofret forgæves; andre optog Arbejdet efter dem, og efter mange Vanskeligheder er der nu døbt over 200 Ildlændere, et Vidnesbyrd om Kristendommens Evne til at hæve selv de lavest staaende Folkeslag[3]).

---

[1]) I De Forenede Stater er der o. 325,000 Indianere (deraf 110,000 Protestanter og 65,000 Katolikker), i Britisk Nordamerika o. 110,000 (deraf 45,000 Protestanter og omtrent lige saa mange Katolikker). [2]) I Mexiko lever der 6 Millioner Indianere, i Mellemamerika 3 Mill. og i Sydamerika 5 Mill. [3]) Den berømte Naturforsker, Charles Darwin, som paa sine Rejser havde lært Ildlænderne at kende, forend de var kommet under Missionens Paavirkning, havde skrevet om dem, at de stod paa det allerlaveste Udviklingstrin. »Naar man ser saadanne Folk, har man Møje med at tro, at det er ens Medskabninger og Beboere af den samme Klode«. Men senere udtalte han, at »Resultaterne af Missionen i Ildlandet er ligefrem underfulde og gør

De 10 Millioner Negre i De Forenede Stater er for største Delen protestantiske Kristne, især Baptister og Metodister. Kun 150,000 er Katolikker. Selv i overvejende katolske Stater har Negrene næsten udelukkende sluttet sig til Protestantismen. Dette skyldes kun for en ringe Del et planmæssigt Missionsarbejde og er derfor et Vidnesbyrd om den umiddelbare Tiltrækningskraft, som den protestantiske Kristendom har ovet, trods den Haardhed, hvormed den hvide Race har behandlet den sorte. I Løbet af de sidste 50 Aar — efter Borgerkrigens Ophør (1865) og Slaveriets Ophævelse — har den sorte Befolkning gjort store Fremskridt baade i Oplysning og Velstand. De har haft flere udmærkede Førere, deriblandt den bekendte Opdrager Booker Washington. Negrene er gennemgaaende udpræget religiøse, og de har med stor Iver og Offervillighed arbejdet paa at skaffe sig egne Kirker og farvede Præster og Lærere. For Tiden er der over 30,000 Negerpræster. Mer end $^2/_3$ af den farvede Befolkning er i Stand til at læse og skrive. Derimod lader det sædelige Liv endnu adskilligt tilbage at ønske; men det er jo ogsaa let forstaaeligt, at et halvt Aarhundrede ikke er lang Tid nok til en moralsk Genfødelse af en saa talrig Befolkning af tidligere Slaver.

Blandt Negrene paa de vestindiske Øer blev Missionsarbejdet begyndt af Brødremenigheden (paa St. Thomas 1732) og senere fortsat af Metodister, Baptister og Anglikanere. De hvide Slaveejere lagde ofte Missionen Hindringer i Vejen. Undertiden blev Negrene piskede, naar man traf dem i Færd med at bede. Til Gengæld vandt Missionærerne de sortes Tillid og Taknemlighed ved at gøre sig til Talsmænd for en mere menneskelig Behandling af Slaverne og senere for Slaveriets Ophævelse. Resultatet af den protestantiske Mission i Vestindien er o. 900,000 farvede Kristne, hvoraf over Halvdelen paa Jamaica. Mange Menigheder kan væsentlig underholde sig selv og har farvede Præster og Lærere; men paa det sædelige Omraade mærkes endnu Eftervirkninger af Slavetiden, da Negrene ikke maatte leve i faste Ægteskaber.

Paa Kuba, Puertoriko og Haiti er Befolkningen af Navn katolsk, men staar overordentlig lavt baade i religiøs og i moralsk Henseende. Efter at Spanierne har maattet opgive Herredømmet over Kuba og Puertoriko, er Protestantismen begyndt at vinde Indgang paa Øerne.

Endelig er der drevet Mission blandt de indvandrede Kinesere og Japanesere, der alene i De Forenede Stater udgør 175,000. Dette Arbejde er bleven meget vanskeliggjort ved den haarde Behandling, som disse Indvandrere har faaet; men det er dog lykkedes at vinde flere Tusinde for Evangeliet, og adskillige er rejst hjem til Østasien som overbeviste Kristne.

---

mig til Skamme, da jeg altid havde spaaet, at den vilde fuldstændig mislykkes« — og han tegnede sig for et aarligt Bidrag til Missionens Arbejde.

3. Australien og Sydhavsøerne. Beretningen om Cooks Rejser i Sydhavet vakte en romantisk Begejstring for de skønne Øer, og 1797 landede de første protestantiske Missionærer paa Tahiti. 22 Aar efter lod Kongen og en stor Del af Befolkningen sig døbe. Efterhaanden trængte Kristendommen frem fra den ene Øgruppe til den anden. Flere af de banebrydende Missionærer (bl. a. John Williams) blev myrdede af vilde Kannibaler, og Missionen blev i høj Grad vanskeliggjort baade ved de indfødtes Ustadighed og Usædelighed og ved de hvide Sømænds og Kolonisters slette Liv og deres brutale Behandling af den indfødte Befolkning. Denne er gaaet stærkt tilbage i Antal og tæller nu kun $1^1/_3$ Million, hvoraf over 300,000 er evangeliske Kristne. Bibelen er helt eller delvis oversat paa 45 oceaniske Sprog; de indfødte Kristne bygger deres egne Kirker og Skoler, lønner deres egne Præster og Lærere, og mange af dem har med Fare for deres eget Liv virket for Evangeliets Udbredelse blandt deres hedenske Stammefrænder. Paa adskillige Øgrupper som Havaji-, Samoa- og Fidji-Øerne har Kristendommen fuldstændig sejret, og Statsmænd og Rejsende har ofte udtalt deres Anerkendelse af de gavnlige Følger af Kristendommens Indførelse[1]).

I de sidste Aar har Missionen faaet nye og vanskelige Opgaver at løse overfor de mange Tusinde indvandrede indiske, kinesiske og japanesiske Kulier.

De katolske Missionærer er de fleste Steder først kommet efter de protestantiske og har med alle Midler søgt at bevæge de indfødte evangeliske Kristne til at træde over til Katolicismen. De 130,000 katolske indfødte er derfor ikke alle vundne fra Hedenskabet, men for en ikke ringe Del fra den protestantiske Mission. I øvrigt har der ogsaa blandt de katolske Missionærer været mange fromme Mænd og Kvinder, som har udført et trofast og selvopofrende Arbejde. Særlig bekendt er Pater Damien for sin Virksomhed blandt de spedalske paa Molokai, en af Sandwichøerne, hvor han selv døde af Spedalskhed.

4. Afrika. I det 15de Aarhundrede begyndte portugisiske Sømænd at sejle paa Afrikas vestlige Kyst, og 1486 omsejlede Bartolomeo Diaz Afrikas Sydspids. Pave Alexander VI (I S. 190) tildelte Portugal Herredømmet over Afrika, medens Spanien fik Amerika (med Undtagelse af Brasilien, som tilfaldt Portugal). Dominikanere, Jesuitter og andre Munke søgte at udbrede

[1]) Saaledes skriver Darwin, »at Menneskeofringer og et hedensk Præsteskabs Magt, et System af Ryggesløshed, som er uden Sidestykke i nogen anden Del af Verden, Barnemord, en Følge af dette System, Kampe, i hvilke Sejrherrerne hverken sparede Kvinder eller Børn — at det altsammen er blevet afskaffet, og at Troloshed, Umaadelighed og Tøjleløshed er taget stærkt af ved Kristendommens Indførelse. For en Rejsende at glemme disse Ting er lav Utaknemlighed; thi skulde det komme dertil, at han led Skibbrud paa en ukendt Kyst, da vil han allerydmygst bede, at Missionærernes Lære maa være naaet saa langt.«

Katolicismen i de portugisiske Kolonier ved Kongo, Moçambique o. a. St., tilsyneladende med store Resultater, men uden nogen blivende Frugt. Der kom Stridigheder mellem Missionærerne; mange af dem faldt hen i sædelig Fordærvelse, ligesom de ogsaa skadede deres Indflydelse ved Anvendelse af Tvangsmidler og Deltagelse i Slavehandelen. O. 1800 var den katolske Mission i Afrika fuldstændigt i Forfald. Da de første protestantiske Missionærer (1879) kom til San Salvador, Hovedstaden i det gamle katolske Kongorige, var der ikke andre Spor af Kristendommen end nogle Ruiner af en Kirke, et stort Krucifiks og nogle Helgenbilleder, der tjente som Fetischer. Baade Kongen og Folket var Hedninger. — I Løbet af det sidste halve Aarhundrede er de store Opdagelsesrejser i det indre Afrika, de europæiske Magters Erhvervelse af Kolonier og Kampen mod Slavehandelen ikke blot kommet den protestantiske, men ogsaa den katolske Mission til gode.

Den protestantiske Mission begyndte i Sydafrika, hvor den ogsaa har naaet de største Resultater. 1737 landede en af Brødremenighedens Udsendinge i Kapstaden; men da han døbte de første Hottentotter, rejste de hollandske Kolonister (Boererne) en saadan Modstand mod, at disse »sorte Kreaturer« skulde betragtes som Mennesker, at han maatte forlade Landet. Først et halvt Aarhundrede senere blev Arbejdet genoptaget, og Missionen har faaet bedre Forhold at arbejde under, efterhaanden som Englænderne har udvidet deres Magtomraade i Sydafrika. De mest kendte Missionærer er Robert Moffat og David Livingstone (fra Londoner-Missionen), der virkede blandt Betschuanerne, og Eugène Casalis og François Coillard (fra den evangeliske Parisermission), der virkede blandt Bassutoerne. Ofte har Jordbunden været meget vanskelig, f. Eks. hos de krigeriske Kaffere og Zuluer; men Arbejdet har baaret god Frugt. I »Den sydafrikanske Union«, som omfatter Kaplandet, Natal og de tidligere Boerstater Transvaal og Oranjefristat, var der (ifølge Folketællingen 1911) af 4,697,000 farvede ikke mindre end 1,438,000 protestantiske Kristne (og 37,000 Katolikker). Mange Menigheder underholder sig selv og styres af farvede Præster og Lærere, der dog endnu trænger til Tilsyn af de hvide Missionærer.

Paa Madagaskar begyndte den protestantiske Mission i 1820; men i 1830erne udbrød der en blodig Forfølgelse, som varede i 25 Aar. Missionærerne maatte forlade Øen, og mange indfødte Kristne blev henrettede; men Hedningerne maatte sande, at »de hvide Folks Religion har det mærkelige ved sig, at jo flere man dræber, des flere bekender sig til den«. Da der omsider blev givet Religionsfrihed, fik Missionen stærk Tilgang, og dette blev endnu mere Tilfældet, da Dronningen lod sig døbe. Efter at Øen er kommet ind under Frankrig (1895), har Jesuitterne med stor Hensynsløshed arbejdet paa at bevæge de kristne Madagasser til at gaa

over til Katolicismen. Fra 1905 til 1909 havde Madagaskar en kristendomsfjendsk fransk Guvernør, der planmæssigt søgte at hindre Missionens Arbejde. Bl. a. maatte 1700 protestantiske Missionsskoler lukke. Trods alle Hindringer er Antallet af evangeliske Kristne dog gaaet fremad og udgør nu 450,000 (af en samlet Befolkning paa $3^1/_2$ Million); heraf tilhører 100,000 den norske Mission (S. 246). Katolikkernes Antal er 200,000.

Vestafrika var fra det 15de til det 18de Aarhundrede det vigtigste Udførselssted for Slavehandelen, hvorfra Millioner af Negre blev bortført til Amerika, medens endnu flere omkom i Slavekrigene og under Transporten. Under Kampen mod Slavehandelen (S. 180 Anm. 3) rejste der sig hos engelske og amerikanske Kristne en Følelse af Forpligtelse til saa vidt som muligt at afbøde Fortidens Synder ved at bringe Evangeliet til Vestafrika. I Sierra Leone og Liberia blev der oprettet særlige Kolonier for frigjorte Negerslaver. Fra de usunde Kystegne med det dræbende Klima og den (bl. a. ved den europæiske Brændevinshandel) fordærvede Befolkning er Missionen efterhaanden trængt længere ind i Landet langs de store Floder og har her vundet større Tilslutning.

Medens de franske Kolonier i Vestafrika hidtil næsten helt har været lukket for protestantisk Mission, maatte Kongostaten, som blev oprettet under den belgiske Konge Leopold II's Overhøjhed efter Stanley's epokegørende Rejse (1876—77), indrømme ubegrænset Handels- og Missionsfrihed. Men da de protestantiske Missionærer ansaa det for deres Pligt offentligt at paatale den barbariske Behandling, som blev de indfødte til Del, blev de paa mange Maader chikanerede i deres Arbejde. Efter at Kongostaten er blevet en belgisk Koloni, har baade de indfødte og det protestantiske Missionsarbejde faaet bedre Kaar. Alt i alt er der i Vestafrika (fra Senegal til Kongo) c. 300,000 protestantiske Kristne og lige saa mange katolske.

Ved Midten af det 19de Aarhundrede var Øst- og Centralafrika endnu et næsten ganske ukendt Land. Da var det, at den skotske Missionær, David Livingstone, som hidtil havde virket blandt Betschuanerne, begyndte sine storartede Opdagelsesrejser, der viste, at Centralafrika ikke, som man havde troet, var øde, menneskefomme Ørkener, men omfattede vidtstrakte Egne med rige Udviklingsmuligheder og en talrig Befolkning. Livingstones Bestræbelser gik ikke blot ud paa at opdage ukendte Egne, men ogsaa paa at bane nye Veje for Missionen og bekæmpe den arabiske Slavehandel, hvis ødelæggende Virkninger han saa ofte havde været Vidne til. Ved sin ædle Personlighed lykkedes det ham alle Vegne at vinde de indfødte, og da han var død (1873) i en Landsby i Afrikas Indre, bar hans sorte Tjenere hans Lig den uhyre lange Vej ud til Kysten, hvorfra det blev bragt til England og jordet i Westminsterabbediet. Efterretningen om Livingstones Død gav Stø-

det til, at flere skotske og engelske Missionsselskaber optog et dygtigt Arbejde ved Nyassa-Søen. Det skyldes ogsaa for en væsentlig Del Livingstones Tilskyndelse, at England energisk og med Held har arbejdet paa at hindre Slavehandelen i Østafrika.

Ogsaa Stanley's Rejser bevirkede nye Fremstød for Missionen, baade ved Kongo og i Uganda (Nord for Victoria-Søen). Endelig har Englands og Tysklands Erhvervelse af store Kolonier i Østafrika fremkaldt forskellige Missionsforetagender, som fra Kysten har søgt at trænge ind til de store Søer. I alt er der vundet over 200,000 katolske Hedningekristne og næsten lige saa mange protestantiske. Størst har Fremgangen været i Uganda, hvor Missionen havde en dygtig Banebryder i den skotske Ingeniør, Alexander Mackay.

5. Missionen blandt Muhammedanerne. I Nordafrika, som i det 7de Aarhundrede blev erobret af Araberne, hersker endnu Islam, og den begunstiges af de franske og engelske Regeringer, som derved haaber at kunne vinde deres muhammedanske Undersaatter. Ogsaa i Sudan trænger Islam videre og videre frem. Den katolske Mission har haft en ivrig Forkæmper i Kardinal Lavigerie, der var Ærkebiskop i Algier og har gjort sig fortjent ved sine Bestræbelser for at bekæmpe Slavehandelen. Udtrykt i Tal er Resultaterne af Missionen i Nordafrika endnu kun smaa: 20,000 katolske og et Par Tusinde protestantiske Kristne.

I det hele er den muhammedanske Verden i Nordafrika og Vestasien en særlig vanskelig Missionsmark. Islam (I § 17) er jo den eneste Religion, der er opstaaet efter Kristendommen og principielt nægter dens Sandhed, den eneste, der for Alvor strides med Kristendommen om Verden. Da den bringer Hedningerne Troen paa den ene Gud og det evige Liv, da den lærer Mennesker at døje Modgang med Hengivenhed i Guds Vilje, medens den kun stiller faa Krav til Selvfornægtelse (f. Eks. tillader Flerkoneri og Slaveri), og da den i Almindelighed hæver Hedningerne til et højere socialt Trin, er det ikke mærkeligt, at den har vundet saa stor en Udbredelse. Den tæller nu ikke mindre end 200 Millioner Bekendere, hvoraf $2^1/_3$ Million lever i Europa, 42 Millioner i Afrika og 157 Millioner i Asien (deraf 67 i Britisk-Indien, 35 i Nederlandsk-Indien og 8 i Kina). Alle disse Millioner af Muhammedanere oplæres til et saadant Had til Kristendommen, at den, der lader sig døbe, ikke kan være sikker paa sit Liv[1]). Dette gælder særlig, hvor Tyrkerne hersker; men selv blandt de Muhammedanere, der lever under kristelig Overhøjhed, er Overgang til Kristendommen ingenlunde altid en farefri Sag. Større Menigheder af omvendte Muhammedanere findes kun i Nederlandsk-Indien, paa Java (i et Antal af

[1]) En anset amerikansk Missionær i Syrien meddeler, at han i Løbet af en 53aarig Virksomhed har døbt 30 Muhammedanere, men alle hemmeligt, og de fleste af dem maatte forlade Landet.

20,000) og Sumatra; men i forskellige Lande er der vundet en Del enkelte Muhammedanere, deriblandt adskillige fremragende Mænd.

Arbejdet blandt Muhammedanerne har hidtil væsentlig haft en forberedende Karakter: gennem Lægemission og Skolegerning overvindes mange Fordomme, og ved Udbredelsen af Bibeloversættelser og anden kristelig Litteratur nedlægges der mange frugtbare Sædekorn[1]). Den fremadskridende Oplysning har fremkaldt en begyndende Kritik overfor Profetens umoralske Handlinger. Formentlig vil Muhammedanermissionen faa lettere Arbejdskaar efter Verdenskrigen, som jo har medført, at Palæstina og Syrien, Arabien og Mesopotamien, Armenien og Dele af Lilleasien nu er befriet fra Tyrkernes Herredømme.

6. Indien. I Indien, Kina og Japan faar Missionen sin særlige Ejendommelighed ved, at den her virker i store Riger med gamle Kulturfolk, hvad der bereder den langt større Vanskeligheder, end den møder hos Naturfolkenes faatallige og lavtstaaende Stammer. Paa den anden Side medfører den højere aandelige Udvikling, at der er flere Tilknytningspunkter for den kristelige Forkyndelse, og at det er lettere at uddanne indfødte Medarbejdere og at faa Missionsmenighederne gjort selvstændige. Det af disse tre store Riger, som Missionen kom først til, var Indien.

Ved sin store Udstrækning, sin talrige Befolkning, der tæller over 300 Millioner eller $^1/_5$ af hele Menneskeheden, sine gennemgribende Forskelligheder i Henseende til Race, Sprog og Religion er Indien en hel Verden for sig selv. I det nordvestlige Indien er Befolkningen væsentlig arisk, i den øvrige Del af Landet overvejende dravidisk, dog blandet med ariske og andre Elementer. Af Indiens Urbefolkning er der endnu nogle Millioner tilbage — lavtstaaende Bjærgfolk, hvoriblandt Santalerne i Bengalen, hos hvem den nordiske Santalmission virker (S. 239). Disse Bjærgfolk og de kasteløse er »Animister« og lever i en stadig Frygt for onde Aander, som de søger at formilde ved Trolddomskunster af forskellig Art. Paa Ceylon er der et Par Millioner Buddhister; 67 Millioner (især i Nordindien) er Muhammedanere; men den Re-

[1]) Man har ogsaa forsøgt at naa Muhammedanerne ad en Omvej: ved at vække nyt Liv i de orientalske Kirkesamfund, der i Aarhundreder har bestaaet under muhammedansk Overhøjhed, nemlig Armenierne, de nestorianske Syrere, de monofysitiske Jakobitter, Kopterne og Abessinierne (jfr. I S. 96 f.), et Arbejde, der rettere bør betegnes som Evangelisation end som Mission. Som Helhed har disse ærværdige, men forstenede Kirkesamfund ikke villet lade sig reformere; derimod er der iblandt dem oprettet 370 selvstændige evangeliske Menigheder med 130,000 Medlemmer. Størst Fremgang har dette Arbejde haft i Armenien. Ganske vist har det gentagne Gange lidt meget under frygtelige Kristenforfølgelser; men den Hjælp, som protestantiske Kristne har ydet for at afhjælpe Nøden (bl. a. ved at oprette store Børnehjem for de mange Tusinde Børn, hvis Forældre er blevet myrdede), har vundet mange Armenieres Hjerter. Under disse umenneskelige Forfølgelser har kun faa af de protestantiske Armeniere ladet sig bevæge til at træde over til Islam for derved at redde Livet.

ligion, der har de fleste Tilhængere i Indien, er Hinduismen, som $^2/_3$ af hele Befolkningen bekender sig til. Hinduismen er en polyteistisk Religion. Antallet af Guder anslaas til 330 Millioner. De Guder, som især er Genstand for Dyrkelse, er Vishnu og Siva. Tamulerne i Sydindien, hvor »Dansk Missions-Selskab« (S. 239) har sin Arbejdsmark, tilbeder Siva som den højeste Gud og besynger hans Hjælp i skønne Sange. I det øvrige Indien er Vishnu den mest yndede Gud. Han tilbedes især i sine Inkarnationer som Rama eller Krishna. Medens Myterne om Rama har en ædel Karakter, er Krishna-Myterne ofte stærkt sanselige. Foruden disse hjælpende Guder er der en Mængde onde Guder og Aander, som maa formildes ved Gaver og Ofre. I Tidernes Løb er denne Polyteisme atter og atter slaaet over i en Panteisme, der lærer, at der gives kun »et eneste uden noget andet«, nemlig Brahma, et Intetkønsord, som betegner det Livsprincip, som gennemtrænger alt, det absolutte, der selv er uden Begrænsning og uden Egenskaber. Hele den ydre Verden er kun et Skin, og de enkelte Sjæle er eet med det absolutte. Mennesket opnaar Frelsen, naar det ophører med al Handling og erkender, at »du er det« (ɔ: det absolutte). Derved fries det fra Sjælevandringen med dens stadig fortsatte Kredsløb af nye Fødsler, der er en Følge af de Gerninger, gode eller onde, som Mennesket har øvet i en tidligere Tilværelse. Eneboerens Liv i Askese og Kontemplation er derfor det ideale Liv, og de mange indiske Asketer er Genstand for dyb Ærbødighed. Hinduismen lægger megen Vægt paa ceremoniel Renhed og kræver en nøje Overholdelse af de foreskrevne Renselsesskikke; men den fordrer ikke moralsk Renhed og dadler ikke Usandhed og Usædelighed, ja, ved mange af de store Templer er der ansat prostituerede Kvinder som »Gudens Slaver«. Hinduismen mangler Forestillingen om Guds Faderkærlighed og Menneskenes Broderkærlighed, ligesom den ikke har nogen Følelse for det enkelte Menneskes evige Værdi og moralske Ansvar. I samme Retning har ogsaa Kastevæsenet virket, idet Kasteforskrifterne er traadt i Stedet for Samvittighedens personlige Domme. Kastevæsenet hviler oprindelig paa den naturlige Ulighed mellem de forskellige Racer og Samfundsklasser; men denne folkelige og borgerlige Adskillelse har efterhaanden fæstnet sig og faaet en religiøs Begrundelse. For Tiden er der et Par Tusinde forskellige Kaster, der er saa skarpt adskilte, at en Hindu ikke tør omgaas en Mand eller ægte en Kvinde, der hører til en anden Kaste. Naar en Hindu lader sig døbe, bliver han udstødt af sin Kaste og skilt fra sine nærmeste, og det vil for det meste falde ham vanskeligt at skaffe sig det fornødne Udkomme. Derfor er Kastevæsenet den vigtigste Hindring for Missionen i Indien.

Det er kun en Legende, der lader Apostlen Thomas prædike i Indien; men det er en historisk Kendsgerning, at allerede i Oldkirkens Dage naaede Kristendommen til dette Land, og da Portu-

giserne havde opdaget Søvejen til Indien (1498), traf de Menigheder af »Thomaskristne« eller »Syriske Kristne«, der hørte ind under den nestorianske Patriark (I S. 96) og havde Syrisk til Kirkesprog, gifte Præster og Nadver under begge Skikkelser. De katolske Missionærer, særlig Jesuitterne, søgte baade ved Magt og List at faa dem til at slutte sig til den romerske Kirke, hvad der til Dels ogsaa lykkedes. I vore Dage lever der i det sydvestlige Indien over 700,000 »Syriske Kristne«, hvoraf Halvdelen har sluttet sig til den romerske Kirke (»Unerede Syrere«). Blandt de øvrige har protestantiske Missionærer i det 19de Aarhundrede søgt at fremkalde en kirkelig Vækkelse, og der har nu udskilt sig en »reformeret syrisk Kirke« med 75,000 Tilhængere, der viser et voksende aandeligt Liv.

Den katolske Mission begyndte o. 1500 med Portugisernes Komme til Indien (S. 83). De første Missionærer var Franciskanere og Dominikanere; men 1542 begyndte Jesuitterne deres betydningsfulde Missionsarbejde med Frans Xavier (S. 84). Det blev kraftigt støttet af den verdslige Magt og fik hurtigt et betydeligt Omfang; katolske Forfattere taler endog om $2^1/_2$ Million (?) indiske Kristne ved Slutningen af det 17de Aarhundrede. Men den portugisiske Kolonialmagts Tilbagegang, blodige Krige og Kristenforfølgelser, langvarige Stridigheder om Forholdet til Kasteskikkene (S. 86) og Jesuiterordenens Ophævelse (S. 140) bevirkede, at den katolske Mission gik stærkt tilbage. O. 1800 var der kun $^1/_2$ Million Katolikker. I Løbet af det sidste Aarhundrede har der atter været en betydelig Fremgang, dog ikke forholdsvis saa stor som hos Protestanterne[1]). For Tiden er der 2 Millioner Katolikker i Forindien, heri medregnet 400,000 »Unerede Syrere«.

Den protestantiske Mission er 200 Aar yngre end den katolske og begyndte først 1706 med Ziegenbalgs Komme til Trankebar (S. 128). I anden Halvdel af det 18de Aarhundrede havde den en fremragende Arbejder i Christian Friedrich Schwartz, der i alle Klasser af Befolkningen vandt en Tillid og øvede en Indflydelse, som næppe nogen anden Missionær efter hans Død. 1793 skete der en ny og betydningsfuld Begyndelse, da de engelske Baptister sendte William Carey (S. 180 Anm.) som Missionær til Kalkutta. Det ostindiske Kompagnis Modstand bevirkede, at han og de senere udsendte baptistiske Missionærer tyede til den danske Koloni Sirampur, et Par Mil Nord for Kalkutta. Her oprettede de et stort Bogtrykkeri og udviste en overordentlig Energi for at lære de vigtigste indiske Sprog og skabe en kristelig Litteratur i dem. Det lykkedes ogsaa at grundlægge en hel Række Missionsstationer

[1]) I Tiaaret 1901—1911 tiltog hele Indiens Befolkning med $6^1/_2$ p. C., Katolikkerne med 25, Protestanterne med 42 p. C. Forholdet mellem de indiske Kristnes og hele Befolkningens Antal var i 1891: $^1/_{143}$, i 1901: $^1/_{111}$, i 1911: $^1/_{86}$.

i det nordlige Indien. 1830 fik Missionen et nyt Stød fremad, da den unge skotske Missionær, Alexander Duff, begyndte at anvende Skolen som Missionsmiddel for derved at faa de toneangivende Kaster i Tale. I Kalkutta oprettede Duff en højere Skole, der gennem en grundig Undervisning paa Engelsk skulde føre Indiens Ungdom ind i hele den vesterlandsk-kristelige Kultur. Denne Skole blev snart stærkt søgt og fik banebrydende Betydning for Indretningen af Skolevæsenet i Indien.

Under den store Militæropstand (1857) viste de indiske Kristne sig loyale overfor den engelske Regering. Efter at Opstanden var slaaet ned, blev det ostindiske Kompagni ophævet, og Indien blev en Del af det britiske Kejserrige. Missionens Arbejde fik herved større Frihed og mere Paaskønnelse[1]). Det engelske Herredømme har været til stor Velsignelse for Indien. Fred og Orden har fulgt efter Aarhundreders uafladelige Kampe og Blodsudgydelse. En Mængde Jærnbaner er anlagt, hvorved Handelen har taget et mægtigt Opsving. Store Overrislingsarbejder har frelst Millioner af Mennesker fra Hungersnød. Uhyre Summer anvendes paa Folkeoplysningen. Paa dette Omraade staar de Kristne langt over Hinduerne og Muhammedanerne. Alle Skoler, ogsaa de af Missionen oprettede, faar offentlig Understøttelse, naar de blot opfylder de foreskrevne Betingelser med Hensyn til Eksamensfordringer.

I Løbet af det sidste halve Aarhundrede er den protestantiske Mission gaaet stærkt fremad, og der er nu i Indien over 2,000 (mandlige) protestantiske Missionærer og lige saa mange indfødte Præster. Antallet af indfødte protestantiske Kristne har nu naaet $1^1/_2$ Million, hvoraf over Halvdelen lever i Sydindien, hvor Missionen jo ogsaa gaar længst tilbage.

De fleste Kristne hører til de lavtstaaende Bjærgfolk (S. 260), til de lavere Kaster eller de kasteløse (»Pariaerne«, som i alt tæller ikke mindre end 50 Millioner). Hos de kristne Missionærer har disse ulykkelige mødt en varm Interesse og en Hjælpsomhed, som de ikke tidligere har truffet indenfor Hindusamfundet. I vid Udstrækning har Missionen — særlig naar der herskede Hungersnød i Landet — skaffet de sultne Spise, de syge Pleje, Børnene Undervisning, de erhvervsløse Arbejde. Adskillige Steder har den ved Landbrugskolonier, Trykkerier, Væverier, Teglværker og andre industrielle Foretagender søgt at beskæftige dem, der var blevet udstødt af deres Kaste, fordi de havde ladet sig døbe. Blandt de undertrykte Samfundsklasser er der for Tiden Tusinder, som ønsker at optages i den kristne Kirke, bl. a. for at komme til at leve en mere menneskeværdig Tilværelse; men da der er alt for faa Missionærer til dette stærkt udvidede Arbejde, og da Bevæggrundene til at søge

[1]) Allerede 1871 udtalte Regeringen officielt sin Anerkendelse af »Missionærernes selvfornægtende Arbejde«, der havde givet de indfødte »ny Livskraft og gjort dem til bedre Mennesker og bedre Borgere«.

Optagelse i Kirken ofte er stærkt blandede, er de protestantiske Missionærer gennemgaaende varsomme overfor disse Massebevægelser. De, der skal døbes, maa først gennemgaa en Prøvetid (ligesom Oldkirkens Katekumener, I S. 68), og efter Dåaben maa de vedblivende modtage kristelig Undervisning tillige med deres Hustruer og Børn. Virkningerne af hundrede Slægtleds Hedenskab udslettes selvfølgelig ikke i eet Øjeblik, og Missionærerne maa arbejde ihærdigt for at lære de tidligere Pariaer at overvinde dybt indgroede Laster som Usædelighed og Usandfærdighed. Men selv blandt de indiske Kristne, der kommer fra de allerlaveste Samfundslag, findes der Mennesker, hvis Liv aflægger et tydeligt Vidnesbyrd om Jesu Evangeliums nyskabende Magt. Ved Troen paa Frelseren frigøres de for den tidligere Frygt for de onde Aander, og mange af dem viser Oprigtigheden af deres Tro ved deres Villighed til at døje ondt fra de hedenske Kastefolks Side, ved deres Mod til at pleje de syge i Koleratiden og deres offervillige Gavmildhed, der er saa meget større, som de gennemgaaende er meget fattige. Børn af kasteløse kristne Forældre har taget Universitetseksaminer, og Kristne, der har været Pariaer, har opnaaet Ansættelse i Regeringens Tjeneste som Dommere, Herredsfogeder, Politiassistenter o. lign. Den stærke Tilgang, som Missionen har haft blandt de kasteløse, har i lang Tid bidraget til at gøre den lidet anset i det egentlige Hindusamfund; men i de sidste Aar er denne Anskuelsesundervisning om Evangeliets frelsende og oprejsende Magt begyndt at vække stor Opmærksomhed og adskillig Uro blandt oplyste Hinduer. Ja, der er endog fra disse Kredse paabegyndt en »Mission blandt de undertrykte Klasser«, med den Begrundelse, at »hvis ikke alle kasteløse skal indsamles i Kristendommens Fold, er det paa høje Tid, at Hinduerne skynder sig at frelse dem«. Tiden vil vise, om disse Forsøg paa at modarbejde den kristne Mission ved at efterligne den vil lykkes bedre end de beslægtede Anstrengelser, hvormed Kejser Julian i sin Tid forgæves søgte at hindre »Galilæerens« Sejr (I S. 75 f.).

Blandt de dannede Hinduer er der mange, hvis Hjerter er vundne for Kristendommen, men som mangler Mod til at lade sig døbe, hvorved de vil blive udstødt af deres Kaste. Dog har der ogsaa indenfor de højere Kaster været adskillige Mænd og Kvinder, der er gaaet over og i Ord og Gerning har virket for Kristendommen. Saaledes har Braminenken Pandita Ramabai gjort sig meget fortjent ved sit energiske Arbejde blandt Enker og forældreløse Pigebørn. Overhovedet er Missionen blandt Kvinderne en meget betydningsfuld Side af Arbejdet i Indien, saa meget mere, som det er Hjemmene, og særlig Kvinderne med deres Uvidenhed og Konservatisme, der er den stærkeste Støtte for de gamle hedenske Traditioner og Ceremonier. I de senere Aar har der dog,

navnlig blandt Kvinderne fra de højere Klasser, været en voksende Længsel efter større Oplysning.

I det hele viser Kristendommens Indflydelse i Indien sig ikke blot direkte i det hurtigt voksende Antal af Kristne, men ogsaa indirekte derved, at der indføres nye religiøse og moralske Forestillinger, der mærkes langt ud over den kristne Kirkes Grænser. I den Retning virker ikke blot de af Missionen oprettede Kollegier og Studenterhjem, der ogsaa søges af mange dannede Hinduer, men ogsaa Regeringsskolerne, selv om de principielt er neutrale i religiøs Henseende og ikke meddeler nogen Religionsundervisning; thi ogsaa Undervisningen i de almindelige Skolefag og Læsningen af Forfattere som Shakespeare, Milton og Carlyle bidrager til at undergrave det overleverede Hedenskab og indføre nye religiøse Forestillinger. Andre Vidnesbyrd om Kristendommens Indflydelse er de forskellige Forsøg, man i den nyeste Tid har gjort paa at reformere Hinduismen[1]) ved at erstatte Afgudsdyrkelsen med Monoteismen og den kristne Moral, og at efterligne Kristendommen ved at oprette Hospitaler, Børnehjem og Skoler og at tage Litteraturen og Pressen i den religiøse Agitations Tjeneste. — I de sidste Aar har der i Indien været en voksende national Bevægelse, og Modstanden mod det engelske Regimente er tiltaget meget, uagtet det engelske Parlament har vedtaget en Lov, som betegner et væsentligt Fremskridt i Retning af at give Indien Selvstyre.

[1]) Den mest kristendomsvenlige af disse Reformbevægelser er Brahma-Samaj, som har haft en Række betydelige Førere, men kun faa Tilhængere. Fra denne Retning er den fejrede Digter, Rabindranath Tagore udgaaet. Udpræget kristendomsfjendtlig er derimod »Det teosofiske Samfund«, som blev grundlagt af to tvivlsomme Personligheder, den amerikanske Oberst Olcott, der senere blev Buddhist, og den russiske Madame Blavatsky, der senere blev afsløret som Bedrager. Større Udbredelse fik Bevægelsen ved Mrs. Annie Besant, en højtbegavet, ekscentrisk Dame, som havde været gift med en engelsk Præst, men blev skilt fra sin Mand og derpaa blev en fanatisk Ateist og Materialist. Senere sluttede hun sig til Teosofien, rejste til Indien, hvor hun holdt Foredrag til Forsvar for Hinduismen og hævdede, at kun i Indien fandtes den højere religiøse Sandhed og de højere oversanselige Kræfter, medens det kristne Europa var nedsunket i en kras Materialisme. Til Støtte for Hinduismen grundede hun et Hindu College i Benares, og en ung Hindu fra Madras gav hun ud for at være Vishnu's sidste Aabenbaring og tillige den tilbagekommende Kristus.

Ligesom Spiritismen og »Christian Science« (S. 194 Anm.) er Teosofien en Reaktion imod Materialismen. Selve Ordet »Teosofi« betyder »Visdom om Gud«, og Teosofien mener (ligesom den oldkirkelige Gnosticisme, I § 8, 1) at kunne bringe en sikker Viden om alle Spørgsmaal vedrørende Gud og Verden. Almengyldig Videnskab er Teosofien ikke, da den ikke holder sig til de rent erfaringsmæssige Kendsgerninger; men den er heller ikke Religion i egentlig Forstand, da den ikke bringer noget personligt Forhold til en personlig Gud. Det er en spekulativ Verdensanskuelse, hvorefter Mennesket skal forløse sig selv ved mere og mere at aandeliggøres, indtil den rensede Sjæl til sidst forenes med det upersonlige og bestemmelsesløse absolutte. Det er Brahmanismens Opfattelse af Gud og Verden (S. 261), der ligger til Grund for Teosofien.

Hos de indiske Kristne mærkes der en voksende Selvstændighedsfølelse overfor de fremmede Missionærer, som herved faar en (ikke altid overflødig) Paamindelse om, at deres Opgave ikke er at herske, men at tjene, og at Missionens sidste Maal jo ikke er at paatvinge Indien vesterlandske Forestillinger og Skikke, men at grunde en selvstændig (selvunderholdende, selvstyrende og selvudbredende) indisk Kirke.

I Bagindien har den protestantiske Mission en lovende Arbejdsmark blandt Karenerne i engelsk Birma (over 100,000 Kristne). I det uafhængige Kongerige Siam har Missionen vundet 20,000 Kristne. Fransk Indokina har været lukket for protestantisk Mission. Derimod har den katolske Mission arbejdet her i flere Aarhundreder og tæller over 900,000 Kristne. Mange katolske Missionærer er her blevet myrdede, hvad der undertiden er blevet fremkaldt ved, at de har blandet sig i Politikken og virket for Udvidelsen af Frankrigs Magt.

I Nederlandsk-Indien har Hollænderne et Kolonirige, der er over 50 Gange saa stort som Moderlandet, med en Befolkning paa 38 Millioner, som for største Delen er Muhammedanere. Allerede i det 17de Aarhundrede begyndte der her et gennemgaaende meget overfladisk protestantisk Missionsarbejde (S. 115). I det 19de Aarhundrede har dygtige hollandske og tyske Missionærer bragt Arbejdet ind i et bedre Spor, og nu er der over 650,000 evangeliske Kristne, flest paa Celebes og Sumatra, hvor der er velordnede Menigheder med indfødte Præster og Lærere. Den katolske Mission i nederlandsk Indien er ret ubetydelig (35,000). Derimod er der paa Filippinerne, som i mere end 300 Aar har været spansk Besiddelse, 7 Millioner Katolikker af en Befolkning paa $8^1/_4$ Million. Efter at Amerikanerne har faaet Herredømmet (1898), er man fra protestantisk Side begyndt baade at evangelisere blandt den katolske Befolkning og at missionere blandt de Hedninger og Muhammedanere, der findes paa Øerne.

7. Kina. Ligesom Indien har Kina en Befolkning paa ikke mindre end 300 Millioner (foruden 20 Millioner i Bilandene). Medens Inderne er et dybt religiøst Folk, er Kinesernes hele Tankegang udpræget jordbunden og irreligiøs. Kineserne bør ikke (som det ofte sker) betegnes som Buddhister, men som Konfucianere eller som Tilhængere af Forfædredyrkelsen. Konfucius (eller Kong-tse, som han egentlig hed), der levede o. 500 f. Kr., var ikke Religionsstifter, men Moralprædikant. Ganske vist beholdt han med sin konservative Natur den gamle Forfædredyrkelse; men den moralske og sociale Interesse var langt mere fremtrædende hos ham end den religiøse. Særlig indskærpede han den ubetingede Pietet, som Børn skal vise overfor deres Forældre, og Undersaatter overfor deres Hersker. Denne Opfattelse er trængt almindelig igennem. Hele Samfundslivet i Kina er opbygget paa Pietetens faste Grundvold, lige-

som Dyrkelsen af Forfædrenes Aander er Midtpunktet i den kinesiske Religiøsitet. I det første Aarhundrede efter Kristus begyndte Buddhismen (S. 270) at vinde Indgang i Kina. Nutidens Kinesere lever — i det mindste delvis — efter Kong-tses Morallære, ofrer til Forfædrenes Aander, og naar de er døde, bliver der læst Sjælemesser over dem af en buddhistisk Præst.

Kristendommen kom til Kina i det 7de Aarhundrede ved Nestorianerne (I S. 96), i det 13de ved Tiggermunkene (I S. 150 Anm.); men i det 14de Aarhundrede blev de Kristne forjagne. Den utrættelige Banebryder for den nyere katolske Mission, Frans Xavier (S. 84), vilde ogsaa trænge ind i Kina, men døde udenfor Kanton (1552). Snart efter lykkedes det Ricci og andre Jesuitter at komme ind i Landet (S. 86), opnaa Kejserens Yndest og vinde adskillige Tusinde Tilhængere. Men deres vidtgaaende Lempelse efter Forfædredyrkelsen gav Anledning til bitre Stridigheder og blev til sidst fordømt af Paven, og i det 18de Aarhundrede og Begyndelsen af det 19de kom det til blodige Forfølgelser, hvor mange Kristne blev Martyrer, og mange faldt fra. I det sidste halve Aarhundrede er den katolske Mission igen gaaet fremad, bl. a. fordi Missionærerne — støttet til de franske Konsuler — ofte har blandet sig i den kinesiske Retspleje til Fordel for deres Tilhængere; men dette kan nu ikke mere finde Sted saaledes som tidligere.

Den protestantiske Mission begyndte 1807 med Englænderen Robert Morrison. Da Kina endnu ikke var aabnet for Udlændinge, maatte han nøjes med i al Hemmelighed at opholde sig i Kanton, lære Sproget, udarbejde en kinesisk Ordbog og Sproglære samt oversætte Bibelen. Først da England og Frankrig ved Midten af Aarhundredet havde tvunget Kina til at aabne en Række Havne for de fremmede, kunde Missionsarbejdet egentlig begynde. Der viste sig da at være store Hindringer at overvinde: det vanskelige Sprog, Befolkningens materialistiske Tankegang, Forfædredyrkelsen og Hadet til »de fremmede Djævle«, der havde faaet ny Næring ved Krigene med Vestmagterne. Som et Middel til at overvinde Kinesernes Fordomme og Fremmedhad har man i vid Udstrækning anvendt Lægemission. Blandt de over 100 Missionsselskaber, som efterhaanden har optaget et Arbejde i Kina, har intet faaet saa stor Betydning som Kina-Indlands Missionen, der blev stiftet af Lægen Hudson Taylor (S. 182 Anm. 2). Den har nu over 1,000 Missionsarbejdere i sin Tjeneste (deraf 600 Kvinder), og i Løbet af 50 Aars Virksomhed har den døbt over 50,000 Kinesere.

Da Missionærerne er trængt længere ind i Landet end andre Udlændinge, har Fremmedhadet i første Række vendt sig imod dem. Saaledes kom den fremmedfjendtlige »Bokserbevægelse« i Aaret 1900 til at koste 134 protestantiske og 54 katolske Missionærer Livet foruden mange Tusinde indfødte Kristne. Til Forskel fra den katolske Mission har den protestantiske ikke villet modtage Sone-

penge for de myrdede Missionærer, og dette har vistnok været en af Aarsagerne til den betydelige Fremgang, den har haft i den følgende Tid. For Øjeblikket er der o. $^2/_3$ Million protestantiske Kristne i Kina og $1^1/_3$ Million Katolikker. Disse sidste hører overvejende til den fattige Landbefolkning, og katolske Missionærer klager over, at Katolicismen ikke øver nogen Indflydelse paa de højere Samfundsklasser og den offentlige Mening, og at der er Fare for, at den med Tiden skal blive overfløjet af Protestantismen, saaledes som det allerede er sket i Japan.

Japans Sejre over Kina og Rusland fik de ledende Mænd i Kina til at indse, hvor meget der trængtes til grundige Reformer, og det hidtil saa stokkonservative Land begyndte at omdanne sin Regeringsform og Retspleje, Krigsvæsen og Industri, Skolevæsen og Videnskab efter moderne Mønstre. 1911 udbrød der en Revolution, hvorved Mantshudynastiet blev styrtet, og Kina blev en Republik. I de sidste Aar har der hersket kaotiske Tilstande i Kina: Borgerkrig mellem Norden og Syden, Røverbander, som plyndrer og myrder, frygtelige Oversvømmelser af de store Floder, ødelæggende epidemiske Sygdomme og Hungersnød, som rammer o. 50 Millioner Mennesker. Disse vanskelige Forhold i Forening med de andre Stormagters Optagethed af Verdenskrigen har Japan udnyttet til med alle Midler at gøre sig Kina afhængigt, baade politisk og økonomisk.

Det nye Kinas Mænd, hvoriblandt der findes et forholdsvis stort Antal protestantiske Kristne, har vedblivende virket for tidssvarende Reformer, særlig af Undervisningsvæsenet, og Missionærerne betragtes her som dygtige og uselviske Læremestre. Derfor har man ogsaa ved Sammenslutning mellem forskellige Missioner søgt at oprette kristelige Universiteter og andre højere Undervisningsanstalter. I det hele er der i Kina en voksende Modtagelighed for Jesu Evangelium som et Middel til at bringe den moralske Genfødelse, som man i stigende Grad føler, at det kinesiske Folk trænger til.

De Forskelligheder med Hensyn til Lære og Kirkeforfatning, der skiller de vesterlandske Kirkesamfund, forekommer de nøgterne, praktisk anlagte Kinesere at være uden synderlig Betydning, og der er derfor blandt de kinesiske Kristne en voksende Bevægelse i Retning af Sammenslutning med det Maal for Øje at danne een selvstændig kinesisk Kirke. Hvor tiltalende disse Bestræbelser for kirkelig Enhed og Selvstændighed end er, lader det sig dog ikke nægte, at der i Kina som i Japan paa Grund af Østasiaternes ejendommelige Folkekarakter kan være Fare for, at den kristelige Forløsningsreligion kan blive omdannet til en rationalistisk Morallære.

Af Kinas Bilande er Mantshuriet en lovende Missionsmark. Her virker Dansk Missions-Selskab (S. 239) i broderligt Fællesskab

med skotske og irske Presbyterianere (25,000 Kristne). I Mongoliet er den protestantiske Mission i sin allerførste Begyndelse, medens Katolikkerne har 70,000 døbte. I Tibet (med $6^1/_2$ Million Indbyggere) har det endnu ikke været muligt for Missionærerne at faa Indgang; men ved Grænserne af dette lukkede Land er der anlagt Missionsstationer, hvor der er udført et forberedende Arbejde. Missionærerne har lært Sproget, oversat Bibelen og vundet enkelte Tibetanere.

8. Japan. I Japan blev Kristendommen først forkyndt af Frans Xavier (1549. S. 84). Det lykkedes ham at døbe adskillige, ganske vist uden nogen grundig Forberedelse, da han ikke forstod Landets Sprog. Allerede efter 2 Aars Virksomhed forlod han Japan; men andre Jesuitter fortsatte, hvad han havde begyndt. De Lensfyrster, som de havde vundet, fik de til at tvinge deres undergivne til at lade sig døbe, og i Slutningen af det 16de Aarhundrede talte den jesuitiske Mission flere Hundrede Tusinde døbte. Da udbrød der en frygtelig Forfølgelse (S. 85 f.), hvorefter det syntes, som om Kristendommen var fuldstændig udryddet. Først efter Midten af det 19de Aarhundrede, da Japan blev tvunget til at aabne nogle Havne for Udlændingene, kunde Katolikkerne genoptage deres Missionsvirksomhed. Det viste sig da, at der endnu var adskillige Tusinde Efterkommere af de gamle japanesiske Kristne, som hemmeligt havde fastholdt deres Tro. Uagtet de katolske Missionærer i det sidste halve Aarhundrede har arbejdet med Iver, har deres Fremgang ikke været saa stor som Protestanternes. Japaneserne har jo faaet den moderne Kultur fra protestantiske Stater, især Nordamerika, og den protestantiske Kristendomsopfattelse stemmer bedre med deres stærke Uafhængighedsfølelse end den katolske Autoritetsreligion.

De første protestantiske Missionærer kom til Japan fra Amerika i Aaret 1859. De maatte nøjes med at virke som Lærere i Engelsk; offentlig Prædiken kunde ikke finde Sted, førend det gamle Forbud mod Kristendommen var ophævet (1873). Med den nye konstitutionelle Forfatning blev der givet fuld Religionsfrihed (1889), og Japanesernes rastløse Higen efter at tilegne sig alle Sider af den vesterlandske Kultur førte mange til ogsaa at antage Vesterlændernes Religion. Men i 90erne indtraadte der en Standsning i Missionens hurtige Fremgang. Det religiøse Spørgsmaal traadte i Baggrunden for de politiske og økonomiske Interesser, saa meget mere som Folkekarakteren er praktisk udadvendt, materialistisk og rationalistisk. Man indsaa, at det var muligt at antage den europæiske Kultur uden Kristendommen. Paa samme Tid var der adskillige, som slog til Lyd for en »japanesisk Kristendom«, ɔ: en rationalistisk Gudfaderreligion, hvor Hovedvægten blev lagt paa Moralen, og hvor Kristus kun betragtedes som en stor Lærer ligesom Buddha og Konfucius.

I Begyndelsen af det 20de Aarhundrede har Forholdene igen bedret sig. Der mærkes atter en voksende Interesse for religiøse Spørgsmaal. Den religionsløse Moralundervisning har tydeligt vist sin Utilstrækkelighed, og selv ikke-kristne Statsmænd har anbefalet Kristendommen som Grundlag for en sund og kraftig Moral. Der er nu over 100,000 protestantiske Kristne, 75,000 romersk-katolske og 35,000 græsk-katolske. Medens Katolikkerne væsentlig hører til de lavere Samfundsklasser, er der blandt de protestantiske Kristne mange ansete Mænd i fremskudte Stillinger, Parlamentsmedlemmer, Universitetsprofessorer og Officerer. Kristendommens Indflydelse mærkes langt udenfor det lille Antal af Kristne, saaledes i de Lærebøger i Moral, der er indført i Statsskolerne, i den højere Værdsættelse af Kvinden og Ægteskabet, i sociale Reformer og humane Foranstaltninger, f. Eks. paa Fængselsvæsenets Omraade. Men selv om det er et smukt Resultat, der er vundet i saa kort Tid, er det jo endnu kun en Begyndelse, der er gjort til at kristne de 52 Millioner Japanesere. I de dannede Klasser har den moderne Vantro stor Udbredelse, og blandt den jævne Befolkning, særlig paa Landet, hersker endnu det shintoistiske og buddhistiske Hedenskab.

Shintoismen er Japans nationale Religion, en Forening af Naturdyrkelse og Forfædredyrkelse. Den indskærper ubetinget Lydighed mod Kejseren, der antages at nedstamme fra Solgudinden. Shintoismen er en meget fattig Religion; men den har øvet stor Indflydelse som Grundlag for den højt udviklede japanesiske Patriotisme. Den stærke nationale Selvfølelse efter den sejrrige Krig med Rusland er ogsaa kommet den nationale Religion til gode. Selv om Staten formelt er religionsløs, støtter Regeringen faktisk Shintoismen, under Paaskud af at fremme den nationale Tænkemaade. I Skolerne indprænтes Dogmet om Kejserhusets guddommelige Afstamning, og hver Maaned skal Skolebørnene aflægge Besøg i et Shintotempel. Naar de Kristne ikke vil være med til dette, anklages de for Mangel paa Fædrelandskærlighed, den største Synd i en Japanesers Øjne. Det er i det hele en hyppig Indvending mod Kristendommen, at den stiller Gud over Kejseren.

Fra Kina har Japaneserne overtaget baade Kong-tse's Morallære (S. 266), som de højere Stænder bekender sig til, og Buddhismen, som er blevet det jævne Folks Religion. Buddha, som levede i det nordlige Forindien o. 500 f. Kr., forkyndte en ateistisk Filosofi, hvorefter Mennesket skulde forløse sig selv ved at udslukke det Begær, der binder det til Livet; men den senere »Buddhisme«, der er blevet Folkereligion i Mellem- og Østasien, er en polyteistisk Afgudsdyrkelse med en Mangfoldighed af Gudebilleder og Relikvier, Templer, Præster og kirkelige Ceremonier. Ogsaa Buddhismen har i de sidste Aar oplevet et Opsving, som bl. a. viser sig i, at der opføres nye Templer. Paa mange Maader søger den at efterligne Kristendommen. Saaledes har den

indført Søndagsgudstjeneste med Prædiken, Søndagsskoler og Ynglingeforeninger, Asyler og Vajsenhuse, Husbesøg og Traktatuddeling, og i den buddhistiske Forkyndelse møder man ofte kristelige Tanker.

Alt i alt er de religiøse Forhold i Japan mere brogede end i noget andet Land. De forskellige Religioner findes ikke blot ved Siden af hinanden, men ogsaa forbundne med hinanden. Denne Tilbøjelighed til Religionsblanderi (»Synkretisme«, jfr. I S. 7. 53) i Forening med Folkets rationaliserende Aandsretning og den yderliggaaende Nationalisme er de særlige Vanskeligheder, som Missionen i Japan staar overfor.

Den lidenskabelige, vulkanske Folkekarakter gør det sandsynligt, at Japans religiøse Udvikling vil kunne bringe Overraskelser af forskellig Art. Paa den anden Side er der Grund til at formode, at naar Kristendommen først er trængt igennem, vil de praktiske Østasiatere i Fremtiden komme til at give deres ejendommelige Bidrag til Kirkens Historie ved at udvikle en Viljens og Handlingens Kristendom, medens den gamle græske Kirke jo især har betonet Erkendelsessiden og de germanske Kirkesamfund Følelsessiden af Kristendommen.

I Aaret 1910 blev **Korea** annekteret af Japan. Allerede i Slutningen af det 18de Aarhundrede, da Korea endnu var et lukket Land, begyndte den katolske Mission, som flere Gange har været Genstand for Forfølgelse. Den protestantiske Mission begyndte først i 1884, efterat Korea havde maattet aabne sine Havne for Forbindelsen med Udlandet. Lægemissionen banede Vejen for Evangeliet, og dette har i Korea fundet en ualmindelig gunstig Jordbund. De kristne Koreanere skildres som ivrige til at bede og læse i Bibelen og virksomme for at udbrede deres Tro. Menighederne underholder sig selv, opfører deres egne Kirker og lønner deres egne Præster. De nye japanesiske Magthavere har behandlet Koreanerne med stor Strenghed, og af Frygt for, at den koreanske Kirke skulde være et Arnested for oprørske Planer, har de beredt Missionsarbejdet forskellige Vanskeligheder, bl. a. ved at forbyde al Religionsundervisning i Skolerne, ogsaa i Missionens Skoler. Under disse og andre Vanskeligheder fra de japanesiske Myndigheders Side har Kristendommen dog ikke mistet sin Tiltrækningskraft, og der er nu 250,000 protestantiske Kristne (efter blot en Menneskealders Arbejde) og 80,000 Katolikker.

9. Israelsmissionen. Jøderne, som ved Aar 1700 kun udgjorde $1^1/_2$ Million, tæller nu over 13 Millioner, hvoraf Halvdelen lever i Rusland og Polen. I Polens Hovedstad Warszawa er hvert tredje Menneske Jøde. En Mængde Jøder er i den nyeste Tid udvandret til Nordamerika, og New York er nu den By i Verden, der har de fleste Jøder (1 Million). I Østeuropa har Jøderne i Aarhundreder levet et strengt afsondret Liv og har derfor gennemgaaende været

udpræget konservative, Tilhængere enten af den ortodokse Talmudisme (I S. 30) eller af den mystiske »Chasidisme«. I Vesteuropa er de derimod efterhaanden blevet ligestillede med den øvrige Befolkning og stærkt paavirkede af deres ikke-jødiske Omgivelser. I religiøs Henseende er de vesteuropæiske Jøder for en stor Del Fritænkere eller Tilhængere af en »Reformjødedom«, der har opgivet Overholdelsen af de mest besværlige af Lovens og Overleveringens Bud (f. Eks. Sabbats- og Spiselovene), og i Stedet for den gamle Synagogetjeneste indført en reformeret Gudstjeneste i et »Tempel« med Prædiken og Korsang paa Landets Sprog.

Under Verdenskrigen, i hvilken Jøderne har deltaget med Tapperhed, er deres Selvfølelse og Indflydelse vokset, og dette har atter gjort Jødehadet større. Baade i Mellem- og Østeuropa findes der en stærk »antisemitisk« Bevægelse, som ikke blot skyldes Uviljen over Jødernes virkelige Forsyndelser, men ogsaa Misundelsen over deres Dygtighed og Rigdom, og i sidste Grund selve Racemodsætningen. Denne Antisemitisme har atter givet den jødiske »Zionisme« Vind i Sejlene. Zionismen er ikke en religiøs, men en national Bevægelse, hvis Maal er at skaffe Jøderne et retslig sikret Hjemsted i Palæstina. Dette synes nu ikke længere at være en Umulighed, efter at Palæstina under Verdenskrigen er bleven frigjort fra Tyrkernes Overhøjhed, og England har overtaget Mandatet med det udtrykkelige Løfte at oprette et nationalt Hjemsted for det jødiske Folk, dog med fuld Anerkendelse af de ikke-jødiske Samfunds borgerlige og religiøse Rettigheder. Store Vanskeligheder staar dog endnu tilbage. Palæstina er for lille et Land til at rumme Jordens 13 Millioner Jøder, og disse er jo ingenlunde alle villige til at udvandre, særlig ikke de velhavende vesteuropæiske Jøder. Fra 1880 til 1920 er den jødiske Befolkning i Palæstina steget fra 35,000 til 100,000; men der er 5 Gange saa mange Arabere i Landet, og disse — ligesom ogsaa den kristne Befolkning — er naturlige Modstandere af den af Zionisterne ønskede Jødestat. Hvilken Betydning Zionismen vil kunne faa for Israelsmissionen, lader sig endnu ikke afgøre. Hidtil har de zionistiske Jøder vist sig i særlig Grad uimodtagelige for Evangeliet.

Overhovedet har Jøderne til alle Tider været en særlig vanskelig Missionsmark, bl. a. paa Grund af det Had til de Kristne, der er en naturlig Følge af de Forfølgelser, som de i Aarhundreder har været Genstand for. Det var egentlig først Pietismen, der slog til Lyd for Kristenhedens Forpligtelse til at forkynde Evangeliet for Jøderne (S. 121). I Halle blev der oprettet et Institutum Judaicum, der uddannede og udsendte Israelsmissionærer[1]);

[1]) Den betydeligste af disse, ja vel den mest fremragende Israelsmissionær siden Apostlenes Dage, var Stephan Schultz. Han var en ualmindelig vindende Personlighed, slagfærdig i Samtaler og et sjældent Sprogtalent. Han gennemvandrede Europa paa Kryds og Tværs foruden store Dele af Lilleasien, Syrien, Palæstina og Ægypten.

men i den rationalistiske Tid gik det tilbage med dette Institut, og i Slutningen af det 18de Aarhundrede blev det ophævet. Paa samme Tid begyndte Missionskærligheden at vaagne i England, og 1809 blev der i London oprettet et Jødemissions-Selskab, der endnu er det største i sin Art. For Tiden har det o. 200 Missionærer[1]). Senere er der grundet lignende Missionsselskaber i andre Lande, ogsaa i Danmark. I Løbet af det 19de Aarhundrede er der døbt over 200,000 Jøder; men kun en Del af dem er vundet gennem Israelsmissionens Arbejde. I Østen er det især det politiske Tryk, i Vesten de »blandede Ægteskaber«, der har bevirket, at mange Jøder har ladet sig døbe.

10. Missionens Resultater. Den foregaaende Oversigt (S. 250—273) har vist, hvorledes Jesu Disciple med stadig voksende Iver har arbejdet paa at bringe Evangeliet ud til alle Jordens Folkeslag. Vel er der 50 Millioner Mennesker i det indre af Afrika (ɔ: $^1/_3$ af hele Afrikas Befolkning) og uhyre Landstrækninger i Asien, som Missionen endnu ikke er naaet til (Afghanistan, Belutshistan, Bukhara, Russisk Turkestan, Mongoliet, Tibet og største Delen af Arabien). Ja, selv i Lande, hvor Missionen har faaet Indgang og adskillig Tilslutning, er der vidtstrakte Egne, der er helt uberørte af Kristendommen, saaledes baade i Indien, Kina og Japan. Alt i alt er der endnu 1000 Millioner Hedninger, Muhammedanere og Jøder overfor 600 Millioner Kristne; men gennem Missionens Arbejde ændres Forholdstallet langsomt, men sikkert til Fordel for Kristendommen[2]). Missionens Historie har fuldstændig modbevist den Paastand, at nogle ikkekristne Folkeslag skulde staa saa højt, at Kristendommen intet værdifuldt havde at bringe dem, og at andre skulde staa saa lavt, at det ikke skulde være muligt at gøre dem Kristendommen forstaaelig. Tværtimod har det vist sig, at Mennesker af alle Racer og Folkeslag, Kulturtrin og Temperamenter har formaaet at finde den højeste Livsværdi i det enfoldige Evangelium, at Gud er vor Fader og Jesus vor Herre, og at vi er hinandens Brødre. Derfor vil det ud fra Kristendommens hidtidige Historie ikke kunne anses for at være urimeligt, hvad der er den kristne Menigheds urokkelige Tro[3]), at den Tid engang vil komme — om end maaske først i en fjern Fremtid —

---

[1]) Blandt dets Udsendinge var Sønderjyden Hans Nikolaisen, der begyndte det protestantiske Missionsarbejde i Jerusalem (1826). [2]) S. 191 L. 3—6. S. 262 Anm. S. 267 L. 7 f. n. S. 274 Anm. 2. [3]) Mt. 28, 18-20.

da Kristendommen vil være udbredt over hele Jorden, og »alle Folkene« vil bekende sig som Jesu Disciple.

11. Verdenskrigen og Missionen. Heller ikke Verdenskrigen har formaaet at standse Verdensmissionen, om den end har beredt den store Vanskeligheder. Det har ikke været let at skaffe og forsende de fornødne Pengemidler; men endnu større end Pengevanskelighederne har Arbejdervanskelighederne været. Mange Missionærer og Missionselever blev indkaldt under Fanerne; andre meldte sig frivilligt som Feltpræster, Læger eller Sygeplejersker. Flere faldt i Kampen, andre blev saarede eller tagne til Fange. De tyske Missionærer i de engelske Kolonier og i de af de allierede erobrede tyske Kolonier blev internerede og senere deporterede. Nye Missionærer kunde ikke sendes ud, og ældre Missionærer kunde ikke sendes hjem paa Orlov. Ude paa Missionsmarkerne er det dog gaaet langt bedre med Arbejdet, end mange havde ventet. Den »hellige Krig«, som den tyrkiske Sultan proklamerede mod Islams Fjender (England, Frankrig og Rusland), blev lykkeligvis en Fiasko[1]). Kun gik det som saa ofte før ud over de gamle østerlandske Kirker, især Armenierne, der i Hundredtusindvis blev myrdede af Kurdere og Tyrker eller forjagne fra deres Hjem. I øvrigt har Frygten for, at Forargelsen over denne Krig mellem »kristne Stater« skulde umuliggøre Missionen, vist sig ubegrundet. De hedenske Folkeslag har ikke været indskrænkede eller illoyale nok til at give Kristendommen Skylden for denne Krig; de har tværtimod indset, at den har sin Aarsag i, at Folkene i Europa har for lidt Kristendom. Under Missionærernes Fraværelse har den indfødte Kirke paa Missionsmarken staaet sin Prøve; den har ikke blot bestaaet i de vanskelige Krigsaar, men er ogsaa gaaet frem i Antal[2]) og Styrke, i Selvstændighed og Indflydelse. Til Trods for Dyrtiden er et større Antal Menigheder blevet selvunderholdende. Den tiltagende Selvstændighedsfølelse bevirker, at Missionsselskaberne i højere Grad end hidtil maa gøre de indfødte Menigheder meddelagtige baade i Arbejdet og i Ledelsen. Mere og mere vil Tyngdepunktet fra den hjemlige Missionsbestyrelse blive flyttet ud paa Missionsmarken. Dette maa betragtes som en sund og glædelig Udvikling, selv om det kan volde adskillige Overgangsvanskeligheder.

[1]) Derimod har Tysklands mest ansete nulevende Missionslærde (Professor Richter) i 1919 udtalt sin Beklagelse over, at det »desværre« ikke lykkedes Ungtyrkerne at rejse »den hellige Krig« »og dermed at opflamme alle muhammedanske Folkeslag til fælles Modstand mod Ententen«. — En Gennemførelse af denne Plan vilde have medført, at de Kristne i alle de muhammedanske Lande var blevet myrdede ligesom Armenierne; men den tyske Missionslærde synes i sin nationale Iver at have tænkt mindre paa dette end paa den Hjælp, som en Rejsning af alle Muhammedanere vilde have været for Tyskland.

[2]) F. Eks. i Kina er Antallet af protestantiske Kristne i de 4 Krigsaar 1914—18 steget fra 460,000 til 655,000.

Den største Ulykke, som Krigen har beredt Missionen, er, at den Enhed, som gav sig Udtryk i Verdenskonferensen i Edinburgh (S. 252), nu er forbi, idet Samarbejdet mellem tyske og engelske Missionskredse er afbrudt. Allerede ved Krigens Begyndelse erklærede bekendte tyske Missionsledere, at »Samfund med britiske Kristne i Almindelighed, og frem for alt et fælles Arbejde for Missionen sammen med dem, er en ganske umulig Ting i en overskuelig Tid«[1]). »Det tyske Folk er nu udvalgt til at være Ebed Jahveh, Guds Tjener, for at føre hans Frelsestanker med Menneskeheden til Fuldendelse«. Og den sejrrige engelske Regering sagde paa sin Vis det tilsvarende, idet den sendte de tyske Missionærer bort fra deres hidtidige Missionsmarker i de engelske eller de af Englænderne erobrede tyske Kolonier, og hidtil ikke har villet give dem Tilladelse til at vende tilbage. At de tyske Missionærer saaledes har maattet opgive det Arbejde, som de med saa stor Dygtighed og Trofasthed har udført baade i Indien og i Vest- og Østafrika, er et meget stort Tab for Missionen, saa meget mere, som det foreløbig ikke vil være muligt at besætte alle de Pladser, som derved bliver ledige, med Missionærer af andre Folkeslag. Dog tør man vel gaa ud fra, at denne Udelukkelse, som i saa høj Grad strider baade mod den kristne Missions »overnationale« Aand og mod Ideen om Nationernes Forbund, kun er en forbigaaende Foranstaltning. Og ligesom vi nu kan paavise, at den nyere Missionsbevægelse (S. 180) begyndte i den franske Revolutions og Napoleonskrigenes kaotiske Tid, saaledes er det ikke usandsynligt, at Fremtidens Historieskrivning vil kunne fastslaa, at Nutidens endnu langt mere omfattende Katastrofe er Indledningen til et nyt Tidsrum med nye Fremskridt i Verdensmissionens Historie.

12. Slutning. I det hele har Verdenskrigen allerede nu vist sig at gribe dybt ind ikke blot i Menneskehedens politiske og økonomiske, men ogsaa i dens moralske og religiøse Udvikling. Den har givet Kristenheden alvorlige Lærdomme og stillet den overfor store Fremtidsopgaver. Krigen har indskærpet Sandheden af det gamle Ord, at »Verden ligger i det onde«. Hverken »den officielle Kristendom« eller »den moderne Kultur« har formaaet at hindre Krigens Udbrud eller de Voldshandlinger, som den har medført. Krigen har dog ikke blot vist Kristendommens ringe Indflydelse paa Samfundslivet, særlig det politiske Liv, men ogsaa dens uhyre Indflydelse i utallige enkelte Menneskers Hjerter. Baade fra Tyskland og Frankrig foreligger der mange Vidnesbyrd om, at Mennesker, som var kommet bort fra Gud, har under Krigens Rædsler søgt Gud

[1]) I det hele slog tyske Kirke- og Missionsmænd (ligesom ogsaa Videnskabsmændene) troligt Kreds om »den tyske Krig«. Alle Indvendinger afviste de paa Forhaand i national Farisæisme med et »Det er ikke sandt!« Mange tyske Krigsprædikener mindede da ogsaa mere om Tor eller om Jahveh end om Kristus.

og fundet ham. Særlig blandt Soldaterne viste der sig i Begyndelsen af Krigen en stærk religiøs Bevægelse, som dog var mere almenreligiøs end speciel kristelig, og som nok kunde fremkalde Selvopofrelse for Fædrelandet, men ikke Selvbeherskelse overfor Krigens Fristelser til Grusomhed og Usædelighed. I det hele og store har Krigen i moralsk-religiøs Henseende mindre formaaet at skabe noget nyt end at afsløre det, der dybest bor i Mennesket, og bringe det til videre Udvikling. Hos nogle har den afsløret Menneskets dybe religiøse Trang og yderligere uddybet den; hos andre har den bragt de dyriske Drifter til uhindret Udfoldelse. Jo længere den varede, desto mere virkede den i Retning af Brutalitet og Materialisme.

Saaledes har Verdenskrigen givet Kirken en indtrængende Paamindelse om, at hvad Menneskeheden trænger til, er en praktisk-social Kristendom, hvor det dogmatiske ikke har fordunklet det etiske, hvor Kærligheden til Gud giver sig Udslag i Kærligheden til Næsten, og hvor den kristne Moral anerkendes som gyldig ikke blot for den enkelte, men ogsaa for Samfundets Liv og for Staternes indbyrdes Forhold. Med god Grund har engelske Statsmænd som Lloyd George og Lord Grey fremhævet, at Haabet om en bedre Verden, hvor Freden hersker, dybest set beror paa Kristendommens Budskab om, at Gud er vor Fader, og Menneskene hinandens Brødre.

LITTERATUR

Følgende Forkortelser er benyttede:

Aarh. betyder Aarhundrede.
AMZ. — Allgemeine Missions-Zeitschrift.
chr. — christlich.
DG. — Dogmengeschichte.
ev. — evangelisch.
Gesch. — Geschichte.
Hist. — Historie.
Hrsg. — Herausgegeben.
HT. — Historisk Tidsskrift.
Jh. — Jahrhundert.
kath. — katholisch.
KÅ — Kyrkohistorisk Årsskrift.
KG. — Kirchengeschichte.
KH. — Kirkehistorie.
Kh. S. — Kirkehistoriske Samlinger.
KL. — Wetzer und Welte's (katolske) Kirchenlexikon. ²I—XII. 1882—1901.
Lit. — Litteratur.
luth. — luthersk (eller lutherisch).
NMT. — Nordisk Missions Tidsskrift.
prot. — protestantisch.
RE. — Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche³. Hrsg. von A. Hauck. I—XXIV. 1896—1913.
Ref. — Reformation.
SRG. — Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte.
TT. — Teologisk Tidsskrift.

(k.) efter en Forfatters Navn betyder, at han er Katolik, (gl. k.) betyder Gammelkatolik (se S. 166). (H.) efter en Bogtitel betyder Hovedværk. De smaat trykte Tal oppe i Linjen betegner Udgaverne.

A. Almindelige Værker.

1. Kirkens Hist. fra Ref. Af ældre Fremstillinger har endnu Betydning K. Hase: KG. 1834. ^{12}1900 (S. 336—696); KG. auf der Grundlage akademischer Vorlesungen. III (3 Bd.). ^{2}1896—98. J. C. L. Gieseler: Lehrbuch der KG. III, 1—V. 1840—57. J. H. Kurtz: Lehrbuch der KG. 1849. ^{14}II. 1906 (ved Tschackert). F. C. Baur: Gesch. der chr. Kirche. IV—V. 1862—63. F. Nippold: Handbuch der neuesten KG. 1867. ^{3}I—V. 1880—1906. Af nyere Værker maa fremhæves Fr. Nielsen: KH. II, 1. 1908. II, 2 (ved V. Ammundsen, er i 4 Hæfter naaet til c. 1800). K. Müller: KG. II, 1—2. 1902—19 (indtil 1688). G. Krüger: Handbuch der KG. III. 1911 (ved Hermelink). IV. 1909 (ved Stephan). K. Heussi: Kompendium der KG. ^{31}1913. H. Appel: Kurzgefasste KG. ^{2}1915. F. Baum und Chr. Geyer: KG. für das ev. Haus. ^{31}1902 (populær, med mange gode Billeder). — J. Hergenröther (k.): Handbuch der allgemeinen KG. ^{5}III—IV. 1915—17 (ved J. G. Kirsch). F. X. Funk (k.): Lehrbuch der KG. ^{6}1911 (ved K. Bihlmeyer). A. Ehrhard (k.): Kath. Christentum und Kirche Westeuropas in der Neuzeit (i »Die Kultur der Gegenwart«. I. 4, 1. ^{2}1909. S. 298—430). Jfr. ogsaa de kirkehist. Artikler i KL. og »The Catholic Encyclopedia«. I—XVI. 1907—14.

C. Mirbt: Quellen zur Gesch. des Papsttums und des römischen Katholizismus. ^{3}1911. H. Rinn und J. Jüngst: KG.liches Lesebuch. ^{3}1915. H. Rinn: DG.liches Lesebuch. 1910. H. Haar og J. Nørregaard: KH.ske Læsestykker. II—III. 1916—17. — H. Weingarten: Zeittafeln und Überblicke zur KG. ^{5}1897. N. C. Hansen: Synchronistiske Tabeller. 1895. B. Fuglsang: KH. Atlas. 1895. K. Heussi und H. Mulert: Atlas zur KG. 1905.

2. Den prot. Teologis Hist. W. Gass: Gesch. der prot. Dogmatik. I—IV. 1854—67 (H.). G. Frank: Gesch. der prot. Theologie. I—IV. 1862—1905 (H.). J. A. Dorner: Gesch. der prot. Theologie. 1867. C. E. Luthardt: Gesch. der chr. Ethik. II. 1893. P. Tschackert: Die Entstehung der luth. und reformierten Kirchenlehre. 1910 (H.). O. Ritschl: DG. des Protestantismus. I—II, 1. 1908—12 (H.).

3. Kirkeret. P. Hinschius: Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten. I—VI, 1. 1869—94 (H.). E. Friedberg: Lehrbuch des kath. und ev. Kirchenrechts. ^{6}1909 (H.). R. Sohm: Kirchenrecht. I. 1892 (H.). E. Sehling: Gesch. der prot. Kirchenverfassung. ^{2} 1914. K. Rieker: Die rechtliche Stellung der ev. Kirche Deutschlands. 1893 (H.). A. G. Rudelbach: Den ev. Kirkeforfatning. 1849. J. O. Andersen: Kirkeorganisation udenlands. 1905. H. Matzen og J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret. 1891 (H.). H. Matzen i TT. 1904—05. S. 433 f. 1905—06. S. 1 f. E. F. Larsen: Den danske Kirkeret. I—II. 1901—08. A. Taranger: Norsk Kirkeret. 1910—17.

4. Ref.s Hist. G. Kawerau i »Lehrbuch der KG. von W. Moeller«. III. ³1907 (H.). Th. Lindsay: A History of the Ref. I—II. ²1907—08 (H.). Th. Brieger: Die Ref. 1914. H. Holmquist: Den luth. ref.s hist. 1915. — L. Ranke: Deutsche Gesch. im Zeitalter der Ref. I—VI. 1839 f. ⁸1909 (med dette Værk begynder den videnskabelige Behandling af Ref.). G. Egelhaaf: Deutsche Gesch. im 16. Jh. I—II. 1889—92 (H.). F. v. Bezold: Gesch. der deutschen Ref. 1890 (H.). G. Mentz: Deutsche Gesch. im Zeitalter der Ref., der Gegenref. und des 30 jährigen Krieges. 1913 (H.). H. Baumgarten: Gesch. Karls V. I—III. 1885—92 (H.).

Om Ref.s og Protestantismens Betydning for den moderne Kulturudvikling: E. Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. 1911; Prot. Christentum und Kirche in der Neuzeit (i »Die Kultur der Gegenwart«. I. 4, 1. ²1909. S. 431—755. H.); Die Soziallehren der chr. Kirchen und Gruppen. 1912. S. 427—986 (H.). Imod Troeltsch's ensidige Fremhævelse af det middelalderlige hos Luther se F. Loofs: Luthers Stellung zum Mittelalter und zur Neuzeit. 1907. G. v. Below: Die Ursachen der Ref. 1917. P. Wernle i »Zeitschrift für Theologie und Kirche«. 1913. S. 18 f. R. H. Grützmacher i »Neue kirchliche Zeitschrift«. 1915. S. 709 f. H. Thode: Luther und die deutsche Kultur. 1915. Jfr. ogsaa A. Harnack: Lehrbuch der DG. III.⁴ 1910. S. 661—908 (H.). K. Sell: Katholizismus und Protestantismus. 1908. F. Kattenbusch i RE. XVI. S. 135—182. XXIV. S. 367—374.

5. Almindelig Hist., særlig Aandslivets Hist. »Folkenes Hist.« IV—VII. 1909—12. »Verdenskulturen«. V—VIII. 1909—12. Kr. Erslev: Det 16. Aarh. ²1918. J. A. Fridericia: Det 17. og 18. Aarh. 1910—11; Den nyeste Tids Hist. I—II. ²1912—13; Udsigt over den politiske Hist. fra 1848 til Nutiden. ²1915 (ved Aage Friis). D. Schäfer: Weltgesch. der Neuzeit. I—II. ⁶1913. Jul. Clausen: Illustreret Verdens-Lit.hist. II—III. 1898—1901. H. Høffding: Den nyere Filosofis Hist. I—II. ²1903—04 (H.); Kort Oversigt over den nyere Fil. Hist. ⁷1919; Moderne Filosofer. 1904; Danske Filosofer. 1909. W. Windelband: Die Gesch. der neueren Philosophie. I—II. ⁵1911 (H.); Lehrbuch der Gesch. der Phil. ⁸1919 (H.). F. Ueberweg: Grundriss der Gesch. der Phil. III—IV. ¹¹1914—15 (H.). W. Dilthey: Schriften. II. Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Ref. 1914 (H.).

B. Specielle Værker.

§ **1—4**. Jfr. A, 4. Luthers Værker foreligger fuldstændigst i Erlanger-Udgaven 1826 f (67 Bd. tyske, 38 Bd. latinske Skrifter), bedst i Weimar-Udg. 1883 f (endnu ikke afsluttet). L.s Briefwechsel,

hrsg. von Enders 1884 f (hidtil 16 Bd.). L.s Werke in Auswahl, hrsg. von O. Clemen I—IV. 1912—13; von A. Berger I—III. 1917. L.s Werke für das chr. Haus. I—VIII. ^{3}1905. L.s Reformatoriske Skrifter, ved Kaper og Fr. Nielsen. 1883. L.s Liv og Hovedværker, ved P. Severinsen. I—V. 1910—15. Lutherbogen, ved V. Ammundsen. 1917. L.s Breve i Udvalg, ved F. L. Mynster. 1869. L.s Huspostil, overs. af F. L. Mynster 1864; af Peder Tidemand, paa ny udg. af T. S. Rørdam. 1868.

J. Köstlin: Martin Luther. I—II. ^{5}1903 ved Kawerau (H.). Th. Kolde: M. L. I—II. 1884—93. A. Hausrath: L.s Leben. I—II. ^{3}1913—14. A. Berger: M. L. I—II, 2. 1895—1919. O. Scheel: M. L. I—II. 1916—17 (H.). V. Ammundsen: Den unge L. 1907. W. Walther: L.s Personlighed. Overs. 1917. H. Holmquist: Luther, Loyola, Calvin i deras reformatoriska Genesis. ^{2}1916. H. Boehmer: L. im Lichte der neueren Forschung. ^{5}1918. H. Stephan: L. in den Wandlungen seiner Kirche. 1907. Th. Harnack: L.s Theologie. I—II. 1862—86 (H.). J. Köstlin: L.s Theologie. I—II. ^{2}1901 (H.). J. Gottschick: L.s Th. 1914. A. Harnack (A, 4) S. 808—908 (H.). F. Loofs: Leitfaden zum Studium der DG. ^{4}1906. S. 684—874 (H.). R. Seeberg: Lehrbuch der DG. $^{2-3}$IV, 1. 1917 (H.). Tschackert og O. Ritschl se A, 2. Populære: J. Köstlin: L.s Liv, overs. 1886. G. Jørgensen: L. og hans Tid. I—III. 1903—08. H. Holmquist: M. L., overs. 1917. A. Listov: L.s Husliv 1525—1546. ^{3}1874; Fra L.s Vennekreds. 1880.

J. Janssen (k.): Gesch. des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. I—VIII. 1876 f, især II—III. $^{19-20}$1915—17 (H.). H. Denifle (k.): Luther und Luthertum in der ersten Entwickelung. I, 1—2. ^{2}1904—06. II. 1909 ved A. M. Weiss (H.). H. Grisar (k.): Luther. I—III. ^{2}1911—12 (H.). Om det tendentiøse i disse o. a. katolske Fremstillinger se Fr. Nielsen: Romersk-kat. Angreb paa L.s Person. 1893. W. Walther: Für L. wider Rom. 1906 (H.). G. Kawerau: L. in kath. Beleuchtung. 1911.

§ **2**. Th. Kolde: Die deutsche Augustinerkongregation und Johann von Staupitz. 1879. K. Benrath: Luther im Kloster 1505—25. 1905 (SRG. 87). H. Boehmer: L.s Romfahrt. 1914. P. Kalkoff: L. und die Entscheidungsjahre der Ref. 1917.

§ **3**. P. Kalkoff: Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage. ^{2}1897; Briefe, Depeschen und Berichte über Luther vom Wormser Reichstage. 1898 (SRG. 59). W. Walther: L.s Deutsche Bibel. 1917. O. Scheel: L.s Stellung zur heiligen Schrift. 1902. G. Ellinger: Philipp Melanchthon. 1902 (H.). K. Hartfelder: Ph. M. als Praeceptor Germaniae. 1889 (H.). F. Cohrs og K. Sell i SRG. 55—56. 1897. O. Kirn i RE. XII. S. 513—548. Herrlinger: Die Theologie M. s. 1879. G. Jørgensen:

Filip M. 1900. M.s »Loci communes« 1521, overs. af G. Jørgensen 1897. H. Barge: Andreas Bodenstein von Karlstadt. I—II. 1905; Frühprot. Gemeindechristentum in Wittenberg und Orlamünde. 1909; Aktenstücke zur Wittenberger Bewegung Anfang 1522. 1912. Imod Barges Overvurdering af Karlstadt: Karl Müller: Luther und Karlstadt. 1907. N. Müller: Die Wittenberger-Bewegung 1521—22. ²1911. I. Gottschick: L.s Anschauungen vom chr. Gottesdienst. 1887. Ph. Wackernagel: Das deutsche Kirchenlied. III. 1870 (H.). A. Leitzmann: Luthers geistliche Lieder. 1907 (i Lietzmann's »Kleine Texte«. 24—25). F. Spitta: »Ein feste Burg ist unser Gott«. 1905 (H.). Imod S.s tidlige Ansættelse af L.s Salmer se P. Tschackert i »Neue kirchliche Zeitschrift« 1907. S. 790 f. Fr. Roth: Der Einfluss des Humanismus und der Ref. auf das gleichzeitige Erziehungs- und Schulwesen. 1898 (SRG. 60). G. Mertz: Das Schulwesen der deutschen Ref. im 16. Jh. 1902. G. Uhlhorn: Die chr. Liebesthätigkeit. III. 1890. S. 1—140. A. Th. Jørgensen: L.s Kamp mod den romersk-kat. Semipelagianisme. 1908 (jfr. V. Ammundsen i TT. 1907—08. S. 321 f). R. Grützmacher: Wort und Geist. 1902. W. Vogt: Die Vorgesch. des Bauernkrieges. 1887 (SRG. 20). H. Boehmer: Urkunden zur Gesch. des Bauernkrieges und der Wiedertäufer. 1910 (Lietzmanns »Kleine Texte« 50—51). A. Thoma: Katharina von Bora. 1900. E. Brandenburg: L.s Anschauung vom Staate und der Gesellschaft. 1901 (SRG. 70). K. Müller: Kirche, Gemeinde und Obrigkeit nach L. 1910. K. Holl: L. und das landesherrliche Kirchenregiment. 1911. Sohm, Rieker og Sehling se A, 3. H. Hering: Doktor Pomeranus. Johannes Bugenhagen. 1888 (SRG. 22). Om L.s Katekismer se O. Albrecht i Weimarudg. af L.s Skrifter XXX, 1. 1910 og SRG. 121—122. 1915. V. Ammundsen: Studier over vore Reformatorers Nadverlære. TT. 1906—07. S. 161 f. Otto Jensen i Norsk TT. 1905. S. 155 f. 1908. S. 253 f. Th. Kolde: Die Augsburgische Konfession. 1896. Dansk Overs. i A. Th. Jørgensen: Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. 1900. S. 22—82. H. N. Clausen: Den Augsburgske Confession. 1851. G. Plitt: Einleitung in die Augustana. I—II. 1867—68; Die Apologie der Augustana. 1873.

§ **4**. C. Brun: Baptismens Hist. 1902. H. Lüdemann: Ref. und Täuferthum. 1896. G. Tumbült: Die Wiedertäufer. 1899. K. Hase: Das Reich der W. (i »Neue Propheten« 1851 og »Gesammelte Werke« V, 2). W. Köhler i RE. XIII. S. 539—553. W. Rockwell: Die Doppelehe des Landgrafen Philipp von Hessen. 1904. Th. Kolde i RE. XV. S. 296—316. H. Hermelink: Der Toleranzgedanke im Ref.zeitalter. 1907 (SRG. 98). N. Paulus (k.): Prot. und Toleranz im 16. Jh. 1911. K. Völker: Toleranz und Intoleranz im Zeitalter der Ref. 1912. — § **4, 2** se A, 4.

§ **5**. Fr. Münter: Den danske Ref.hist. I—II. 1802. L. Hel-

veg: Den danske Kirkes Hist. til Ref. II. 1870. S. 472—1032; Den danske Kirkes Hist. efter Ref. I². 1857. S. 1—157 (H.). V. Bang: Den danske Kirkes Hist. i Kristian III's Tid. 1890. G. Jørgensen: Ref. i Danmark. 1919. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Hist. 1497—1536. I—V. 1864—72 (H.). C. Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt. 1874; Grevens Fejde. I—II. 1853—54 (H.). A. Heise og V. Mollerup i »Danmarks Riges Hist.«. III (H.). D. Schäfer: Gesch. von Dänemark. IV. 1893. N. M. Petersen: Bidrag til den danske Lit. Hist. II². 1867. J. Paludan: Danmarks Lit. mellem Ref. og Holberg. 1896. P. Hansen: Illustreret dansk Lit.hist. I³ (ved Carl S. Petersen). S. 209—311.

§ **5, 1.** Povel Eliesens Danske Skrifter, udg. af C. E. Secher. I. 1855. »Skibykrøniken«, overs. af A. Heise. 1890—91 — jfr. C. Paludan-Müller i HT. 3 R. I. S. 1 f. VI. S. 299 f. Om Povl Helgesen: C. T. Engelstoft i Nyt HT. II. S. 1 f (H.). A. Heise i Ny Kh. S. V. S. 273 f. Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af C. J. Brandt og R. Th. Fenger. I—V. 1850—56. C. J. Brandt: Om Lunde-Kanniken Chr. P. og hans Skrifter. 1882 (H.). H. Haar: Kristian II og Karlstadt. Kh. S. 5 R. IV. S. 417 f. I. O. Andersen: Overfor Kirkebruddet. 1917 (H.). G. Jørgensen: Dronning Elisabeth af Danmark. 1901.

§ **5, 2.** Jensen-Michelsen: Schleswig-Holsteinische KG. III. 1877. A. D. Jørgensen i Kh. S. 4 R. I. S. 577 f. og i »Sønderjydske Aarbøger«. 1889. S. 218 f. Hans Tausens Smaaskrifter, udg. af H. F. Rørdam. 1870. Om H. T. se F. Wedel i TT. 1889. S. 587 f. 1890 S. 1 f; H. F. Rørdam i Ny Kh. S. III. S. 1 f. 4 R. III. S. 658 f. H. F. Rørdam: Mester Jørgen Jensen Sadolin. 1866. C. Paludan-Müller: Herredagene i Odense 1526 og 1527. 1857 — jfr. Aktstykkerne i »Nye Danske Magazin«. V. 1827. S. 99 f, 207 f, 288 f. H. Knudsen: Joachim Rønnow. 1840; En gammel Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark. Kh. S. I. S. 325 f. Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre. 1914. Skrifter fra Ref.tiden, udg. af H. F. Rørdam. I—V. 1885—90. Peder Laurenssen: Malmøbogen, udg. af H. F. Rørdam. 1868. C. Sonnenstein Wendt: Om Reformatorerne i Malmø. Ny Kh. S. II. S. 128 f. H. F. Rørdam: Frants Vormordsen. Kh. S. 5 R. II. S. 417 f. Om Herredagen i 1530 C. T. Engelstoft i TT. 1837. Hæfte 2. S. 1 f. De danske Biskoppers Gensvar til de lutherske Artikler af 1530. 1917.

§ **5, 3.** H. Heden: Studier till Danmarks ref.s hist. från Fredrik I's død till slutet af grefvefejden. 1903 (i »Göteborgs högskolas årsskrift«. IX). Om Herredagen i 1533 C. T. Engelstoft i HT. 3 R. VI. S. 1 f, og A. Heise i HT. 4 R. III. S. 222 f. Peder Palladius: Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen. I—III. 1911—18. »Visitatsbogen« er udg. af A. C. L. Heiberg 1867, Sv. Grundtvig

1872, C. Rosenberg ²1911. A. C. L. Heiberg: P. P. 1840 (Særtryk af TT. 1840. Hæfte 2. S. 1 f). Om Tausens Postil L. Koch i TT. 1880. S. 204 f. Om T.s Overs. af Mosebøgerne Johs. Pedersen i TT. 1917. S. 195 f. Kirkeordinansen af 1539 er aftrykt i »Danske Kirkelove«, udg. af H. F. Rørdam. I. 1883. S. 40—132 — jfr. C. T. Engelstoft i Ny Kh. S. II. S. 1 f. H. Matzen se A, 3. H. F. Rørdam: Valget af Kirkens Tjenere i Danmark. 1893. C. T. Engelstoft: Liturgiens Hist. i Danmark. 1840 — jfr. L. Koch i Kh. S. 5 R. I. S. 1 f. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Hist. fra 1537 til 1621. I. 1868—69 (H.). C. J. Brandt: Udsigt over vore danske Bibelovers. Hist. 1889. Psalmebøger fra Ref.-tiden, udg. af Chr. Bruun. I—II. 1865—66. C. J. Brandt og L. Helweg: Den danske Psalmedigtning. I. 1846. S. 1—168 (H.). H. Nutzhorn: Den dansk-luth. Menigheds Salmesang. I—II. 1913—18 (H.). C. J. Brandt: Vore danske Kirke-Salmebøger fra Ref. til Nutiden. 1886. P. Severinsen: Dansk Salmedigtning i Ref.tiden. 1904 (Særtryk af Kh. S. 5 R. II. S. 1 f). Viser fra Ref.-tiden, udg. af Chr. Bruun. 1864. Nicolaus Manuels Satire over den syge Messe, udg. af Birket-Smith. 1893. »Peder Smed«, udg. af Sv. Grundtvig. 1880 — jfr. A. Heise i Ny Kh. S. V. S. 738 f. 3 R. III. S. 186 f. J. O. Andersen i Kh. S. 5 R. IV. S. 152 f.

L. Schmitt (k.): Der Karmeliter Paulus Heliä. 1893; Johann Tausen. 1894. Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn. 1896; Die Verteidigung der kath. Kirche in Dänemark gegen die Religionsneuerung im 16. Jh. 1899.

§ **5, 4**. R. Keyser: Den norske Kirkes Hist. under Katholicismen. II. 1858. S. 593—884 (H.). A. C. Bang: Den norske Kirkes Hist. 1912. S. 298—354; Den norske Kirkes Hist. i Ref.-Aarhundredet. 1895 (H.); Den norske Kirkes Geistlighed i Ref.-Aarh. 1897. A. Taranger i Norges Hist., fremstillet for det norske Folk. III, 2. 1917.

§ **5, 5**. H. Reuterdahl: Svenska kyrkans hist. IV. 1866 (H.). L. A. Anjou: Svenska kyrkoref.hist. I—III. 1850—51 (H.). C. A. Cornelius: Svenska kyrkans hist. efter ref. I. 1886. S. 1—69. K. B. Westman: Ref.s genombrottsår i Sverige. 1918 (H.). Olavus Petri: Samlade skrifter, utgifna af B. Hesselman. I—IV. 1914—17. H. Schück: O. P. ²1906. Rurik Holm: O. P. 1917. J. E. Berggren: O. P.s ref. grundtankar, i »Upsala universitets årsskrift«. 1899. Om Rigsdagen i Vesterås 1527 H. Hjärne i »Ur det förgångna«. 1912. S. 1—87, og S. Tunberg i »Upsala univ. årsskrift«. 1915. O. Ahnfelt: Utvecklingen af svenska kyrkans ordning under Gustaf I's regering. 1893 (Særtryk af »Tidskrift för Teologi«). M. G. Schybergson: Finlands hist. I. 1887. S. 217—240. E. Bergroth: Den finska kyrkans hist. 1892. S. 65—99.

§ **6—7**. E. Egli: Schweizerische Ref.gesch. I. 1910. R. Stähelin: Huldreich Zwingli. I—II. 1895—97 (H.). Stähelin

og Egli i RE. XXI. S. 774—815. A. Baur: Z.s Theologie. I—II. 1885—89.

E. Doumergue: Jean Calvin. I—V. 1899—1917 (H.). F. W. Kampschulte: Johann Calvin. I—II. 1869—99. A. Bossert: J. C. (Deutsche Ausgabe) 1908. A. Lang: J. C. 1909 (SRG. 99); Zwingli und C. 1913. W. Walker: John Calvin. 1906. R. Stähelin i RE. III. S. 654—683. H. Holmquist: Luther, Loyola, Calvin. ²1916. S. 262—320. E. Knodt: Die Bedeutung Calvins und des Calvinismus für die prot. Welt. 1910. R. Schwarz: C.s Lebenswerk in seinen Briefen. I—II. 1909. Herzog: Farel. RE. V. S. 762—767. Choisy: Beza. RE. II. S. 677—686. J. V. Bloch: Michael Servet. 1879. Lachenmann i RE. XVIII. S. 228—236.

§ **8, 1.** P. Hume Brown: History of Scotland. I—II. ³1912; John Knox. I—II. 1895 (H.). A. F. Mitchell: The Scottish Ref. 1900. D. H. Fleming: The Ref. in S. 1910 (H.); Mary Queen of Scots. 1897 (H.). W. L. Mathieson: Politics and Religion, a study of scotch hist. from the ref. I—II. 1902. Andrew Lang: John Knox and the ref. 1905 (partisk mod K., se KÅ. 1909, B. S. 183 f). R. Mulot i SRG. 84. 1904. G. Storm: Maria Stuart. 1891.

§ **8, 2—4.** H. O. Wakeman: An Introduction to the Hist. of the Church of England. ⁸1914. M. H. Patterson: Hist. of the Church of E. 1909. R. W. Dixon: Hist. of the Church of E. I—VI. 1878—1902 (H.). W. Stephens and H. Hunt: A Hist. of the English Church (H.). IV (ved J. Gairdner). 1902. V (ved W. H. Frere) 1904. J. Gairdner: Lollardy and the ref. in England. I—IV. 1908 (H. partisk imod Lollarderne). H. Gee: The ref. period. 1909. H. Gee and W. J. Hardy: Documents illustrative of English Church Hist. 1896 (H.). A. F. Pollard: Henry VIII. ³1913; Thomas Cranmer. ³1910 (H.). A. J. Mason: Thomas Cranmer. ²1905. Th. Kolde i RE. IV. S. 317—329. H. Holmquist i KÅ. 1911, B. S. 173 f. M. Creighton: Queen Elizabeth. 1896. E. Marcks: Königin Elisabeth von E. 1897. E. H. Browne: An Exposition of the 39 articles. ¹³1887. F. Procter and W. H. Frere: A New Hist. of the Book of Common Prayer. 1910. F. Makower: Die Verfassung der Kirche von E. 1894 (H.). F. Kattenbusch i RE. I. S. 525—547. Om Bacon se Høffding (A, 5) I². S. 177—201.

§ **9.** P. J. Blok: Gesch. der Niederlande. II—III. 1905—07 (H.). H. Pirenne: Gesch. Belgiens. III—IV. 1907—13 (H.). J. G. de Hoop-Scheffer: Gesch. der Ref. in den Niederlanden. 1886 (H.). C. P. Hofstede de Groot: Hundert Jahre aus der Gesch. der Ref. in den N. 1893 (H.). S. D. van Veen i RE. XIV. S. 37—46. P. Kalkoff: Die Anfänge der Gegenref. in den N. I—II. 1903—04 (SRG. 79. 81). J. L. Motley: Opstanden i Nederlandene, overs. I—III. 1881—82 (H.). F. Rachfahl: Wilhelm von Oranien.

I—II. 1906—08. S. Cramer: Menno Simons. Mennoniten. RE. XII. S. 586—616.

§ **10**. E. Lavisse: Histoire de France. V—VI, 1. 1903—04 (H.). G. de Félice: Hist. des Protestants de France. [8]1895. S. 1—286. V. Sthyr: Ref.s Forberedelse og Begyndelse i Frankrig. 1870; Lutheranerne i Frankrig i Aarene 1524—26. 1879. W. Rasmussen: Marguerite af Navarra. 1901. H. M. Baird: The Hist. of the rise of the Huguenots of France. 1880; The Huguenots and Henry of Navarra. I—II. 1886 (H.). Otto Anderssen: De franske Huguenotter 1559—1572. 1907; Henrik av Navarra og de franske H. 1911. (V. Malling: H. i Frankrig. 1901). E. Marcks: Caspard von Coligny. I, 1. 1892. Th. Schott i RE. IV. S. 219—228.

§ **11**. K. Benrath i RE. IX. S. 524—542; Julia Gonzaga. 1900 (SRG. 65). G. Buschbell (k.): Ref. und Inquisition in Italien um die Mitte des 16. Jh.s. 1910. Pastor (§ 13, 1). O. Jensen: Giovanni Pietro Caraffa (som Pave kaldt: Paul IV) og de religiøse Strømninger i Italien paa hans Tid. 1880. Om Bruno og Galilei se Høffding (A, 5) I[2]. S. 104—144. 165—177. M. Hume: Spain, its greatness and decay (1479—1788). [2]1899; Philip II of Spain. [4]1911. W. H. Prescott: Philip II, overs. I—III. 1858—60 (H.). C. Bratli: Filip II. 1909. E. Schäfer: Beiträge zur Gesch. des spanischen Protestantismus und der Inquisition im 16. Jh. I—III. 1903 (H.); Sevilla und Valladolid. 1903 (SRG. 78). E. Böhmer i RE. XVIII. S. 580—587.

§ **12**. G. Loesche: Gesch. des Protestantismus in Oesterreich. 1902. J. Loserth: Die Ref. und Gegenref. in den innerösterreichischen Ländern. 1898 (H.); RE. IX. S. 101—106. K. Völker: Der Protestantismus in Polen. 1910. Th. Wotschke: Gesch. der Ref. in Polen. 1911 (H.). H. Dalton i RE XV. S. 514—525. — A. Rasmussen: Unitarismen. 1907. S. 63—297. O. Fock: Der Socinianismus. 1847. O. Zöckler i RE. XVIII. S. 459—480. A. Harnack: DG. III[4]. S. 765—808.

§ **13, 1**. L. von Ranke: Die römischen Päpste. [11]1907 (H.). L. Pastor (k.): Gesch. der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. IV—VII. 1906—20 (H.). Kirche und Ref. Hrsg. von J. Scheuber (k.). [2]1917. J. A. Symonds: Renaissance in Italy. VI—VII: The Catholic Reaction. 1886 (H.). C. Dejob: De l'influence du Concile de Trente sur la littérature et les beaux-arts chez les peuples catholiques. 1884. V. Vedel: Barok i italiensk og spansk Aandsliv. 1918. Torquato Tasso: Det befriede Jerusalem, overs. af Christine Daugaard. 1884. Calderon: To gejstlige Festspil, overs. af A. Richter. 1889. Om S. Teresa O. Zöckler i RE. XIX. S. 518—524; H. Høffding: Oplevelse og Tydning. 1918. S. 58—79.

§ **13, 2**. P. Tschackert i RE. XX. S. 99—106. A. Harnack: DG. III[4]. S. 692—723. A. Knöpfler (k.) i KL. XI. Sp. 2038—

2116. F. H. Reusch (gl.k.): Der Index der verbotenen Bücher. I—II. 1883—85 (H.). J. Hilgers (k.): Der Index der verb. Bücher. 1904.

§ **13, 3—4.** E. Gothein: Ignatius von Loyola und die Gegenref. 1895 (H.). J. Huber (gl. k.): Der Jesuiten-Orden. 1873. H. Boehmer: Die Jesuiten. ³1913; Studien zur Gesch. der Gesellschaft Jesu. I. 1914. O. Zöckler i RE. VIII. S. 742—784. H. Holmquist (§ 7) S. 185—261. Ph. Funk: Ignatius von Loyola. 1913 (heri en Overs. af I.s Erindringer). K. Holl: Die geistlichen Übungen des I. v. L. 1905. M. Skard: Jesuiterskolen. 1894. G. Mertz: Die Pädagogik der Jesuiten. 1898. Luthardt (A, 2) S. 115—141. J. von Döllinger und F. H. Reusch (gl. k.): Gesch. der Moralstreitigkeiten in der römisch-kath. Kirche. I—II. 1889. (H.). O. Zöckler: Die Absichtslenkung. 1902. P. von Hoensbroech: Der Zweck heiligt die Mittel. 1903; Vierzehn Jahre Jesuit. II. ³1910. — Fra jesuitisk Side M. Heimbucher: Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche. III². 1908. S. 1—258 (H.). V. Frins i KL. VI. Sp. 1374—1424. I. Brucker: La Compagnie de Jésus. 1919. B. Duhr: Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu. 1896; Jesuiten-Fabelen. ⁴1904 (H. herimod: Anti-Duhr. 1895); Gesch. der Jes. in den Ländern deutscher Zunge. I. 1904 (H.).

§ **14.** S. Ruge: Gesch. des Zeitalters der Entdeckungen. 1881 (H.). A. Zimmermann: Die europäischen Kolonien. I. 1896 (H.). Johs. Knudsen: Søvejen til Indien. 1901. Christopher Columbus: Select Letters, translated by Major. ²1870; Journal, translated by Markham. 1893. G. Storm: Christofer C. 1893. H. Harrisse: Christophe Colomb. I—II. 1884 (H.). W. Prescott: Erobringen af Mexiko, overs. 1856. I—II (H.); Erobringen af Peru, overs. 1857. I—II (H.). A. Helps: The Spanish Conquest in America, edited by M. Oppenheim. I—IV. 1900—04 (H.). J. Margraf (k.): Kirche und Sklaverei seit der Entdeckung Amerikas. 1865. Baumstark: Bartholomäus de las Casas. 1879. Waltz: Fray B. de las Casas. 1905. A. Dutto (k.): The Life of B. de Las Casas. 1902. M. Müllbauer (k.): Gesch. der kath. Missionen in Ostindien. 1851. H. Haas: Gesch. des Christentums in Japan. I—II. 1902—04 (H.). H. J. Coleridge (k.): The Life and Letters of St. Francis Xavier. I-II. ²1890. J. L. von Mosheim: Erzählung der neuesten chinesischen KG. 1748. E. Faber i AMZ. 1884. S. 49 f. J. G. Shea (k.): Hist. of the Catholic Missions among the Indian tribes of the United States. 1857. Fritschel (§ 39, 2) S. 61—145. J. Pfotenhauer: Die Missionen der Jesuiten in Paraguay. I—III. 1891—93 (H.). Villads Christensen: Jesuiterstaten i P. 1909. A. Huonder (k.) i KL. IX. Sp. 1463—1478. O. Mejer: Die Propaganda. I—II. 1852.

§ **15.** Lavisse (§ 10) VI, 2—VIII, 2. 1905—09 (H.). Otto Anderssen: Huguenotterne under det nantiske Edikt. 1918. H. M. Baird: The Huguenots and the revocation of the edict of Nantes.

I—II. 1895 (H.). Th. Schott: Die Aufhebung des Edikts von Nantes 1685. 1885 (SRG. 10); Die Kirche der Wüste 1715—1787. 1893 (SRG. 43—44); RE. III. S. 693—696. IV. S. 306—313. XIV. S. 93—102. XVI. S. 522—536. G. de Félice (§ 10) S. 287—578. H. St. Holbech: Fra det klassiske Frankrig. 1907; Madame de Maintenon. 1908. G. Lanson: Histoire de la littérature française. [11]1909 (H.). A. Rébelliau: Bossuet. [2]1905. P. Janet: Fénelon. 1892. Fénelons Christendom. Uddrag af hans aandelige Skrifter, overs. 1874. E. Lachenmann: Trappisten. RE. XX. S. 79—83. V. Munck: Vincent de Paul. 1910. C. A. Sainte-Beuve: Port Royal. I—VII. [5]1888—91 (H.). H. Reuchlin: Gesch. von P. R. I—II. 1839—44. P. Tschackert: Jansen. Jansenismus. RE. VIII. S. 589—599. J. A. Gerth van Wijk: Jansenistenkirche. RE. VIII. S. 599—606. Pascals Provincialbreve, overs. 1876; Tanker, overs. [3]1883; Breve, Afhandlinger og Samtaler, overs. 1868. Thor Sundby: Blaise Pascal. 1877. A. Vinet: Studier over B. P., overs. 1880. E. Boutroux: P. 1900. A. Hatzfeld: P. 1901. E. Lachenmann i RE. XIV. S. 706—716. XV. S. 559—567.

§ **16.** G. Droysen: Gesch. der Gegenref. 1893. M. Ritter: Deutsche Gesch. im Zeitalter der Gegenref. und des 30jährigen Krieges. I—III. 1889—1908 (H.). Hinschius: Westfälischer Friede. RE. XXI. S. 160—176. J. Janssen (§ 1) IV—VIII. [15-16]1896 f (k. H.). F. H. R. Frank: Die Theologie der Concordienformel. I—IV. 1858—65 (H.); RE. X. S. 732—745. Konkordiebogen, norsk Overs. [2]1882. Om den ortodokse Teologi W. Gass I og G. Frank I se A, 2. A. Tholuck: Der Geist der luth. Theologen Wittenbergs im Verlaufe des 17. Jh.s. 1852; Lebenszeugen der luth. Kirche. 1859 (dansk Overs. 1860); Vorgesch. des Rationalismus. 1. Das akademische Leben des 17. Jh.s. I—II. 1853—54. 2. Das kirchliche Leben des 17. Jh.s. I—II. 1861—62 (H.). G. Warneck (§ 39, 1) S. 6—41. W. Grössel: Die Mission und die ev. Kirche im 17. Jh. 1897. Soldan-Heppe: Gesch. der Hexenprozesse. Neu bearbeitet von M. Bauer. I—II. 1911 (H.). Wackernagel (§ 3) IV—V. 1874—77 (H.). A. Fischer und W. Tümpel: Das deutsche ev. Kirchenlied des 17. Jh.s. I—VI. 1904—16 (H.). Om Paul Gerhardt G. Kawerau 1907 (SRG. 93); H. Petrich 1914; H. Graversen 1914. W. Koepp: Johann Arndt. 1912. J. A.s Sande Kristendom, norsk Overs. 1867. Christian Scriver: Sjæle-Skat, overs. 1741, udg. ved Vilh. Beck. I—II. 1888—92. H. Martensen: Jacob Böhme. 1881. C. H. Scharling: J. B.s Theosophi. 1879.

§ **17.** V. Mollerup og J. A. Fridericia i Danmarks Riges Hist. III—IV. (H.). D. Schäfer (§ 5) V. 1902. N. M. Petersen (§ 5) III[2]. 1868. J. Paludan (§ 5). P. Hansen (§ 5) S. 311 f. L. Helveg (§ 5) S. 158—538 (H.). V. Bang: Den danske Kirkes Hist. i Tiden fra 1559—1699. 1896; Hexevæsen og Hexeforfølgelser især i Danmark. 1896. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets

Hist. II—IV. 1869—74 (H.); Kirkelige Forhold og Personligheder i Kong Frederik II's Tid. Ny Kh. S. III. S. 534 f. IV. S. 225 f. 742 f. J. H. Paulli: Niels Hemmingsens Pastoraltheologie. 1851. L. Helweg: Bidrag til Krypto-Calvinismens Hist. i Danmark. Kh. S. I. S. 223 f. 481 f. Brochmands Huspostil, udg. af J. Vahl. 1862. Om B. se E. F. Koch i Ny Kh. S. III. S. 667 f. A. D. Jørgensen: Niels Steensen. 1884. S. M. Gjellerup: Biskop Jens Dinesen Jersin. 1868—70. J. O. Andersen: Holger Rosenkrantz den Lærde. 1896. C. J. Brandt og L. Helweg (§ 5, 3) S. 169—502. C. J. Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen. 1888; Udvalg af S.s Salmer. 1888. Om Thomas Kingo: Richard Petersen 1887; H. Graversen 1911; V. J. von Holstein Rathlou 1917. K.s Aandelige Sjunge-Chor, udg. af Fr. Hammerich og G. Rode. 1856.

§ **17, 5.** A. C. Bang: Den norske Kirkes Hist. 1912. S. 355—398. D. Thrap: Bergenske Kirkeforhold i det 17. Aarh. 1879. L. A. Anjou (§ 5, 5) III. Samme: Svenska kyrkans hist. ifrån Upsala möte år 1593. 1866 (H.). Th. Norlin: Svenska kyrkans hist. efter ref. I, 1—2. 1864—71 (H.). Cornelius (§ 5, 5) I. S. 69—308. A. Theiner (k.): Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl. I—II. 1838—39. A. Brandrud: Klosterlasse. 1895. E. Hildebrand: Handlingarne från Upsala möte 1593. 1893 — jfr. A. N. Sundberg i »Upsala universitets årsskrift«. 1893. H. Hjärne: Gustaf Adolf. 1901. M. Lenz i RE. VII. S. 239—251. Egelhaaf i SRG. 68. 1901. C. de Bildt: Christine de Suède et le cardinal Azzolino. 1899 (jfr. Fr. Nielsen i TT. 1899—1900. S. 5 f).

§ **18.** Stephens and Hunt (§ 8, 2) V. VI (ved W. H. Hutton) 1903. J. Stoughton: Hist. of Religion in England. New Edition. 1881. I—IV (H.). H. Holmquist: Engelsk högkyrka, lågkyrka, frikyrka. 1916. Ch. Burrage: The Early English Dissenters. I—II. 1912 (H.). F. Kattenbusch: Puritaner. RE. XVI. S. 323—348. B. Warfield: Westminster Synode. RE. XXI. S. 176—185. P. Hume Brown (§ 8, 1) II. S. R. Gardiner: Hist. of England from the Accession of James I to the Outbreak of the Civil War. 1603—1642. I—X. 1883—86 (H.); Hist. of the Great Civil War. 1642—1649. I—III. 1886—91 (H.); Hist. of the Commonwealth and Protectorate. 1649—1660. I—III. 1894—1901 (H.); Oliver Cromwell. 1899; C.s Place in Hist. 1897. O. C.: Letters and Speeches, udg. af Th. Carlyle. I—V. 1845 (H.). Th. Kolde: Laud, RE. XI. S. 306—314; Cromwell, RE. IV. S. 333—343. (M. Jepsen: Oliver C. 1914.). R. W. Dale: Hist. of English Congregationalism. 1907 (H.). F. Loofs i RE. X. S. 680—693. E. Arber: The Story of the Pilgrim Fathers. 1887. John Milton: Det tabte Paradis, overs. af Uffe Birkedal. ²1914. Richard Baxter: De helliges evige Hvile, overs. 1900. John Bunyan: En Pilgrims Vandring, overs. 1908. R. Barclay: The Inner Life of the Religious So-

cieties of the Commonwealth. ²1877 (H.). R. M. Jones: Studies in Mystical Religion. 1909; Spiritual Reformers in the 16. and 17. Centuries. 1914 (H.). W. C. Braithwaite: The Beginnings of Quakerism. 1912; The Second Period of Q. 1919 (H.). F. S. Turner: The Quakers. 1889. R. Buddensieg i RE. XVI. S. 358—380. Th. Hodgkin: George Fox. ²1897. G. F.s Journal, edited by N. Penney. I—II. 1911 (H.). R. Barclay: Forsvarsskrift for den sande krist. Theologi, overs. 1738, paa ny udg. Stavanger 1881 (Kvækernes teol. Hovedværk). Anna Vedde: Elisabeth Fry. 1916.

§ **19**. Blok (§ 9) IV—V. 1910—12 (H.). Zimmermann (§ 14) I. V. 1903. C. A. L. van Troostenburg de Bruyn: De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indie onder de Oost-Indische Compagnie (1602—1795). 1884 (jfr. A. Schreiber i AMZ. 1885. S. 465 f). M. Galm (k.): Das Erwachen des Missionsgedankens im Protestantismus der Niederlande. 1915. H. Heppe: Gesch. des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande. 1879. A. Ritschl (§ 20) I. W. Goeters: Die Vorbereitung des Pietismus in der ref. Kirche der N. 1911. A. Schweizer: Die prot. Centraldogmen. II. 1856. S. 1—224. H. C. Rogge i RE. II. S. 103—105; IV. S. 798—802; XVI. S. 635—639. B. J. Fog: Cartesius. 1856. H. Bröchner: Benedict Spinoza. 1857. Høffding (A, 5) I². S. 202—252. 290—333.

§ **20**. A. Ritschl: Gesch. des Pietismus. I—III. 1880—86 (H.). Chr. Brun: Pi.s Begreb og Væsen. 1876. C. Mirbt i RE. XV. S. 774—815. P. Grünberg: Philipp Jacob Spener. I—III. 1893—1906 (H.); RE. XVIII. S. 609—622. Hauptschriften Ph. J. Speners. 1889. G. Kramer: August Hermann Francke. I—II. 1880—82 (H.). Th. Förster i RE. VI. S. 150—158. L. Moltesen: Fredrik Brekling. 1893. H. Stephan: Der Pietismus als Träger des Fortschritts. 1908. Om Pi. og Missionen: W. Germann og C. Mirbt i AMZ. 1898. S. 241 f. 1899. S. 145 f. Om Pi.s Teologi: Gass (A, 2) II. S. 377—499. III. S. 3—104. G. Frank (A, 2) II. S. 115—240.

§ **21**. D. Cranz: Alte und neue Brüder-Historie. 1771 (H.). J. Kvacala: J. A. Comenius. 1914. A. G. Spangenberg: Leben des Herrn Nicolaus Ludwig Grafen von Zinzendorf. I—VIII. 1772—75 (H.). H. Römer: N. L. Graf von Z. 1900. Geistliche Gedichte des Grafen von Z. Hrsg. von H. Bauer und G. Burkhardt. 1900. J. Th. Müller: Z. als Erneuerer der alten Brüderkirche. 1900; RE. XXI. S. 679—703. B. Becker: Z. und sein Christentum. ²1900 (H.). Ritschl (§ 20) III. G. Burkhardt: Die Brüdergemeine. I—II. 1893—97; Die Mission der B. in Missionsstunden. I—IV. 1897—1901. M. H. Løbner: Brødremenigheden. 1915. G. Reichel: A. G. Spangenberg. 1906. Von der Arbeit der ev. Brüder unter den Heiden. 1782. O. Uttendörfer: Die wichtigsten Missionsinstruktionen Zinzendorfs. 1912. A. C. Thompson: Moravian Missions. 1883. A. Schulze: Abriss einer Gesch. der Brüdermission.

1901. Brødremen.s Hedningemission i Billeder med Tekst af A. Schulze, overs. 1909. H. Lawaetz: Brødremen.s Mission i Dansk-Vestindien 1769—1848. 1902. Se ogsaa § 39, 2: Loskiel, Schneider, Oldendorf, von Dewitz.

§ **22**. E. Holm: Danmark-Norges Hist. 1720—1814. I. 1891. S. 524—575. II. 1894, især S. 613—766 (H.). L. Helveg (§ 5) I². S. 538—614. II². S. 1—120. J. F. Fenger: Den Trankebarske Missions Hist. 1843. J. O. Andersen: Fra Trankebarmissionens Begyndelsestid. 1906 (Særtryk af NMT. 1906. S. 13 f). W. Germann: Ziegenbalg und Plütschau. I—II. 1868 (H.). D. Thrap: Thomas von Westen og Finnemissionen 1882; NMT. 1906. S. 245 f. H. F. Rørdam i Kh. S. 4 R. VI. S. 153 f. Hans Egede: Omstændelig og udførlig Relation angaaende den Grønlandske Missions Begyndelse og Fortsættelse. 1738 (H.). Poul Egede: Continuation af Relationerne betræffende den Grønlandske Mission. 1741; Efterretninger om Grønland. 1788 (H.). H. M. Fenger: Bidrag til Hans Egedes og den grønlandske Missions Hist. 1721—1760. 1879. L. Koch i Kh. S. 3 R. V. S. 573 f. H. Ostermann i NMT. 1915. S. 145 f. D. Crantz: Historie von Grönland. I—III. 1765—70. H. Graversen: Vajsenhuspræsten Enevold Ewald. 1912. L. Koch: Kong Kristian VI's Hist. 1886. H. L. Møller: Kong Kristian VI og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode. 1889. J. Lundbye: Herrnhutismen i Danmark. 1903. H. F. Rørdam og K. Heiberg i Kh. S. 5 R. III. S. 98 f. 306 f. 435 f. 694 f. 741 f. IV. S. 288 f. 427 f. 751 f. V. S. 315—396. 417 f. 509 f. 657 f. VI. S. 241 f. 325 f. 483 f. 601 f. Erik Pontoppidan: Menoza, udg. af V. Birkedal. 1860. Hans Adolph Brorsons Salmer og aandelige Sange, udg. af P. A. Arlaud. 1867. Om Brorson: A. D. Jørgensen 1887; John Hansen 1894; H. Graversen 1903; L. J. Koch 1918; Carl Koch 1920. Breve fra B. i Kh. S. I. S. 145 f. Brandt og Helweg (§ 5, 3) II. 1847. S. 1—124.

A. C. Bang (§ 17, 5) S. 399—435. D. Thrap: Brødremenigheden i Norge. 1908. — Cornelius (§ 5, 5) II. 1887. S. 1—84. J. A. Lindgren: Bidrag till svenska pietismens hist. I. 1879. A. Källström: Bidrag till den svenska pi.s hist. I. 1894. E. W. Bergman: Några bidrag till svenska kyrkans hist. under förra årh. I. 1873. H. Lundström i KÅ. 1903, B. S. 1 f. N. Jacobsson: Den svenska herrnhutismens uppkomst. 1908; KÅ. 1903. S. 5 f. 1908. S. 313 f. 1909, B. S. 1 f.

§ **23**. C. J. Abbey and J. K. Overton: The English Church in the 18. Century. I—II. 1878 (H.). Stephens and Hunt (§ 8, 2) VII (ved Overton and Relton). 1906. Stoughton (§ 18) V—VI. Leslie Stephen: Hist. of English Thought in the 18. Century. I—II. 1876 (H.). Hettner (§ 25) I. G. O. Lechler: Gesch. des englischen Deismus. 1841. E. Troeltsch i RE. IV. S. 532—559. XIII. S. 436—461. Høffding (A, 5) I². S. 377—459. C. N. Star-

cke: Frimureriet. 1911. John Wesley: Journal, edited by N. Curnock. I—VIII. 1909—16 (H.). L. Tyerman: The Life and Times of the Rev. J. W. I—III. ^{4}1877 (H.); The Life and Times of the Rev. G. Whitefield. I—II. 1876 (H.). W. J. Townsend, H. B. Workman and G. Eayrs: A New Hist. of Methodism. I—II. 1909. Fr. Nielsen: John Wesley og den engelske Statskirke. 1891. Chr. Brun: Methodismens Oprindelse og Væsen. 1895. F. Loofs i RE. XII. S. 747—801.

§ **24**. Fr. Nielsen: Romerkirken i det 19. Hundredaar. ^{2}I. Pavedømmet. 1. 1895. S. 1—215. F. Meffert (k.): Der hl. Alfons von Liguori. 1901. Heimbucher (§ 13, 3—4) S. 313—333. Döllinger und Reusch (§ 13, 3—4) I. S. 356—476. Zöckler i RE. XI. S. 489—501. Lavisse (§ 10) VIII, 2—IX, 1. 1909—10. H. Taine: Les Origines de la France contemporaine. L'Ancien Régime. 1875; La Révolution. I—III. 1878—85 (H.). G. Lanson: Histoire (§ 15); Voltaire. 1906. G. Brandes: François de Voltaire. I—II. 1916—17. Høffding (A, 5) I^{2}. S. 460—506; Jean Jacques Rousseau og hans Filosofi ^{2}1912. G. Gran: J. J. Rousseau. I—II. 1910—11. R.s Emil eller Om Opdragelsen, overs. af V. Malling. 1897. K. Ipsen: Diderot. 1891. Hettner (§ 25) II. E. de Pressensé: Kirken og Revolutionen, overs. 1866. P. de la Gorce (k.): Hist. religieuse de la Révolution Française. ^{2}I—II. 1909—12. P. Tschackert i RE. XVI. S. 713—734.

§ **24, 5**. J. B. Schwab (k): Franz Berg. ^{2}1872 (H.). S. Merkle (k.): Die kath. Beurteilung des Aufklärungszeitalters. 1909; Die kirchliche Aufklärung im kath. Deutschland. 1910. K. Müller: Joseph II. RE. IX. S. 365—377.

§ **25**. W. Oncken: Das Zeitalter Friedrichs des Grossen. I—II. 1881—82 (H.). W. E. H. Lecky: History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe. I—II. 1865 (H.). H. Hettner: Lit.gesch. des 18. Jh.s. I (England) ^{7}1913. II (Frankrig) ^{7}1913. III (Tyskland. 4 Bd.) ^{6}1913. Lessing: Nathan den Vise, overs. 1884 (med Indledning af Richard Petersen). Johs. Paludan-Müller: G. E. Lessings religiøse Livsanskuelse. 1888. Th. Berg i TT. 1911—12. S. 108 f. C. Brun: Oplysningens Tidsalder. 1886; Rationalismen. 1891. H. Hoffmann: Die Aufklärung. 1912. E. Troeltsch i RE. II. S. 225—241. O. Kirn i RE. XVI. S. 447—463. Gass (A, 2) III. IV. S. 3—358. Frank (A, 2) II. S. 296—410. III. Om Semler: G. Gastrow 1905; G. Karo 1905; H. Hoffmann 1905; L. Koch i TT. 1911—12. S. 1 f.

§ **25, 3**. Richard Petersen: Matthias Claudius og hans Vennekreds. 1884; Jung Stilling. 1890; Johan Kaspar Lavaters Liv. 1903. Høffding (A, 5) II^{2}. S. 1—167. K. Sell: Die Religion unserer Klassiker. ^{2}1910; Goethes Stellung zu Religion und Christentum. 1899. Th. Vogel: Goethes Selbstzeugnisse über seine Stellung zur Religion. ^{3}1903. E. Troeltsch i RE. VIII. S. 612—637. R.

Haym: Die romantische Schule. ³1914 (H.). O. Walzel: Deutsche Romantik. ²1912. G. Brandes: Den romantiske Skole i Tyskland. 1873 (Samlede Skrifter. IV. 1900. S. 193—482).

§ **26**. E. Holm (§ 22) III—VI, 2. 1897—1909 (H. især III, 2. S. 396—479. IV, 2. S. 30—46. 103—130. V. S. 644—683. VI, 2. S. 474—601). N. M. Petersen (§ 5) IV—V. ²1871 (H.). L. Helveg (§ 5) II². S. 120—320. F. Rønning: Rationalismens Tidsalder. I—III, 2. 1886—99 (H.). L. Holberg: Moralske Tanker, udg. af G. Rode. 1859; Epistler, udg. af Chr. Bruun. I—V. 1865—75; KH. udg. af Liebenberg. I—II. 1867—68. H.s Levned, fortalt af ham selv, overs. af Fr. Winkel Horn. L. Selmer: Ludvig Holberg og Religionen. 1914. B. Münter: Bekehrungsgesch. des vormaligen Grafen Johann Friedrich Struensee. 1772 (jfr. L. Koch i Dansk Tidsskrift. 1902. S. 103 f). L. Koch: Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800. 1914 (H.); Kh. S. 3 R. II. S. 238 f; V. S. 54 f; 4. R. II. S. 369 f. Om Bastholm: Jens Møller i »Theologisk Bibliothek«. 1819. S. 281 f; E. Schebel i »Dansk Maanedsskrift«. 1868. II. S. 173 f. Om Balle: Jens Møller i »Theol. Bibl.« 1817; L. Koch. 1876. Uddrag af Balles Visitatsbog i Kh. S. 3. R. IV. S. 1 f; 756 f. Breve fra B. i Ny Kh. S. II. S. 795 f; 3. R. I. S. 643 f. Fr. Nielsen: Bidrag til den ev. krist. Psalmebogs Hist. 1895 — jfr. J. N. Skaar i Kh. S. 4 R. IV. S. 633 f. V. S. 56 f. 373 f.

§ **26, 4**. A. C. Bang (§ 17, 5) S. 436—453. Om Johan Nordal Brun: J. N. Brun 1877; A. H. Winsnes 1919 (jfr. Fr. Bull og O. Kolsrud i Norsk TT. 1920. S. 1 f). Cornelius (§ 5, 5) II. S. 84—158. G. Westling i KÅ. 1916. S. 115 f. W. White: Emanuel Swedenborg. I—II. 1867. W. Köhler i RE. XIX. S. 177—195. Swedenborg: Om Himlen og dens Undere og om Helvede, overs. ²1882. A. Schrøder: Den nye Kirke. 1907.

§ **27—33**. H. Holmquist: Ur Kristendomens hist. mellan världskrigen 1814—1914. 1918.

§ **27—28**. Fr. Nielsen (§ 24) ²I—II. 1895—98 (H.); Det indre Liv. I. 1881 (H.). Nippold (A, 1) II³. 1889 (H.); Kleine Schriften zur innern Gesch. des Katholizismus. I—II. 1899. K. Sell: Die Entwickelung der kath. Kirche im 19. Jh. 1898. J. Nürnberger (k.): Zur KG. des 19. Jh.s. Papsttum und Kirchenstaat. I—III. 1897—1900. Lady Blennerhassett (k.): Chateaubriand. 1903. G. Brandes: Reaktionen i Frankrig. 1874 (Samlede Skrifter. V. 1900. S. 1—266). F. X. Kraus (k.): Cavour. 1902. J. Friedrich (gl. k.): Gesch. des Vatikanischen Konzils. I—III. 1877—87 (H.). C. Mirbt i RE. XX. S. 445—474. Th. Granderath (k.): Gesch. des Vat. Konzils. I—III. 1903—06. J. Friedrich: Ignaz von Döllinger. I—III. 1899—1901; RE. IV. S. 724—733. J. F. von Schulte (gl. k.): Der Altkatholizismus. 1887; RE. I. S. 415—425. M. Kopp (gl. k.): Die altkath. Bewegung der Gegenwart. ²1912. L. K. Goetz (gl. k.): Der Ultramontanismus. 1905. J. Leute (k.): Der U. 1911. Benrath i RE. XX. S. 213—225. Johs. Jørgen-

sen (k.): Lourdes. 1910. H. Brück (k.): Gesch. der kath. Kirche in Deutschland im 19. Jh. ²I—IV. 1902—08. H. A. Krose (k.): Kirchliches Handbuch. 1908 f. Om Leo XIII: L. K. Goetz (gl. k.) 1899; L. Bergmann i TT. 1903—04. S. 1 f; M. Spahn (k.) 1905; T'Serclaes (k.) I—III. 1906. Leo XIII: Rundschreiben (latinsk Tekst og tysk Overs.) I—VI. Pius X: Rundschreiben. H. Holmquist: Den kat. Kirkes Styrelse i det sidste Aarti, overs. 1917. A. de Waal (k.): Papst Pius X. ²1904; Papst Benedikt XV. 1915. Om F. X. Kraus og Reformkatolicismen: L. Bergmann i TT. 1901—02. S. 284 f; E. Hauviller 1904. Modernistiske Hovedskrifter: H. Schell: Der Katholizismus als Princip des Fortschritts. 1897. A. Loisy: L'Évangile et l'Église. 1902. A. Houtin: L'Américanisme. 1904. G. Tyrrell: Through Scylla and Charybdis. 1907; Medievalism. 1908. Om Modernismen: J. Kübel: Gesch. des kath. Modernismus. 1909. A. L. Lilley: M. ²1909. N. Söderblom: Religionsproblemet inom katolicism och prot. I—II. 1910. H. Holmquist i KÅ. 1910, B. S. 233 f. J. Schnitzer: Der kath. M. 1912. Fra ultramontan Side: Th. Delmont: Modernisme et Modernistes. 1909; F. Heiner: Die Massregeln Pius' X. gegen den M. 1910. A. Gisler: Der M. ²1912. — H. Henrici: Das Gesetzbuch der kath. Kirche. 1918.

§ **29**. F. Kattenbusch: Lehrbuch der vergleichenden Confessionskunde. I. 1892 (H.); RE. XIV. S. 436—467. D. Kyriakos: Gesch. der orientalischen Kirchen von 1453—1898. 1902. K. Beth: Die orient. Christenheit der Mittelmeerländer. 1902. A. Leroy-Beaulieu: L'Empire des Tsars et les Russes. I—III (især III. 1889. H.). A. Jensen: Rysk kulturhistoria. I—III. 1908; Tsardömet vid skiljovägen. 1905. H. Mulert: Christentum und Kirche in Russland und dem Orient. 1916. H. Dalton: Den russiske Kirke, overs. 1891; Der Stundismus in Russland. 1896. N. Bonwetsch i RE. XVI. S. 436—443; XVII. S. 246—262; XXIV. S. 328—331. 438—441. H. Grass: Die russischen Sekten. I—II. 1907—15 (H.). V. Tchertkoff: Et kristent Folk og dets Lidelseshist. Dukoborerne, overs. 1918. Leo Tolstoi: Hvori bestaar min Tro? overs. 1889; Kristi Lære og Kirkens Lære, overs. 1894. P. Birukof: L. T.s Levned, overs. I. 1906. V. Nannestad: Grev L. T. som religiøs Forfatter. 1894. R. Stübe i RE. XXIV. S. 566—579.

§ **30, 1—4**. Stephens and Hunt (§ 8, 2) VIII, 1—2 ved F. W. Cornish. 1910 (H.). J. H. Overton: The English Church in the 19. century (1800—1833). 1894. V. F. Storr: The Development of English Theology in the 19. century (1800—1860). 1913. F. Kattenbusch og A. H. Newman i RE. XXIII. S. 42—56. 401—425. G. R. Balleine: A Hist. of the Ev. Party of the Church of England. 1908. R. Buddensieg: Wilberforce. RE. XXI. S. 275—283. E. Stock: The Hist. of the Church Missionary Society. I—IV. 1899—1916 (H.). R. Lovett: The Hist. of the London

Miss. Soc. 1795—1895. I—II. 1899 (H.). Warneck (§ 39, 1) S. 71—120. C. E. Fløystrup: Den anglokat. Bevægelse i det 19. Aarh. 1891. R. W. Church: The Oxford Movement. 1891. W. Walsh: The secret hist. of the Oxford Mov. ^{5}1899. Buddensieg i RE. XX. S. 18—53; XVI. S. 349—353; XII. S. 230—236. J. H. Newman (k.): Apologia pro Vita sua. 1865 (H.). Lady Blennerhassett (k.): J. H. N. 1904. Kattenbusch i RE. XIV. S. 1—8. Charles Kingsley, His Letters and Memories, edited by his Wife. I—II. 1877 (H.). Fr. Nielsen: Ch. K. 1888. Buddensieg i RE. X. S. 305—315. V. Ammundsen: Engelske Arbejderførere om Kristendommen. 1911. A. Kruse: Arbejderbevægelsen og Krd. 1913. James Peile: Evangeliets Skam, overs. 1909. Richard Thomsen: Den nyere krist.-sociale Bevægelse indenfor den eng. Statskirke. 1917. H. Ussing: Søndagsskolen. 1888. A. Kjølhede: Lord Shaftesbury. 1890. J. E. Hodder Williams: George Williams' Levned, overs. ^{2}1919. E. Cook: The Life of Florence Nightingale. I—II. 1913. Forkortet dansk Overs. 1917. Dr. and Mrs. Howard Taylor: Hudson Taylor in Early Years. 1912 (forkortet Overs.: H. T.s Barndom og Ungdom. 1918); H. T. and the China Inland Mission. 1918 (H.). H. T.: Et Tilbageblik, overs. ^{2}1904. M. Broomhall: The Jubilee Story of the China Inland Mission. 1915. Vilh. Sørensen i NMT. 1895. S. 38 f. J. O. Andersen (A, 3) S. 142—214. Richard Thomsen: Aarlige Oversigter over eng. Kirkeliv i TT. 1911 f. — Mrs. Oliphant: The Life of Edward Irving. I—II. 1862. E. Miller: The Hist. and Doctrines of Irvingism. I—II. 1878. Fr. Nielsen: E. J. 1894. Th. Kolde: E. I. 1901; RE. IX. S. 424—437. K. Handtmann: Die Neu-Irvingianer. ^{2}1907. Fr. Nielsen: Frelsens Hær. 1887. Th. Kolde: Die Heilsarmee. ^{2}1899; RE. VII. S. 578—593. G. S. Railton: General Booth. 1912. P. A. Clasen: Der Salutismus. 1913.

§ **30, 5**. Fr. Nielsen: Statskirke og Frikirke. 1883. S. 169—270. C. E. Fløystrup: Folkekirken og den frie Kirke i Skotland. 1894. J. O. Andersen (A, 3) S. 215—249. W. L. Mathieson: Church and Reform in Scotland (1797—1843). 1916. O. Dibelius: Das kirchliche Leben Schottlands. 1911. J. Cairns i RE. XVII. S. 753—766; XXIV. S. 457—459. W. Hanna: Memoirs of the Life and Writings of Thomas Chalmers. I—IV. 1849—52 (H.). K. Holl: Th. C. und die Anfänge der kirchlich-sozialen Bewegung. 1913. J. Köstlin i RE. III. S. 777—783. E. C. Achelis: Ev. Allianz. RE. I. S. 376—381.

§ **31**. G. Bancroft: Hist. of the United States. I—VI. 1882—84 (H.); Dsk. Overs. I—VI. 1853—55 (gaar kun til 1774). M. Pontoppidan: De forenede Staters Hist. I. 1892 (indtil 1783). E. O. Hopp: Bundesstaat und Bundeskrieg in Nordamerika. 1886. L. W. Bacon: A Hist. of American Christianity. 1897 (H.). S. H. Cobb: The Rise of Religious Liberty in Am. 1902. H. K. Car-

roll: The Rel. Forces of the U. S. 1912. F. Nippold (A, 1) IV³. 1892. H. Haupt: Staat und Kirche in den Vereinigten Staaten von Nordam. 1909. K. Bornhausen: Religion in Am. 1914. RE. XIV. S. 165—213. 784—801. XIII. S. 1—25. XXIV. S. 275—289. A. H. Newman: Roger Williams. RE. XXI. S. 333—338. A. Allen: Jonathan Edwards. 1889. J. Edwards: Memoirs of David Brainerd. Edited by J. M. Sherwood. 1884. Forkortet dansk Overs. 1905. K. Fries: Den krist. Studenterbevægelse, overs. 1908; John R. Mott. 1914. John Mott: Verdens Evangelisering i dette Slægtled, overs. 1901 (jfr. G. Warneck i AMZ. 1897. S. 305 f. J. Seidelin i NMT. 1902. S. 241 f). Ch. S. Macforland: The Progress of Church Federation. 1918. T. O'Gorman (k.): A Hist. of the Roman Cath. Church in the U. S. ⁴1907. C. E. Fløystrup: Lutheranerne i Nordam. 1896. G. J. Fritschel: Gesch. der luth. Kirche in Am. I—II. 1896—97. H. C. Vedder: Baptisternes Hist. overs. 1894. G. W. Cooke: Unitarianism in America. 1910. Chr. Glarbo: Unitarismens Teologi. TT. 1913. S. 273 f. 1914. S. 21 f. O. Zöckler i RE. XX. S. 261—266. K. Handtmann: Die Adventisten vom 7. Tag. 1913.

§ **31, 3.** A. Lehmann: Overtro og Trolddom. ²I. 1920. S. 349—544 (H.). Zöckler i RE. XVIII. S. 654—666. Chr. Glarbo: Christian Science. 1913. R. W. Trine [Talsmand for Sjælehelse-Bevægelsen]: I Samklang med Evigheden, overs. ²1916. M. H.: Mormonismen og Saltsøstaden. 1893. O. L. Kirkeberg: M. 1902. E. Meyer: Ursprung und Gesch. der Mormonen. 1912. J. R. von Pelt i RE. XIII. S. 465—478. Mormonske Skrifter i dansk Overs.: Mormons Bog. ²1858. Parley Pratt: En Advarsels Røst. ³1861. Orson Pratt: Evangeliets sande Grundsætninger. 1902.

§ **32, 1.** E. Blösch: Gesch. der schweizerisch-ref. Kirchen. II. 1899. W. Hadorn: Gesch. des Pietismus in den schweiz.-ref. Kirchen. 1901. C. Stuckert: Kirchenkunde der ref. Schweiz. 1910. RE. XVIII. S. 43—66; XXIV. S. 477—482. Fr. Nielsen (§ 30, 5) S. 271—405. E. Rambert: Alexandre Vinet. I—II. ⁴1912 (H.). A. Rüegg i RE. XX. S. 680—692.

§ **32, 2.** J. O. Andersen (A, 3) S. 119—141. Fr. Nielsen (§ 30, 5) S. 97—168. RE. VIII. S. 263—279; XXIII. S. 655—657. H. Scharling: Den nyere hollandske Theologi. 1865. A. M. Brouwer: De moderne Richting. 1912.

§ **32, 3.** Loesche (§ 12); RE. XIV. S. 311—332; XXIV. S. 20—34. K. Révész: Ungarn. RE. XX. S. 235—245; XXIV. S. 613—614. V. Lindegaard Petersen: Den prot. Kirke i Frankrig 1802—52. 1907 (jfr. J. O. Andersen i TT. 1908. S. 148 f); Aarlige Oversigter over Fransk Kirkeliv i TT. 1910 f. RE. VI. S. 172—197; XXIII. S. 458—480. G. de Félice (§ 10) S. 579—697. W. Lüttge: Die Trennung von Staat und Kirche in Frankreich und der französische Prot. 1912. Adolphe Monod: Livserindringer og

Uddrag af hans Breve, overs. 1888. RE. XIII. S. 358—362. E. Lachenmann: Sabatier. RE. XVII. S. 275—283. E. Réveillaud: Die Los von Rom-Bewegung in Frankreich. 1900. K. Rönneke: Die Los von Rom-Bewegung in Italien. 1902; RE. IX. S. 511—524; XXIII. S. 709—713. Th. Konstantin-Hansen: Valdeserne i Italien. 1909. Valdensermissionstidende. Hagemann: Die Los von Rom-Bewegung in Spanien. 1902; W. Götz i RE. XVIII. S. 576—580. G. Fritze: Evangelisationsarbeit der belgischen Missionskirche. 1908; W. Götz i RE. II. S. 546—548; XXIII. S. 179. E. Bergroth se § 5,5. J. A. Cederberg i RE. VI. S. 66—79.

§ **33**. Chr. Tischhauser: Gesch. der ev. Kirche Deutschlands in der ersten Hälfte des 19. Jh.s. 1900. R. Seeberg: Die Kirche Deutschlands im 19. Jh. ³1910. Gass (A, 2) IV. S. 359—657. G. Frank (A, 2) IV. F. H. R. v. Frank: Gesch. und Kritik der neueren Theologie. ²1908 (ved R. Grützmacher). Aus Schleiermachers Leben in Briefen. I—IV. 1860—63 (H.). W. Dilthey: S.s Leben. I. 1870 (H.). J. Wendland: Die religiöse Entwicklung S.s 1915. O. Kirn i RE. XVII. S. 587—617. S.s Reden über die Religion. Hrsg. von R. Otto. ³1913. Om Unionen og Gammellutheranerne: Fr. Nielsen (§ 30, 5) S. 1—96; Hauck i RE. XX.S. 253—261; Froböss i RE. XII. S. 1—19; XXIV. S. 47—53. E. Foerster: Die Entstehung der Preuszischen Landeskirche. I—II. 1905—07 (H.).

A. Hausrath: D. F. Strauss. I—II. 1876—78 (H.). Th. Ziegler i RE. XIX. S. 76—92. O. Ritschl: Albrecht Ritschls Leben. I—II. 1892—96 (H.); RE. XVII. S. 22—34. G. Ecke: Die theol. Schule A. Ritschls. I. 1897. II (Die ev. Landeskirchen Deutschlands im 19. Jh.) 1904. J. Wendland: A. R. und seine Schüler. 1899. F. C. Krarup: Hvad vi kan lære af Ritschl. 1906. R. Volf: J. H. Wichern og den indre Mission. 1887. F. Oldenberg: J. H. W. I—II. 1882—87 (H.). Rahlenbeck i RE. XIII. S. 90—100; XXI. S. 219—224; XXIV. S. 105—107. Fr. Nielsen: Hofpræst Stöcker og den krist.-sociale Bevægelse i Berlin. 1886. R. Mumm i RE. XXIII. S. 301—306; XXIV. S. 529—535. N. Munk Plum: Aarlige Oversigter over Tysk Kirkeliv i TT. 1910 f.

§ **33, 5**. O. Baumgarten: Bismarcks Stellung zu Religion und Kirche. 1900; B.s Glaube. 1915. R. Grützmacher: Nietzsche. ³1917. G. Brandes i Samlede Skrifter. VII. 1901. S. 596—664. H. Høffding: Moderne Filosofer. 1904. S. 118—147. Jfr. § 39, 11.

§ **34**. L. Helveg (§ 5) II². S. 320—836. L. Koch: Den danske Kirkes Hist. 1801—1817. 1879—80; Den danske Kirkes Hist. 1817—1854. 1883 (H.); Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid 1848—1898. 1898. F. Nygård: Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741—1840). Den fynske Opvækkelse. 1897. Henrik Steffens: Indledning til Philosophiske Forelæsninger. 1803, ny

Udg. ved B. T. Dahl. 1905. Richard Petersen: H. St. 1881. Vilh. Andersen: Guldhornene. 1896. E. Lehmann: Romantik og Kristendom. 1910. J. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet. ²1884 (H.). C. L. N. Mynster: Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid. 1875; Nogle Erindringer og Bemærkninger om J. P. M. 1877. H. Schwanenflügel: J. P. M. I—II. 1900—01 (H.). Breve fra M. 1860 — jfr. Kh. S. 4 R. IV. S. 446 f. 693 f. Breve til M. 1862. H. Martensen: Af mit Levnet. I—III. 1883 (H.). Breve fra og til M. i Biskop Otto Laubs Levnet. I—II, 2. 1885—87. Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und J. A. Dorner. I—II. 1888. V. Nannestad: H. L. M. 1897. Josepha Martensen: H. L. M. 1918. P. Madsen i RE. XII. S. 373—379. Chr. Glarbo i TT. 1908. S. 449 f.

§ **34**, **5—8**. Grundtvigs Poetiske Skrifter. I—VII. 1880—89; Salmer og aandelige Sange. I—V. 1873—81; Udvalgte Skrifter (ved Begtrup). I—X. 1904—10. G.s Brevveksling med Ingemann (udg. af Sv. Grundtvig 1882) og med Chr. Molbech (udg. af L. Schrøder 1888). G.s Englandsbreve til hans Hustru. 1920. Andre Breve fra G. i Fr. Barfod: P. A. Fenger. 1878; H. Bech: Gunni Busck. ²1878; H. F. Rørdam: Peter Rørdam. I—III. 1891—95 (H.). Om G.: Fr. Winkel Horn 1883; Fr. Nielsen (G.s religiøse Udvikling. 1889); L. Schrøder 1901; F. Rønning (Den Grundtvigske Slægt. 1904; N. F. S. G. I—IV. 1907—14 (H.); Til Karakteristik af G. 1915); H. Rosendal 1913 (bedste kortfattede Fremstilling); Th. Bredsdorff ²1919. H. Begtrup: G.s krist. Opvækkelse. 1899; G. som Bibelkristen. 1900; G.s kirk. Syn 1825; 1901; G.s Kamp for kirk. Frihed. 1905. H. Helweg: G.s Sindssygdom. 1918. J. Borup: G.s Stjerne. 1912. Chr. Ludwigs: Salme og Sang. I—II. 1915—18.

H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levneds og min Tids Hist. 1877 (H.); Det ev. Kirkelivs Nutid og Fremtid. ²1878. N. Munk Plum: H. N. Clausen i Forhold til Prot.s Principper. 1908. V. Birkedal: Personlige Oplevelser. I—II. 1890 (H.). Om B.: L. Nyegaard 1895—96. I—II; Johs. Monrad 1915. M. Pontoppidan: En dansk Præst. Studier over Peter Rørdam. 1908. H. Rosendal: Dronning Karoline Amalie. 1915. L. Schrøder: Den nordiske Folkehøjskole. 1905. A. Hollmann: Den danske F., overs. 1910. Om Kristen Kold: Fr. Nygård 1895. I—II; A. Austlid 1916. Om Ernst Trier: Ingeborg Olrik 1914; E. T. og Marie Abel, en Brevveksling (ved P. Hansen) 1915. H. Begtrup: Ludvig Schrøder. 1913. Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling. I—II. 1915—16. Marie Rørdam: Tilbageblik paa et langt Liv. 1911. Biskop Fredrik Nielsen, en Levnedstegning ved J. C. Kall o. a. 1911. V. Ammundsen i RE. XXIV. S. 261—265. Th. Moltke og H. Skram: Natalie Zahle. 1914; J. Simesen: N. Z. 1919. J. Marstrand: C. F. Tietgen. 1915.

Af Stridsskriftslit. om »Grundtvigianismen« maa fremhæves: H. Martensen: Til Forsvar mod den saakaldte Gr. 1863. H. N. Clausen: Skriftordet og »det levende Ord«. 1863; Kirk. Forhold og Anliggender. 1885. S. 170—238. 477—493. N. G. Blædel: Gr. og den danske Folkekirke. 1873. V. Birkedal: Den danske Folkekirke, Gr. og Pastor Blædel. 1873. C. H. Scharling: Grundtvig eller Luther. 1891; Halvgrundtvigianismen eller Bogstavdyrkelsen. 1893. Fr. Nielsen: Luther og Grundtvig. 1891. H. P. Hansen: Gr. og dens Forhold til det luth. Skriftprincip. 1904. Fr. Jungersen: Klippegrund. 1908. Pauper Frater [ɔ: J. Voldum]: Det faste Punkt. 1904. J. Voldum: Den sidste Skanse. 1909. L. Nyegaard i TT. 1909—10. S. 353 f; 1913. S. 97 f; 177 f; 1914. S. 97 f.

§ **34, 8.** B. S. Ingemanns Levnetsbog. 1862. Breve til og fra I. 1879. Grundtvig og I. Brevvexling 1821—1859. 1882. J. Nørregaard: I.s Digterstilling og Digterværd. 1886. H. Schwanenflügel: I.s Liv og Digtning. 1886.

§ **35.** Søren Kierkegaards Samlede Værker, udg. af A. B. Drachmann, J. L. Heiberg og H. O. Lange. I—XIV. 1901—06. S. K.s Bladartikler, udg. af R. Nielsen. 1857. Af S. K.s Efterladte Papirer, udg. af H. P. Barfod og H. Gottsched. I—VIII. 1869—81. S. K.s Papirer, udg. af P. A. Heiberg og V. Kuhr. I—IX. 1909—19. K.s Papirer. Forlovelsen, udg. af R. Meyer. 1904. Fr. Petersen: Dr. S. K.s Christendomsforkyndelse. 1877. W. Rudin: S. K.s person och författarskap. I. 1880. Chr. Jensen: S. K.s rel. Udvikling. 1898. C. Koch: S. K. ³1917 (bedste kortfattede Fremstilling); S. K. og Emil Boesen. 1901. N. Teisen: Om S. K.s Betydning som krist. Tænker. 1903. V. Ammundsen: S. K.s Ungdom, hans Slægt og hans rel. Udvikling. 1912. P. A. Heiberg: Et Segment af S. K.s rel. Udvikling. 1918. G. Brandes: S. K. 1877 (B.s Samlede Skrifter. II. 1899. S. 249—418). H. Høffding: S. K. som Filosof. ²1919. G. Niedermeyer: S. K. und die Romantik. 1910.

§ **36.** Matzen og Timm (A, 3). E. F. Larsen (A, 3). H. Martensen: Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal. 1851; Den danske Fk.s Fsp. paa ny betragtet. 1867. H. N. Clausen: Folkekirken og Grundlovens § 80. 1857; Kirk. Forhold og Anliggender. 1885. S. 497—608. T. Skat Rørdam: Den danske Folkekirke og dens Forfatning. 1901. Forhandlingerne i det kirk. Udvalg. 1904—07. I—VI. Det kirk. Udvalgs Udkast til Lov om Kirkens Forfatning. 1907. Niels Bang: Den danske Folkekirke. 1911. J. B. Metzler (k.): Biskop Johannes von Euch. 1910. T. Tomasson: Islands Kirke og den danske Menighed. 1919. Jon Helgason i Norsk TT. 1915. S. 97 f.

§ **37, 1—2.** L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid 1848—1898. 1898. L. Blauenfeldt: Den indre Missions Hist. 1912 (H.). Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv.

[2]1901 (H.). Chr. Sørensen: V. B. 1913. J. Steen og H. Hoffmeyer: Kirk. Forening for Indre Mission i Kbh. 1865—1915. 1915. W. Hjort: N. G. Blædel. 1881. H. Stein: Rudolf Frimodt. 1879; J. Steen: R. F. 1915. Thora Esches Erindringer. 1920. M. Thomsen: Gaardmissionær R. B. Clausen. 1904. N. Dalhoff: Den danske Diakonissestiftelse i dens første 25 Aar. 1888; Den danske D. 1863—1913. 1913. Københavns Kirkesag 1890—1915. 1915. A. Fibiger: Julius Friis-Hansen. 1920. Dansk Sømandsmission i fremmede Havne 1867—1917. 1917.

§ **37, 3.** T. Løgstrup: Det danske Missionsselskabs Hist. [2]1907; Det danske MS. 1821—1917. 1917. L. Hertel: Den nordiske Santhalmission. 1884. H. F. Jørgensen: Evangeliet blandt Santalerne. 1920. Om Børresen: Chr. Ludwigs 1916; K. B. Birkeland.1916. J. Löth: L. O. Skrefsrud. [2]1919. Meddelelser om L. P. Larsens Mission. L. Tvilstedgaard: Østerlands-Missionen. 1914. Alfred Nielsen: Bag Libanons Bjerge. 1918. E. Geismar: Ved Afghanistans Grænse. 1917. Anton Pedersen: Dansk forenet Sudan Missions Grundlæggelse og første Arbejdsaar. 1916; Under Herrens Naade. 1920. A. Lange: Et Blad af Armeniens Hist. K. M. A. 1910—1920. 1920.

§ **37, 4.** Den tredje Retning. 1898. J. Bondo: Biskop Fogs Levnet. 1897. F. Nørgaard: D. G. Monrad. 1918. P. Madsen, J. H. Monrad og V. J. Hoff: Om den gammeltest. Kritik. 1895. Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag. 1916.

§ **37, 5.** J. Th. Sadolin: Arbejderne og Kirken. 1910. Kristeligt-socialt Forbunds Skrifter. 1913 f. — G. Brandes: Samlede Skrifter. I—XVIII. 1899—1910; Levnet. I—III. 1905—08. A. Ipsen: G. B. I—III. 1902—03. J. C. Heuch: Dr. G. B.s Polemik mod Kristendommen. 1877. Chr. Collin: Kunsten og Moralen. 1894. A. Schack: Den litterære Strid. 1900; Kunsten og Livet. 1901. H. Nielsen: Moderne Litteratur. 1904. S. 209—282. Johs. Jørgensen (k): Mit Livs Legende. I—VI. 1916—19. E. Rindom: Harald Høffding. 1912. Vilh. Andersen: Tider og Typer af dansk Aands Hist. Goethe. II. 1916.

§ **38, 1.** H. G. Heggtveit: Den norske Kirke i det 19. Aarh. I. 1905—11. II (udkommer i Hæfter. H.). A. Taranger se A, 3. O. Moe: Norges Kirke. 1919. M. Gjessing: Norwegische Kirchenkunde. 1911; aarlige Oversigter over Norsk Kirkeliv i TT. 1899 f. A. C. Bang: Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. [3]1910 (H.). H. N. H.s Rejser og vigtigste Hændelser, beskrevet af ham selv. [3]1914. D. Thrap: W. A. Wexels. 1905. A. Brandrud: Teologien ved det norske Universitet 1811—1911. Norsk TT. 1911. S. 201 f; Tre aar norsk Kh. 1916—18. Norsk TT. 1919. S. 1 f. E. Sverdrup: Fra Norges kristenliv. 1918. Thv. Klaveness i nordisk Kirke og Kultur, utgit av Berggrav-Jensen. 1915. O.

Hallesby: Fra Kirkestriden. 1919. Om Det norske Missionsselskab: N. Landmark 1889; L. Dahle 1907.

§ **38, 2.** Cornelius (§ 5, 5) II. S. 159—334. Richard Petersen: Fra det svenske Kirkeliv i de sidste hundrede Aar. 1895. E. Rodhe: Schwedische Kirchenkunde. 1913; Norsk TT. 1917. S. 65 f. Vår Kyrka. I (1901—10). ²1912; II (1911—15). 1917. Aarlige Oversigter over Svensk Kirkeliv i TT. 1899 f. Evang. Fosterlandsstiftelsens 50-åriga verksamhet 1856—1906. 1906. A. Kolmodin: Sverige och Hednamissionen under 19de seklet. 1904. H. A. Lobin i NMT. 1909. S. 32 f. J. M. Ollén: Svenska Missionsbragder. I—II. 1919—20.

§ **39.** C. H. Kalkar: Den christelige Mission blandt Hedningerne. I—II. 1879. J. Vahl: Missionsatlas med tilhørende Forklaring. I—IV. 1883—86. Vilh. Sørensen: Vor Tids Miss.forventninger og Miss.resultater. 1895; Missionens Motiv, Maal og Midler. 1911. H. Ussing: Illustreret Miss.hist. ²1908. Fr. Schepelern: Nutidens Hedningemission. 1913. L. Bergmann: Missionens Betydning for Kirken og Teologien. 1901; Miss.videnskaben paa Universitetet. 1918 (Særtryk af NMT. 1918. S. 177 f). G. E. Burkhardt: Kleine Missions-Bibliothek. ²ved R. Grundemann. I—IV. 1876—81. H. Gundert: Die ev. Mission. ¹1903. G. Warneck: Abriss einer Gesch. der prot. Missionen. ¹⁰1913 (H.); RE. XIII. S. 125—171. J. Richter: Ev. Missionskunde. 1920 (H.); RE. XXIV. S. 134—170. W. Brown: The Hist. of Christian Missions. ³I—III. 1864. C. H. Robinson: Hist. of Chr. M. 1915. John R. Mott: Den afgørende Time i den kristne M., overs. 1911. J. S. Dennis: Chr. Missions and Social Progress. I—III. 1897—1906 (H. jfr. NMT. 1899. S. 129 f; 1907. S. 182 f). H. Feldmann: Lægemissionens Hist. overs. 1908 (jfr. NMT. 1905. S. 118 f; 1908. S. 249 f; 1909. S. 145 f). World Missionary Conference, 1910 (H.). I. Carrying the Gospel to all the Non-Christian World (jfr. V. Sørensen i NMT. 1911. S. 33 f). II. The Church in the Mission Field. III. Education (jfr. Alfred Nielsen i NMT. 1911. S. 101 f). IV. The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions (jfr. L. Bergmann i NMT. 1914. S. 145 f). V. Preparation of Missionaries (jfr. L. P. Larsen og A. Nielsen i NMT. 1911. S. 150 f). VI. The Home Base of Missions. VII. Missions and Governments (jfr. F. Schepelern i NMT. 1911. S. 219 f). VIII. Co-Operation and the Promotion of Unity (jfr. L. Bergmann i NMT. 1912. S. 145 f). IX. The Hist. and Records of the Conference (jfr. F. Munck i NMT. 1910. S. 57 f. 155 f). Missionsselskabernes Hist., især Stock og Lovett (§ 30). C. F. Pascoe: Two Hundred Years of the S. P. G. 1701—1900. 1901 (H.). W. Strong: The Story of the American Board. 1910 (jfr. H. O. Hansen i NMT. 1912. S. 33 f). Om Brødremenighedens Mission se § 21. W. Schlatter: Gesch. der Basler-Mission 1815—1915. I—III. 1916 (H.). Missionstidsskrifterne, især NMT. AMZ. og The International Review of Missions

(1912 f). R. Grundemann: Neuer Missions-Atlas. ²1903. Statistical Atlas of Chr. Missions. 1910. — F. Schwager (k.): Die kath. Heidenmission der Gegenwart. I—IV. 1907—09. H. Krose (k.): Kath. Missionsstatistik. 1908. C. Streit (k.): Atlas Hierarchicus. 1913 (H.). B. Arens (k.): Handbuch der kath. Missionen. 1920. J. Schmidlin (k.): Einführung in die Missionswissenschaft. 1917; Kath. Missionslehre. 1919. »Die Kath. Missionen« 1873 f. »Zeitschrift für Missionswissenschaft« (k.) 1911 f.

§ **39**, **2**. Om Hans Egede se § 22. Om den senere grønlandske Mission: L. Koch i Kh. S. 5. R. V. S. 454 f. H. Ostermann i Kh. S. 5. R. V. S. 236 f; VI. S. 1 f. 313 f; NMT. 1919. S. 17 f; 1920. S. 16 f. C. W. Schultz-Lorentzen: Missionen i Vestgrønland. 1902. P. Rüttel: Til Angmagssalik. 1909. L. Mylius-Erichsen: Kap York. 1905. Knud Rasmussen: Fra Verdens Ende. 1918. A. von Dewitz: An der Küste Labradors. ³1900. Om Alaska: J. Vahl 1872; G. Kurze i AMZ. 1898. S. 108 f; 1910. S. 590 f. J. Fauerholdt i NMT. 1912. S. 20 f — efter R. L. Stewart: Sheldon Jackson. ²1908. E. R. Young: Unter den Indianern Britisch-Nordamerikas. I—II. 1899. V. Sørensen i NMT. 1899. S. 82 f. 279 f. G. Fritschel: Gesch. der chr. Missionen unter den Indianern Nordamerikas im 17. und 18. Jh. 1870. C. Francis: Life of John Eliot. 1836. G. H. Loskiel: Gesch. der Mission der ev. Brüder unter den Indianern in Nordamerika. 1789 (H.). H. G. Schneider: Moskito. 1899; Ein Besuch in Paramaribo. 1891. A. C. L. Grove-Rasmussen: Brodremenighedens Mission blandt Busknegre i Surinam. 1900. J. W. Marsh and W. H. Stirling: The Story of Commander Allen Gardiner. ⁶1883. (V. Krohn: A. G. 1906). J. W. Marsh: Narrative of the Origin and Progress of the South American Mission. 1883. Booker Washington: The Story of the Negro. I—II. 1909 (H. jfr. J. Richter i AMZ. 1911. S. 10 f); Up from Slavery. 1902. Johs. Knudsen: Booker W. 1905. AMZ. 1904. S. 14 f. 393 f. C. G. A. Oldendorfs Gesch. der Mission der ev. Brüder auf den caraibischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan. I—II. 1777 (H.). A. von Dewitz: In Dänisch-Westindien. ²1899. Lawaetz se § 21. H. Hoffmeyer: Vor Kirke i Vestindien. ²1907. L. Koch i Kh. S. 5. R. III. S. 144 f. W. P. Livingstone: Black Jamaica. 1899.

§ **39**, **3**. F. Paton: The Kingdom in the Pacific. 1913 (jfr. H. F. Jørgensen i NMT. 1915. S. 29 f). John Williams: A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands. 1837 (H. O. Hansen: J. W. 1906). E. S. Armstrong: The Hist. of the Melanesian Mission. 1900 (H.). C. M. Yonge: Life of John Coleridge Patteson. I—II. ⁶1878 (H.). John G. Paton: An Autobiography. 1889 (H.). Storjohann: Blandt Menneskeædere paa Ny Hebriderne. 1894. G. Kunze: Im Dienst des Kreuzes. ²1901 (forkortet Overs. »Et skjont Dagværk«. 1900). James Chalmers: Pioneer

Life and Work in New Guinea 1877—1894. 1895. R. Lovett: J. Ch. 1902 (H. — Chr. Hansen: J. Ch. 1907. Tamate, J. C.s Liv. 1909. A. C. L. Grove-Rasmussen: Viti før og nu. 1891; Hawaii og Kristendommen dér. 1899. Johs. Jørgensen (k.): En Apostel. 1900. AMZ. 1904. Beiblatt. S. 17—106).

§ **39, 4.** J. Pfotenhauer: Die kath. Kongo-Mission. AMZ. 1888. S. 201 f. Noble: The Redemption of Africa. I—II. 1899 (H.). Donald Fraser: Afrikas Fremtid. Norsk Overs. 1912. J. Du Plessis: A Hist. of Chr. Missions in South Africa. 1911. H. G. Schneider: Gnadenthal. 1892. C. Buchner: Acht Monate in Südafrica. 1894 (jfr. E. Sverdrup i NMT. 1904. S. 19 f). Wangemann: Gesch. der Berliner Missionsgesellschaft und ihrer Arbeiten in Südafrica. I—IV. 1872—77. A. Merensky: Erinnerungen aus dem Missionsleben in Transvaal. ²1899. R. Moffat: Missionary Labours and Scenes in South Africa. 1842 (H.). The Lives of Robert and Mary Moffat by their son John S. Moffat. ³1885 (H.). E. Casalis: Mes Souvenirs. 1883. E. Favre: François Coillard. I—III. 1908—13 (H.). J. Fauerholdt: F. C. 1919. G. Kurze i AMZ. 1909. S. 242 f. L. Dahle: Madagaskar og dets Beboere. I—II. 1876—77 (H.). P. E. Jørgensen: Folk og Kirke paa M. 1887. J. Johnson: Det første Hundredaar av M.s KH. 1914; Halvvejs. 1916. Chr. Borchgrevink: Erindringer fra de første femti aar av det norske missionsselskabs arbeide paa M. 1918 — jfr. NMT. 1900. S. 105 f; 1901. S. 97 f; 1902. S. 49 f. 97 f; 1903. S. 58 f; 1909. S. 193 f; 1910. S. 274 f; 1911. S. 197 f; 1912. S. 237 f; 1913. S. 125 f. 197 f. T. Matthews: Thirty Years in M. ²1904. G. Mondain: Un siècle de mission prot. à M. 1920.

F. Würz: Westafrica. AMZ. 1909. S. 16 f. H. Bohner: Im Lande des Fetischs. 1890. H. Stanley: Gjennem det mørke Fastland, overs. I—II. ²1882; Congofloden og Grundlæggelsen af den frie Congostat, overs. 1885 (H.). H. Johnston: George Grenfell and the Congo. I—II. 1908 (H.). (A. Christensen: Fra Miss. i Kongo. 1909; George Grenfell. 1911). W. H. Bentley: Pioneering on the Congo. I—II. 1900 (H.); W. H. B. by his widow. 1907. E. D. Morel: Red Rubber. The story of the rubber slave trade. 1906 (jfr. V. Sørensen i NMT. 1910. S. 1 f; 1911. S. 42 f). Livingstones Rejse i Sydafrika, overs. I—II. 1858—59 (H.); 2den Rejse i S., overs. 1868 (H.); 3die og sidste Rejse i S., overs. I—II. 1878 (H.). W. G. Blaikie: The Personal Life of David L. 1880 (H.). V. Munck: D. L. ²1899. A. M. Mackay, by his sister. 1890 (H. — H. Jensen: A. M. 1905). E. C. Dawson: James Hannington. 1887 (forkortet Bearbejdelse ved J. Bachevold: »En modig Mand«. 1899). A. R. Tucker: Eighteen Years in Uganda. 1908 (jfr. Friis Berg i NMT. 1914. S. 245 f). J. Richter: Uganda. 1893; AMZ. 1896. S. 537 f; 1909. S. 3 f. C. Paul: Die Mission in unseren Kolonien. I—III. 1898—1905. AMZ. 1902—03. Beiblatt.

§ **39, 5**. S. M. Zwemer: Islam. 1907; Afrikas og Asiens ubesatte Missionsmarker, overs. 1912. The Mohammedan World of To-day. 1906. Islam and Missions. 1911. C. A. H. Kalkar: Kirkens Virksomhed blandt Muhammedanerne. 1884 (H. Wellejus: Fra Miss. bl. Muh. 1909; Fra Kampen mod Islam. 1912). V. Sørensen i NMT. 1901. S. 193 f; 1905. S. 36 f; 1906. S. 141 f; 1909. S. 206 f; 1910. S. 241 f. Alfred Nielsen i NMT. 1916. S. 138 f. G. Simon i AMZ. 1914. S. 32 f. The Vital Forces of Christianity and Islam. 1915 (Særtryk af »International Review of Missions«. 1912. S. 44 f; 1913. S. 96 f — jfr. Friis Berg i NMT. 1916. S. 12 f. A. Nielsen i NMT. 1917. S. 8 f; 1918. S. 10 f). A. van Sommer og S. M. Zwemer: Vore muh. Søstre, overs. 1909. H. Jessup: 53 Years in Syria. I—II. 1910 (H.); Kamil, overs. 1904. G. Simon: Islam und Christentum im Kampf um die Eroberung der animistischen Heidenwelt. ²1914. M. Broomhall: Islam in China. 1910. Om I. i Afrika: F. Würz og M. Klamroth i AMZ. 1910. S. 16 f. 477 f. Om dansk Mission bl. Muh. se § 37, 3. — J. Richter: Mission und Evangelisation im Orient. 1908 (H.). V. Sørensen i NMT. 1905. S. 68 f.

§ **39, 6**. W. Hunter: The Indian Empire. ³1893 (H.). E. Løventhal: Indien før og nu. 1895. W. Dilger: Die Erlösung des Menschen nach Hinduismus und Christentum. 1902. L. P. Larsen: Hindu-Aandsliv og Krd. 1907. C. F. Andrews: Nye Tider i Indien, overs. 1914. J. N. Farquhar: Modern Religious Movements in India. 1915 (jfr. Frimodt Møller i NMT. 1917. S. 97 f); S. 208—291. 447—457 af Farquhars Skrift er overs. under Titlen: »Teosofien«. 1919. E. Lehmann: Oplysninger om Teosofien. 1920. S. K. Datta: Indien kalder, overs. ²1913. C. E. Phillips: Indiens kasteløse, overs. 1914. Anne Marie Petersen: Jetiradj — Tiggernes Konge. 1916. Amy Wilson-Carmichael: Tungt ruger Mulm, overs. 1908; Morgenstjerner, overs. 1909. J. Blauenfeldt: Hindukvinder. ²1908; Pandita Ramabai. 1907. J. Nyholm: Vore indiske Miss.arbejdere. I—II. 1910. Chr. Frimodt Møller: Indien. 1918. W. Germann: Die Kirche der Thomaschristen. 1877. Müllbauer, Haas, Coleridge se § 14. A. Jann (k.): Die kath. Missionen in Indien, China und Japan. 1915. Om Trankebarmissionen se § 22. G. Smith: The Life of William Carey. 1885 (H.); The Life of Alexander Duff. I—II. 1879 (H.); Henry Martyn. 1892 (H.) (H. Rafn: William Carey. 1914; Henry Martyn. 1913). M. A. Sherring: The Hist. of Prot. Missions in India. 1875. J. Richter: Indische Miss.gesch. 1906 (H.); AMZ. 1913. S. 214 f. E. Stange i AMZ. 1916. S. 403 f. F. Schepelern i NMT. 1914. S. 21 f. Ann H. Judson: An Account of the American Baptist Mission to the Burman Empire. ²1827. E. Judson: The Life of Adoniram Judson. 1904. (J. Ejersted: A. J. 1907). Mac Gilvary: A half century among the Siamese. 1913; overs. af C. Krarup: 50 Aar i Siam. 1919.

J. Warneck: Die Lebenskräfte des Evangeliums. ⁴1911 (H. overs. 1914); Fünfzig Jahre Batakmission in Sumatra. ²1912; AMZ. 1913. S. 71 f; 1919. S. 68 f; Ludvig Nommensen. 1919 (jfr. F. Munck i NMT. 1919. S. 121 f). E. Sverdrup i NMT. 1901. S. 27 f. F. Schepelern i NMT. 1904. S. 270 f.

§ **39**, **7**. W. Grube: Religion und Kultus der Chinesen. 1910. V. Sorensen: China og Missionærerne. 1900 (Særtryk af NMT. 1900. S. 209 f). L. Bergmann: Kineserne og den kristne Mission. 1901. A. Smith: China vaagner, overs. ⁴1916; China in Convulsion. I—II. 1901 (H.). M. Broomhall: The Chinese Empire. 1907; Martyred Missionaries of the China Inland Mission. 1901 — jfr. om C. J. M. § 30. A. J. Brown: New Forces in Old China. 1904. F. L. Hawks Pott: Fra Brydningstiden i China, overs. 1915. W. Schlatter i AMZ. 1912. S. 217 f. Genähr og Glüer i AMZ. 1914. S. 49 f; 433 f. J. Richter i AMZ. 1917. S. 23 f; 1918. S. 289 f. Fink og Richter i AMZ. 1920. S. 259 f. 282 f. J. Witte: Ostasien und Europa. 1914. China Mission Year Book 1910 f (H.). E. Morthensen: Dr. Robert Morrison. 1907; Dr. Griffith John. 1908; En Veteran (Dr. Timothy Richard). 1914. Howard-Taylor: Pastor Hsi, overs. 1905. John Ross: Mission Methods in Manchuria. ²1908; Gamle Wang, overs. 1901. J. Nyholm: Vore chinesiske Missionsarbejdere. ²1912; Et omstridt Land. 1913. R. Lovett: James Gilmour, Mongoliets Apostel. Forkortet Overs. 1913. J. Schmidlin (k.): Die Missions- und Kulturverhältnisse im fernen Osten. 1916. J. M. Planchet (k.): Les Missions de Chine et du Japon. 1916.

§ **39**, **8**. C. Munzinger: Die Japaner. 1898. Haas (§ 14); Japans Zukunftsreligion. 1907. L. Bergmann: Missionen i Japan 1906. O. Cary: A Hist. of Christianity in Japan. I—II. 1909. G. W. Lindeberg: Prot. i Japan 1859—1913. 1918. A. Kruse: En af det moderne Japans Grundlæggere (J. H. Nisima). 1912. Kanzo Uchimura: Hvorledes jeg blev en Kristen, overs. 1906. C. Skovgaard Petersen: Fra Nutidens Japan. 1911. J. Winther i NMT. 1904. S. 171 f; 1906. S. 101 f; 1912. S. 97 f; 1915. S. 12 f (ogsaa i Særtryk: De sidste ti Aar i Japan. 1915). F. Raeder i AMZ. 1912. S. 462 f. The Christian Movement in Japan. 1903 f (H.).

J. Gale: Korea i Forvandlingens Tegn, overs. 1911. E. Morthensen: Korea 1911. AMZ. 1908. S. 509 f; 1913. S. 36 f. A. J. Brown: The Mastery of the Far East. 1919.

§ **39**, **9**. F. Heman: Gesch. des jüdischen Volkes. 1908; RE. IX. S. 483—511. XIII. S. 171—192. A. Ruppin: Die Juden der Gegenwart. ²1911. S. Roznieckí: Det jødiske Problem. 1920 (H.). C. H. Kalkar: Israel og Kirken. 1881 (H.). F. Torm: Fortællinger af Israelmiss. Hist. 1909. E. Clausen: Folket under Loven. 1917. B. Balslev i NMT. 1915. S. 222 f; 1916. S. 30 f; (ogsaa i Særtryk: De polske Jøder 1916); 1917. S. 253 f; 1918. S. 29 f;

1919. S. 161 f. J. de le Roi: Gesch. der ev. Judenmission. ²I—II. 1899 (H.); Judentaufen im 19. Jh. 1899; Stephan Schultz. ²1878 (jfr. J. Fauerholdt i NMT. 1914. S. 3 f). W. T. Gidney: Missions to Jews. 1908; Hist. of the London Society for promoting Christianity amongst the Jews. 1908 (jfr. Fauerholdt i NMT. 1910. S. 25 f). A. S. Poulsen: Den jødekrist. Bevægelse i Syd-Rusland. 1886. Josef Rabinovitsch's Levned, fortalt af ham selv, overs. 1887. R. H. Gurland: I to Verdener, overs. I—II. 1913.

§ **39, 11—12**. J. Richter: Die Mission in dem gegenwärtigen Weltkriege. 1915. J. Schmidlin (k.): Die chr. Weltmission im Weltkrieg. ²1918. J. Lepsius: Der Todesgang des Armenischen Volkes. 1919; Deutschland und Armenien 1914—18. 1919.

V. Ammundsen: Krig og krigsførende Kristne. 1916. J. P. Bang: Hurra og Halleluja. 1915. E. Berggrav-Jensen: Krigerliv og religiøsitet. 1915. Kampen bakom fronterna. 1915. A. Baudrillard (k.): La Guerre Allemande et le Catholicisme. 1915. Deutsche Kultur, Katholizismus und Weltkrieg. 1915 (k.). A. Uckeley: Wie sie im Kriege Gott fanden. 1916.

INDHOLD

		Side
Reformationen		5—73
§ 1.	Indledning	5
§ 2.	Luthers Udvikling til Reformator (indtil 1520) (1. Luthers Barndom og Ungdom (1483—1505). 2. Luther i Klosteret i Erfurt og ved Universitetet i Wittenberg (1505—1517). 3. Afladsstriden og Disputatsen i Leipzig (1517—1519). 4. Luthers reformatoriske Hovedskrifter 1520).	6—14
§ 3.	Reformationen i Tyskland fra 1521—1530 (1. Rigsdagen i Worms 1521. 2. Luther paa Wartburg (1521 1522). Luthers Bibelopfattelse. 3. Reformationens Gennemførelse i Wittenberg. 4. Lutherdommens Udbredelse i 1520erne. 5. Reformationens Kriseaar 1524—1525. A. Striden med Erasmus. B. Sværmer- og Døberbevægelsen. C. Bondekrigen. D. Luthers Ægteskab. 6. Oprettelsen af den lutherske Landskirke. 7. Nadverstriden. 8. Rigsdagen i Augsburg 1530).	14—30
§ 4.	Reformationen i Tyskland fra 1531 til 1555 (1. Fra Oprettelsen af det schmalkaldiske Forbund til Luthers Død (1531—1546). 2. Luther som Reformator og Menneske. 3. Fra Luthers Død til Religionsfreden i Augsburg. 1546—1555).	30—37
§ 5.	Reformationen i Norden (A. Danmark. 1. Reformationens Forberedelse under Christian II. 2. Reformationens Begyndelse under Frederik I. 3. Reformationens Gennemførelse under Christian III. B. (4.) Norge og Island. C. (5.) Sverige).	37—51
§ 6.	Zwingli og Reformationen i det tyske Schweiz (1. Zwinglis religiøse Udvikling indtil 1518. 2. Reformationen i Zürich. 3. Zwingli og Luther. 4. Zwinglis Død).	51—55
§ 7.	Calvin og Reformationen i det franske Schweiz (1. Calvins Liv. 2. Calvins Teologi. 3. Calvins Gudstjenesteordning og Kirkestyrelse. 4. Calvinismens Betydning).	55—61
§ 8.	Reformationen i Skotland og England (1. Skotland. 2. England under Henrik VIII. 3. England under Edward VI og Maria den Blodige. 4. England under Elisabeth).	61—67
§ 9.	Reformationen i Nederlandene	67—68
§ 10.	Reformationen i Frankrig	68—70
§ 11.	Reformationen i Italien og Spanien	70—71
§ 12.	Reformationen i Østeuropa. Socinianerne (1. Reformationen i Østeuropa. 2. Socinianerne).	71—73

Side

Modreformationens og Ortodoksiens Tid ..... 74—117

§ 13. Den katolske Modreformation ..... 74—83
(1. Modreformationen som Antiprotestantisme og som katolsk Reformbevægelse. 2. Kirkemødet i Trient (1545—1563). 3. Ignatius Loyola og Jesuiterordenens Oprettelse. 4. Jesuitternes Virksomhed og historiske Betydning).

§ 14. Katolsk Hedningemission fra Opdagelsernes Tidsalder til Oplysningstiden ..... 83—88
(1. Portugisernes og Spaniernes Kolonierhvervelser. 2. Katolsk Kolonimission. 3. Frans Xavier. 4. Katolsk Mission i Asien efter Xavier. 5. Jesuitternes Mission i Amerika. 6. „Propaganda'en" i Rom).

§ 15. Den franske Kirke i det 17de Aarhundrede ..... 88—93
(1. Kampen mod Huguenotterne. 2. Den gallikanske Kirke under Ludvig XIV. 3. Den jansenistiske Strid).

§ 16. Den lutherske Ortodoksi i Tyskland (1555—1675) ..... 93—99
(1. Lutherdommens Svækkelse ved Modreformationen og Stridighederne om „den rene Lære". 2. Den ortodokse Teologi. 3. Kirkelivet i Ortodoksiens Tid).

§ 17. Den lutherske Ortodoksi i Norden (c. 1560—1700) ..... 100—106
(1. Teologien. 2. Kirkestyrelsen. 3. Kirkelivet. 4. Salmedigtningen. 5. Sverige).

§ 18. Religiøse Kampe i England i det 17de Aarhundrede ..... 107—114
(1. Den engelske Kirke under Jakob I og Karl I. 2. Independenterne og Cromwell. 3. Kvækerne. 4. Fra Restaurationen 1660 til Toleranceloven 1689).

§ 19. Den hollandske Kirke i det 17de Aarhundrede ..... 115—117

Pietismens og Oplysningens Tid ..... 118—161

§ 20. Pietismen i Tyskland ..... 118—123
(1. Pietismens Fremkomst. 2. Pietismens Betydning).

§ 21. Brødremenighed ..... 123—128
(1. Brødremenighedens Tilblivelse. 2. Brødremenighedens Betydning).

§ 22. Pietismen i Norden ..... 128—134
(1. Den danske Kirke under Frederik IV. 2. Pietismens Regimente under Christian VI).

§ 23. Deismen og Metodismen ..... 134—140
(1. Deismen. 2. Metodismen).

§ 24. Romerkirken i det 18de Aarhundrede ..... 140—147
(1. Jesuiterordenens Ophævelse. 2. Den franske Oplysningsfilosofi. 3. Rousseau. 4. Den franske Kirke og Revolutionen. 5. Katolicismen i Tyskland og Østerrig).

§ 25. Den tyske Protestantisme i Oplysningstiden ..... 147—154
(1. „Oplysningen" som Aandsretning. 2. „Rationalismen" i Teologien og Kirkelivet. 3. Modstanden mod „Oplysningen" og „Rationalismen").

§ 26. Oplysningstiden i Norden ..... 154—161
(1. „Oplysningen" i Danmark. 2. Rationalismen i Danmark. 3. Biskop Balle. 4. Norge og Sverige).

Den nyeste Tid ..... 162—276

§ 27. Romerkirken indtil 1870 ..... 162—167
(1. Pavedømmet og Napoleon (1801—1814). 2. Katolsk Restauration (1814—1846). 3. Pius IX og de nye Dogmer (1846—1870)).

Side

§ 28. Romerkirken efter 1870 ..... 167—175
(1. Pius IX's sidste Aar. 1870—1878. 2. Leo XIII. 1878—1903. 3. Pius X. 1903—1914. 4. Benedikt XV).

§ 29. Den ortodokse (græsk-katolske) Kirke ..... 175—179
(1. „Ortodoks" Kirke og Kristendom. 2. Den russiske Kirke).

§ 30. England og Skotland ..... 179—188
(1. Den biskoppelige Statskirke. 2. De ældre Dissenters-Samfund. 3. Irvingianismen. 4. Frelsens Hær. 5. Skotland).

§ 31. Nordamerika ..... 188—197
(1. Kristendom og Kirke i Nordamerika. 2. De enkelte „Denominations". 3. Ikke-kristne Religionssamfund).

§ 32. Schweiz og Holland. Protestantismen i katolske Lande . 197—200
(1. Schweiz. 2. Holland. 3. Protestantismen i katolske Lande).

§ 33. Tyskland ..... 200—206
(1. Schleiermacher. 2. Unionen og Gammellutheranerne. 3. Teologien efter Schleiermacher. 4 Kirkeligt Foreningsliv).

§ 34. Den danske Kirke under Romantikkens Indflydelse ..... 206—223
(1. Opvækkelsen blandt Almuen. 2. Romantikken. 3. Mynster. 4. Martensen. 5. Grundtvig indtil 1825. 6. Grundtvig fra 1825. 7. Grundtvigianismen. 8. Ingemann og den „idylliske" Kristendom).

§ 35. Søren Kierkegaard ..... 224—230

§ 36. Folkekirkelig Lovgivning og Administration ..... 230—233
(1. Folkekirkens Forfatning. 2. Gudstjeneste og Ritualer. 3. Kirkelig Statistik. 4. Den islandske Kirke).

§ 37. Den indre Missions Tidsalder ..... 233—245
(1. Den indre Mission. 2. Den københavnske Indre Mission. 3. Arbejdet for Ydre Mission. 4. Centrumsretningen og Fremskridtsteologien. 5. Socialismen og Brandesianismen).

§ 38. Norge og Sverige ..... 245—250
(1. Norge. 2. Sverige).

§ 39. Kristendommens Udbredelse (Missionen) ..... 250—276
(1. Katolsk og protestantisk Mission. 2. Amerika. 3. Australien og Sydhavsøerne. 4. Afrika. 5. Missionen blandt Muhammedanerne. 6. Indien. 7. Kina. 8. Japan. 9. Israelsmissionen. 10. Missionens Resultater. 11. Verdenskrigen og Missionen. 12. Slutning).

Litteratur ..... 277—305

P. HAASES FORLAG (fh. LEHMANN & STAGE)

Lorenz Bergmann
Den kristelige Lære
1917.

» . . . Bergmanns Bog, der i Parentes bemærket ikke blot omfatter Dogmatiken, men ogsaa Etiken, altsaa er en samlet Fremstilling af Kristenlæren, er i Besiddelse af mange Fortrin, som sikkert vil skaffe den Indpas indenfor Seminarieverdenen. Den er skrevet af en Forfatter, der behersker sit Stof; den klare og jævne Fremstilling, den fortræffelige Ordning, den lykkelige Indpasning af Enkeltheder i Helheden, alle de Fortrin, som en Lærebog nødig maa undvære, de er her til Stede i udpræget Grad. Bogens Standpunkt er udpræget evangelisk-luthersk; den er konservativ i Ordets bedste Forstand; paa den ene Side er Forf. i saa nær aandelig Forbindelse med den kirkelige Overlevering, at hans Bog vil kunde bruges som kirkelig Lærebog indenfor Folkekirken uden mindste Betænkelighed; paa den anden Side er Stoffet præget af Forf.s eget teologiske Standpunkt, som træder frem paa flere Punkter i Fremstillingen, saaledes i Læren om Skriften, om Kristi Gerning, om Sakramenterne og om Treenigheden; men overalt er der med Historikerens Objektivitet gjort Rede for de forskellige Hovedopfattelser . . . man maa yde Forf. al Anerkendelse og Paaskønnelse for, hvad han her har skænket Menigheden og særlig de Unge, der forbereder sig til engang at tage en Gerning op i dens Tjeneste . . .« Professor **J. P. Bang.**

»København« $^{9}/_{7}$ 17.

» . . . enhver, der kender L. Bergmanns fine, samvittighedsfulde Undervisning, der altid er præget af Respekt paa een Gang overfor det Stof, hvori der undervises, og den Menneskesjæl, der er Genstand for Undervisningen, som aldrig søger at overvælde, men kun at overvinde, vil paa Forhaand vide, at der her gives en Fremstilling af den kristelige Lære, som med Ærbødighed for det overleverede aldrig vil søge at tilsløre Vanskeligheder paa Sandhedens og Virkelighedens Bekostning, og som heller ikke vil give Sandheden som et stort og afsluttet Hele, men Skridt for Skridt vil anbefale Sandheden til Menneskers Samvittighed.«

»Nationaltidende« $^{12}/_{7}$ 17. Domprovst **H. Martensen-Larsen.**

» . . . Bergmann's »Kristelige Lære« er præget af at være forfattet af en Historiker. Dette giver Bogen dens Styrke og Svaghed. Som Fortrin skal i Almindelighed nævnes dens metodiske Sikkerhed og gennemførte Nøjagtighed. De nytestamentlige Citater er valgte med Omhu, og vidner om Forfatterens solide og omfattende Viden. De dogmehistoriske Ekskurser er i deres Kortfattethed lærerige og orienterende. Adskillige oplysende Træk fra Missionen viser, at Bogen er skreven af en af vore kyndigste Missionshistorikere. Bestemmelsen af Modsætningerne mellem romersk-katolsk og evangelisk Opfattelse er rammende, og hører til det bedste i Bogen. Saadanne Afsnit vil afgive fortræffelige Støttepunkter for Tilegnelsen. . . . De forskellige Hovedopfattelser af de mere betydningsfulde Emner refereres korrekt, og giver Anledning til en personlig Bedømmelse af Argumenterne. Fremstillingen er fyldig uden at blive tung, man lærer meget ved at læse den. Dette er ikke den mindste Ros, der kan udtales om en Lærebog. . . . Med megen Tilfredshed gennemlæser man ogsaa den udførlige, og upartisk sammenstillede, Litteraturfortegnelse, som slutter Bogen. Herved rækkes der interesserede og dygtige Elever en værdifuld Hjælp til fortsat, videregaaende

Arbejde. Det er mig en Glæde at henlede Seminarielæreres Opmærksomhed paa Bogen, og anbefale den til Lærere i Religion, som maatte ønske at opfriske og supplere deres Studier i dette Fag. —«

Professor **Chr. Glarbo** i »Vor Ungdom«.

» . . . Bergmanns Bog har de samme gode Egenskaber som hans Kirkehistorie: en klar, nøgtern, grundig Fremstilling — Forfatteren er meget kræsen i sit Ordvalg, og man mærker, ikke mindst i Indledningen, at han behersker Fremstillingen i Fuldkommenhed — dertil en Række udmærkede Citater, der vidner om stor Belæsthed og udviklet Vurderingsevne — endelig en indholdsrig Fortegnelse over dogmatisk Litteratur. . . . Det Standpunkt, Forfatteren indtager over for den traditionelle Kirkelære, karakteriserer han selv som »Forening af inderlig Kristustro med frygtløs Kritik over for det kirkelig nedarvede« . . . Forfatteren indtager gennemgaaende et luthersk Standpunk og finder gentagne Gange Lejlighed til at betone, hvor meget vi skylder Luther, navnlig den unge Luther eller den reformatoriske Luther, som han udtaler sig i sine Hovedskrifter. Troen er stillet i Spidsen og bestemt som Tiliden til en Person, og det kristelige Gudsbegreb udledes ikke ved en skolatisk Adskillelse mellem Guds Væsen og Egenskaber, men ved en Analyse af Evangeliets Grundbegreb: Gud som vor himmelske Fader. . . . . Bogen er et ærligt og alvorligt Forsøg paa at forene det positive og kritiske og derigennem skabe nye Baner for Religionsundervisningen. Forfattet som den er af en kyndig og dygtig Theolog og en erfaren Lærer, kan den blive et ypperligt Hjælpemiddel ved Seminariernes Religionsundervisning.«

Seminarieforstander **Einar Lund** i »Dansk Seminarieblad«.

» . . . Har det Betydning for det kristne Lægfolk at læse Dogmatik og Etik? Er det ikke Teologernes Sag alene? Hertil vil jeg svare: jeg tror, at det kristne Lægfolk, navnlig det Lægfolk, som nu er begyndt at faa sin Bibel fat til Selvstudium — at det vaagnende Lægfolk kunde have Gavn af at danne sig et samlet Overblik over den kristne Tros Sandhedsindhold og sædelige Principper. En Haandsrækning i saa Henseende giver Lorenz Bergmann i sin »Kristelige Lære«, let fattelig og overkommelig, klog og trossikker som Fremstillingen er paa ethvert Punkt — appellerende til Læsernes egen Prøvelse. Derpaa er den ogsaa beregnet. Forfatteren ønsker netop, at hans Bog ikke blot maa være til Nytte paa Seminarierne, men ogsaa for det Lægfolk, »som ikke ganske foragter kristelig Oplysning«.«

Pastor **Erik Thaning.**

» . . . Overfor mangt og meget forholder han sig kritisk, men han er loyal i sin Fremstilling af afvigende Opfattelser og hensynsfuld i Omtalen af, hvad han mener at maatte tage Afstand fra. Bogen vil sikkert blive benyttet og paaskønnet. Ogsaa Præster kan have Udbytte af den.«

Præsteforeningens Blad.

»Nævnte Bog er den første populære Fremstilling ud fra den nyere Theologis Synspunkter, som er fremkommen herhjemme. Forf. fremtræder som en besindig Tilhænger af moderne Bibelforsknings og Religionshistories formentlige Resultater. . . . Han er en dygtig Theolog, hans Viden grundig og hans Fremstilling klar, saa enhver, der har Interesse for kristelig Tænken, vil have Udbytte af at læse Bogen.« Enkelte Afsnit vil ikke kunde undgaa at gribe den forstaaende Læser, f. Eks. Afsnittene om Forsynet og om Jesu Kristi Person. Tillige er det velgørende at mærke, at Forf. gør sig Umage for at forstaa andres Meninger, hvor de afviger fra hans egne. B. stiller sig paa den kristne Tros Grund og i Hjerteforstaaelse overfor Menigheden, hvad man ogsaa kunde vente ud fra hans øvrige Forfattervirksomhed. . . .«

Dansk Missionsblad.